

KONINKLIJK LIMBURGS GESCHIED- EN OUDHEIDKUNDIG GENOOTSCHAP (LGOG)

Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg

K O N I N K L I J K

LGOG

Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap (LGOG)

Publications

de la Société Historique et Archéologique
dans le Limbourg

Jaarboek 2023 | deel 159

KONINKLIJK
LGOG

provincie limburg

Het werk van het Koninklijk Limburgs
Geschied- en Oudheidkundig Genootschap
wordt in belangrijke mate financieel
ondersteund door de Provincie Limburg.

© 2024 (Eddy de Beaumont, Chris Dols en
Maurice Heemels, Bram Van Hofstraeten,
Tessa Kalsbeek, Bernward Lange, Joep
Leerssen, Kristian Mennen, Annet Schoot
Uiterkamp, Lou Spronck, Steven Vander-
putten, Leo Verhart).

This open-access work is licensed under
a Creative Commons Attribution 4.0
International License, which permits use,
reproduction & distribution in any medium
for non-commercial purposes, provided the
original author(s) and source are given credit.
See <http://creativecommons.org/licenses>

Koninklijk Limburgs Geschied- en
Oudheidkundig Genootschap (LGOG)

Bureau LGOG
Steegstraat 5
6041 EA Roermond
Tel. 0031 (0)43-321 25 86
info@lgog.nl – www.lgog.nl

Publications de la Société Historique
et Archéologique dans le Limbourg,
Jaarboek 2023, deel 159

Redactie

dr. Chris Dols, voorzitter
dr. Monique Dickhaut, redactiesecretaris
dr. Peter Bakker
prof. dr. Bram Van Hofstraeten
prof. dr. Ernst Homburg
Christian Kicken MA
dr. Annemieke Klijn
dr. Mayra Murkens
dr. Paul Puschmann
dr. Irene Schrier
Hilde Vanneste Lic (tot 28 september 2023)
dr. Bart Zweegers

Redactieadres

Bureau LGOG, info@lgog.nl
t.a.v. dr. Monique Dickhaut, redactiesecretaris

Ontwerp

Crasborn Communicatie Vormgevers
Valkenburg aan de Geul, crasborn.nl

Bijdragen

De redactie ontvangt graag bijdragen die op enigerlei wijze in betrekking staan tot de geschiedenis of archeologie van Limburg. Artikelen in elektronische vorm zenden naar de redactiesecretaris (zie ook redactieadres). Bijdragen dienen conform de huisregels te worden aangeleverd. Richtlijnen voor auteurs zijn via de redactiesecretaris te verkrijgen, of op de website van het Genootschap: www.lgog.nl.

© Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, 2024
issn 0167-6652

Inhoud

8 Voorwoord

Chris Dols, redactievoorzitter

11 Baron Joseph Anton Hubert von Blanckart zu Alsdorf (1796-1873)

Zur Bildungsbiografie eines limburgischen Bauherrn in Zeiten dramatischer Umbrüche

Bernward Lange

57 In opdracht van de minister

De Leidse conservator L.J.F. Janssen bericht Den Haag over de archeologie in Limburg tussen 1848 en 1850 (deel 2)

Leo Verhart

81 Het verdriet van André van Hasselt

Lou Spronck

99 Belgischgezinde Limburgers in de jaren 1918-1919: landverraders!

Eddy de Beaumont

133 Van wie is de Limburgse natuur?

Natuurbescherming in Limburg, 1900-1940

Kristian Mennen

189 Twee soorten Duitsers?

Duitse mijnwerkers in Nederlandse steenkolenmijnen, 1944-1949

Annet Schoot Uiterkamp

- 213 De kunst van het provoceren**
Het artistieke actierepertoire van Provo in Amsterdam (1965-1967) in relatie tot het activistische kunstrepertoire van Luuks in Maastricht (1966-1967)
Tessa Kalsbeek
- 251 Vensters op een veelkleurig verleden**
De nieuwe historische canon van Limburg (2024)
Chris Dols en Maurice Heemels
- 275 Een literair topstuk uit het Limburgse verleden**
Het historiografische oeuvre van Peter Treckpoel (1442-1510/11)
Steven Vanderputten, Habetslezing
- 299 Boekrecensies**
Bram Van Hofstraeten - Lou Spronck - Joep Leerssen
- 319 Over de auteurs**
- 323 Verslag over 2023 van het LGOG**
Dory Emming-Essers - Pieter van der Woude - Sharon Custers
- 353 Register van eigennamen, plaatsen en zaken**

Voorwoord

Geachte lezer,

Belofte maakt schuld. In deel 156 (2020) kon ik u melden dat de *Publications* net als heel wat andere historische reeksen het pad van de ‘open wetenschap’ (*open science*) gingen bewandelen. Na een forse aanlooptijd is het dan nu eindelijk zover. Via het platform *Open Journals* van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen kan vanaf dit moment iedereen kennisnemen van de bijdragen aan de *Publications* van het Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap. Opgedolven feiten en verworven inzichten kunnen voortaan ten volle worden bestudeerd en benut. Het is de bedoeling dat eerdere jaargangen van het Jaarboek tevens via dit platform worden ontsloten.

Dit jaar hebben de in de *Publications* opgenomen studies vooral betrekking op de negentiende en de twintigste eeuw, ook wel bekend als de Nieuwste Tijd. In de eerste bijdrage, die een biografisch karakter heeft en in het Duits is

geschreven, stelt Bernward Lange het leven van baron Joseph von Blanckart zu Alsdorf (1796-1873) centraal. Deze historische actor kwam ter wereld in het Franse kanton Rolduc (arrondissement Maastricht, departement Nedermaas). In het tweede artikel gaat Leo Verhart verder waar hij in de vorige *Publications* was gebleven bij het behandelen van de beoefening van de archeologie in Limburg tussen 1848 en 1850. De derde bijdrage, van de hand van Lou Spronck, gaat over de in Maastricht geboren Nederlands-Belgische schrijver en dichter André van Hasselt (1806-1874). Vervolgens duiken we de twintigste eeuw in met een stuk van Eddy de Beaumont. Hij behandelt Belgischgezinde Limburgers in de jaren 1918-1919. In het vijfde artikel werpt Kristian Mennen licht op de natuurbescherming in Nederlands meest zuidelijke provincie tussen 1900 en 1940, waarna Annet Schoot Uiterkamp in haar bijdrage het onderwerp van Duitse mijnwerkers in de steenkolenmijnen (1944-1949) aan de orde stelt. Het zevende stuk

is comparatief van aard en thematiseert het actierpertoire van twee provocerende bewegingen in de jaren 1960; Tessa Kalsbeek vergelijkt Luuks uit Maastricht met Provo uit Amsterdam. In het achtste artikel beschrijven en analyseren Maurice Heemels en ik de totstandkoming van *De nieuwe canon van Limburg*, die later dit jaar zal verschijnen in boekvorm en op het internet. De laatste bijdrage is traditiegetrouw de schriftelijke neerslag van de Habetslezing. Die werd dit keer gehouden door Steven Vanderputten en had betrekking op het historiografische oeuvre van Peter Treckpoel (1442-1510/11) uit Beek. Een drietal boekbesprekingen vormt de afsluiting.

Dit voorwoord zou ik willen beëindigen met een persoonlijke noot. Op 9 juli 2024 zal ik afscheid nemen van de redactie van de *Publications*, waarvan ik sinds 1 januari 2015 deel heb mogen uitmaken. Het redactielidmaatschap heb ik altijd als een voorrecht mogen ervaren, niet in de laatste plaats omdat

kennisproductie en -circulatie op het snijvlak van wetenschap en samenleving behoren tot de primaire taken van het Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap. In de kern gaat het daarbij, om woorden aan te halen van de veel te jong overleden Limburgse historicus Mathieu Segers (1976-2023), die enkele jaren geleden nog de Habetslezing verzorgde, om 'het hoeden van de ideeënketen over de generaties'. Ik hoop dat de vereniging nog lang deze doelstelling blijft najagen en dat het Jaarboek hierin een sleutelrol blijft spelen.

Van harte wens ik u veel leesgenoegen toe.

Herten, op de Iden van maart 2024
dr. Chris Dols, redactievoorzitter

**Baron Joseph
Anton Hubert von
Blanckart zu Alsdorf
(1796-1873)**

Zur Bildungsbiografie
eines limburgischen
Bauherrn in Zeiten
dramatischer Umbrüche

Bernward Lange

Limburg wird französisch

Einige Zeit nach der Eroberung durch die französischen Truppen wurden Limburg und Teile des Rheinlandes durch Beschlüsse der Nationalversammlung in die Erste Französische Republik inkorporiert. Als eines von neun Départements wurde das Département *Meuse inférieure* (Nedermaas bzw. Untere Maas, Niedermaas) mit der Hauptstadt Maastricht am 1. Oktober 1795 errichtet.¹ Es bestand aus Territorien des Hochstifts Lüttich, der Österreichischen Niederlande und Teilen der Generalstaaten und Gelderns. Alsdorf, der Geburtsort des Joseph Anton Hubert von Blanckart, gehörte zum Arrondissement Maastricht und zum Kanton Rolduc. Das geht darauf zurück, dass die Freiherrschaft Alsdorf vorher zum Herzogtum Brabant gehört hatte. Im Alten Reich war die Freiherrlichkeit Alsdorf als östlichster Grenzort der brabantisch-limburgischen Lande van Overmaas ein brabantisches Offenhauslehen gewesen.² Alle Nachbarorte, selbst Schaufenberg, heute Stadtteil von Alsdorf, das damals noch ein eigenständiges Dorf war, hatten zum Herzogtum Jülich gehört.³ Die Obrigkeit Alsdorfs war jetzt fran-

zösisch geworden, die alte Freiherrlichkeit Alsdorf war vergangen.

Der Freiherr Joseph Anton Hubert von Blanckart (1796 bis 1873) stammte aus der Alsdorfer Linie der Freiherren von Blanckart. Diese niederlothringische Familie tritt erstmals im vierzehnten Jahrhundert urkundlich auf.⁴ In den folgenden Jahrhunderten war diese Familie in mehreren Linien im Land zwischen Maas, Mosel und Rhein ansässig, im maasländischen und rheinischen Adel versippt und ist in zahlreichen Ämtern nachzuweisen.⁵ Die Alsdorfer Linie der Blanckart hatte die brabantische Freiherrlichkeit dort inne von 1678 bis zur französischen Besetzung und (späteren) Annexion der Lande von Übermaas in die Erste Französische Republik (1795). Die Familie war noch bis 1935 auf der Burg Alsdorf ansässig.⁶ Joseph kam am 24. Juni 1796 in Alsdorf zur Welt und war damit *Citoyen* der Ersten Französischen Republik.

Die handschriftliche Chronik von Lambert Vandriken⁷ über die Herrschaft Lexhy enthält weitere biografische Informationen über Joseph von Blanckart (siehe Abb. 1). Die betreffenden Passagen übersetzt ins Deutsche berichten Folgendes.

- 1 Französische Nationalversammlung, *Loi sur la réunion de la Belgique et du pays de Liège à la République française*. Loi n° 1137 du 9 vendémiaire an IV (1er octobre 1795). Article VII. <https://archive.org/details/loisurlareuniondoofran/mode/zup> (aufgerufen 14.08.22). In seiner Eigenschaft als Landesherr der habsburgischen Erblande, insbesondere als König von Böhmen und von Ungarn, beendete der römisch-deutsche Kaiser Franz II den Ersten Koalitionskrieg am 17. Oktober 1797 mit dem Friedensvertrag von Campo-Formio. In diesem Vertrag verzichtete der Kaiser auf die Österreichischen Niederlande zugunsten der Französischen Republik. Ernst Ludwig Posselt, *Europäische Annalen*, Jg. 1797, Heft 4, Tübingen: Cotta, 139-147 (Friedensvertrag). <http://mdz-nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bvb:12-bsb10557165-6> (aufgerufen 20.03.23).
- 2 Ernst Ludwig Posselt, *Europäische Annalen*, Jg. 1799, Heft 2, Tübingen: Cotta, 159-163 (Geheimartikel). <http://mdz-nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bvb:12-bsb10557171-0> (aufgerufen 20.03.23).
- 3 Friedrich Schmitz, „Die ehemalige Freiherrlichkeit Alsdorf und das Land Herzogenrath“, *Jahresblätter des Alsdorfer Geschichtsvereins*, Alsdorf: AWD Verlag 1983, 24-38. Auch erschienen in: *De Maasgouw*, Jg. 100, 1981, Heft 4.
- 4 Öffnungsrecht, lat. *ius aperturae* = auf Vereinbarung beruhendes Recht (meist des Lehnsherrn), jemanden zur Öffnung seines (befestigten) Hauses verpflichten zu können, um einen militärischen Stützpunkt zu haben (Deutsches Rechtswörterbuch).
- 5 Albert Kraemer, *Alsdorf. Chronik einer Stadt*, Alsdorf: AWD Verlag 1957, 319f.
- 6 Freiherrliches Taschenbuch: *Gothaisches Genealogisches Taschenbuch der Freiherrlichen Häuser*, Jg. 34 1884, 55, Gotha: Julius Perthes 1883. https://books.google.de/books?id=6j4NAAAAAYAAJ&redir_esc=y&hl=de (aufgerufen 30.12.19).
- 7 Bernward Lange, „Freiherr Karl Franz Alexander v. Blanckart. Ein Alsdorfer Kanoniker am Hochstift Lüttich“, in: *Jahresblätter des Alsdorfer Geschichtsvereins* 2021/2022, Alsdorf: AWD Verlag 2022, 9-68.
- 8 Albert Kraemer, *Alsdorf Chronik einer Stadt*, Alsdorf: AWD Verlag 1957, 41.
- 9 Lambert Vandriken, *Lexhy et ses Possesseurs. Documents pour servir à l'histoire du château de Lexhy et de ses possesseurs recueillis et mis en ordre par Lambert Vandriken, avocat Receveur au dit Château*, unveröff. Manuskript 1886, Privatbesitz.

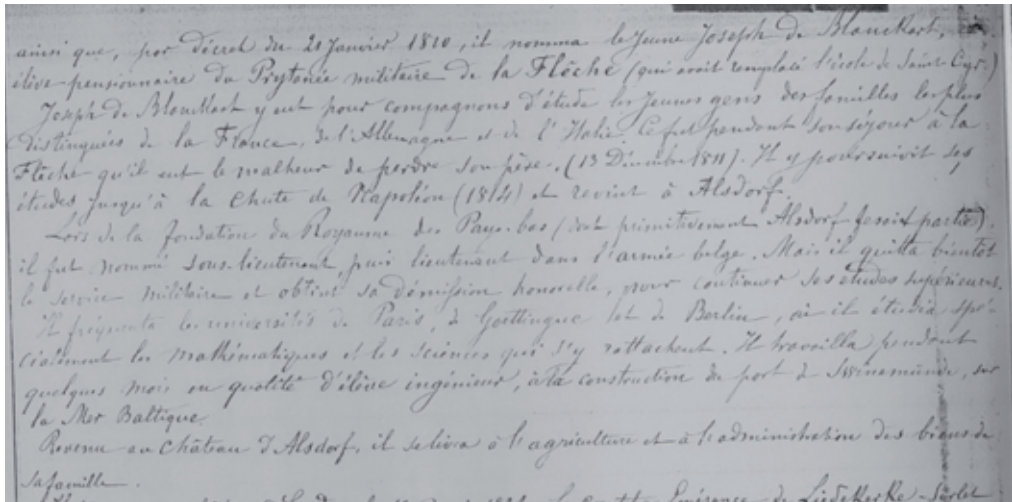

Abb. 1 Darstellung der Alsdorfer Burg (aus: Vandriken 1886).⁸

Übersetzung: Der junge Baron von Blanckart war infolge der politischen Umstände aufgerufen, seine mittlere Ausbildung in Frankreich zu machen. Das französische Kaiserreich umfasste damals neben Frankreich Belgien, Holland, die Rheinprovinzen, den Norden Italiens etc. Mit dem Ziel, sich ein Korps vornehmer Offiziere zu schaffen, berief Napoleon die Söhne der Adligen seines weiträumigen Reiches in seine Militärschulen. So kam es auch,

8 Zeichnung von Lambert Vandriken aus: Lambert Vandriken, *Lexhy et ses Possesseurs. Documents pour servir à l'histoire du château de Lexhy et de ses possesseurs recueillis et mis en ordre par Lambert Vandriken, avocat Receveur au dit Château*, unveröff. Manuskript 1886, Privatbesitz.

Abb. 2 Weitere biografische Angaben über Joseph von Blanckart (aus: Vandriken 1886).

Übersetzung: dass er, durch Dekret von 21. Januar 1810, den jungen Joseph von Blanckart zum Internatsschüler des Prytanée militaire de la Flèche berief (das die Schule von Saint-Cyr ersetzt hatte).

Joseph von Blanckart hatte dort als Studiengefährten junge Leute der vornehmsten Familien Frankreichs, Deutschlands und Italiens. Während des Aufenthaltes in La Flèche hatte er das Unglück, seinen Vater zu verlieren. (13 Dezember 1811). Er folgte dort seinen Studien bis zum Sturz Napoleons (1814) und kam zurück nach Alsdorf. Anlässlich der Gründung des Königreichs der Niederlande (zu dem Alsdorf ursprünglich gehörte) wurde er zum Leutnant ernannt, dann zum Oberleutnant in der belgischen Armee.⁹ Aber er verließ bald den militärischen Dienst und erhielt seine ehrenhafte Entlassung, um seine höheren Studien fortzuführen. Er besuchte die Universitäten von Paris, von Göttingen und von Berlin, wo er besonders die mathematischen und die damit verbundenen Wissenschaften studierte. Er arbeitete während einiger Monate in der Eigenschaft als Bau-Eleve [Ingenieur-Anwärter, B.L.] am Bau des Hafens von Swinemünde an der Ostsee.

Nach Schloss Alsdorf zurückgekehrt, widmete er sich der Landwirtschaft und der Verwaltung der Güter seiner Familie.

Soweit ein erster biografischer Überblick. Die Rolle der Adelligen am Ende des Ancien Régime bei der Umwandlung der belgisch-niederländischen Gebiete sowie des linken Rheinufer in französische Départements war durchaus ambivalent. Viele Adelige in den französisch annektierten Gebieten mussten sich in

einem inneren Loyalitätsdilemma zwischen Zustimmung und Ablehnung befinden. Hatten sie zunächst die bedrohlichen Nachrichten von der Französischen Revolution, dem Sturz des Königtums, der Emigration vieler französischer Monarchisten und der Schreckensherrschaft (*Terreur*) erhalten, so standen die

⁹ Diese Aussage der Quelle ist unklar. Belegt ist, dass Joseph von Blanckart im Jahr 1814 als Unterleutnant in der Armee des Königreichs der Vereinigten Niederlande diente. Bei Anton Fahne wird Joseph von Blanckart als „belg. Obristlieutenant“ bezeichnet. Demnach hat Joseph von Blanckart später auch in der Armee des Königreichs Belgien gedient. Anton Fahne, *Geschichte der Kölnischen, Jülichischen und Bergischen Geschlechter*, Teil 1 Stammfolge und Wappenbuch, Köln: Heberle 1848, 36. <https://sammlungen.ub.uni-frankfurt.de/sdd/content/titleinfo/10133667> (aufgerufen 18.07.23).

französischen Revolutionstruppen bald darauf selbst im eigenen Land.¹⁰ Der adeligen Herrschaftsschicht musste dies als Wehrlosigkeit und Niederlage des eigenen alten Systems vorkommen. Zum anderen hatten die Ideale der Französischen Revolution Freiheit, Gleichheit, Brüderlichkeit, sowie der Parlamentarismus der Nationalversammlung als Vertretung des Volkes auch in den Bevölkerungen außerhalb Frankreichs viel Zustimmung gefunden und Begeisterung ausgelöst.

Mit den ersten Jahren der französischen Herrschaft brachen für den Adel mit materiellen Verlusten, Beschlagnahmungen, Enteignungen, Einquartierungen, Kontributionen und Fluchten sehr harte Zeiten an. Andererseits wurde diese Gesellschaftsschicht später weiterhin benötigt. Denn der Aufbau eines neuen Finanz- und Justizsystems war ohne loyale, gut ausgebildete, ortskundige und frankophone Beamte kaum möglich.¹¹ Im Jahr 1800 wurden Départementalsräte bzw. 1802 Kantonsversammlungen berufen. Als höchstbesteuerte Bürger waren viele frühere Adelige wegen ihres Grundbesitzes in diesen Versammlungen automatisch vertreten.¹² Wie schon in der republikanischen Zeit wurden auch später in der napoleonischen Kaiserzeit ehemalige Adelige in Verwaltungsämtern eingesetzt, insbesondere in den Kantonsverwaltungen und kleinen Mairien.

Zwar hatte Napoleon mit der Annahme des Kaisertitels 1804 die Rückkehr zu einer monarchischen Regierungsform vollzogen, die dem aristokratischen Selbstverständnis entgegenkam. Aber der gewaltsame Sturz des französischen Königtums durch die Revolution war unvergessen. Der Verlust der Standesprivilegien durch den Code Civil schmerzte, denn damit war die Ständegesellschaft abgeschafft. Zum einen musste der ehemalige Revolutionsgeneral Napoleon Bonaparte dem alten Adel als Parvenü erscheinen. Zum anderen hatte dieser Feldherr militärische, diplomatische und machtpolitische Erfolge auf einem beispiellosen Niveau vorzuweisen. Leistungen, die traditionell nur dem Adel zugeschrieben wurden. Außerdem hatte er die Revolution beendet. Zu den Staatsfeierlichkeiten der Kaiserkrönung am 2. Dezember 1804 in der Kathedrale Notre Dame in Paris wurden Regierungsbeamte bis hinunter zu den Kantonspräsidenten eingeladen.

Diesen Einladungen nach Paris konnte man sich kaum entziehen, obwohl die Reise- und Hotelkosten sowie die Anfertigung der teuren Galauniformen selbst bezahlt werden mussten. So reisten denn auch die maasländischen und rheinischen Adelige, die solche Ämter bekleideten, zur Kaiserkrönung nach Paris. Beruhigend für den ehemaligen Adel war ferner, dass durch das Konkordat von 1801 auch in den annektierten Gebieten der Katholizismus als Mehrheitsreligion gefördert wurde und

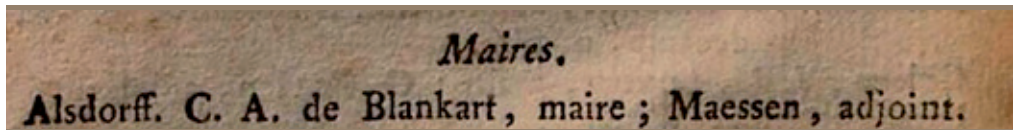
10 cf. Gudrun Gersmann, „Einleitung“, in: Gudrun Gersmann & Hans-Werner Langbrandtner (Hg.), *Im Banne Napoleons. Rheinischer Adel unter französischer Herrschaft. Ein Quellenlesebuch*, Essen, Klartext-Verlag, 2013, 11-22.

11 cf. Hans-Werner Langbrandtner, „Nolens Volens? Mitarbeit in Regierung und Verwaltung“, in Gudrun Gersmann und Hans-Werner Langbrandtner (Hg.), *Im Banne Napoleons. Rheinischer Adel unter französischer Herrschaft. Ein Quellenlesebuch*, Essen, Klartext-Verlag, 2013, 121-124 [hier 121].

12 Die Départementalsräte waren zuständig u.a. für die Mitbestimmung bei der Verteilung der direkten Steuern, die Berichterstattung an den Innenminister sowie Vorschlag der Kandidaten für den Senat. Die Kantonsversammlungen waren u.a. zuständig für die Nominierungen der Mitglieder der Gemeindebezirks- und Départementswahlkollegien.
cf. Hans-Werner Langbrandtner, „Nolens Volens? Mitarbeit in Regierung und Verwaltung“, in: Gudrun Gersmann & Hans-Werner Langbrandtner (Hg.), *Im Banne Napoleons. Rheinischer Adel unter französischer Herrschaft. Ein Quellenlesebuch*, Essen: Klartext-Verlag 2013, 121-124 [hier 122f].

COLLÈGE ÉLECTORAL DU DÉPARTEMENT.	
MM.	MM.
Aspeculo, à St.-Trond.	Bonhomme, à Maastricht.
Borchgrave, Marlinne.	Beckers, (Jean) Nuth.
Bosch, Vechmael.	Blankart, (Ch.) Alsdorff.
Bormans, (Amand) Gloyer.	Baurs, (J. J.) Merxstein.
Bemelmaus, Maastricht.	Bargman, N'aastricht.
Brenis, idem.	Barbou, Ruremonde.
Bettonville, Oost.	Burghoff, (Ant.) idem.

Abb. 3 und Abb. 4 Politische Ämter von Vater Charles Alexandre de Blanckart im Département Nedermaas (aus: Almanach du Département de la Meuse-inférieure pour l'an 1811).¹⁵

somit ein Stützpfiler der alten Ordnung erhalten blieb.¹³ Mit der Rearistokratisierung 1808 wurde ein napoleonischer Verdienstadel, die *Noblesse d'Empire*, etabliert, die allerdings die vormaligen Standesprivilegien des Alten Reiches nicht mehr besaß. Mit dieser Meritokratie war eine loyale Notabelnschicht intendiert. Sie sollte sich durch Fachkompetenz und einer auf Ansehen, Vermögen und Kultur basierenden Repräsentationsfähigkeit auszeichnen. So konnte auch der Adel in den annektierten Gebieten an das Empire gebunden werden.¹⁴

Die Biografie des Joseph von Blanckart, der in diesen Umbruchzeiten zur Welt kam, weist sowohl exemplarische als auch außergewöhnliche Aspekte auf. Als maasländisch-rheinische Adelsfamilie haben sich die Blanckart seit jeher zwanglos in den Grenzräumen zwischen niederländischen, deutschen und französischen

Sprachsphären bewegt. Deshalb ist es überhaupt nicht verwunderlich, dass die Blanckart damals begütert waren in Territorien, die heute zu Deutschland, Belgien und den Niederlanden gehören. Der Vater, ehemals Freiherr¹⁶, jetzt *Citoyen* Charles Alexandre de Blanckart, gehörte offenbar zu den Adeligen, die sich mit den neuen Verhältnissen arrangiert hatten. Im Jahr 1811 gehörte er dem Wahlkollegium des Départements in Maastricht an und war *Maire* von Alsdorf (siehe Abb. 3 und Abb. 4).

Joseph von Blanckart besuchte als Junge eine französische Sekundärschule in Köln und wurde später durch kaiserliches (napoleonisches) Dekret auf ein französisches Militärlyzeum eingezogen. Letzteres ist eine Besonderheit, für die es im maasländischen und rheinischen Adel der Zeit nicht viele weitere Beispiele geben dürfte.

13 cf. Ulrike Schmitz, „Von eigenen Gnaden. Die Kaiserkrönung Napoleons“, in: Gudrun Gersmann und Hans-Werner Langbrandtner (Hg.), *Im Banne Napoleons. Rheinischer Adel unter französischer Herrschaft. Ein Quellenlesebuch*, Essen: Klartext-Verlag 2013, 92-93.

14 Florian Schönfuß, *Mars im hohen Haus. Zum Verhältnis von Familienpolitik und Militärkarriere beim rheinischen Adel 1770-1830. Herrschaft und soziale Systeme in der Frühen Neuzeit*. Band 022. Göttingen: Vandenhoeck & Rupprecht 2017, 270-271 [hier 279].

15 *Almanach du Département de la Meuse-inférieure pour l'an 1811*. Maastricht: Nypels. <https://webgoc.oclc.org/cbs/DB=2.37/XMLPRS=V/PPN?PPN=399138897> (aufgerufen 09.08.22).

16 Im Deutschen ist der Adelstitel Freiherr von alters her geläufig. Die Bezeichnung Baron wurde erst später aufgenommen. „FREIHERR, m. baro, liber baro, mhd. vrîhêrre, der würde nach zwischen edelmann und graf stehend, meistentheils mit ansehnlichem landbesitz ausgestattet; [...] BARON, m. ein erst im 17 jh. aus dem franz. baron, it. barone (Diez 1, 26) ins deutsche aufgenommenes wort.“ (cf. Deutsches Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm). Dem Titel Freiherr entspricht im Italienischen, Französischen, Englischen, Niederländischen u.a. der Titel Baron. In den deutschsprachigen Kurpfälzischen Hof- und Staatskalendern des 18. Jahrhunderts werden die Blanckart Freiherren genannt, in den französischsprachigen Kurpfälzischen Almanachen werden dieselben Personen Barone genannt.

Ein mathematisch begabter Sekundärschüler in Köln

Bis ins 18. Jahrhundert hinein wirkte im Adel noch eine *späthumanistische* Bildungsvorstellung, die sich am höfischen Tugendideal ausrichtete. Die Erziehung der Knaben zielte auf Weltgewandtheit und die höfischen Geselligkeitsformen eines „Kavaliers“ im Umgang mit Seinesgleichen.¹⁷ Im 18. Jahrhundert kam ein verändertes adeliges Tugendideal hinzu, das eher die Selbstdisziplin und die Kontrolle über die Affekte betonte.¹⁸ Darüber hinaus waren Erziehung und Bildung der Söhne nun darauf ausgerichtet, die Söhne auf spätere Aufgaben und Tätigkeiten vorzubereiten, zum Beispiel Herr einer Adelherrschaft, Dienst am Hof oder als Amtmann oder Stiftsherr.¹⁹

Diese auf den Stuserhalt zielenden Vorstellungen standesgemäßer Bildung des Adels sollten sich schon durch die *Aufklärung* tiefgreifend ändern. In der französischen Zeit, erst Republik, dann Kaiserreich, mit einem öffentlichen, auf staatsbürgerliche Gleichheit, Rationalität und gesellschaftliche Nützlichkeit ausgerichteten Schulsystem waren solche Ziele gänzlich obsolet. Dennoch hielten alte herrschaftliche Familien auch an ihren traditionellen Bildungsvorstellungen fest. Wo Joseph von Blanckart die Vorbereitung zum Besuch der Sekundärschule erhielt, ist nicht bekannt.

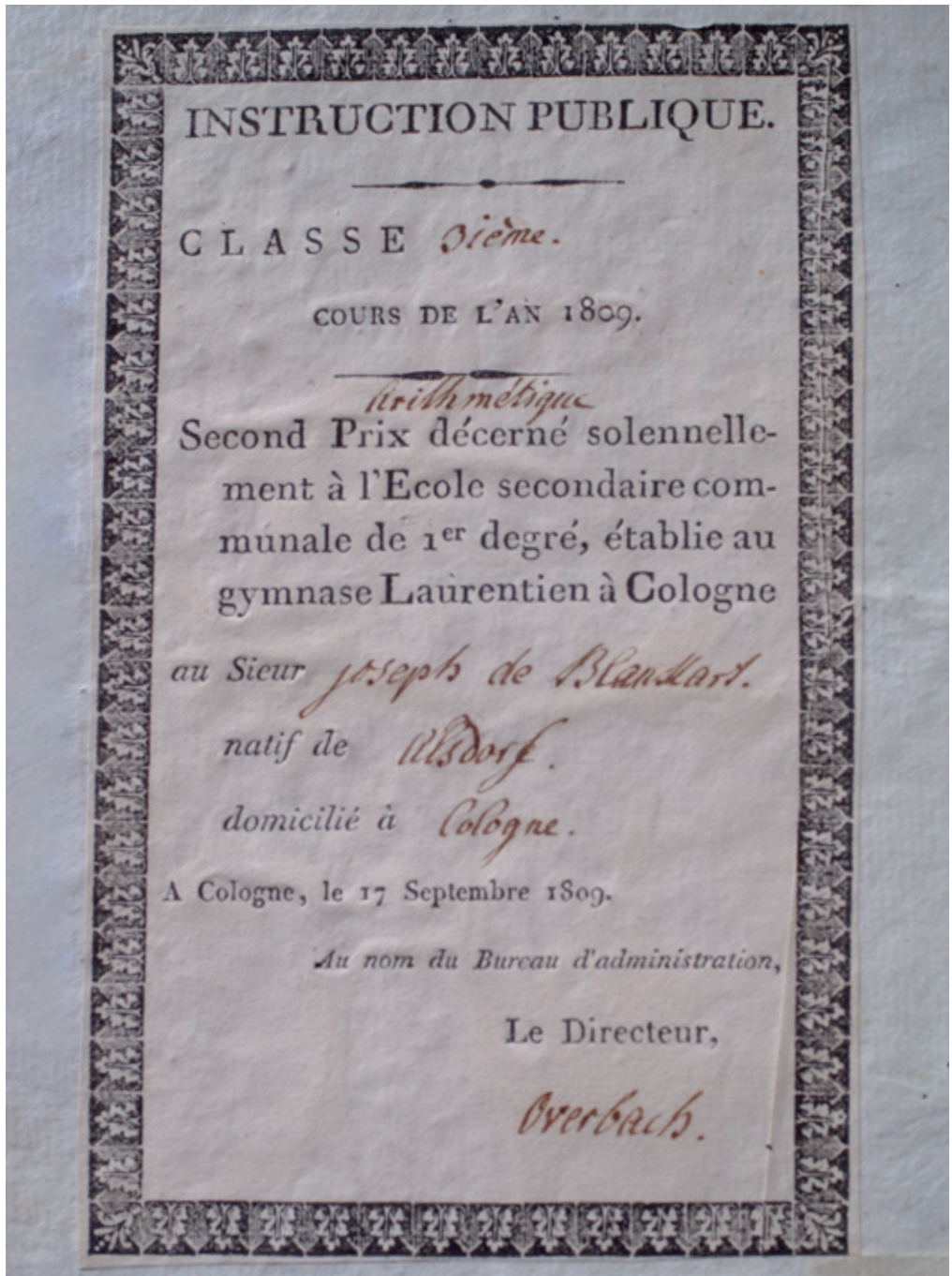
Das napoleonische Schulgesetz vom 1. Mai 1802 (*11 Floréal X*) hatte die geistliche Aufsicht über das Schulwesen beseitigt und durch die staatliche Inspektion ersetzt. Tatsächlich aber konnte der Klerus in den linksrheinischen Gebieten auch weiterhin Einfluss ausüben, besonders im niederen Schulwesen. Konfessionsschulen existierten weiterhin, Priester waren als Lehrer an Sekundärschulen tätig. Eine allgemeine Schulpflicht wurde von der französischen Verwaltung nicht durchgesetzt, zumal vielen kleinen Kommunen die Finanzmittel fehlten, um ihrer Schulunterhaltungspflicht nachzukommen. Neben dem öffentlichen Schulwesen existierte in den rheinischen Départements noch ein Privatschulwesen fort.²⁰

Am 17. September 1809 wurde Joseph von Blanckart für den zweiten Platz in Arithmetik feierlich mit einem Schulpreis ausgezeichnet.²¹ Diese Belobigung war mit einem Buchpreis versehen, aus dem der hier abgebildete Buchzettel entnommen ist (siehe Abb. 5). Ähnliche Auszeichnungen gab es auch bereits in der republikanischen Zeit auf der *École centrale* in Maastricht.²²

Mit 13 Jahren besuchte Joseph von Blanckart die dritte Klasse der *École secondaire communale de 1er degré* in Köln.²³ Köln war französisch geworden, und seine altherwürdigen Bildungseinrichtungen wurden aufgelöst und der

-
- 17 cf. Maria Rößner-Richarz und Monika Gussone, „Erziehung der Söhne“, in: Gersmann und Langbrandtner, *Adlige Lebenswelten*, 39.
- 18 cf. Ronald G. Asch, *Europäischer Adel in der frühen Neuzeit. Eine Einführung*, München: UTB [Böhlau] 2008, 193f.
- 19 Maria Rößner-Richarz und Monika Gussone, „Erziehung der Söhne“, in: Gudrun Gersmann u. Hans-Werner Langbrandtner (Hg.) *Adlige Lebenswelten im Rheinland. Kommentierte Quellen der Frühen Neuzeit*, Köln: Böhlau 2009, 35-41 [hier 36].
- 20 cf. Justus Hashagen, „Die Rheinlande beim Abschlusse der französischen Fremdherrschaft“, in: Joseph Hansen (Hg.), *Die Rheinprovinz 1815-1915. Hundert Jahre preußischer Herrschaft am Rhein*, Bd. 1, Bonn: Marcus & Weber 1917, 1-56 [hier 42f]. <https://katalog.ulb.hhu.de/Record/990015917720206443> (aufgerufen 27.08.23).
- 21 Nach 1806 wurden Datumsangaben wieder nach dem gregorianischen und nicht mehr nach dem republikanischen Kalender angegeben.
- 22 *Procès-verbal de la distribution des prix aux élèves de l'école centrale*. En Germinal an 7. [Im Germinal des Jahres sieben, d.h. März/April 1799]. <https://webgoc.oclc.org/cbs/DB=2.37/XMLPRS=Y/PPN?PPN=422338966> (aufgerufen 30.08.22).
- 23 Mit dieser Quelle kann eine Wissenslücke über den frühen Bildungsweg des Joseph von Blanckart geschlossen werden. Es ist anzunehmen, dass Joseph in Köln Internatsschüler war oder in einer privaten Pension wohnte.

Abb. 5 Buchzettel der Auszeichnung für den Schüler Joseph von Blanckart für besondere Leistungen in Arithmetik (Privatbesitz, Foto B.L. 2022).

Instruction Publique eingegliedert.²⁴ Das französische Bildungssystem war laizistisch und zentral gesteuert. Die Auszeichnung besonderer Leistungen von Schülern stand nicht im Widerspruch zum Gleichheitsprinzip.

Das Kölner Gymnasium Laurentianum hatte zu den ältesten universitären Bildungseinrichtungen der Stadt gehört. In ihren Anfängen waren diese Schulen für die humanistische Erziehung (Studium der *Humaniora*) sowohl propädeutische Lehranstalten wie auch als Artistenfakultäten Teile der Universität.²⁵ Im Mittelalter waren die Bursen eine Art Hausgemeinschaft zwischen den Professoren und ihren Studenten und waren der Universität zugeordnet. Neben kleineren Bursen waren dies in Köln:

- Bursa Montana, Gymnasium Montanum, seit 1420
- Bursa Laurentiana, Gymnasium Laurentianum, seit 1422
- Bursa Cornelii, seit 1419
- Bursa Cucana (Kuck), seit 1450
- Gymnasium Tricoronatum, seit 1556²⁶

Die Namen zahlreicher Notabeln, Adelsfamilien und studierter Geschlechter aus dem gesamten Niederrheingebiet sind über Generationen in den Matrikeln dieser Bursen und der Universität verzeichnet.

Es gibt eine weitere zeitgenössische Beziehung der Alsdorfer Blanckart zu Köln. Eine Großtante von Joseph, Freiin Florentina Isabella von Blanckart zu Alsdorf, war Äbtissin des Damenstifts *S. Maria in Capitolio* in Köln bis zur Säkularisation 1802 gewesen.²⁷

Schaffung eines französischen Offizierskorps von internationaler Herkunft

Nicht wenige Adelsöhne aus den annektierten Gebieten fochten in den Armeen der antifranzösischen Koalitionen, doch ebenso viele absolvierten Offizierslaufbahnen in Napoleons *Grande Armée*.²⁸

Das traditionelle Selbstverständnis des Adels als Ritterstand kam den machtpolitischen Ambitionen des Kaisers der Franzosen entgegen. Kaiser Napoleon wollte eine „europäische“ Armee schaffen mit adeligen oder nichtadeligen deutschen, belgischen, holländischen, luxemburgischen, irischen, italienischen, schweizeri-

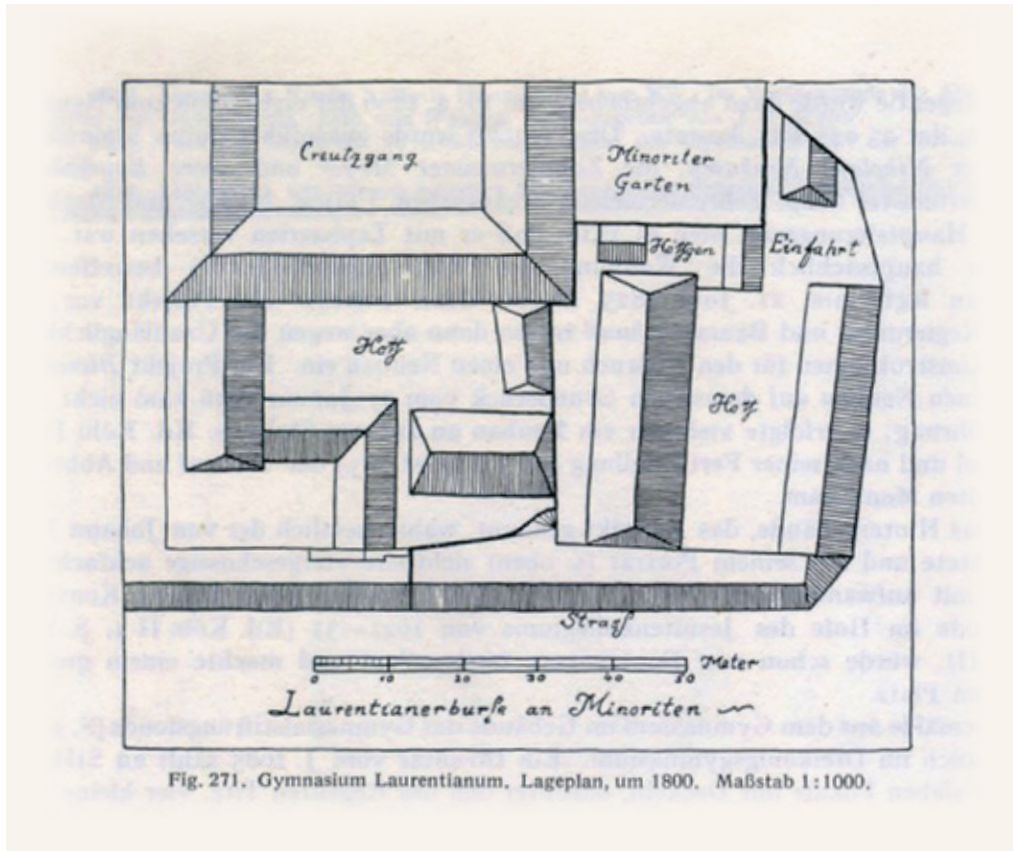
24 Die traditionellen Kölner Gymnasien, darunter auch das Laurentianum, wurden 1798 aufgelöst und im ehemaligen Jesuitenkolleg zu einer Zentralschule (*École centrale*) vereinigt. <https://ub.uni-koeln.de/sammlungen-und-schwerpunkte/gymnasialbibliothek> (aufgerufen 25.08.23). Die *Ecole secondaire communale de 1er degré* wurde als öffentliche Schule in den Gebäuden des ehemaligen Gymnasiums Laurentianum eingerichtet. Die Schulgebäude wurden später abgerissen. Zwei historische Abbildungen des Gymnasiums sind zu finden unter: https://altes-koeln.de/wiki/Datei:Kreuter_073.jpg (aufgerufen 25.08.23). https://altes-koeln.de/images/a/ae/GymnasiumLaurentianum-rba_co19689-Ausschnitt.jpg (aufgerufen 25.08.23).

25 Franz Josef von Bianco, *Die alte Universität Köln und die spätern Gelehrten-Schulen dieser Stadt: nach archivalischen und andern zuverlässigen Quellen*. Bd 1, 1, Die alte Universität Köln. Köln: Gehly 1855. <https://mdz-nbn-resolving.de/details:bsb10730724> (aufgerufen 21.06.2022).

26 Hermann Keussen, *Die Matrikel der Universität Köln*, Bd. 1, 1389-1475, 2. verm. und erw. Aufl. Bonn: Hanstein 1928. <https://services.ub.uni-koeln.de/cdm/ref/collection/grhg/id/58533> (aufgerufen 26.08.23). cf. Götz-Rüdiger Tewes, *Die Bursen der Kölner Artisten-Fakultät bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts*. Studien zur Geschichte der Universität zu Köln 13. Köln [u.a.] Böhlau 1993. cf. Maria Rößner-Richarz, „Studium“, in: Gudrun Gersmann und Hans-Werner Langbrandtner (Hg.) *Adlige Lebenswelten im Rheinland. Kommentierte Quellen der Frühen Neuzeit*, Köln: Böhlau 2009, 46-53, [hier 48].

27 Ernst von Mirbach-Harff, „Généalogie de la famille Blanckart“, in: *Annuaire de la noblesse de Belgique*, Bruxelles 17. Jg. 1883, 125.

28 cf. Florian Schönfuß, *Mars im hohen Haus. Zum Verhältnis von Familienpolitik und Militärkarriere beim rheinischen Adel 1770-1830*, Herrschaft und soziale Systeme in der Frühen Neuzeit, Band 022, Göttingen: Vandenhoeck & Rupprecht 2017, 137-139.

Abb. 6 Grundriss des Kölner Gymnasium Laurentianum um 1800 (aus: Paul Clemen, *Die Kunstdenkmäler der Stadt Köln* 1937).²⁹

schen, österreichischen, kroatischen etc. Staatsangehörigen als Offizieren.³⁰ Unter diesem Ziel ließ Napoleon gezielt junge Männer dieser Länder rekrutieren, um sie in den französischen Militärschulen zu loyalen Militärs erziehen zu lassen, besonders zwischen 1810 und 1814. Schließlich hatte der Adel im Ersten Französischen Kaiserreich wieder an Sozialprestige gewonnen. Aber auch fähige junge

Männer von nicht-adeliger Herkunft traf diese Rekrutierung.

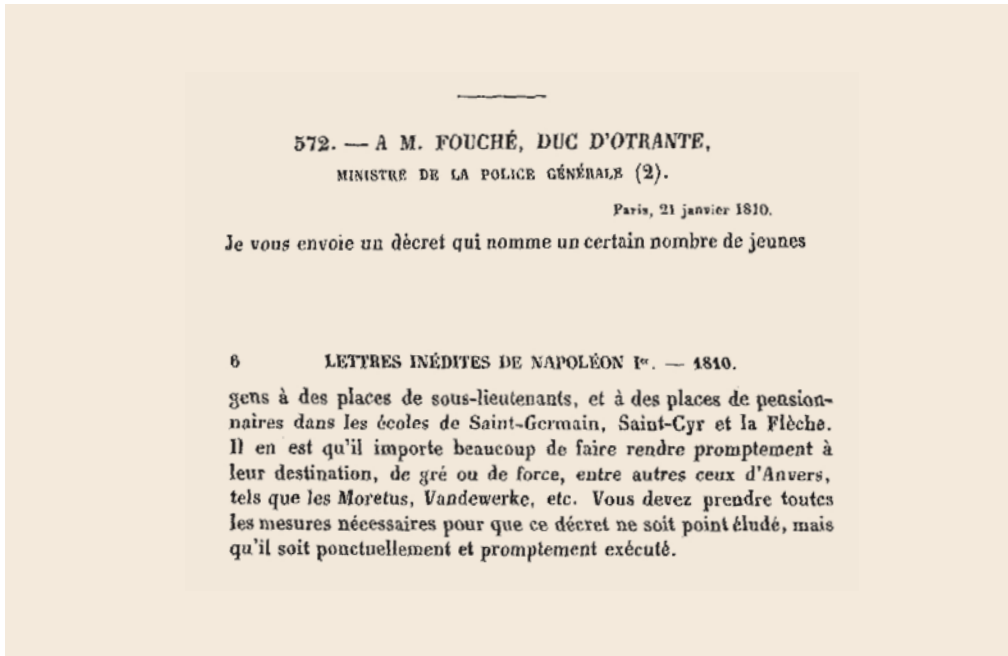
Bei Letzterer darf man nicht von einer freiwilligen Meldung sprechen, sondern von der notfalls zwangsweisen Einziehung junger Adelige aus den eroberten Gebieten zur Offiziersausbildung nach Frankreich (*de gré ou de force*³¹). Widerstand gegen diese Zwangsrekrutierungen wurde rigoros gebrochen. Das

29 Paul Clemen (Hg.), *Die Kunstdenkmäler der Stadt Köln*. Bd. 2. Abt. 3, Ergänzungsband. Die ehemaligen Kirchen, Klöster, Hospitäler und Schulbauten der Stadt Köln, Düsseldorf: Schwann 1937, 368.

30 Persönliche Mitteilung per E-Mail von Colonel er [en retraite] Michel Cordier am 10. November 2019, zuständig für das Archiv am nationalen Militärpuryaneum (*Prytanée nationale militaire*) in La Flèche.

31 [freiwillig oder mit Gewalt].

Abb. 7 Befehl des Kaisers Napoleon an den Polizeiminister Fouché, das Dekret vom 21. Januar 1810 unverzüglich umzusetzen (aus: Lecestre 1897, 5-6).

Übersetzung: An Herrn Fouché, Herzog von Otranto, Minister der allgemeinen Polizei

Ich sende Ihnen ein Dekret, das eine gewisse Anzahl junger Leute benennt für Stellen als Leutnants und für Internatsplätze in den Schulen Saint-Germain, Saint-Cyr und La Flèche.

Es ist von großer Bedeutung, dass ihr Ziel unverzüglich erreicht wird, freiwillig oder mit Gewalt, unter anderen jene aus Antwerpen, ebenso wie die Moretus, Vandewerke usw. Sie haben alle nötigen Maßnahmen zu ergreifen, damit dieses Dekret nicht umgangen werde, sondern dass es rechtzeitig und prompt ausgeführt werde.³²

war anscheinend eine neuzeitliche Form der seit der Antike geübten Praxis der Geiselnahme von Personen der Oberschicht.³³ Denn es handelte sich hier nicht um die üblichen Aushebungen zur Wehrpflicht (Konskriptionen)³⁴, sondern um eine gezielte Rekrutierung ausgewählter junger Männer zur Offiziersausbildung auf Militärschulen in Frankreich.

Den Nachwuchs des traditionellen Ritterstands in seine Armeen einzugliedern, passte gut in Napoleons Militär- und Machtstrategie.³⁵ „Von zentraler Bedeutung war dabei gleichwohl seine [des Adels B.L.] traditionelle Existenz als ‘Kriegerstand’, als militärische Funktionselite, die der machtpolitisch höchst ambitionierte Kaiser der Franzosen nur zu gern in Form fähi-

32 Léon Lecestre, *Lettres inédites de Napoleon I.* Tome Second (1810-1815), Paris: Plon 1897, 5-6.

33 „Der Kaiser der Franzosen hatte die Bedeutung der Jugend, jener viel zitierten ‘Jeunesse d’orée’, erkannt, die er in Gänze für sich und sein Regime zu gewinnen trachtete. Zugleich war er stets bemüht, diese Jünglinge als eine Art ‘Geiseln’, als Sicherheit gegen die von ihm misstrauisch beäugten ‘alten und reichen Familien’ unter seine direkte Kontrolle, sprich in seine Armee zu zwingen.” Florian Schönfuß, *Mars im hohen Haus* 2017, 290.

34 Das französische Wehrpflichtsystem der Konskriptionen sah Schlupflöcher und die Möglichkeit zur bezahlten Stellvertretung (Einsteherwesen, *Remplaçant*) vor und war deshalb sehr ungleich. cf. Florian Schönfuß, *Mars im hohen Haus*, 2017, 53.

35 cf. Florian Schönfuß, *Mars im hohen Haus*, 2017, 270.

ger Offiziere in seine Heeresmaschinerie aufnahm.“³⁶

Kaiser Napoleon selbst kommentiert in einem persönlichen Brief vom 21. Januar 1810 an den Polizeiminister Fouché genau dieses Dekret³⁷, das er selbst erließ, dass man ausgewählte junge Männer der neuen Départements auf die französischen Militärschulen nach Saint-Cyr, Saint-Germain oder La Flèche schicken müsse.

Dass Napoleon ausdrücklich „jene aus Antwerpen, ebenso wie die Moretus, Vandewerke usw.“ nennt, lässt darauf schließen, dass das Dekret sich auf Personen in den niederländisch-belgischen-linksrheinischen Gebieten bezieht, die Frankreich annektiert hatte. Mit dem Département Beneden-Maas gehörte Alsdorf dazu. Wir haben uns also vorzustellen, dass der vierzehnjährige Joseph von Blanckart, ältester Sohn der ehemals landsässigen Ritterfamilie auf der Burg Alsdorf, auf ein Militärlyzeum bzw. eine Kadettenanstalt nach Frankreich beordert werden sollte.³⁸

Das nationale Militärprytaneum (Prytanée national militaire) in La Flèche (im Département

Sarthe an dem Fluss Le Loir gelegen³⁹) existiert noch heute als eines von sechs Lyzeen der französischen Armee.⁴⁰ Die Anfrage des Verfassers dorthin erbrachte eine ausführliche Antwort von Herrn Oberst i.R. Michel Cordier.⁴¹ Es gibt dort noch die Matrikeln der Schülerjahrgänge aus der napoleonischen Zeit. Oberst Cordier bestätigt alle Angaben von Lambert Vandriken in vollem Umfang. Joseph von Blanckart wurde in La Flèche am 22. Mai 1811 als Internatsschüler unter Nummer 758 immatrikuliert. Dank der freundlichen Unterstützung von Herrn Oberst i.R. Michel Cordier liegt nun ein Bild des Eintrags in der Stammrolle zur Aufnahme von Joseph von Blanckart als Internatsschüler des *Prytanée national militaire* am 22. Mai 1811 vor.

Die Quelle bestätigt mit der Herkunft des Jungen auch die politischen Verhältnisse Alsdorfs im Jahr 1811. Der Vater Karl Alexander von Blanckart, ehemals kurpfälzischer Kammerherr, ist nun Bürgermeister von Alsdorf, gelegen im Arrondissement Maastricht, Département Niedermaas. Das ist etwas überraschend, denn, wie gesagt, das Umland gehörte

36 Florian Schönfuß, „Rheinische Adlige in Napoleons Armee“, in: Gersmann, Gudrun & Langbrandtner, Hans-Werner (Hg.) *Im Banne Napoleons. Rheinischer Adel unter französischer Herrschaft. Ein Quellenlesebuch*. Essen: Klartext-Verlag 2013, 137-139 [hier 137].

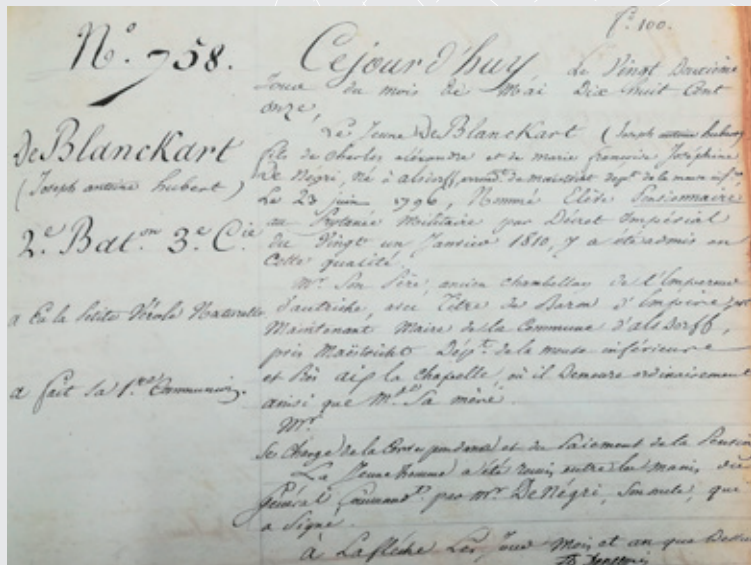
37 Der Wortlaut des kaiserlichen Dekrets vom 21. Januar 1810 ist bisher nicht auffindbar. Das Dekret ist selbst in den im Internet zugänglichen offiziellen Archiven mit Rechtstexten der französischen Regierung nicht enthalten, obwohl dort alle möglichen anderen kaiserlichen Dekrete aus 1810 zugänglich sind. Weitere Suche ist erforderlich.

38 Das kaiserliche Dekret Napoleons wurde unverzüglich exekutiert, wie der folgende ähnliche Fall vom 2. Februar 1810 zeigt. Der älteste Sohn Everhard des Cornelius Joseph von Geyr wird durch kaiserliches Dekret zum „*Eleve-Pensionair*“ der Militärschule Saint-Cyr eingezogen. „*Da weder er noch ich und meine Frau Lust hatten, ihn dorthin zu schicken, nicht nur sehr beschwerlich und kostspielig, sondern auch sehr gefährlich wegen Abgang der Religion und gute Sitten ware, so entschuldigten wir uns und verbatthen uns die kaysrerliche Gnade, allein dieses wurde nicht angenommen [...]*.“ Von Geyr wird zusammen mit Sohn und dem Maire nach Paris ins Kriegsministerium zitiert, reist dorthin, wird vom Kriegsminister abgewiesen, reist weiter nach Fontainebleau und stellt seinen Sohn dem *Officier de Santé* der Akademie Saint-Cyr vor. „[...] und der Himmel gab uns die Gnade, das dieser ihn zu schwach für den Militairstand finde.“ Angesichts der „*glücklich geendeten Gelegenheit*“ verschmerzt von Geyr die Reisekosten von 1000 Reichstalern. Der Sohn Everhard von Geyr fällt allerdings später doch noch unter die Konskription von 1813, und der Vater muss mit viel „*Mühe, Arbeit, Verdruß und Unkosten*“ einen *Remplacant* stellen. cf. Quelle 8, in: Gersmann und Langbrandtner, *Im Banne Napoleons*, 2013, Kapitel IV, 144-145. cf. Quelle 11, in: Gersmann und Langbrandtner, *Im Banne Napoleons*, 2013, Kapitel IV, 149-150.

39 Nicht zu verwechseln mit dem Fluss La Loire.

40 Prytanée La Flèche: <https://rh-terre.defense.gouv.fr/formation/lyceesmilitaires/prytanee-national-militaire> (aufgerufen 06.08.21). Prytaneum (griech. *prytaneion*) war in der griechischen Antike Versammlungs-, Rats-, Gerichts- und Repräsentationsgebäude der Stadt. Konrad Lange, *Haus und Halle. Studien zur Geschichte des antiken Wohnhauses und der Basilika*, Leipzig: Von Veit 1885. <http://mdz-nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bsb:12-bsb11550542-0> (aufgerufen 30.07.22).

41 Persönliche Mitteilung per E-Mail von Colonel er [en retraite] Michel Cordier am 10. November 2019.

Abb. 8 Aufnahmeeintrag in die Stammrolle von Joseph von Blanckart am Prytanée nationale militaire in La Flèche vom 22. Mai 1811 (Foto Colonel er Michel Cordier 11.11.2019)

Übersetzung: Am heutigen Tag, dem zweiundzwanzigsten Tag des Monats Mai achtzehnhundertelf, ist der junge von Blanckart (Joseph Anton Hubert), Sohn von Karl Alexander und von Maria Franziska Josephine von Negri, geboren zu Alsdorff, Arrondissement von Maastricht, Département Niedermaas, am 23. Juni 1796, durch kaiserliches Dekret vom einundzwanzigsten Januar 1810 ernannt zum Internatsschüler am Prytanée Militaire, in dieser Eigenschaft dort aufgenommen worden.

Monsieur, sein Vater, ehemaliger Kammerherr des Kaisers von Österreich, mit dem Titel Reichsfreiherr, ist jetzt Maire [Bürgermeister] der Gemeinde Alsdorff, nahe Maastricht, Département Niedermaas nahe Aachen, wo er ebenso wie Madame, seine Mutter, gewöhnlich lebt.

Die Gebühr für die Korrespondenz⁴² und die Zahlung der Internatsschule des jungen Mannes wurde übergeben an den General Kommandanten von dem unterzeichneten Herrn von Negri, seinem Onkel.

Zu La Flèche am elften Mai des Jahres [unleserlich]

[gez.] Fh Denegri

[linke Spalte]

Nr. 758

von Blanckart

[Joseph Anton Hubert]

2. Bataillon 3. Kompanie

hat natürliche Pocken gehabt [Windpocken, B.L.]

hat seine 1. Kommunion gehabt⁴³

⁴² Correspondance heißt in erster Linie Schriftverkehr, Schriftwechsel. Es kann aber auch heißen Umsteigemöglichkeit oder Anschluss im Reiseverkehr. Dass die Eltern der Rekruten die Pensionskosten der Militärschule bezahlen mussten, versteht sich von selbst.

⁴³ Übersetzung B.L.

Abb. 9 Gemälde *Les adieux au miteux* [Abschied dem Bedauernswerten] von Charles Crès (aus: *Beaupère* 1985, 144).⁴⁴

44 Bernard Beaupère, *Histoire du Prytanée national militaire*, Paris: Charles-Lavauzelle 1985, 144.

zum Rur-Département, dessen Hauptstadt *Aix-la-Chapelle* (Aachen) war. Alsdorf gehörte aber zum Kanton Rolduc (Klosterrath, heute Kerkrade NL).

In späterer Zeit hat der französische Maler Charles Crès (1850-1907) eine Abschiedsszene am Tor des Prytaneums in La Flèche gemalt. Crès war selbst Zeichenlehrer am *Prytanée* in La Flèche. Diese künstlerische Darstellung bringt die Emotionalität eines solchen Augenblicks zu lebendiger Vorstellung (Abb. 9).

Joseph von Blanckart war bei seiner Einschulung in La Flèche 14 Jahre und elf Monate alt. Begleitet wurde der Junge von seinem Onkel von Negri, dem Bruder seiner Mutter. Der war offenbar für die Formalitäten und die Bezahlung zuständig und signierte den Eintrag der Stammrolle mit „Fh Denegri“. War das die neue Schreibung des Namens „Freiherr von Negri“?

Der Vater Karl Alexander von Blanckart hat den Jungen nicht begleitet. War er krank? Er starb am 13. Dezember dieses Jahres. Oder war er als *Maire* von Alsdorf für eine mehrtägige Reise nach Frankreich nicht abkömmlich? Offenbar sind zwei weitere Informationen für die Kadettenanstalt von Relevanz. Denn vermerkt ist weiterhin, dass Joseph von Blanckart Windpocken gehabt sowie seine erste Kommunion gehabt habe. Interessant wäre noch der Aufschluss über die militärische Einheit (2. Bataillon 3. Kompanie), der Joseph am Militärgymnasium zugewiesen wurde.

Der Neuankömmling Joseph von Blanckart dürfte im Prytaneum auch Opfer von derben,

teilweise lebensgefährlichen Initiationsriten und Schikanen durch ältere Eleven geworden sein, wie sie in militärischen Jugend-erziehungsanstalten seit Jahrhunderten üblich waren. Diese Praktiken wurden in der napoleonischen Armee nicht nur geduldet, sondern sollten zur inneren hierarchischen Selbstorganisation der Eleven beitragen, weil die einstigen Neuankömmlinge später selbst Machtausübende wurden.⁴⁵ Joseph von Blanckart blieb laut Auskunft von Oberst Cordier im französischen Militärgymnasium bis 1814.⁴⁶

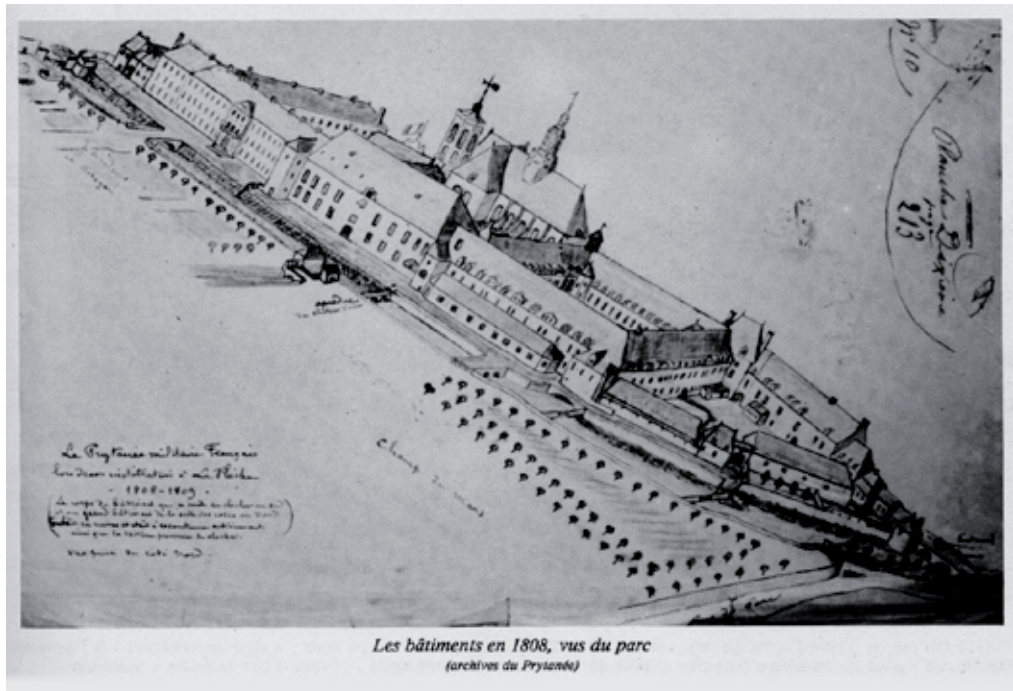
Die Französische Revolution hatte das gesamte öffentliche höhere Bildungswesen zum Erliegen gebracht.⁴⁷ Schon in den Regierungszeiten von Nationalkonvent und Direktorium war man deshalb bestrebt gewesen, das höhere nationale Bildungswesen neu zu formieren. Daraus resultierten 1794 die Gründungen der drei nationalen Hochschulen *Conservatoire national des arts et métiers* (Cnam), *École polytechnique* und die *École normale supérieure*.

1808 verlegte Kaiser Napoleon per Dekret das *Prytanée militaire* von Saint-Cyr nach La Flèche. Es sollte das Niveau eines *Lycée* besitzen und die Schüler vorbereiten auf die weitere Ausbildung an der neu eingerichteten Militärakademie Saint-Cyr. In La Flèche wurden drei Bataillone zu je vier Kompanien à 50 Schüler gebildet. Appelle und Inspektionen fanden statt wie in den Regimentern. Der Kommandant des *Prytanée* musste mindestens den Rang eines Obristen haben. Die in La Flèche mittlerweile

45 Florian Schönfuß, *Mars im hohen Haus*, 2017, 285f.

46 Das *Prytanée national militaire* in La Flèche hatte bereits eine zweihundertjährige Geschichte als Lehranstalt, als Joseph von Blanckart 1811 dort als Schüler eintrat. In Erweiterung eines Adelsitzes errichtete der Jesuitenorden im Jahr 1604 mit Privileg des Königs Heinrich IV in La Flèche ein Kolleg für interne und externe Schüler. Im Jahr 1764 wurde La Flèche durch Dekret König Ludwigs XV eine militärische Präparandenanstalt für Adelsöhne. Es wurde die Vorschule für die Militärschule in Paris. 1776 bis 1793 folgte eine Phase neuer Unterrichtsaufgaben, die der römisch-katholischen Priesterkongregation der Doktrinarien aufgetragen wurde. In den Revolutionswirren wurde das Kolleg 1793 geschlossen. Die weitläufigen Gebäude wurden als Heilanstalt und als Salpeterfabrik usw. genutzt, entgingen aber der gänzlichen revolutionären Zerstörung. Durchgehend bis 1808 fand auch kommunaler Sekundärunterricht mit angeschlossenem Internat statt, allerdings nicht mehr auf gymnasialem Niveau.

47 Ambroise Fourcy, *Histoire de l'École polytechnique*, Paris: chez l'Auteur 1828. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k64501909> (aufgerufen 06.08.21).

Abb. 10 Das Prytanée national militaire La Flèche 1808-1809 (aus: Beaupère 1985, 25).

untergebrachte kommunale Sekundärschule hatte zu weichen. Die heruntergekommenen Gebäude mussten zum großen Teil ganz neu errichtet und eingerichtet werden, damit sowohl Unterricht als auch Unterbringung der Schüler gewährleistet war.

Zwischen 1808 und 1810 verlor das Prytanée zahlende Pensionsschüler und geriet in finanzielle Schwierigkeiten. Anstelle von 200 zahlenden Pensionsschülern war die Zahl auf 45 gesunken. Die Schülerzahlen wurden dann durch die oben beschriebenen Zwangsrekrutierungen wieder auf den Soll-Stand gebracht. 1812 wurde eine Artillerieschule ergänzt. Die Lehrinhalte wurden um Zeichnen, Mathematik, Befestigungsbau und Feuerwerk erweitert. Die praktische Ausbildung fand unter Aufsicht von Artillerieoffizieren auf einer

neu angelegten, entfernt liegenden Schießbahn an Kanonen und Mörsern verschiedener Kaliber statt.

Zwischen 1808 und dem 3. November 1814 waren 1231 Schüler in La Flèche immatrikuliert. Während dieser Zeit wurden jedoch auch Schüler, die den Übergang auf die Militärakademie Saint-Cyr nicht schaffen würden, aus der Schule ausgehoben und direkt als Unteroffiziere oder Offiziere in die Armee eingezogen. Mit dem Untergang des Ersten Kaiserreichs 1814 verließen 156 Fremdschüler das Prytanée und kehrten zu ihren Familien zurück.⁴⁸ Zu den letztgenannten Schülern zählte offensichtlich auch Joseph von Blanckart.

In der napoleonischen Zeit war das kasernierte Leben der Zöglinge in La Flèche sehr hart und entbehrungsreich.⁴⁹ Bis 1817 hatten

48 cf. Beaupère, *Histoire du Prytanée*, 1985, 3-32.

49 *Des années de labeur et d'austerité* [Jahre schwerer Arbeit und Strenge].

Abb. 11 Uniformen der Schüler des Prytaneeums von St. Cyr (oben) und des Prytaneeums von La Flèche (unten) (aus: Beaupère 1985, 116).

die Schüler während der gesamten Schulzeit weder Ausgang noch Ferien, noch durften sie Besuch empfangen. Ab 16 Jahren wurden die Jungen als Soldaten behandelt, wurden am Dragonergewehr ausgebildet und bildeten die Wachgarde am Portal des *Prytanée*.⁵⁰ Zur Zeit des *Empire* hatten die Schüler eine 80-Stunden-Woche, die folgendermaßen aufgeteilt war.

- Klassenunterricht _____ 17 ½ Stunden
- Studierzeiten _____ 33 ¾ Stunden
- Schreiben, Zeichnen, _____ 7 ¼ Stunden
Befestigungsbau,
Fremdsprachen
- Militärübungen _____ 13 ¼ Stunden
- Fechten, Tanz, Musik _____ 5 ¾ Stunden
- Religionsunterricht _____ 2 ½ Stunden

Die Schafsäle waren ungeheizt; im Winter gefror das Wasser in den Waschbecken. Nur die Klassensäle waren mit Heizöfen beheizt. Bis 1815 gab es nur Kerzenlicht, später Öllampen. Das Mittagessen nahmen die Schüler ein aus dem Blechnapf. Außer bei starkem Regen fand das Mittagessen immer im Hof im Stehen unter freiem Himmel statt. Es gab weder Tischdecken noch Teller. Um verzinnte Blechtröge gruppiert, die die Suppe und verschiedene Speisen enthielten, nahmen sich die Schüler der Reihe nach selbst die Gerichte heraus. Die übrigen Mahlzeiten fanden in Refektorien statt. Die täglichen Rationen waren so kalkuliert: 750 bis 800 g Brot, 450 bis 500 g Fleisch, 40 cl Wein (0,4l) für die älteren Schüler. Das *Prytanée* hatte eine eigene Krankenstation. Es gab immer wiederkehrende Epidemien, 1812 beispielsweise Masern.⁵¹

Dass die Schüler auch in Fechten, Tanz und Musik unterrichtet wurden, belegt, dass die Offiziersanwärter auch die kulturellen Bildungsansprüche der neuen Adelsschicht und der gesellschaftlichen Eliten des französischen Kaiserreichs erfüllen sollten. Das Mittagessen im Stehen unter freiem Himmel war eine Praxis der militärischen Disziplinierung und sollte die Offiziersanwärter auf die Härten des künftigen Kriegeslebens im Feld vorbereiten. Denn Kaiser Napoleon verlangte von seinen künftigen Offizieren außergewöhnliche Abhärtung, völlige Unterordnung unter die Befehlsgewalt und steten Lernerifer.⁵² Solche spartanischen Lebensverhältnisse kennzeichneten auch die Bedingungen in der Militärakademie Saint-Cyr.⁵³

Die ausländischen Schüler, Deutsche, Italiener und Kroaten, zeichneten sich durch ihren Arbeitseifer, ihren wachen Verstand, in Fremdsprachenlernen, Mathematik, Zeichnen und Militärkunde aus. Mit Erstaunen nahm man zur Kenntnis, dass sie sich nach sechs Monaten Aufenthalt korrekt in Französisch ausdrücken konnten und in ihren Klassen die ersten Plätze erhielten. Die Enttäuschung über das Ende des *Empire* 1814 war unter den Internatszöglingen groß. Die ausländischen Schüler, gebieterisch einberufen, verkrümelten sich [*les enfants des étrangers, impérieusement réclamés, s'en allèrent*].⁵⁴

Ein Jugendportrait von Joseph von Blanckart zeigt die Zeichnung eines jungen *Gentilhomme* mit Tituskopf und modischer umschlungener Krawatte. Die Bildlegende datiert das Bild auf 1814. Es könnte entstanden sein am Ende seiner Dienstzeit in La Flèche oder nach seiner Rückkehr aus Frankreich.

50 Jules Clère, *Histoire de l'École de La Flèche, depuis sa fondation par Henri IV jusqu'à sa réorganisation en prytanée impériale militaire*, La Flèche: Jourdain 1853. [https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k946442#\(aufgerufen 07.04.23\)](https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k946442#(aufgerufen%2007.04.23)).

51 cf. Bernard Beaupère, *Histoire du Prytanée national militaire*, 1985.

52 cf. Florian Schönfuß, *Mars im hohen Haus*, 2017, 281.

53 cf. Florian Schönfuß, *Mars im hohen Haus*, 2017, 285.

54 Clère, *Histoire de l'École*, 1853, 278.

Abb. 12 Joseph von Blanckart als junger Mann, datiert 1814 (Ausschnitt, Bleistift- bzw. Kohlezeichnung auf Papier, Privatbesitz).

Unterleutnant in der niederländischen Armee

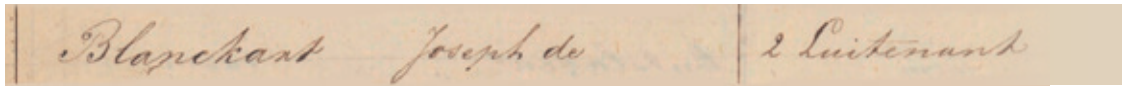
Als weitere Stationen nach der Militärausbildung des Joseph von Blanckart in Frankreich nennt Lambert Vandriken Dienst als Leutnant und Oberleutnant in der niederländischen bzw. belgischen Armee.

Nach dem Abzug der Franzosen und der Rückkehr von Wilhelm Friedrich von Oranien-Nassau im November 1813 aus England wurde dieser am 1. Dezember 1814 als Souveräner Fürst (*Souverein Vorst der Vereenigte Nederlanden*) Wilhelm I der Niederlande proklamiert. Am 2. Dezember 1814 proklamierte Wilhelm I die

Souveränität der Niederlande. Im Grundgesetz (*Grondwet*) vom 29. März 1814 wurden die Staatsinstanzen des Souveränen Fürstentums der Niederlande sowie die Rechte und Pflichten des Souveräns definiert. Zu diesen gehörte gemäß Artikel 122 auch, jederzeit eine ausreichende See- und Landstreitmacht aufrechtzuerhalten.⁵⁵ In dieser Armee des Souveränen Fürstentums der Vereinigten Niederlande hat Joseph von Blanckart gedient.

In der Offiziersstammrolle der niederländischen Armee ist Joseph von Blanckart mit folgenden Angaben zu finden (siehe Abb. 13).

⁵⁵ cf. Nederlandse Grondwet: https://www.denederlandsegrondwet.nl/id/vi6cokres6yjj/zesde_hoofdstuk_van_de_defensie (aufgerufen 23.08.23).

Abb. 13 Eintrag des Joseph von Blanckart in der niederländischen Offiziersstammrolle (aus: Niederländisches Nationalarchiv).⁵⁶

Gemäß dieser Quelle war sein Dienstrang *Tweede Luitenant*. Der Unterleutnant war damals der niedrigste Offiziersrang unterhalb des Leutnants und entsprach dem *Sekondeleutnant* in der preußischen Armee. Diensteinheit war das 10. Infanteriebataillon der Landstreitkräfte. Seine ehrenhafte Entlassung (*Hon. demissie*) fand am 22. Dezember 1814 statt.

Das 10. Infanterie-Linienbataillon wurde zunächst im Dezember 1813 aus niederländischen Kriegsgefangenen in Yarmouth/England aufgestellt. Nach der Zusammenlegung mit dem 2. Infanterie-Linienbataillon war es 1814 in Rotterdam stationiert.⁵⁷ Angenommen, Joseph von Blanckart habe 1814 nach der Abdankung Napoleons (Vertrag von Fontainebleau 11. April 1814) die Militärschule La Flèche verlassen. Wann Joseph von Blanckart in diese neu aufgestellte niederländische Armee eingetreten ist, bleibt unbekannt. Wenn er am 22. Dezember desselben Jahres ehrenhaft aus der Armee entlassen wurde, kann seine Dienstzeit dort nur sehr kurz gewesen sein.

Mitglied der Ritterschaft von Limburg

Durch Beschluss Nr. 62 vom 16. Februar 1816 des Königs Wilhelm I der Niederlande wurde Joseph von Blanckart in seiner Eigenschaft als Herr von Guigoven in das Kollegium der Limburgischen Ritterschaft aufgenommen.⁵⁸ 1827 wurde sein Freiherrenstand aufgrund seiner Besitzungen im Königreich Preußen durch Reskript des preußischen Innenministeriums bestätigt.⁵⁹ Mit diesen beiden Verfügungen wurde der in der französischen Zeit verlorene Adelsstand des Joseph von Blanckart restituiert.

Studienzeiten

Nach seiner Armeezeit studierte Joseph von Blanckart, so die Chronik von Lambert Vandriken, in Paris, Göttingen und Berlin Kameralwissenschaften, Mathematik und andere dazugehörige Wissenschaften. Gegenstände der angewandten Mathematik waren in dieser Zeit hauptsächlich die Anwendungsfragen aus den Fachgebieten der Physik wie

56 Nationaal Archief 2.13.04 *Inventaris van de dienststaten en stamboeken der Officieren van de Koninklijke Landmacht en van de koloniale troepen in Nederland, (1715) 1814-1940 (1945)*.
https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/archief/2.13.04/invnv/442/file/NL-HaNA_2.13.04_442_0010 (aufgerufen 27.02.21).

57 Der Verfasser dankt dem Niederländischen Institut für Militärgeschichte Den Haag (NIMH) für den Hinweis auf diese Quelle. Ringoir, Hendrik, *Vredesgarnizoenen van 1715 tot 1795 en 1815 tot 1940*, nr. 8 uit de serie *Bijdragen van de Sectie Militaire Geschiedenis*, Den Haag: Kon. Landmacht Sectie Militaire Geschiedenis 1980. (EUR: 139 A 63).

58 Joseph von Blanckart war Baron des Königreichs der Vereinten Niederlande. Nach der Gründung des Königreichs Belgien fiel Guigoven zu belgisch Limburg. Baron d'Ablaing van Giessenburg, Willem Jan, *De ridderschappen in het koninkrijk der Nederlanden of de geschiedenis, regeling en zamenstelling van den stand der edelen van 1814 tot 1850*, 's-Gravenhage: Van Doorn 1875, 172.

59 Königlich preußische Anerkennung des Freiherrenstandes laut Ministerialreskript vom 1. Juni 1827. cf. *Freiherrliches Taschenbuch 1896*, 56. Am 18. Januar 1826 hatte der preußische König Friedrich Wilhelm III. den Adel in der Rheinprovinz wieder hergestellt; Joseph von Blanckart war Herr auf dem immatrikulierten Rittergut Altenburg bei Heinsberg; cf. Karl Friedrich Rauer (Hg.), *Hand-Matrikel der in sämtlichen Kreisen des Preussischen Staats auf Kreis- und Landtagen vertretenen Rittergüter* (Berlin, 1857) Abt. Rhein-Provinz, 437. <https://digital.ub.uni-duesseldorf.de/ihd/content/pageview/2300067> (aufgerufen 24.07.23).

Mechanik, Astronomie, Optik und Architektur.⁶⁰

Ein Studienaufenthalt in Paris würde in die Zeit der „Restauration“ fallen. Das ist die Zeit der Rückkehr der Bourbonen auf den französischen Thron, unterbrochen durch die Herrschaft der „100 Tage“ Napoleons. In dieser Zeit wurde das französische Universitätswesen grundlegend umstrukturiert.⁶¹ An der *École polytechnique* in Paris hat Joseph von Blanckart nicht studiert, wie die Listen der Studenten bei Fourcy (1828) ausweisen.⁶²

Das Universitätswesen Frankreichs wurde in der Restauration völlig neu strukturiert. Es könnte sein, dass Joseph von Blanckart ab 1815 dort an einer *École supérieure* oder an der *École des ponts et chaussées* studiert hat. Für diesen Studienaufenthalt käme maximal ein Zeitfenster von Januar 1815 bis April 1816 in Frage. Dazu liegt bislang noch keine Quelle vor. Dagegen sind seine Studien an den Universitäten Göttingen und Berlin belegt.

Studium in Göttingen

Am 12. Mai 1816 wurde Joseph von Blanckart an der Universität Göttingen im Königreich Hannover unter der Nr. 25374, im Studienfach „cam.“ d.h. Kameralwissenschaft immatrikuliert.⁶³ Als Herkunft ist „Rheinprovinz“ aufgeführt. 1816, nach dem Wiener Kongress, war Alsdorf preußisch geworden. Es war aus der alten Provinz Brabant-Limburg herausgelöst und gehörte nicht dem neu begründeten Königreich der Vereinigten Niederlande an. Als „V.“, Vater bzw. Vormund wird „Landrath von Negri zu Malmedy“ genannt. Joseph war knapp 20 Jahre alt, noch nicht volljährig. Der Vater lebte bekanntlich nicht mehr. Sein Vormund war Theodor Raimund Freiherr von Negri.⁶⁴

282. Joseph von Blanckart,
Rheinprovinz, cam. V: Landrath von
Negri zu Malmedy

Abb. 14 Matrikuleintrag des Joseph von Blanckart an der Universität Göttingen (aus: Seite 1937).⁶⁵

60 Desirée Kröger, *Abraham Gotthelf Kästner als Lehrbuchautor. Unter Berücksichtigung weiterer deutschsprachiger mathematischer Lehrbücher für den universitären Unterricht*, Diss. Universität Wuppertal 2014. <https://elekpub.bib.uni-wuppertal.de/urn:urn:nbn:de:hbz:468-20150311-103303-7> (aufgerufen 16.08.23). Siehe auch Abb. 17.

61 Louis Liard, *L'enseignement supérieur en France*, Tome second, Paris: Armand Colin 1894. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k54526053?rk=42918;4> (aufgerufen 15.02.21).

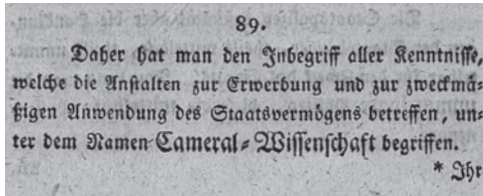
62 Ambroise Fourcy, *Histoire de l'École polytechnique*, Paris: chez l'Auteur 1828. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k64501909> (aufgerufen 06.08.21).

63 Götz von Selle (Hg.), *Die Matrikel der Georg-August-Universität zu Göttingen 1734-1837*, Hildesheim: Lax 1937, 567.

64 Theodor Raimund Freiherr von Negri (1771-1852) war königlich preußischer Landrat zu Malmedy. cf. *Freiherrliches Taschenbuch* 1895, 664.

65 Selle, *Die Matrikel*, 1937, 567.

Die Kameralwissenschaft war hervorgegangen aus der Ökonomie der fürstlichen Hofkammern⁶⁶ und entwickelte sich in der Aufklärungszeit des 18. Jahrhunderts zur Staatswirtschaftslehre.⁶⁷ Im engeren Sinn war damit die Wissenschaft gemeint, wie Ertrag und Nutzen aus staatlichen Domänen und Finanzquellen optimiert werden sollten.⁶⁸

Abb. 15 Definition der „Cameral-Wissenschaft“ am Ende des 18. Jahrhunderts (aus: Schmalz, *Encyclopädie der Cameralwissenschaften* 1797).⁶⁹

Die Georg-August-Universität zu Göttingen gehörte zu den deutschen Reformuniversitäten, die bereits im mittleren 18. Jahrhundert mit den Studiengängen der Kameralistik eine Staatswirtschaftslehre vertraten, die den Anforderungen des modernen Staates gerecht werden sollte.⁷⁰ Im späten 18. Jahrhundert begannen die Agrarwissenschaft und die

Forstwissenschaft bereits damit, sich aus der Kameralistik herauszulösen und selbstständige Universitätsdisziplinen zu werden.⁷¹

Aus dem Nachlass des Joseph von Blanckart haben sich einige Lehrwerke aus seiner Studienzeit erhalten, teilweise mit handschriftlichem Eigentumsvermerk. Bei welchen Professoren er in Göttingen und Berlin tatsächlich gehört hat, lässt sich nicht rekonstruieren. Die Studenten zahlten damals für jede Vorlesung ein *Hörgeld* an den betreffenden Professor. Neben einem festen Gehalt waren die Hörgelder der Studenten wichtige Einkommensquelle der Professoren. Vorlesungen fanden teilweise in angemieteten Sälen statt. Vorlesungen oder Kolloquien konnten auch beim Professor zu Hause stattfinden (*Privatissimum*).

In der Göttinger Studienzeit des Joseph von Blanckart lehrte dort Carl Friedrich Gauß (1777 bis 1855), der schon zu Lebzeiten als Ideengeber für eine neue Epoche der Mathematik galt. Gauß war Professor für Astronomie und vermied den Lehrbetrieb. Er lehrte Reine Mathematik in der Göttinger Sternwarte, und die Zahl seiner Studenten wird zwischen eins und neun angegeben.⁷²

66 Der Großvater des Joseph von Blanckart, Freiherr Ludwig Anton von Blanckart zu Alsdorf, war Präsident der Jülich-Bergischen Hofkammer zu Düsseldorf gewesen sowie Oberamtmann von Sittard, Millen und Born. cf. Kurpfälzischer Hof- und Staatskalender 1782, 89.

67 Jutta Brückner, *Staatswissenschaften, Kameralismus und Naturrecht. Ein Beitrag zur Geschichte der Politischen Wissenschaft in Deutschland des späten 17. und frühen 18. Jahrhunderts*, München: Beck 1977. cf. Johann Heinrich Gottlob von Justi, *Systematischer Grundriß aller Oeconomischen u. Cameral-Wissenschaften*, Frankfurt, Leipzig 1759. <http://dx.doi.org/10.25673/56420> (aufgerufen 16.08.23).

68 Uwe Czech, *Staatswissenschaften Unter Den Linden: Das Staatswissenschaftliche Fachgebiet an der Berliner Universität 1810-1918* (1945), Diss. Humboldt Universität zu Berlin ProQuest Publishing 2018. cf. Stichwort „Cameral“, in: Johann Georg Krünitz, *Oeconomische Encyclopädie, oder allgemeines System der Land- Haus- und Staats-Wirthschaft in alphabetischer Ordnung*. <http://www.kruenitz.uni-trier.de/> (aufgerufen 24.01.22).

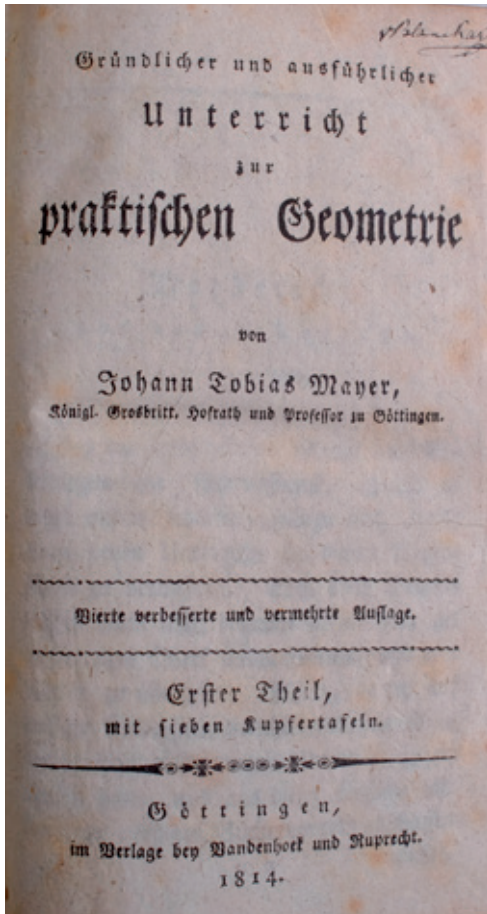
69 Theodor Schmalz, *Encyclopädie der Cameralwissenschaften. Zum Gebrauch academischer Vorlesungen*, Königsberg: Nicolovius 1797, 30. <http://resolver.sub.uni-goettingen.de/purl?PPN672439786> (aufgerufen 05.08.22).

70 Eckhard Bolenz, *Vom Baubeamteten zum freiberuflichen Architekten. Technische Berufe im Bauwesen (Preußen/Deutschland, 1799 – 1931)*, Frankfurt am Main: Peter Lang 1991.

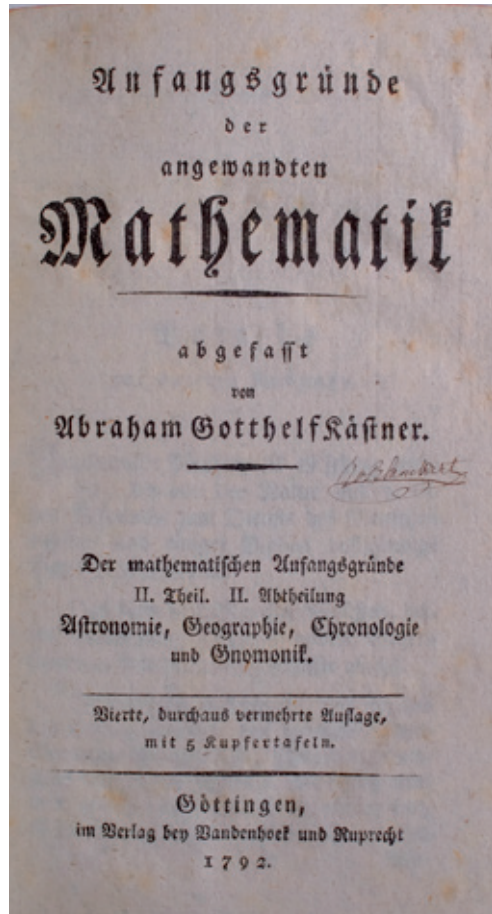
71 Heinrich Becker & Günther Schmitt, Die Entwicklung der Agrarwissenschaften an der Georg-August-Universität zu Göttingen, in: Günther Schlotter (Ed.) *Die Geschichte der Verfassung und der Fachbereiche der Georg-August-Universität zu Göttingen*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1994, 240-258. Hasel, Karl. Zur Geschichte des Forstwissenschaftlichen Fachbereichs an der Universität Göttingen. in: Hans-Günther Schlotter (Ed.) *Die Geschichte der Verfassung und der Fachbereiche der Georg-August-Universität zu Göttingen*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1994, 222-239.

72 Carl Friedrich Gauß (1777 bis 1855) war ab 1807 Professor für Astronomie in Göttingen. Deutsche Biographie. <https://www.deutsche-biographie.de/sfz69883.html#ndbcontent> (aufgerufen 23.07.22).

Abb. 16 Titelblatt des Lehrbuchs „Unterricht zur praktischen Geometrie“, 1. Teil von Johann Tobias Mayer⁷³ mit handschriftlichem Eigentumsvermerk Joseph von Blanckart (Privatbesitz, Foto B.L. 2022).

Abb. 17 Titelblatt des Lehrbuchs „Anfangsgründe der angewandten Mathematik“, 2. Teil⁷⁴ von Abraham Gotthelf Kästner⁷⁵ mit handschriftlichem Eigentumsvermerk Joseph von Blanckart (Privatbesitz, Foto B.L. 2022).

73 Johann Tobias Mayer (1752 bis 1830) war Professor für Mathematik und Physik an den Universitäten Altdorf (Nürnberg) und Erlangen, ab 1799 Professor für Physik an der Universität Göttingen. Das oben abgebildete Lehrbuch war das maßgebliche Werk der Zeit zur Kartographie. Mayer war der Sohn des Astronomen Tobias Mayer aus Marbach am Neckar. Deutsche Biographie. <https://www.deutsche-biographie.de/sfz5913.html#ndbcontent> (aufgerufen 23.07.22). Bemerkenswert ist, dass Professor Johann Tobias Mayer den Titel „Königl. Großbritt. Hofrath“ führte. Der König des Vereinigten Königreichs war zu der Zeit in Personalunion auch König von Hannover.

74 Chronologie ist die Lehre der Zeitmessung und Gnomonik ist die Lehre der Sonnenuhr und ihres Baus.

75 Abraham Gotthelf Kästner (1719 bis 1800) war Mathematiker und Dichter. Ab 1756 Professor an der Universität Göttingen. „Aus den Vorlesungen 1758-69 entstanden eine Reihe von Einführungswerken in die Mathematik in deutscher Sprache, die sich durch ihre Verständlichkeit auszeichneten. [...] Gauß meinte ironisch: 'K. war unter den Dichtern seiner Zeit der beste Mathematiker, unter den Mathematikern seiner Zeit der beste Dichter.'“ Deutsche Biographie, <https://www.deutsche-biographie.de/sfz70303.html#ndbcontent> (aufgerufen 23.07.22).

Nr.	Familienname, Vorname(n)	Geburtsort, Herkunftsgebiet	Fakultät, Studienfach	Stand / Beruf der Eltern	Vorbildung	Abgang
		14.11.1818				
195	Johannemann, Heinrich	Münster	Medizin	Kaufmann	–	in contumac[ia] relegiert wegen Duells im May 1820
196	Blanckart, Joseph von	Aachen	Kameralia	Privatmann	–	gelöscht im März 1821
		25.11.1818				

Abb. 18 Matrikeleintrag des Joseph von Blanckart an der Berliner Universität (aus: Bahl & Ribbe 2010, 130)⁷⁶

Studium in Berlin

Am 14. November 1818 erfolgte die Immatrikulation an der noch jungen preußischen Universität zu Berlin, im Studienfach „Kameralia“, 9. Rektoratsjahr Nr. 196 „gelöscht im März 1821“.⁷⁷

Joseph von Blanckarts Herkunft ist jetzt Aachen, und der Stand/Beruf der Eltern wird jetzt als „Privatmann“ bezeichnet. Wer ist damit gemeint? Er selbst? Während seiner Studienzeit in Berlin wurde Joseph von Blanckart volljährig. Sein Vater war 1811 gestorben, seine Mutter hatte sich im Jahr 1816 neu vermählt.⁷⁸

Berlin, die Hauptstadt des Königreichs Preußen, hatte für lange Zeit keine Universität gehabt. Für die wissenschaftliche Konzeption, für die konkreten Planungen und Vorarbeiten zur Gründung einer neuen Universität zu Berlin war maßgeblich Wilhelm von Humboldt verantwortlich, der Leiter der „Section für den Cultus und den öffentlichen Unterricht“, einer Abteilung im preußischen Innenministerium.

Bereits in der Gründungszeit dieser modernen Forschungsuniversität wurden die (auch heute noch bestehenden) Zielkonflikte diskutiert zwischen „reiner“ und „angewandter“ Wissenschaft, zwischen Wissenschaftsorientierung (Theorie) und Berufsorientierung (Praxis). Einerseits sollten die Wissenschaften weiterentwickelt werden, zum anderen sollten Qualifikationen vermittelt werden, die die Studenten für höhere Dienste in Verwaltung und Kirche befähigten.

Die Universität Berlin wurde am 1. Oktober 1810 mit vier Fakultäten gegründet: Theologische Fakultät (3 ordentliche Professuren), Juristische Fakultät (3 ordentliche, 1 außerordentliche Professur), Medizinische (6 ordentliche Professuren) und Philosophische Fakultät (13 ordentliche, 6 außerordentliche Professuren). Neben den klassischen Fächern einer Philosophischen Fakultät waren dort auch Mathematik und Naturwissenschaften angesiedelt. Die Staatswissenschaften (Kameralistik)

76 Der vorhergehende Eintrag über Heinrich Johannemann wurde aus Kuriosität mit behalten. Dieser Student wurde wegen *contumacia* relegiert anlässlich eines Duells im Mai 1820. Lateinisch *contumax* heißt eigensinnig, störrisch. In der Rechtssprache bedeutet es Ungehorsam vor Gericht (Deutsches Rechtswörterbuch). Der Student hat sich wohl der Vorladung oder Rechtfertigung entzogen und wurde wegen Widerspenstigkeit relegiert. Die preußischen Universitäten hatten zu der Zeit noch eigene Jurisdiktion im Disziplinarbereich. Die Verfolgung und Bestrafung von Verbrechen, die von Studenten der Universität begangen wurden, war aber Aufgabe der öffentlichen Polizei. Die Strafen, die die Universität in ihrer Gerichtsbarkeit verhängt, sind jedenfalls genau definiert: „Verweis von dem Rektor privatim, öffentlicher Verweis vor dem Senat, Karzerstrafe, Androhung des consilium abeundi, das consilium abeundi und die Relegation“ (§ 14). „Die Karzerstrafe steht keineswegs nur auf dem Papier [...]“. cf. Heinz-Elmar Tenorth (Hg.), Geschichte der Universität Unter den Linden, Bd. 1, Gründung und Blütezeit der Universität zu Berlin 1810 – 1918, Berlin: Akademie Verlag 2012, 226.

77 Peter Bahl und Wolfgang Ribbe (Hg.) *Die Matrikel der Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin 1810-1850*, Teil 1, Berlin: De Gruyter 2010.
78 cf. Vandriken, *Lexhy et ses Possesseurs*, 1886.

Studierende an der Universität zu Berlin, 1810-2010

Studien- jahr/ Semester	Gesamt	Davon weiblich	Nach Fächern (in %)					
			Ev. Theologie	Jura	Medizin, Pharmazie	Phil.	Natur- wiss.	Wirtschafts-, Agrar-, Forstwiss.
1810	262	-	11,06	20,22	44,65	21,75	-	
1820	994	-	18,41	26,76	34,20	20,62	-	

Tabelle 1 Studentenzahlen an der Universität Berlin (Auszug aus: Tenorth 2012, XXVI).

Immatrikulierte Studenten an der Universität Berlin, nach Fakultäten und regionaler Herkunft, 1810-1860

Winter- Semester/ Jahr	Theologische Fakultät			Juristische Fakultät			Medizinische Fakultät			Philosophische Fakultät			Universität Gesamt		
	In.	Aus.	Ges.	In.	Aus.	Ges.	In.	Aus.	Ges.	In.	Aus.	Ges.	In.	Aus.	Ges.
1810/11	23	6	29	40	13	53	49	68	117	40	17	57	152	104	256
1817/18	93	24	117	193	68	261	239	157	396	108	60	168	633	309	942
1820/21	142	41	183	201	65	266	190	150	340	141	64	205	674	320	994

Tabelle 2 Studentenzahlen an der Universität Berlin nach Herkunft (Auszug aus: Tenorth 2012, 213).

waren in der Philosophischen Fakultät mit einer außerordentlichen Professur vertreten.⁷⁹ Im frühen 19. Jahrhundert wurde die Kameralwissenschaft in Preußen universitär, insbesondere um für den Nachwuchs höherer Zivilbeamter zu sorgen. Das Studium der „Cameralia“ qualifizierte zu höheren Aufgaben in der öffentlichen Verwaltung und Staatswirtschaft.⁸⁰ Joseph von Blanckart konnte seine Göttinger Studien der Kameralistik in Berlin fortsetzen.

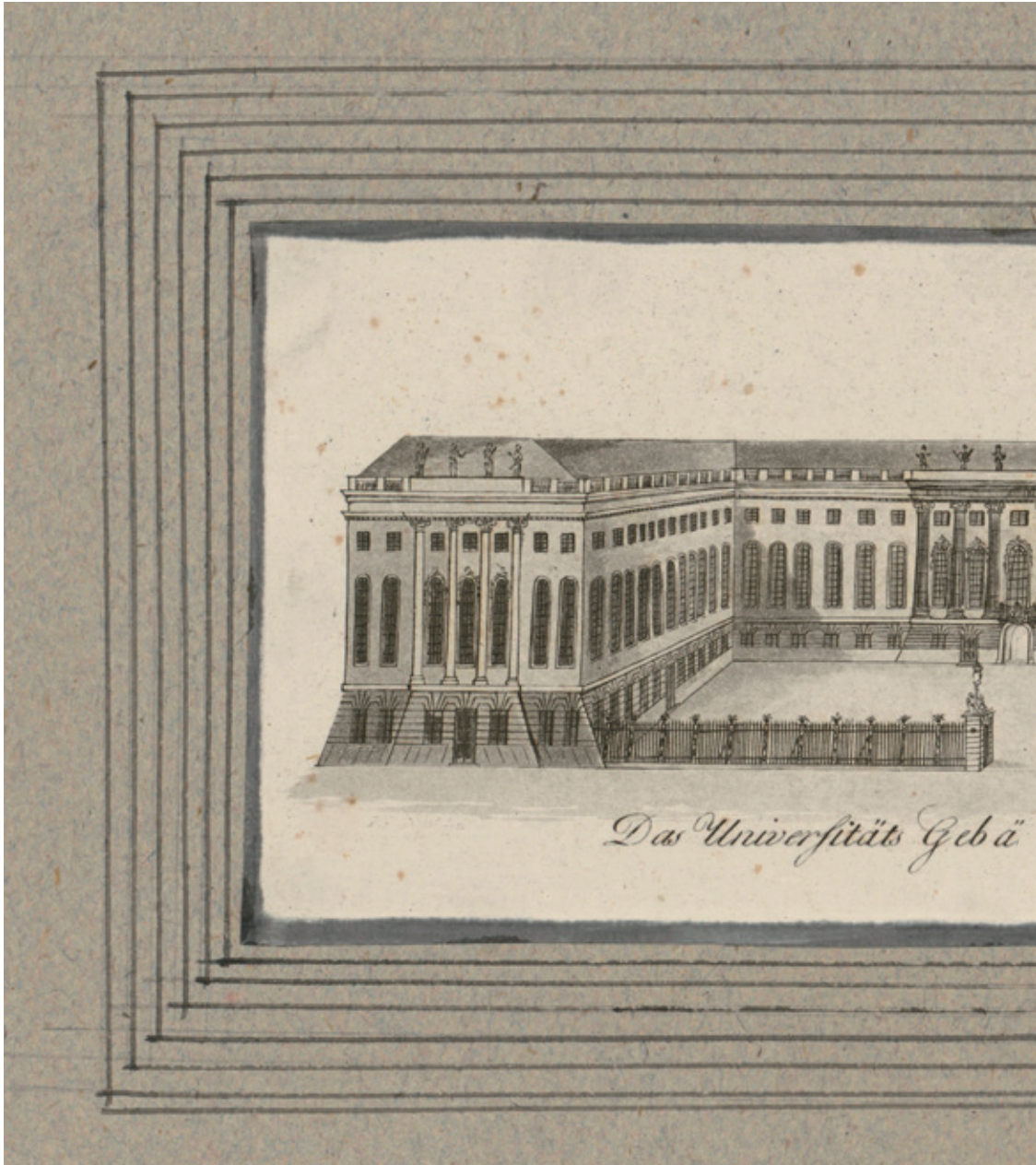
Zur Zeit des zweijährigen Studiums von Joseph von Blanckart hatte die Berliner Universität etwa 1.000 Studenten. Von denen studierten etwa 200 Studenten an der Philosophischen Fakultät.

Zwei Drittel aller Berliner Studenten waren „Inländer“, d.h. sie kamen aus dem Königreich Preußen. Die Mehrheit der „Ausländer“ dürften Studenten aus den anderen Fürstentümern des Deutschen Bundes gewesen sein.

Die räumliche und technische Ausstattung der jungen Universität war schlecht. Das Hauptgebäude am Opernplatz, das ehemalige

79 Tenorth, *Geschichte der Universität*, 2012, 64.

80 Uwe Czech, *Staatswissenschaften Unter Den Linden: Das Staatswissenschaftliche Fachgebiet an der Berliner Universität 1810-1918 (1945)*, Diss. Humboldt Universität zu Berlin: ProQuest Publishing 2018. https://edoc.hu-berlin.de/bitstream/handle/18452/22329/dissertation_czech_uwe.pdf?sequence=1 (aufgerufen 02.08.22). Carl Julius Bergius, *Grundsätze der Finanzwissenschaft: mit besonderer Beziehung auf den Preussischen Staat*, Zweite, sehr vermehrte und verbesserte Auflage, Berlin: Guttentag 1871. <https://goobi.tib.eu:443/viewer/image/1748623737/1/> (aufgerufen 02.08.22).

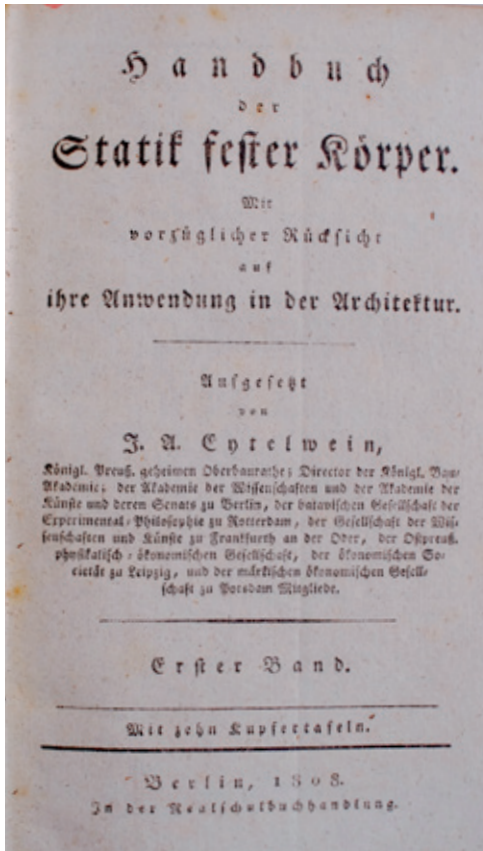

Abb. 19 Das Universitätsgebäude in Berlin (Aquatinta von Leopold Ludwig Müller 1833).⁸¹

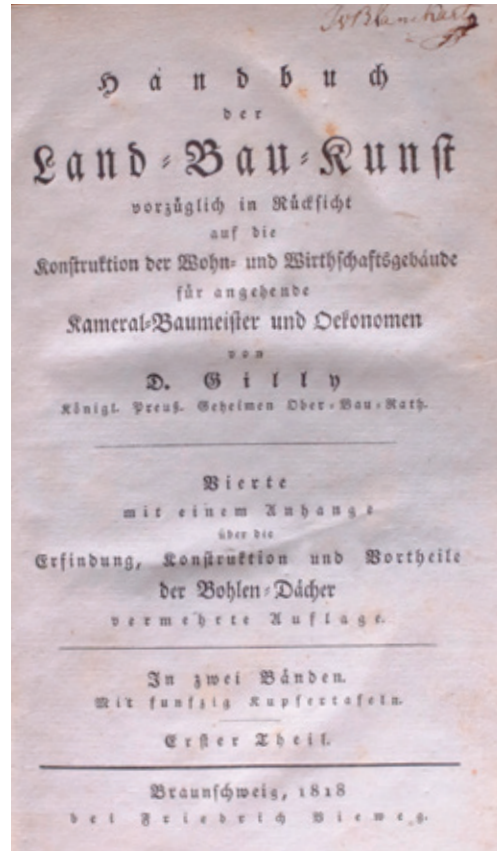
81 *Das Universitätsgebäude in Berlin*, Aquatinta von Leopold Ludwig Müller 1833, Kupferstichkabinett, Staatliche Museen zu Berlin, Lizenz CC BY-NC-SA. <https://smb.museum-digital.de/object/96712> (aufgerufen 15.08.23).

Abb. 20 Titelblatt des Lehrbuchs „Handbuch der Statik fester Körper“, 1. Band von Johann Albert Eytelwein⁸² aus dem Nachlass von Joseph von Blanckart (Privatbesitz, Foto B.L. 2022).

Abb. 21 Titelblatt des Lehrbuchs „Handbuch der Land-Bau-Kunst“, Teil 1 von David Gilly⁸³ mit handschriftlichem Eigentumsvermerk Joseph von Blanckart (Privatbesitz, Foto B.L. 2022).

- 82 Johann Albert Eytelwein (1765 bis 1849) Spezialist für Wasserbau, preussischer Oberlandesbaudirektor, Professor der Berliner Universität mit Lehrgebiet höhere Analysis. „Er war maßgeblich an einigen bedeutenden Hafenbauten (Memel, Pillau, Swinemünde) beteiligt. 1799 wurde unter seiner Leitung die Bauakademie in Berlin eröffnet. Ferner überwachte er die Grenzregelungen der Rheinprovinz und arbeitete maßgebend an der Bestimmung eines definitiven Maß- und Gewichtssystems in Preußen.“ Deutsche Biographie. <https://www.deutsche-biographie.de/sfz13972.html#ndbcontent> (aufgerufen 23.07.22). Eytelwein, auch Direktor der Berliner Bauakademie, schied 1816 aus der Berliner Universität aus.cf. Max Lenz, *Geschichte der Königlichen Friedrich-Wilhelm-Universität zu Berlin*, Bd. 1, Halle: Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses 1910.
- 83 David Gilly (1748 bis 1808) war ein einflussreicher preussischer Oberbaurat mit zahlreichen Entwürfen „für Verwaltungsbauten, Schulen, Hospitäler, Gefängnisse, Bürgerhäuser. Seine künstlerische Handschrift, in den Arbeiten der pommerischen Frühzeit konservativ und provinziell, gewinnt in den späteren Werken, angeregt durch hauptstädtische Eindrücke von gleichzeitiger klassizistischer Architektur in England und Frankreich, ihre bei aller Schlichtheit eigene Note. Eine Reihe von größeren Landhäusern [...] zeigen seine Vorliebe für einen einfachen Baublock mit sparsamer Gliederung [...]. Daneben hat G. eine ganze Reihe sich vorwiegend auf Fragen der Praxis beziehender Schriften veröffentlicht und auch den Inhalt der von ihm seit 1797 herausgegebenen ‘Sammlung nützlicher Aufsätze und Nachrichten’ zu einem guten Teil bestritten. Sein Ziel war die Heranbildung eines leistungsfähigen Nachwuchses für den ‘Cameraltbau’ [...]“. Deutsche Biographie. <https://www.deutsche-biographie.de/sfz253085.html#ndbcontent> (aufgerufen 23.07.22).

Prinz-Heinrich-Palais Unter den Linden 6,⁸⁴ eine königliche Schenkung, war zwar repräsentativ gelegen, aber von Anfang an für die Universität zu klein.

Aus dem Nachlass des Joseph von Blanckart haben sich auch einige Lehrbücher aus seiner Berliner Zeit erhalten, teilweise mit handschriftlichem Eigentumsvermerk.

Die beiden Autoren der hier gezeigten Studienbücher, David Gilly und Johann Albert Eytelwein, verweisen eigentlich mehr auf die Berliner Bauakademie als auf die Berliner Universität. David Gilly war zur Studienzeit des Joseph von Blanckart in Berlin schon verstorben, ebenso sein Sohn Friedrich Gilly. Durch ihre Werke waren beide jedoch noch sehr einflussreich. Johann Albert Eytelwein war 1803 zum Mitglied der Akademie der Wissenschaften ernannt worden⁸⁵ und war seit der Gründung der Berliner Universität außerordentlicher Professor für Mathematik, v.a. Höhere Analysis gewesen. Im Jahr 1816 hatte er sich zurückgezogen, um sich auf die Leitung der Bauakademie und größere Bauprojekte zu konzentrieren.⁸⁶

Mit der Gründung der Bauakademie 1799 in Berlin begann in Preußen eine neue, kontinuierliche und institutionalisierte Ausbildung für den Nachwuchs von leitenden Beamten der öffentlichen Bauverwaltung. Dies war die Folge

einer notwendigen Spezialisierung zwischen den Disziplinen der architektonischen Bildung. Die in Berlin bereits bestehende Akademie der Künste bildete zwar auch Architekten aus, war aber nicht die geeignete Institution, den künftigen Zivilingenieuren die notwendigen ingenieurtechnischen Kenntnisse zu vermitteln.⁸⁷ Im Lehrauftrag der Bauakademie waren erstmals alle Wissensbereiche des Bauwesens in einer polytechnischen Ausrichtung vereinigt. Eine Folge davon war, dass sich die Baukunst zunehmend in Architektur und Bauingenieurwesen aufzuteilen begann.⁸⁸

Joseph von Blanckart hat als *élève ingénieur* in Swinemünde an der Ostsee (heute Świnoujście PL.) gearbeitet. Auf Betreiben des Oberpräsidenten der preußischen Provinz Pommern Johann August Sack wurde der Hafen von Swinemünde von 1818 bis 1823 gebaut.⁸⁹ Joseph von Blanckart dürfte so um die 24 Jahre alt gewesen sein. Ein faktisches Indiz ist der Hinweis, dass der Berliner Bauprofessor Eytelwein, Direktor der Bauakademie und ehemals Professor für Mathematik an der Universität, maßgeblich u.a. am Ausbau der Ostseehäfen Memel, Pillau und Swinemünde beteiligt war. Möglicherweise hat Eytelwein die Berliner Kameralbau-Studenten, die preußische Bauinspektoren werden wollten, angewor-

84 Das ist auch heute noch das Hauptgebäude der Humboldt Universität zu Berlin.

85 Eduard Dobbert, „Bauakademie, Gewerbeakademie und Technische Hochschule bis 1884“ in: *Chronik der Königlichen Technischen Hochschule zu Berlin: 1799-1899*, Berlin: Ernst 1899, 11-114 [hier 30]. <https://doi.org/10.11588/diglit.32981> (aufgerufen 03.08.22).

86 Max Lenz, *Geschichte der Königlichen Friedrich-Wilhelm-Universität*, 1910, 609.

87 Das gewässerreiche Preußen war z.B. angewiesen auf Wasserbauingenieure für Schleusen-, Hafen- und Kanalbau sowie für Eindeichung und Entwässerung.

88 Reinhart Strecke, *Anfänge und Innovation der preußischen Bauverwaltung. Von David Gilly zu Karl Friedrich Schinkel*, Köln: Böhlau 2000; Eckhard Bolenz, *Vom Baubeamten zum freiberuflichen Architekten. Technische Berufe im Bauwesen (Preußen/Deutschland, 1799-1931)*, Frankfurt/M.: Peter Lang 1991; Karl-Eugen Kurrer, *Vier Bauingenieure der Berliner Bauakademie, Bautechnik* 99, H. 8, 2022, 639–646; <https://doi.org/10.1002/bate.202200058> (aufgerufen 15.08.22); Christiane Salge, *Baukunst und Wissenschaft: Architektenausbildung an der Berliner Bauakademie um 1800*, Berlin: Gebr. Mann Verlag 2021. In welcher Weise eine Kooperation zwischen dem Fachgebiet Kameralia, das an der Berliner Universität gelehrt wurde, und der Ausbildung an der Berliner Bauakademie bestand, geht aus der Fachliteratur nicht hervor. Nach Auskunft des Archivs der Technischen Universität Berlin existieren keine Matrikelverzeichnisse der Bauakademie dieser Zeit mehr. Ob Joseph von Blanckart auch Kurse an der Bauakademie belegt hat, kann deshalb nicht mit Sicherheit festgestellt werden. Ausgeschlossen wäre es nicht, cf. Fußnote 91.

89 Johann August Sack (1764-1831) war bei der Eingliederung der ehemals französisch besetzten Gebiete in die preußische Rheinprovinz tätig, wurde Oberpräsident der Rheinprovinz und später Oberpräsident von Pommern in Stettin. Dort veranlasste er den Bau des Swinemünder Hafens (1818-1823) sowie die Vertiefung der Oder. Sack, Johann August, Indexeintrag: Deutsche Biographie, <https://www.deutsche-biographie.de/pnd116742569.html> (aufgerufen 14.08.2022).

ben, dort ihre Pflichtzeit als Bau-Eleven abzuleisten. Wenn Joseph von Blanckart im Jahr 1824 Kommunalweegeinspektor der Gemeinde Alsdorf war,⁹⁰ müsste er die Ausbildung zum preußischen Baubeamten durchlaufen und die obligatorischen Prüfungen für die Bauverwaltung abgelegt haben.⁹¹

Eine kurze Ehe

Joseph von Blanckart heiratete am 15. Mai 1834 im Schloss zu Eysden die Comtesse Marie Emérence Clémentine de Liedekerke-Surlet (* 11. Oktober 1800 Lüttich † 13. Mai 1837 Lexhy). Dieser Ehe war keine lange Dauer beschieden. Am 30. März 1836 kam Sohn Charles de Blanckart-Surlet zur Welt.⁹² Comtesse Emérence

de Liedekerke-Surlet starb ein Jahr später im 37. Lebensjahr im Schloss zu Lexhy.⁹³

Schloss Ottenfeld als Alterswerk

Ein undatiertes Porträt von Joseph von Blanckart zeigt einen bärtigen Herrn in fortgeschrittenem Alter. Es dürfte entstanden sein, als er Ottenfeld zu seinem Alterssitz gemacht hatte. Früh verwitwet, hatte sich Joseph von Blanckart nicht mehr neu vermählt.

Die Gebäude des gesamten Anwesens von Ottenfeld sind mit Feldbrandsteinen gemauert. David Gilly widmet in seinem Werk *Land-Bau-Kunst* diesen „Steinen, welche von Menschen-Händen aus weichen Materien geformt und entweder bloß getrocknet, oder

90 Im Jahr 1824 war Joseph von Blanckart Kommunalweegeinspektor der Gemeinde Alsdorf. cf. Franz Schneider, Zur Geschichte von Ottenfeld und seinem Schloss, in: *Jahresblätter des Alsdorfer Geschichtsvereins* 2015/2016, Alsdorf: AWD Verlag 2016, 7-103 [hier 56]. Für seine späteren Verdienste um den Bau von Verbindungsstraßen in Hozémont/Belgien wurde Joseph von Blanckart durch Dekret des Königs Leopold I vom 20. September 1862 in die Ritterstufe des Leopold-Ordens aufgenommen. cf. Vandriken, *Lexhy et ses Possesseurs*, 1886, 42.

91 Die Gründung der Berliner Bauakademie war hervorgegangen aus Vorschlägen des Oberbaudepartements zur Reform der architektonischen Ausbildung. Eytelwein hatte im Jahr 1799 einen stringenten vierjährigen Studienverlaufsplan für die Berliner Bauakademie vorgelegt. Dieses Curriculum sah alle wesentlichen wissenschaftlichen und berufspraktischen Lehrinhalte für ein hoch qualifiziertes Studium im Baufach vor (cf. Salge, *Baukunst und Wissenschaft*, 2021, 145f). Dieses umfassende Curriculum wurde jedoch nicht vollständig und verpflichtend umgesetzt. In der Anfangsphase der Akademie erfolgte die Zulassung zum Studium über ein Auswahlgespräch vor den Mitgliedern des Oberbaudepartements. War dies erfolgreich, wurde der Student zugelassen und eingeschrieben sowie einem Baurat als Mentor zugewiesen. Dieser hatte ihn zu beraten und ihm entsprechend seiner Vorkenntnisse und seines Berufsziels vorzuschreiben, welche Kurse er zu besuchen hatte. Dieser Mentor war auch für die Prüfung der Studienfortschritte zuständig. Später wurden die Zulassungsbedingungen strenger, als die Bewerber eine mindestens einjährige Praxis im Feldmessen und Nivellieren nachweisen mussten. Wer dies nicht nachweisen konnte, musste das Feldmessen in einem anderthalbjährigen Kurs an der Bauakademie erlernen, ehe er zum eigentlichen Baustudium zugelassen wurde (cf. Dobbert, *Bauakademie*, 1899, 36f, cf. Salge, *Baukunst und Wissenschaft*, 2021, 154f). Zöglinge mit entsprechenden Vorkenntnissen mussten nicht das gesamte Studienprogramm durchlaufen, sondern konnten von der Absolvierung entsprechender Fächer befreit werden (cf. Salge, 2021, *ibid.* 158). Die Anfangsjahre der Bauakademie von 1799 bis etwa 1806 sind sehr gut erforscht (cf. Salge, 2021 *ibid.*). Falls Joseph von Blanckart um 1820 auch an der Bauakademie studiert haben sollte, hatten sich in der Zwischenzeit die Bedingungen vermutlich geändert (Besetzung Berlins durch die Franzosen, Befreiungskriege, Stein-Hardenbergische Reform in Preußen, Sturz Napoleons, Wiener Kongress usw.) Die Prüfungen an der Bauakademie führten zu einem *Fähigkeitsattest*, das nicht automatisch zum Eintritt in die preußische Bauverwaltung berechtigte. Dazu musste eine zweistufige Prüfung am Oberbaudepartement abgelegt werden. Die erste Prüfung war eine mathematische Prüfung zur Befähigung als Feldmesser, die zweite Prüfung war eine architektonische, dem Einreichen einer Probearbeit sowie einer mündlichen Prüfung. Diese „Staatsprüfung“ ermöglichte es Personen, die woanders eine Ausbildung erhalten hatten, in die preußische Bauverwaltung aufgenommen zu werden (cf. Salge 2021, *ibid.* 165). Ohne diese Prüfung war ein Aufstieg in der preußischen Bauverwaltung nicht möglich (cf. Salge 2021 *ibid.*). Es ist nicht auszuschließen, dass Joseph von Blanckart einige Kurse, z.B. Chausseebau an der Bauakademie belegt, eine praktische Zeit als Bau-Eleve absolviert und dann die Staatsprüfung vor der Oberbaudirektion abgelegt hat.

92 Baron Charles Alexandre Marie Joseph de Blanckart-Surlet (*30. März 1836 †3. Februar 1897) war Doktor der Rechte und Doktor der Naturwissenschaften. Er war Herr des Rittergutes Altenburg, der Güter Hohenbusch und Ottenfeld in der preußischen Rheinprovinz, sowie der Güter Lexhy, Guyoven, Harlue, Offus, Huppaye, Warsage, Horward, Courenfosse und Othet le Bois in Belgien (cf. Freiherrliches Taschenbuch 1896, 57). Baron Charles de Blanckart-Surlet war Autor des fünfbandigen *Essai sur l'histoire moderne de 1740 à 1860*, erschienen bei Imprimerie Demarteau, Lüttich ab 1872.

93 cf. Vandriken, *Lexhy et ses Possesseurs*, 1886.

Abb. 22 Comtesse Marie Emérence de Liedekerke-Surlet (Öl auf Leinwand, Privatbesitz, Foto B.L. 2023).

Abb. 23 Epitaph der Comtesse Marie Emérence de Liedekerke-Surlet in der Schlosskapelle Ste. Ode [St. Oda] zu Lexhy, Horion-Hozémont, Belgien (Foto B.L. 2019).

Abb. 24 Joseph von Blanckart in fortgeschrittenem Alter (Ausschnitt, Öl auf Leinwand, Privatbesitz, Foto B.L. 2019).

durch Feuer fest gebrannt werden” umfangreiche Ausführungen. Das zum Broicher Bach abfallende Gelände in Ottenfeld sowie das Lehmvorkommen an der Südseite schließen durchaus die Annahme nicht aus, dass die Mauerziegel an Ort und Stelle geformt und gebrannt worden sind. Möglicherweise hat man die Feldziegelöfen dort mit Steinkohle betrieben, die nicht nur leicht heranzuschaffen war, sondern überdies eine wesentlich höhere Energiedichte hatte als Holz.

Allein schon am Thema der Beschaffung von Mauerziegeln lässt sich der Aufwand für ein derartiges großes Bauprojekt in der damaligen Zeit erahnen. Von der Planung, der Niederlegung alter Gebäude, der Beschaffung anderer Baumaterialien, der Beschäftigung, Unterbringung und Bezahlung der Arbeiter sowie der eigentlichen Bauphase ist dabei noch gar keine Rede.

In seiner Geschichte des Schlosses Ottenfeld konnte Franz Schneider einen Aspekt der Baugeschichte nicht weiter aufklären. Joseph von Blanckart war Bauherr, wer aber war Baumeister? Schneider ließ jedoch „begründete Rückschlüsse auf die Ausbildung, jedenfalls auf die technische Begabung des Barons” zu.⁹⁴ „Es gibt keine Hinweise auf die Person eines Architekten, der die Pläne für die Neubauten entworfen hätte; weder für die Wirtschaftsgebäude noch für das Schloss. Es gibt keinen Hinweis auf irgendein Bauunternehmen, das die Ausführungen übernommen hätte. Es ist nur die Rede von seinem Schmied, den er von Belgien mitgebracht habe und der sicher erst seit Beendigung der Arbeiten an Schloss Lexhy zur Verfügung gestanden haben dürfte.”⁹⁵

94 Franz Schneider, „Zur Geschichte von Ottenfeld und seinem Schloss”, in: *Jahresblätter des Alsdorfer Geschichtsvereins 2015/2016*, Alsdorf: AWD Verlag 2016, 7-103 [hier 57].

95 Franz Schneider, 2016 *ibid.* 73.

Von den Baumaterialien.

113

§. 34.

Von den Feldziegelöfen.

Nichts ist für denjenigen, der nicht schon eine Ziegelei besitzt, vortheilhafter, als zu einem vorhabenden Bau von einiger Wichtigkeit sich selbst die Ziegel in Feldöfen zu brennen. Wenn der Grund, worauf die Ziegelerde gefunden wird, das Eigenthum desjenigen ist, der davon Ziegel brennen will, oder wenn sich die Erde auf einem königl. Domainen-Stücke findet, so ist die Anlage einer Feldziegelei desto rathsamer; gesetzt aber auch, man müßte die Erde von einem fremden Grunde kaufen, so ist auch dieß in Rücksicht auf den Vortheil nicht von Erheblichkeit, denn es bedarf keines großen Fleckes, um eine ansehnliche Menge von Ziegeln auf einer Stelle zu streichen. Von einem Kubikfuß Lehm können beinahe 8 Mauersteine gestrichen werden, also von einer Schachtruthe 1152 Stück, und mithin von einer Quadratruthe, angenommen daß vier Fuß tief Ziegelerde ausgegraben würde, 4808 Stück, und folglich von einem Magdeburgischen Morgen 829 Tausend Mauerziegel erfolgen

Abb. 25 Ausführungen von David Gilly über Feldziegelöfen (aus: David Gilly, *Handbuch der Land-Bau-Kunst*, Bd.1, 1818).⁹⁶

⁹⁶ David Gilly, *Handbuch der Land-Bau-Kunst*, Bd.1, 4. Aufl. Braunschweig: Vieweg 1818, 113 (wie Abb.21).

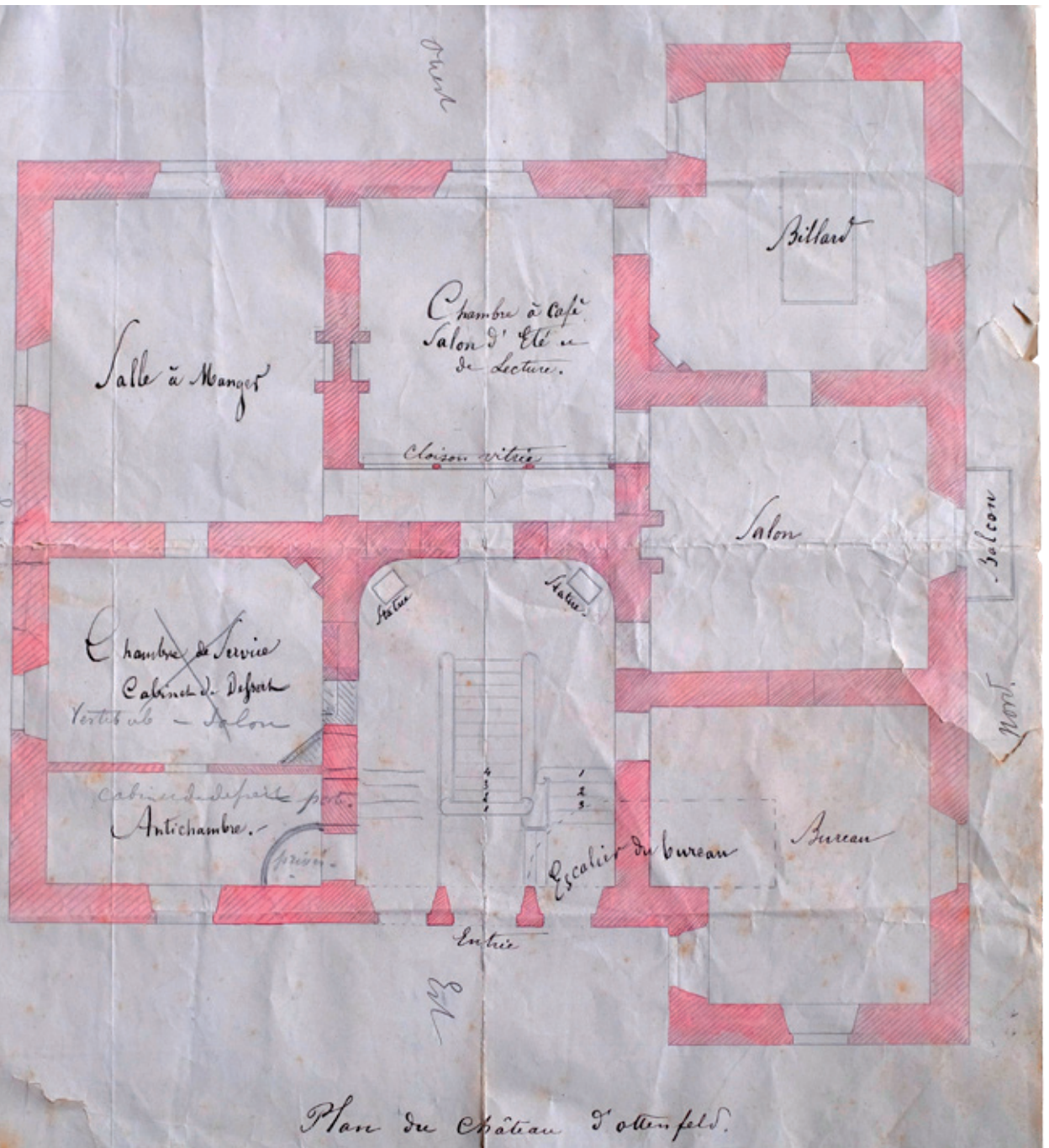
Abb. 26 Aufriss Schloss Ottenfeld Westfassade, Joseph von Blanckart zugeschrieben (Privatbesitz, Foto B.L. 2022).

Im Umfeld von Ottenfeld tragen die Wirtschaftsgebäude sowie die Bauten der alten Försterei sowie des Vorwerks Buschhof unverwechselbar die Handschrift des Joseph von Blanckart. Angesichts seiner zahlreichen hinterlassenen Mauerziegel-Bauwerke galt Joseph von Blanckart später in seiner Familie als der Vorfahr *avec une brique dans le ventre* [mit einem

Ziegelstein im Bauch]. Er hatte offenbar die notwendige Kombination von Wissen, Können, Wollen, Geld, Baumaterial und Begeisterung für das Bauen. Er war nämlich, wie man heute sagen würde, Bauingenieur.

Schloss Ottenfeld mit seinen Wirtschaftsgebäuden, geerbt und 1878 fertiggestellt vom Sohn Baron Charles de Blanckart-Surlet, ist

Abb. 27 Grundriss Schloss Ottenfeld 1. Obergeschoss, Joseph von Blanckart zugeschrieben (Privatbesitz, Foto B.L. 2022).

Abb. 28 Treppenhaus Schloss Ottenfeld, 2. Obergeschoss (Foto B.L. 2022).

baugeschichtlich ein „neoromanischer Wohnturm mit Vorburg“.⁹⁷ Anders als das für Preußen typische zweistöckige Amts- oder Gutshaus weist Ottenfeld keinen Längsflur, keinen kennzeichnenden *Corridor* auf.⁹⁸ Sein meterdickes äußeres Mauerwerk, das charakteristische Gestaltungsmerkmal der Rundbogenfenster, das klar gegliederte Tragwerk sowie die intelligenten und ästhetischen Lastableitungen der freien Innentreppen auf römische Gewölb Bögen zeugen vom Können des Joseph von Blanckart.

Die Bauweise mit Backsteinen ist nicht gerade das typische Kennzeichen für architek-

Abb. 29 Treppenhaus Schloss Ottenfeld, 2. Obergeschoss (Foto B.L. 2022).

tonische Leichtigkeit und feingegliederte Dekoration. Die Baukörper sind buchstäblich erdverbunden und behaupten ihren Platz. Schloss Ottenfeld kann gedeutet werden als ein bauhistorisches Zitat, als Rückgriff auf den Bautyp *Festes Haus*⁹⁹, der im 19. Jahrhundert allerdings keinerlei militärische Funktion mehr gehabt hat. Schloss Ottenfeld wirkt somit eher als Ingenieurbau, denn als Architektenbau.

An der linken Wand der Schlosskapelle *Ste. Ode* [St. Oda] zu Lexhy, Horion-Hozémont Belgien, ist das Epitaph des Joseph von Blanckart eingelassen. Er hat den Nachfolgebau des alten Schlosses von Lexhy sowie das Schloss Ottenfeld errichtet und starb dortselbst am 4. Mai 1873.

Betrachtung zum Schluss

In Blanckarts früher Lebenszeit fanden dramatische politische Umbrüche statt, die in die Neuordnung Europas nach dem Wiener Kongress mündeten. Auch erlebte er später die Gründung des Königreichs Belgien. Staatspolitisch betrachtet, lebte, studierte und arbei-

⁹⁷ Mündliche Mitteilung von Dr.-Ing. Siegfried Förster†.

⁹⁸ Reinhart Strecke, *Anfänge und Innovation der preußischen Bauverwaltung*. Von David Gilly zu Karl Friedrich Schinkel, Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz Beiheft 6, Köln: Böhlau 2000, 43.

⁹⁹ Dieter Barz, „Das 'Feste Haus' - ein früher Bautyp der Adelsburg“ in: *Burgen und Schlösser*. Zeitschrift für Burgenforschung und Denkmalpflege, Jahrgang 34, Nr. 1, 1993, 10–24. <https://doi.org/10.11588/bus.1993.1.73911> (aufgerufen 19.07.23).

Abb. 30 Nordfassade Schloss Ottenfeld
(Foto B.L. 2022).

tete Blanckart in der Ersten Französischen Republik (Direktorium und Konsulat), im Ersten Französischen Kaiserreich, in der französischen Monarchie der Bourbonen (*Restauration*), im Generalgouvernement Niederrhein, im Souveränen Fürstentum sowie im Königreich der Vereinigten Niederlande, im Königreich Hannover, im Königreich Preußen (Provinz Großherzogtum Niederrhein und später Rheinprovinz) und im Königreich Belgien (Provinz Lüttich). Das ehemals brabantisch-limburgische Alsdorf war zum Zeitpunkt seiner Geburt französisch und zum Zeitpunkt seines Todes preußisch.

Geboren wurde er als französischer *Citoyen* und gestorben ist er als belgischer Baron und preußischer Freiherr. Sprachlich und kulturell war er nirgendwo fremd. Aber auch seine Familie und sein Stand hatten dramatische Umbrüche erlebt. Mit der Eingliederung in die Erste Französische Republik und der Einführung des französischen Rechts hatten die Adeligen des linken Rheinufer sämtliche an Grundbesitz und Herrschaft gebundenen Standesrechte verloren und mussten um die

Quellen ihrer Einkünfte bangen.¹⁰⁰ Im Französischen Kaiserreich gewann der Adel zwar Prestige (und teilweise öffentliche Ämter) zurück, aber die allgemeinen Bürgerrechte des Code Civil galten für jedermann.

Familiengeschichtlich geprägt vom Selbstverständnis des maasländisch-rheinischen Ritterstands, war die Familie von Blanckart zu Alsdorf nun bürgerlich. Seine erste Sekundärbildung erhielt Joseph von Blanckart auf einer öffentlichen französischen Sekundärschule in Köln, die aber ursprünglich ein uraltes renommiertes Gymnasium gewesen war. Damit wich die Familie von Blanckart auch unter den neuen Bedingungen nicht von der Tradition standesgemäßer Bildung der Söhne ab. Im rheinischen Adel war es stets Usus gewesen, dass die Söhne bestimmte Kollegien, Gymnasien und Universitäten besuchten, wo schon Vorfahren oder Verwandte gewesen waren.¹⁰¹

Falls er nicht bereits seit der Kindheit Französisch gesprochen haben sollte, was sehr unwahrscheinlich wäre, hat Joseph von Blanckart die französische Sprache spätestens in der Kölner Sekundärschule vervollkommen. Deshalb dürfte die sprachliche Eingliederung in seiner Militärzeit in La Flèche für ihn keine Hürde dargestellt haben. Die französische Sprache stand Joseph von Blanckart leicht wie einem Muttersprachler zu Gebote.

Soweit wir die Bildungslaufbahn des Joseph von Blanckart rekonstruieren können, wird durchgehend eine thematische Linie deutlich, die durch Studien der angewandten Mathematik in verschiedenen Bereichen sowie deren Praxis im Landwirtschafts- und Bauwesen gekennzeichnet ist. Es konnte gezeigt werden, dass für Joseph von Blanckart schon in La Flèche die Möglichkeit gegeben war, die Grundlagen des (militärischen) Bauwesens zu studieren, bei-

100 cf. Ulrike Schmitz „Die Annexion des linken Rheinufer“, in: Gersmann, Gudrun & Langbrandtner, Hans-Werner (Hg.) *Im Banne Napoleons. Rheinischer Adel unter französischer Herrschaft. Ein Quellenlesebuch*, Essen: Klartext-Verlag 2013, 67-70 [hier 68].

101 Maria Rößner-Richarz und Monika Gussone „Erziehung der Söhne“, in: Gudrun Gersmann und Hans-Werner Langbrandtner (Hg.) *Adlige Lebenswelten im Rheinland. Kommentierte Quellen der Frühen Neuzeit*, Köln: Böhlau 2009, 35-41.

Abb. 31 Epitaph des Joseph von Blanckart in der Schlosskapelle *Ste. Ode* [St. Oda] zu Lexhy, Horion-Hozémont, Belgien (Foto B.L. 2019)

spielsweise angewandte Mathematik, Statik und Feldmesskunst sowie Befestigungsbau. Über seine kurze Verwendung als Unterleutnant im 10. Infanterie-Linienregiment der niederländischen Armee im Jahr 1814 ist bislang nichts Näheres bekannt.

Selbst einer der Schwerpunkte seiner Ausbildung am Militärlyzeum in Frankreich war also militärfachlich im Ingenieurbereich angesiedelt. Darüber hinaus ist jede Offiziersausbildung ganz allgemein ausgerichtet auf die Planung von Zielen, die dafür notwendige Organisation und die Überwachung von deren Ausführung. Mit seinen beiden Studienorten für Angewandte Mathematik und Kameralistik Göttingen und Berlin hätte Joseph von Blanckart wohl kaum bessere einschlägige

Universitäten wählen können. Denn Alsdorf war preußisch geworden, und öffentliche Verwaltungs- und Baumaßnahmen und Ingenieurleistungen wurden nun sein Fachgebiet. Schon der Modernisierungsschub im Linksrheinischen aus der napoleonischen Zeit sowie die Stein-Hardenbergschen Reformen hatten für das Königreich Preußen die liberal-bürgerlichen Voraussetzungen zur Modernisierung und industriellen Entwicklung geschaffen.¹⁰² Das Vermessungswesen und die öffentliche Bauplanung hatten in der wachsenden Verwaltung eine große Zukunft. Sein Wissen und Können hat Joseph von Blanckart auch auf seinen eigenen Landgütern gewinnbringend nutzen können.

102 cf. Thomas Nipperdey, *Deutsche Geschichte 1800-1866. Bürgerwelt und starker Staat*, München: Beck 1983.

Die Studien des Joseph von Blanckart in Göttingen und Berlin unterscheiden sich nicht von einem bürgerlichen akademischen Bildungsgang der Zeit. Denn wir stehen hier am Anfang des Übergangs zu einem bürgerlichen Zeitalter. Sozialgeschichtlich betrachtet, ist die „Sattelzeit“ gekennzeichnet durch den Wandel von der ständischen zur bürgerlichen Gesellschaft, in der auch der Adel sich neu positionieren musste.¹⁰³

Der Studienverlauf des Joseph von Blanckart erlaubt aber einen Blick in die Wissenschaftsgeschichte und in die Geschichte der einzelnen Universitätsdisziplinen. Die Mathematik und die klassischen Naturwissenschaften gehörten noch zur Philosophischen Fakultät. Die Kameralistik war die Staatswirtschaftslehre des 18. Jahrhunderts gewesen, in der sehr heterogene Fachgebiete der gesamten Staatsverwaltung zusammengefasst waren, angefangen von Polizeirecht, Zoll- und Vermessungswesen bis zu Handel, Gewerbe und Landwirtschaft. Zu Beginn des 19. Jahrhunderts wurde dieses Lehrgebiet noch mehr diffus, denn in dieser Epoche wurden viele „angewandte“ Fächer akademisch, so wie Botanik, Agrikultur, Forstwissenschaft, Mineralogie usw. Diese waren noch in der Kameralistik zusammengefasst, aber es entstanden daraus bald mehrere selbstständige akademische Disziplinen wie die Nationalökonomie, Statistik u.a. Die Universitäten hatten damals noch eine eigene Gerichtsbarkeit.

Auch die Baukunst wurde akademisiert. Mit der Eröffnung der Berliner Bauakademie 1799, aus der später die Technische Hochschule (heute Technische Universität) Berlin wurde, setzte sich in Preußen der Prozess der

Unterscheidung innerhalb der Baukunst zwischen Architektur und Bauingenieurwissenschaft fort. Als Ingenieuroffizier ausgebildet, konnte Joseph von Blanckart seine Fachkenntnisse an Universitäten vertiefen. Für seine Tätigkeit als *élève ingénieur* [Bau-Eleve, Ingenieurwärter] in Swinemünde gibt es keine weiteren Quellen. Bekannt ist jedoch, dass die preußischen Baudirektoren Gilly und Eytelwein renommierte Wasserbauingenieure waren.¹⁰⁴ Wir sehen Blanckart hier am Beginn einer modernen Ingenieursausbildung und der Neuorganisation der preußischen öffentlichen Bauverwaltung. Die überlieferte Annahme, dass Joseph von Blanckart die Neubauten von Lexhy und Ottenfeld selbst geplant und geleitet, sowie Straßenbau-Maßnahmen in Alsdorf, Bardenberg und Hozémont geplant und beaufsichtigt habe, wird somit schlüssig und nachvollziehbar.

Wenn der noch lange nach seinem Tod einflussreiche preußische Geheime Oberbaurat David Gilly einen „einfachen Baublock mit sparsamer Gliederung“ bevorzugte (s.o.), dann hat Joseph von Blanckart mit Ottenfeld dafür ein Exempel geliefert. Und er dürfte sich vermutlich auch mit Gillys Werk „Über die Gründung der Gebäude auf ausgemauerte Brunnen“¹⁰⁵ beschäftigt haben, denn Schloss Ottenfeld musste in einer sumpfigen Talsenke des Broicher Baches aufwändig gegründet werden.

Das niederlothringische Dreieck um Aachen, Lüttich, Maastricht und darüber hinaus die Lande von Niederrhein, Maas, Mosel und Schelde sind gekennzeichnet von vielen wechselnden Herrschaften und Grenzbeziehungen über die Jahrhunderte. Dieses Neben- und Miteinander in galloromanisch-

103 cf. Hoth, Christiane „Metternich, Humboldt und die 'Sattelzeit'. Adels- als Wahrnehmungsgeschichte“ in: Markus Raasch (Hg.) *Adeligkeit, Katholizismus, Mythos. Neue Perspektiven auf die Adelsgeschichte der Moderne*, Band 15 Reihe Elitenwandel in der Moderne, Berlin: De Gruyter 2014, 58-77. <https://doi.org/10.1515/9783110363913> (aufgerufen 03.08.21).

104 David Gilly und Johann Albert Eytelwein, *Praktische Anweisung zur Wasserbaukunst, welche eine Anleitung zum Entwerfen, Veranschlagen und Ausführen der am gewöhnlichsten vorkommenden Wasserbaue enthält*, Bd. 1-4, Berlin: Reimar 1809.

105 David Gilly, *Über die Gründung der Gebäude auf ausgemauerte Brunnen*, Berlin: Realschulbuchhandlung 1804.

germanischer Vermischung war schon seit der karolingischen Zeit stets konfliktr​chtig, aber auch Antriebskraft f​r kulturellen Reichtum und hohe wirtschaftliche Produktivit​t. Diese Territorien waren deshalb immer begehrt und umk​mpft. Die vorliegende Studie verfolgt exemplarisch eine Bildungsbiografie in einer sehr wechselvollen Zeitepoche. Joseph von Blanckart lebte in der Region, die wir heute Euregio Maas-Rhein nennen.¹⁰⁶

Baut​tigkeit war im Adel seit jeher eine der wichtigsten Praktiken, den eigenen gesellschaftlichen Status zu repr​sentieren, dem eigenen Anspruch, Kapitalverm​gen und Lebensstil weithin und dauerhaft sichtbar Ausdruck zu verleihen. Joseph von Blanckart konnte in seiner Person Bauen als Statust​tigkeit sowie Bauen als Berufst​tigkeit vereinen.

Literaturverzeichnis

- Ablaing van Giessenburg, Willem Jan Baron de, *De ridderschappen in het koninkrijk der Nederlanden of de geschiedenis, regeling en zamenstelling van den stand der edelen van 1814 tot 1850*, 's-Gravenhage: Van Doorn 1875.
- *Almanach du D​partement de la Meuse-inf​rieure pour l'an 1811*. Maestricht: Nypels. <https://webggc.oclc.org/cbs/DB=2.37/XMLPRS=Y/PPN?PPN=399138897> (aufgerufen 09.08.22).
- Asch, Ronald G., *Europ​ischer Adel in der fr​hen Neuzeit. Eine Einf​hrung*, M​nchen: UTB [B​hlau] 2008.
- Bahl, Peter und Ribbe, Wolfgang (Hg.), *Die Matrikel der Friedrich-Wilhelms-Universit​t zu Berlin 1810-1850*, Teil 1, Berlin: De Gruyter 2010.
- Barz, Dieter, „Das 'Feste Haus' - ein fr​her Bautyp der Adelsburg“ in: *Burgen und Schl​sser. Zeitschrift f​r Burgenforschung und Denkmalpflege*, Jahrgang 34, Nr. 1, 1993, 10–24. <https://doi.org/10.11588/bus.1993.1.73911> (aufgerufen 19.07.23).
- Beaup​re, Bernard, *Histoire du Prytan​e national militaire*, Paris: Charles-Lavauzelle 1985.
- Becker, Heinrich und Schmitt, G​nther, „Die Entwicklung der Agrarwissenschaften an der Georg-August-Universit​t zu G​ttingen“, in: G​nther Schlotter (Hg.) *Die Geschichte der Verf​ssung und der Fachbereiche der Georg-August-Universit​t zu G​ttingen*. G​ttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1994, 240-258.
- Belgisches Staatsarchiv L​ttich, Archives de l'​tat ​ Li​ge: *Inventaire des Archives du Ch​teau de Lexhy*. Bruxelles 1973, ge​nderte Digitalversion. https://search.arch.be/ead/pdf/BE-A0523_708991_707143_FRE.ead.pdf (aufgerufen 31.05.20).

¹⁰⁶ Das Belgische Staatsarchiv L​ttich verwahrt zahlreiche Archivalien von und ​ber Joseph von Blanckart, die wissenschaftlich noch nicht aufgearbeitet wurden. Archives de l'​tat ​ Li​ge: *Inventaire des Archives du Ch​teau de Lexhy*. Bruxelles 1973. ge​nderte Digitalversion https://search.arch.be/ead/pdf/BE-A0523_708991_707143_FRE.ead.pdf (aufgerufen 31.05.20).

- Bergius, Carl Julius, *Grundsätze der Finanzwissenschaft: mit besonderer Beziehung auf den Preussischen Staat*, Zweite, sehr vermehrte und verbesserte Auflage, Berlin: Guttentag 1871. <https://goobi.tib.eu:443/viewer/image/1748623737/1/> (aufgerufen 02.08.22).
- Bianco, Franz Josef von, *Die alte Universität Köln und die spätern Gelehrten-Schulen dieser Stadt: nach archivarischen und andern zuverlässigen Quellen*, Bd.1,1, Die alte Universität Köln, Köln: Gehly 1855. <https://mdz-nbn-resolving.de/details:bsb10730724> (aufgerufen 21.06.2022).
- Bolenz, Eckhard, *Vom Baubeamten zum freiberuflichen Architekten. Technische Berufe im Bauwesen (Preußen/Deutschland, 1799 – 1931)*, Frankfurt am Main: Peter Lang 1991.
- Brückner, Jutta, *Staatswissenschaften, Kameralismus und Naturrecht. Ein Beitrag zur Geschichte der Politischen Wissenschaft in Deutschland des späten 17. und frühen 18. Jahrhunderts*, München: Beck 1977.
- Stichwort „Cameral“ in: Johann Georg Krünitz, *Oeconomische Encyclopädie, oder allgemeines System der Land- Haus- und Staats-Wirthschaft in alphabetischer Ordnung*. <http://www.kruenitz.uni-trier.de/> (aufgerufen 24.01.22).
- Clemen, Paul (Hg.), *Die Kunstdenkmäler der Stadt Köln*. Bd. 2. Abt. 3, Ergänzungsband, Die ehemaligen Kirchen, Klöster, Hospitäler und Schulbauten der Stadt Köln, Düsseldorf: Schwann 1937.
- Clère, Jules, *Histoire de l'École de La Flèche, depuis sa fondation par Henri IV jusqu'à sa réorganisation en prytanée impérial militaire*, La Flèche: Jourdain 1853. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k946442#> (aufgerufen 07.04.23).
- Czech, Uwe, *Staatswissenschaften Unter Den Linden: Das Staatswissenschaftliche Fachgebiet an der Berliner Universität 1810-1918(1945)*, Diss. Humboldt Universität zu Berlin: ProQuest Publishing, 2018. https://edoc.hu-berlin.de/bitstream/handle/18452/22329/dissertation_czech_uwe.pdf?sequence=1 (aufgerufen 02.08.22).
- Décultot, Elisabeth und Fulda, Daniel (Hg.), *Sattelzeit. Historiographiegeschichtliche Revisionen, Hallesche Beiträge zur Europäischen Aufklärung* 52, Berlin: Oldenbourg Verlag 2016.
- Dobbert, Eduard, „Bauakademie, Gewerbeakademie und Technische Hochschule bis 1884“, in: *Chronik der Königlichen Technischen Hochschule zu Berlin: 1799-1899*, Berlin: Ernst 1899, 11-114. <https://doi.org/10.11588/digit.32981> (aufgerufen 03.08.22).
- Eytelwein, Johann Albert, Indexeintrag Deutsche Biographie. <https://www.deutschebiographie.de/sfz13972.html#ndbcontent> (aufgerufen 23.07.22).
- Fahne, Anton, *Geschichte der Kölnischen, Jülichischen und Bergischen Geschlechter*. Teil 1 Stammfolge und Wappenbuch, Köln: Heberle 1848. <https://sammlungen.ub.uni-frankfurt.de/sdd/content/titleinfo/10133667> (aufgerufen 18.07.23).
- Fourcy, Ambroise, *Histoire de l'École polytechnique*, Paris: chez l'Auteur 1828. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k64501909> (aufgerufen 06.08.21).
- Französische Nationalversammlung, *Loi sur la réunion de la Belgique et du pays de Liège à la République française*. Loi n° 1137 du 9 vendémiaire an IV (1er octobre 1795), Article VII. <https://archive.org/details/loisurlareuniond00fran/mode/2up> (aufgerufen 14.08.22).
- Freiherrliches Taschenbuch: *Gothaisches genealogisches Taschenbuch der freiherrlichen Häuser*, Gotha: Julius Perthes 1896, 56-57. <http://digital.ub.uni-duesseldorf.de/ihd/periodical/titleinfo/8724110> (aufgerufen 30.12.19).
- Freiherrliches Taschenbuch: *Gothaisches Genealogisches Taschenbuch der Freiherrlichen Häuser*, Jg. 34 1884, 55, Gotha: Julius Perthes 1883. https://books.google.de/books?id=6j4NAAAAYAAJ&redir_esc=y&hl=de (aufgerufen 30.12.19).

- Freiherrliches Taschenbuch: *Gothaisches Genealogisches Taschenbuch der freiherrlichen Häuser*, Jg. 45 Gotha: Julius Perthes 1895.
- Gauß, Carl Friedrich, Indexeintrag Deutsche Biographie. <https://www.deutsche-biographie.de/sfz69883.html#ndbcontent> (aufgerufen 23.07.22).
- Gersmann, Gudrun & Langbrandtner, Hans-Werner (Hg.), *Adlige Lebenswelten im Rheinland. Kommentierte Quellen der Frühen Neuzeit*, Unter Mitarbeit von Monika Gussone, Köln, Weimar, Wien: Böhlau 2009.
- Gersmann, Gudrun & Langbrandtner, Hans-Werner (Hg.), *Im Banne Napoleons. Rheinischer Adel unter französischer Herrschaft. Ein Quellenlesebuch*, Essen: Klartext-Verlag 2013.
- Gersmann, Gudrun, „Einleitung“, in: Gudrun Gersmann & Hans-Werner Langbrandtner (Hg.), *Im Banne Napoleons. Rheinischer Adel unter französischer Herrschaft. Ein Quellenlesebuch*, Essen: Klartext-Verlag, 2013, 11-22.
- Gilly, David und Eytelwein, Johann Albert, *Praktische Anweisung zur Wasserbaukunst, welche eine Anleitung zum Entwerfen, Veranschlagen und Ausführen der am gewöhnlichsten vorkommenden Wasserbaue enthält*, Bd. 1-4, Berlin: Reimar 1809.
- Gilly, David, *Handbuch der Land-Bau-Kunst*, Bd.1, Berlin: Vieweg 1797, vierte Auflage Braunschweig: Vieweg 1818.
- Gilly, David, *Über die Gründung der Gebäude auf ausgemauerte Brunnen*, Berlin: Realschulbuchhandlung 1804.
- Gilly, David, Indexeintrag Deutsche Biographie. <https://www.deutsche-biographie.de/sfz53085.html#ndbcontent> (aufgerufen 23.07.22).
- Hasel, Karl, „Zur Geschichte des Forstwissenschaftlichen Fachbereichs an der Universität Göttingen“, in: Hans-Günther Schlotter (Hg.) *Die Geschichte der Verfassung und der Fachbereiche der Georg-August-Universität zu Göttingen*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1994, 222-239.
- Hashagen, Justus, „Die Rheinlande beim Abschlusse der französischen Fremdherrschaft“, in: Joseph Hansen (Hg.), *Die Rheinprovinz 1815-1915. Hundert Jahre preußischer Herrschaft am Rhein*, Bd. 1, Bonn: Marcus & Weber 1917, 1-56. <https://katalog.ulb.hhu.de/Record/990015917720206443> (aufgerufen 27.08.23).
- Hoth, Christiane, „Metternich, Humboldt und die ‘Sattelzeit’. Adels- als Wahrnehmungsgeschichte“, in: Markus Raasch (Hg.), *Adeligkeit, Katholizismus, Mythos. Neue Perspektiven auf die Adelsgeschichte der Moderne*, Band 15 Reihe Elitenwandel in der Moderne, Berlin: De Gruyter Oldenbourg 2014, 58-77. <https://doi.org/10.1515/9783110363913> (aufgerufen 03.08.21).
- Justi, Johann Heinrich Gottlob von, *Systematischer Grundriß aller Oeconomischen u. Cameral-Wissenschaften*. Frankfurt, Leipzig 1759. <http://dx.doi.org/10.25673/56420> (aufgerufen 16.08.23).
- Kästner, Abraham Gotthelf, Indexeintrag Deutsche Biographie. <https://www.deutsche-biographie.de/sfz70303.html#ndbcontent> (aufgerufen 23.07.22).
- Keussen, Hermann, *Die Matrikel der Universität Köln*, Bd. 1, 1389-1475, 2. verm. und erw. Aufl. Bonn: Hanstein 1928. <https://services.ub.uni-koeln.de/cdm/ref/collection/grhg/id/58533> (aufgerufen 26.08.23).
- Kraemer, Albert, *Alsdorf. Chronik einer Stadt*, Alsdorf: AWD Verlag 1957.
- Kröger, Desirée, *Abraham Gotthelf Kästner als Lehrbuchautor. Unter Berücksichtigung weiterer deutschsprachiger mathematischer Lehrbücher für den universitären Unterricht*, Diss. Universität Wuppertal 2014. <https://elekpub.bib.uni-wuppertal.de/urn/urn:nbn:de:hbz:468-20150311-103303-7> (aufgerufen 16.08.23).

- Kurpfälzischer Hof- und Staatskalender 1782: *Seiner Kurfürstlichen Durchleucht zu Pfalz etc.etc. Hof- und Staatskalender für das Jahr 1782*, München 1782. <https://www.dilibri.de/download/pdf/1363744.pdf> (aufgerufen 04.04.20).
- Kurrer, Karl-Eugen, Vier Bauingenieure der Berliner Bauakademie, in: *Bautechnik* 99, H. 8, 2022, 639–646. <https://doi.org/10.1002/bate.202200058> (aufgerufen 15.08.22).
- Langbrandtner, Hans-Werner, „Nolens Volens? Mitarbeit in Regierung und Verwaltung“, in: Gudrun Gersmann und Hans-Werner Langbrandtner (Hg.), *Im Banne Napoleons. Rheinischer Adel unter französischer Herrschaft. Ein Quellenlesebuch*, Essen: Klartext-Verlag, 2013, 121-124.
- Lange, Bernward, „Freiherr Karl Franz Alexander v. Blanckart. Ein Alsdorfer Kanoniker am Hochstift Lüttich“, in: *Jahresblätter des Alsdorfer Geschichtsvereins 2021/2022*, Alsdorf: AWD Verlag 2022, 9-68.
- Lange, Konrad, *Haus und Halle. Studien zur Geschichte des antiken Wohnhauses und der Basilika*, Leipzig: Von Veit 1885. <http://mdz-nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bvb:12-bsb11550542-0> (aufgerufen 30.07.22).
- Lecestre, Léon, *Lettres inédites de Napoleon I.* Tome Second (1810-1815), Paris: Plon 1897.
- Lenz, Max, *Geschichte der Königlichen Friedrich-Wilhelm-Universität zu Berlin*. Bd. 1. Halle: Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses 1910.
- Liard, Louis, *L'enseignement supérieur en France*, Tome second, Paris: Armand Colin 1894. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k54526053?rk=42918;4> (aufgerufen 15.02.21).
- Mayer, Johann Tobias, Indexeintrag Deutsche Biographie. <https://www.deutsche-biographie.de/sfz59513.html#ndbcontent> (aufgerufen 23.07.22).
- Mirbach-Harff, Ernst von, „Généalogie de la famille Blanckart“, *Annuaire de la noblesse de Belgique*, Bruxelles 17. Jg. 1883.
- Nationaal Archief 2.13.04 *Inventaris van de dienststaten en stamboeken der Officieren van de Koninklijke Landmacht en van de koloniale troepen in Nederland, (1715) 1814-1940 (1945)*. https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/archief/2.13.04/invnr/442/file/NL-HaNA_2.13.04_442_0010 (aufgerufen 27.02.21).
- Nederlandse Grondwet: https://www.denederlandsegrondwet.nl/id/vi6cokres6yj/zesde_hoofdstuk_van_de_defensie (aufgerufen 23.08.23).
- Nipperdey, Thomas, *Deutsche Geschichte 1800-1866. Bürgerwelt und starker Staat*, München: C.H. Beck 1983.
- Posselt, Ernst Ludwig, *Europäische Annalen*, Jg. 1797, Heft 4, Tübingen: Cotta, 139-147 (Friedensvertrag). <http://mdz-nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bvb:12-bsb10557165-6> (aufgerufen 20.03.23).
- Posselt, Ernst Ludwig, *Europäische Annalen*, Jg. 1799, Heft 2, Tübingen: Cotta, 159-163 (Geheimartikel). <http://mdz-nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bvb:12-bsb10557171-0> (aufgerufen 20.03.23).
- *Procès-verbal de la distribution des prix aux élèves de l'école centrale. En Germinal an 7*. [Im Germinal des Jahres sieben, d.h. März/April 1799] <https://webgoc.oclc.org/cbs/DB=2.37/XMLPRS=Y/PPN?PPN=422338966> (aufgerufen 30.08.22).
- Prytanée national militaire: <https://rh-terre.defense.gouv.fr/formation/lyceesmilitaires/ Prytanee-national-militaire> (aufgerufen 06.08.23).
- Raasch, Markus (Hg.), *Adeligkeit, Katholizismus, Mythos. Neue Perspektiven auf die Adelsgeschichte der Moderne*, Band 15 Reihe Elitenwandel in der Moderne, Berlin: De Gruyter Oldenbourg 2014. <https://doi.org/10.1515/9783110363913> (aufgerufen 03.08.21).

- Rauer, Karl Friedrich (Hg.), *Hand-Matrikel der in sämtlichen Kreisen des Preussischen Staats auf Kreis- und Landtagen vertretenen Rittergüter* (Berlin, 1857) Abt. Rhein-Provinz, Seite 437. <https://digital.ub.uni-duesseldorf.de/ihd/content/pageview/2300067> (aufgerufen 24.07.23).
- Reif, Heinz, *Adel, Aristokratie, Elite. Sozialgeschichte von Oben*, Band 13 Reihe Elitenwandel in der Moderne, Berlin: De Gruyter Oldenbourg 2016. <https://doi.org/10.1515/9783050050676> (aufgerufen 03.08.21).
- Ringoir, Hendrik, *Vredesgarnizoenen van 1715 tot 1795 en 1815 tot 1940*, nr. 8 uit de serie Bijdragen van de Sectie Militaire Geschiedenis, Den Haag: Kon. Landmacht Sectie Militaire Geschiedenis 1980 (EUR: 139 A 63).
- Rößner-Richarz, Maria, „Studium“, in: Gudrun Gersmann und Hans-Werner Langbrandtner (Hg.) *Adlige Lebenswelten im Rheinland. Kommentierte Quellen der Frühen Neuzeit*, Köln: Böhlau 2009, 46-53.
- Rößner-Richarz, Maria und Gussone, Monika, „Erziehung der Söhne“, in: Gudrun Gersmann und Hans-Werner Langbrandtner (Hg.) *Adlige Lebenswelten im Rheinland. Kommentierte Quellen der Frühen Neuzeit*, Köln: Böhlau 2009, 35-41.
- Sack, Johann August, Indexeintrag Deutsche Biographie. <https://www.deutsche-biographie.de/pnd116742569.html> (aufgerufen 14.08.2022).
- Salge, Christiane, *Baukunst und Wissenschaft: Architektenausbildung an der Berliner Bauakademie um 1800*, Berlin: Gebr. Mann Verlag 2021.
- Schmalz, Theodor, *Encyclopädie der Cameralwissenschaften. Zum Gebrauch academischer Vorlesungen*, Königsberg: Nicolovius 1797. <http://resolver.sub.uni-goettingen.de/purl?PPN672439786> (aufgerufen 05.08.22).
- Schmitz, Friedrich, „Die ehemalige Freiherrlichkeit Alsdorf und das Land Herzogenrath“, in: *Jahresblätter des Alsdorfer Geschichtsvereins*, Alsdorf: AWD Verlag 1983, 24-38, auch erschienen in: *De Maasgouw*, Jg. 100, 1981, Heft 4.
- Schmitz, Ulrike, „Die Annexion des linken Rheinuferes“, in: Gersmann, Gudrun und Langbrandtner, Hans-Werner (Hg.) *Im Banne Napoleons. Rheinischer Adel unter französischer Herrschaft. Ein Quellenlesebuch*, Essen: Klartext-Verlag 2013, 67-70.
- Schmitz, Ulrike, „Von eigenen Gnaden. Die Kaiserkrönung Napoleons“, in: Gudrun Gersmann und Hans-Werner Langbrandtner (Hg.) *Im Banne Napoleons. Rheinischer Adel unter französischer Herrschaft, Ein Quellenlesebuch*, Essen: Klartext-Verlag 2013, 92-93.
- Schneider, Franz, „Zur Geschichte von Ottenfeld und seinem Schloss“, in: *Jahresblätter des Alsdorfer Geschichtsvereins 2015/2016*, Alsdorf: AWD Verlag 2016, 7-103.
- Schönfuß, Florian, „Rheinische Adlige in Napoleons Armee“, in: Gersmann, Gudrun & Langbrandtner, Hans-Werner (Hg.) *Im Banne Napoleons. Rheinischer Adel unter französischer Herrschaft. Ein Quellenlesebuch*. Essen: Klartext-Verlag 2013, 137-139.
- Schönfuß, Florian, *Mars im hohen Haus. Zum Verhältnis von Familienpolitik und Militärkarriere beim rheinischen Adel 1770–1830*, Herrschaft und soziale Systeme in der Frühen Neuzeit, Band 022, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2017.
- Selle, Götz von (Hg.), *Die Matrikel der Georg-August-Universität zu Göttingen 1734-1837*, Hildesheim: Lax 1937.
- Strecke, Reinhart. *Anfänge und Innovation der preußischen Bauverwaltung. Von David Gilly zu Karl Friedrich Schinkel*. Veröffentlichungen aus den Archiven Preußischer Kulturbesitz Beiheft 6. Köln: Böhlau 2000.
- Tenorth, Heinz-Elmar (Hg.), *Geschichte der Universität Unter den Linden*, Bd. 1, Gründung und Blütezeit der Universität zu Berlin 1810 – 1918, Berlin: Akademie Verlag 2012.
- Tewes, Götz-Rüdiger, *Die Bursen der Kölner Artisten-Fakultät bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts*. Studien zur Geschichte der Universität zu Köln 13. Köln: Böhlau 1993.

- *Das Universitätsgebäude in Berlin*, Aquatinta von Leopold Ludwig Müller 1833, Kupferstichkabinett, Staatliche Museen zu Berlin, Lizenz CC BY-NC-SA. <https://smb.museum-digital.de/object/96712> (aufgerufen 15.08.23).
- Vandriken, Lambert, *Lexhy et ses Possesseurs. Documents pour servir à l'histoire du château de Lexhy et de ses possesseurs recueillis et mis en ordre par Lambert Vandriken, avocat Receveur au dit Château*, Manuskript, Privatbesitz 1886.

Danksagung

Der Verfasser dankt für die freundliche Genehmigung zur Verwendung der in Privatbesitz befindlichen Quellen sowie für die Erlaubnis zu den Fotoaufnahmen. *M. le colonel en retraite* Michel Cordier, zuständig für das Archiv des *Prytanée national militaire* in La Flèche, öffnete freundlicherweise das Schülerverzeichnis aus napoleonischer Zeit. Ebenso Dank an das Niederländische Institut für Militärgeschichte in Den Haag (NIMH) sowie Dank an alle Bibliotheken und Archive, die ihre historischen Bestände in digitalisierter Form zugänglich machen.

Baron Joseph Anton Hubert von Blanckart (1796-1873)

On the educational biography of a Limburg civil engineer in times of dramatic upheaval

Belgian and Dutch territories and afterwards the left bank of the Rhine were incorporated into the First French Republic during the War of the First Coalition. The Limburgian Baron Joseph Anton Hubert Blanckart of Alsdorf (*1796 †1873) was born in the then French department of Lower Meuse. As a boy he attended a public French secondary school in Cologne, which in German times had been a renowned grammar school favoured by the upper class and nobility of the Rhineland. There he excelled in mathematics. When he was fifteen years old, he was drawn to a very stern French military boarding school where he stayed until the fall of Napoleon. He was trained as infantry and engineering officer. Later on, he served in the Dutch army, studied at the Hanoverian university of Göttingen and the Prussian university of Berlin majoring in applied mathematics, political economy (*cameralism*, *Kameralistik*, *Staatswissenschaften*), and construction. He married a Belgian countess and took residence in Belgium. Besides construction for individuals, he rendered outstanding civil services to road construction. As a sort of retirement home, he constructed Ottenfeld castle near Aachen, where he proved a parsimonious bulky fortification-like style. This study retraces the education of a multinational nobleman in the transition time from the ending period of the Holy Roman Empire, the Napoleonic era and the new, post-revolutionary Europe.¹⁰⁷

---

107 In German historiography this period is called 'Sattelzeit' after Reinhart Koselleck. Elisabeth Déculot und Daniel Fulda (Hg.), *Sattelzeit. Historiographiegeschichtliche Revisionen*, Hallesche Beiträge zur Europäischen Aufklärung 52, Berlin: Oldenbourg Verlag 2016.

In opdracht van de minister

De Leidse conservator
L.J.F. Janssen bericht
Den Haag over
de archeologie in
Limburg tussen
1848 en 1850 (deel 2)

Leo Verhart

Inleiding

In de vorige *Publications* (jaargang 158 (2022)) werd de transcriptie van de eerste twee rapporten gepubliceerd die de conservator van het Rijksmuseum van Oudheden (RMO), L.J.F. Janssen (1806-1869), in 1848 aan de minister van Binnenlandse Zaken stuurde. In deze rapporten deed Janssen verslag van zijn bevindingen tijdens zijn dienstreizen naar Limburg. Samen geven de rapporten een goed beeld van de toenmalige kennis van de resten van met name het Romeinse verleden van Limburg, dat zich onder het maaiveld bevond. Ook geven ze een beeld van de Limburgse amateur-archeologen, die in deze provincie actief waren rond het midden van de negentiende eeuw. Het artikel werd voorafgegaan door een inleiding en een schets van de hoofdrolspelers.

In dit tweede deel komen de laatste drie rapporten voor de minister aan bod. Lag in de eerste rapporten het accent op de situatie in Limburg, in de drie latere rapporten deed Janssen met name verslag van zijn archeologische werkzaamheden: zijn waarnemingen en opgravingen. Hier volgt de transcriptie van alleen die delen waarin Janssen melding maakt van de werkzaamheden die hij in Limburg uitvoerde.

Derde rapport 14 januari 1850¹

Het derde rapport, onderzoekingen van plaatselijke aard over 1849, eerste deel, gaat alleen over het onderzoek van de Romeinse pannenovens bij de Holdeurn in Nijmegen en bevat geen gegevens over Limburg.²

Vierde rapport 21 januari 1850³

Rapport van L.J.F. Janssen, Conservator bij het archaeologisch Kabinet te Leijden, aangaande oudheidkundige onderzoekingen van plaatselijken aard, over het jaar 1849.

Tweede gedeelte, Oudheidkundige ontdekkingen in het hertogdom Limburg.

Oudheidkundige ontdekkingen in Limburg

In het Hertogdom Limburg zijn de plaatselijke nasporingen en opgravingen met gunstige uitkomsten voortgezet. Daar bepaald zich mijnen werkzaamheid vooral tot twee onderzoekingen, die in 1848 onvoltooid hadden moeten blijven (zie mijn Rapport d.d. 24 Oct. 1848) te wetens in opgravingen te Melenborg, eene Romeinsche standplaats onder Halen (3/4 uur ten O.⁴ van Roermond), en in het nasparen van de Romeinsche wegen, vooral van het nog niet ontdekte gedeelte van Broeksittard (in verband met de daar ontblootte Romeinsche brug) zuidwestwaarts naar den grooten weg van Tongeren langs Maastricht, op Gülik en Keulen. De opgravingen op de Melenborg hadden ten doel, om die Romeinsche legerplaats, zoo wel als haar bepaald verband met de daar langs loopende Romeinsche heirbaan beter te leeren kennen, en dit scheen te meer gewenscht, omdat hare ligging zoo opmerkelijk is als geene andere in ons vaderland, en omdat de reeds vroegere daargevonden overblijfselen (zie het Rapport van 24 Octr. 1848) op belangrijke uitkomsten deden hopen.

1 Archief RMO, brievenarchief, verzonden brieven, 14.01.1850 (Minister van Binnenlandse Zaken).

2 Nationaal Archief, toegangsnummer 02.04.08, Inventaris van het archief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken: Afdeling Onderwijs, Kunsten, Wetenschappen, 1848-1876, ingekomen stukken, inv. nr. 1-737, nr. 49 (12-22 januari 1850).

3 Archief RMO, brievenarchief, verzonden brieven, 21.01.1850 (Minister van Binnenlandse Zaken).

4 Janssen maakt hier een fout. Het moet ten westen zijn.

Met een genoegzaam aantal werklieden werden, gedurende 14 dagen, op een der weinige akkers die toen niet bezaaid waren,⁵ ontgravingen gedaan; op andere akkers, tot wier vergraving geen verlof erlangd worden, werden met het puntijzer boringen bewerkstelligd; en zóó was het mogelijk, den toestand en omvang dier standplaats althans beter te leeren kennen dan tot dus ver had plaats gegrepen. Nadat gemelde werkzaamheden afgeloopen waren werden door eenen landmeter te Roermond, den hr. Linssen de waterpassingen en metingen der legerplaats op een kaart gebragt (waarop tevens die bijzonderheden zijn aangewezen die uit de opgravingen en nasporingen van den Romeinschen weg, die er langs loopt,⁶ voortgevloeid zijn) en welke kaart hiernevens ter verduidelijking wordt overlegd; zij zal, gevoegd bij de beschrijving des legerplaats, in het Rapport van 24 Octr. 1848 gegeven van tegenwoordig berigt over Melenborg korter doen uitvallen, welk berigt zich nu slechts heeft te bepalen tot aanvulling van het vroeger gemelde.

Het gehucht Melenborg (onder de gemeenten Halen en Buggenum), is eene uitgestrektheid van p.m. 1200 ellen hooggelegen akkers, nagenoeg langwerpig vierkant van vorm, voorzien van een paar landhoeven, die Groot- en klein-Melenborg geheeten, en welk land grootendeels akkerland, voor een klein gedeelte boschen onland is. Het hoogste gedeelte verheft zich ruim 12 ellen boven der waterspiegel der oude Maas, die er ten oosten langs kronkelt; aan die oostzijde is het hoogste punt wáár, blijkens het gevonden Rom. Puin, de meeste gebouwen moeten gestaan hebben.

Rondom Melenborg loopt een oude weg die aan de westzijde diep is, maar in onbruik geraakt en Melenborg dáár afscheidt van ander hoogliggend veld, hetwelk eveneens omgeven is van een' weg, en op welk veld men, volgens overlevering ook Romeinsche overblijfselen zou gevonden hebben. Maar de eigenlijke Romeinsche standplaats is niet op dat westelijke veld geweest; deze was gelegen op het eerstkomende terrein, blijkens deszelfs ligging en menigvuldige overblijfselen vooral van bouwkundig karakter.

Ten aanzien van die ligging is vooral in het oog te houden, dat de zuidzijde en hare helling, nog voor een groot gedeelte van een glacis voorzien is, waarop oorspronkelijke palis[s]aden schijnen gestaan te hebben, en waardoor dus eene overrompeling van de Maas- of broekzijde te moeilijker moest worden. Op ééne plaats in die zuidelijke helling, 11 ellen van het glacis verwijderd, ontdekte men muurwerk vormde een' regthoek, waarvan het ééne been, regtuit, 7,5 el, en het andere 6 ellen lang was. Dit was vóór mijne komst aldaar, onder het ploegen, ontdekt en reeds opgegraven.

Volgens de nog aanwezige fundamenten te oordeelen, die omstreeks eene halve el diep onder den grond zaten, was deze muur 0,47 el dik geweest, en het is waarschijnlijk, dat die muur van een gebouw afkomstig is, welks overige muren, tot de fundamenten toe, reeds vroeger uitgebroken zullen zijn, zie de kaart bij A.⁷

Intusschen is het eenigzins vreemd, dat juist in die helling des heuvels, naar de broekzijde een Romeinsch huis zou gestaan hebben. De veilige ligging (omdat daar tegenover een broek of water gelegen was) en de zuidelijke warmte, kunnen tot de redenen behoord hebben. In dezelfde helling, doch 14 ellen van het glacis en 3 ellen ten O. van den zuidelijken afweg naar Roermond, had men mede, vóór mijne komst, eene bevoering gevonden (op de kaart bij A*) lang 3,15 el, breed (ten zuiden 3,15 el (waarvan een ingang 0,945 el besloeg)) ten noorden 0,943 el. De bevoering bestond, volgens mededeelingen van den ontdekker, uit drie lagen gebakken tegelsteenen, van 0,43 lengte en 0,31 breedte, ook van 0,44 lengte 0,30 breedte en 0,05 dikte; sommigen stonden op den rand en waren met spijkers tegen elkander bevestigd; dit laatste is een zeldzaam verschijnsel, een fragment van die bespijkerde steenen thans nog ter plaatste gevonden, voor het museum door mij is meegenomen.

5 Noot Janssen: Nov 1849.

6 Janssen schrijft Linsen en Linssen. Hier is Linssen aangehouden.

7 Noot Janssen: Blokken van deze mergelsteenen, van die muurfragmenten afkomstig, ongelijk van grootte, doch meest langwerpig vierkant en ruw behakt, vond ik nog bij de woning van eenen landman te Melenborg; er was er één tusschen van 0,75 lengte, 0,50 breedte en 0,35 dikte, en één van 0,54 lengte, 0,26 breedte en 0,18 dikte.

Aan den ingang dezer bevoering vond men geene tegels, maar langwerpige vierkante stukken van zandsteen en van Namen'schen steen. Het is wel waarschijnlijk dat deze bevoering behoort heeft tot het gebouw waarvan de evengemelde muurfragmenten afkomstig zijn, doch haar vreemde vorm veroorloofde mij te minder er een bepaalde gevoelen over uit te brengen omdat zij mij slechts uit opgaven van den ontdekker, niet door eigen onderzoek bekend is.

De voornaamste ontgraving vond plaats op den akker van landman Birt [?] (Sect. 355 der kad. kaart) weinige ellen ten N.W. van de plaats waar voorleden jaar de fundamenten van een Romeinsch gebouw werden opgegraven (I); die plaats is op de bijgaande kaart gemerkt met B; het opgegraven gedeelte zal p.m. 500 ellen bedragen.

Ter diepte van 0,4 el kwamen de gravers op die gemengde aarde, die allerlei Romeinsche voorwerpen en fragmenten bevatte; soms nog tot twee ellen diepte; de daarboven zittende aarde was ligt, los, zandachtig en geel, de onderste grond zwaar, vast, kleiachtig en donker van kleur, en de voorwerpen daarin gevonden, waren zoo verschillend van aard, en zoo vreemdsoortig verspreid, dat men besluiten moest, dat zij er ten gevolge van eene groote verwoesting van gebouwen waren ingekomen, en dat die gebouwen zich vooral oostwaarts hadden uitgestrekt, ofschoon men omtrent de grootte en inrigting, met gebrek aan andere dan de voorleden jaar gevonden fundamenten, weinig kon bepalen. De muren schenen, wegens de vele gevonden tegelfragmenten, uit gebakken steenen bestaan te hebben, en waren van binnen bepleisterd geweest met kalk, terwijl groote fragmenten gegoten metselwerk, bestaande uit kiezelsteentjes, gesloten tegels en kalk, of van het binnenste der muren kon zijn, of van de bevoering der gebouwen. De kleuren der kalk waren door gele of bruine, of roode of groene of zwarte lijnen aangeduid, soms enkelvoudig, soms dubbel en parallel lopende; bloemen en lofwerk werden niet gevonden.

Tusschen de tegels waren langwerpige vierkante, ronde en omgebogen (pannen). De langwerpige vierkante schenen van muren te zijn, de ronde van kolommetjes, die in de hypocausten of stookplaatsen pleegden aangebragt te worden, en van welke hypocausta de Romeinsche woonhuizen in onze koude en vochtige gewesten wel doorgaans voorzien zullen geweest zijn, terwijl die in Italië alleen van badplaatsen bekend zijn. De omgebogene tegels waren pannen, die tot nokken of waterleiding schenen gediend te hebben. Tusschen de tegelfragmenten waren enkele zeer opmerkelijk, wegens ingedrukte pooten van twee schapen, van een oud en een jong schaap; anderen hadden aan ééne zijde eene ronde verhevenheid als een halve kogel (4 duim breed en 2 hoog), nog anderen hadden ingesneden ruiten en deze laatsten waren afkomstig van buizen, door welke de warmte uit de hypocausten door de muren geleid werd.

Het opmerkelijke echter tusschen deze architectonische overblijfselen waren stukken bewerkt marmer; ik vond brokken gezaagd brecci-marmer, wit en grijs gevlamd, van 0,055 en van 0,03 el dikte; ook een vierkant marmeren plaatje van groven serpentijn, van 0,12 el middellijn, en 0,018 el dikte, zijnde aan één zijde glad gepolijst, aan de andere ruw en nog de groeffjes der zaag vertoonende; voorts, eene lijst van zeer fijn wit marmer, dik 0,018 el aan eene zijde rond bewerkt, en van een daarin geboord kuiltje voorzien, en welk marmer noch uit België, noch Frankrijk, noch Duitschland kan afstammen, maar alleen in Italië of Griekenland gevonden worden.⁸

Dik marmer is ook daarom belangrijk omdat men tusschen Romeinsche overblijfselen in de Neder-Rijnsche streken zoo zeldzaam marmer vindt dat aan wijlen den oudheidkundigen Reuvens daarvan, gelijk hij schreef, nog geene voorbeelden bekend waren.

Tusschen de opgegraven steenbrokken, bevinden zich ook verscheidene langwerpige vierkante plaatjes bewerkt mergel- of kalksteen, van 7 tot 10 duim lengte en 2 tot 3 breedte en middellijn, ook van 0,1 lengte

8 Voetnoot van Janssen: Volgens het oordeel van den heer Dr. E. Beima, Conservator bij 's Rijks-Museum voor Natuurl. Historie.

en 0,06 breedte, en van 0,15 lengte en 0,08 breedte; voorts een driehoekig, een kubusvormig, en een balvormig mergel- of kalksteentje, van welke laatste stukken de bestemming nog niet bekend is.⁷

Niettegenstaande er vele karrevragten van tegels en van steenbrokken werden opgegraven, vond men daar geen enkele tusschen, die van een opschrift of merk voorzien was, gelijk men die anders veelvuldig op Romeinsche standplaatsen pleegt aan te treffen; zoodat men door deze bouwkundige overblijfselen niet in staat was den ouderdom deze constructiën te bepalen. Gelukkig echter dat eene andere ontdekking daartoe den weg wees; zij bestond in het vinden van Romeinsche munten.

Reeds vroeger waren te Melenborg; bij toeval, een paar munten gevonden van keizer Antonius pius (sedert in de verzameling van den hr. Ch. Guillon te Roermond). Thans vond men er uit denzelfden tijd. Den 4 November werd ter diepte van 0,5 el, een denarius van Antonius pius opgegraven, die op de vz. zijn borstbeeld had, met het opschrift ANTONIVS AVG PIVSA TRP XVI, op de kz. eene Fortuna of Abundantia, welke in den linkerarm een' horen des overvloeds en in den rechterhand den stengel van eene korenplant hield, met het opschrift COS III, d.i. het 4^e of laatste consulaat van dezen keizer, invallende 145 jaren na Christus.

Gelijktijdig met deze munt werd eene tweede, doch geschonden, van roodkoper en van de tweede grootte gevonden, waarop echter nog het portret te onderkennen was van Faustina junior, echtgenoot van M. Aurelius. Meer munten werden er niet ontdekt.

Het is zeer opmerkelijk dat de gevonden munten uit den tijd van Antonius pius en M. Aurelius zijn, en niet te vermetel zou men daarom vermoeden mogen, dat de gebouwen wier puin hier bedolven ligt, omstreeks tot de helft der IIe eeuw behooren.

Wanneer dit vermoeden zich door latere ontdekkingen te dier plaats bevestigen mogt, dan is deze tijdsbepaling gewichtig, omdat zij ook van toepassing is op de overige terzelfden plaats gevonden voorwerpen van gebakken aarde, glas en metaal, en dan mag men uit die voorwerpen wederom besluiten, dat elders gevondenene van dezelfde soort en vorm een' gelijken ouderdom hebben. Die tijdsbepaling is van bijzonder belang bij voorwerpen van terra sigillata, welke veelal voorzien zijn van ingestempelde namen van fabrikanten, meest inboorlingen in Romeinschen dienst, en van wie men uit andere historische berigten niets weet. Fragmenten van dus gestempeld aardewerk werden ook op Melenborg gevonden, ter zelfder plaats waar de genoemde munten ontdekt zijn, zoodat dit aardewerk op denzelfden tijd met die munten moet bedolven zijn, en waarschijnlijk even oud is.

Op een voetstuk van een kommetje van terra sigillata bevond zich een naam CRI[SPVS] ingestempeld, van welken fabrikant men o.a. bij Nijmegen ook aardewerk gevonden heeft. Op het voetstuk van een ander soortgelijk kommetje stonden nog de letters TA.... ingedrukt, vermoedelijk TA[RITIR], welke fabrikanten-naam voorkomt op Romeinsch aardewerk bij Xanten gevonden; zie Lesch, Centralmuseum etc. III 107 (n. 225), uit Houbens's Antiquarium S. 54.

Op het voetstuk van een schoteltje van terra sigillata stond van binnen ingestempeld OFAASCVI, d.i. officina Mascui, een naam waarnaar waarschijnlijk verbeterd moet worden de lezing van soortgelijke namen op aardewerk bij Xanten en te Arentsburg ontdekt, waarop men Mascli meende te zien, en zulks door Masculi verklaarde, zie Lesch, Centralm. S. 107, uit Houbens's Antiquarium S. 54, en Leemans Romeinsche Oudheden van Rossem bl... [niet ingevuld]; op aardewerk bij Nijmegen gevonden, stond OF ficina MAS, hetwelk wel denzelfden namen bevatten zal.

Op een ander fragment van terra sigillata stond de afgebroken naam..SSI, waarschijnlijk aan te vullen [OFBAS]SSI d.i. of ficina Bassi, een fabrikant Bassus komt meermalen aan den Nederrijn op aardewerk voor.

Eindelijk, op den rand van eene groote komvormige schaal, van gele aarde, stond in verkeerde rigting, CAIVSE d.i. Cajus fecit. Een fabrikant Cajus komt ook elders aan den Rijn voor, b.v. op aardewerk in de verzameling te Bonn, zie Lesch, Centralm. III 150-157 (OFCAIVS).

Veelvuldig waren overigens de fragmenten van onderscheiden aardewerk overeenkomstig met dat, wat in Romeinsche standplaatsen aan den Nederrijn meer pleegt aangetroffen te worden, zij waren van groote gele wijnkruiken, van kleine witte waterkruikjes, van schalen, schotels en bewaarpotten, grotendeels grof, doch goed bewerkt.

De fragmenten terra sigillata waren zeldzamer en tusschen deze was er slechts één hetwelk met lofwerk versierd was. Het opmerkelijkste, tusschen het aardewerk, waren overblijfselen van eene kolossale mengvaas (dolium) van grove, gele aarde, welks rand de breedte had van 8 duimen, overeenkomstig de Arentsburgsche in het Museum van oudheden alhier (Grieksche, Rom. enz. monumenten, II. 2578), van een' kolossale geelaarden kruik (amphora), wiens mond 17 duimen middellijn had, en van een' grooten pot van roode aarde, van buiten versierd met twee parallelle koorden, die ruim ½ duim in reliëf uitsprongen.

Van glas werd weinig gevonden; het waren echter fragmenten van drie onderscheiden voorwerpen, die op luxe wezen, te weten: van eene vierkante [k]ruik of zalfflesch, in de vorm als b.v. in mijne Oudheidk. Mededeel. St. III Pl V,2, ⁹ van een geribde wijnschaal, als b.v. als in mijne Gedenkteekenen enz. Pl. XXIII.1, ¹⁰ en van een klein reukfleschje met 2 oortjes; alles van zeeegroene kleur.

De gevonden voorwerpen van metaal waren de belangrijkste.

Behalven de gemelde munten komen in de eerste plaats in aanmerking, vier koperen schrijfstiften (Stili) waarvan twee in volkomen goed bewaarden toestand, van de lengte van 9 tot 14 duimen, een vijfde naar het schijnt was van ijzer en zeer geschonden.

Deze (Stili) zijn voor de Leidsche verzameling van te meer waarde, omdat zich daar nog geene geheel aan deze gelijke, bevinden.

Voorts de naald van eene gewone koperen mantelgesp (fibula); twee langwerpige vierkante gespen, misschien van gordels, eene van koper de andere van ijzer; twee timmermansboren van ijzer, de ééne met een' ronden lepel van 2 duimen middellijn (eene holboor), de andere met een lange lepel van 1 duim breedte, en p.m. 7 lengte; een ronde ring, van eene ijzeren keten naar het scheen; ook krammen, hetzij om iets aan op te hangen, hetzij om te bevestigen, en een groot aantal spijkers van 6 tot 16 duimen lengte, waarvan sommige omgebogen. Andere fragmentarische stukken, vooral van ijzer en lood, waren door geschondenheid, niet te ontcijferen.

Weinige dagen na de staking van mijn' arbeid en na mijn vertrek uit Limburg, werd nabij de plek waar door mij gegraven was, door een' landman ter diepte van 6 palmen een kalk- of mergelsteen reliëf opgegraven, voorstellende eene hangende leeuwenhuid, welk stuk misschien het gedeelte van een Hermaricles uitmaakte; het had de hoogte 61 tot 62 en eene breedte van 15 tot 20 duimen, en geraakte in bezit van den Heer. E. Slangen, rentmeester te Halen, die daarover een foutief artikel in het Journal du Limbourg (overgenomen ook door andere dagbladen) heeft laten plaatsen, in welk bericht o.a. het vermoeden is voorgesteld, dat het de Aegiptische godheid Anubis zou verbeelden! Nadat ik van genoemden Heer eene tekening van dat beeldwerk ontvangen had, (zie pl. I) heb ik hem, in een' brief, op het ongerijmde zijner verklaring beleefdelijk opmerkzaam gemaakt, zonder daarover in de nieuwsbladen in oppositie te treden, en ZE. heeft daarop mijn verzoek ingewilligd, van dit fragment, zoo hij zich daar immer mogt ontdoen, aan mij ter overneming voor het museum aan te bieden.

⁹ Janssen, Oudheidkundige Mededeelingen III.

¹⁰ Janssen, Gedenksteen.

De verdere onderzoekingen op Melenborg bestonden voornamelijk uit boringen. Door die boringen ontdekte ik, noordelijk van mijne opgravingsplaats, eene Romeinsche straat, ter diepte van 2 tot 3 palmen onder den beganen grond; die straat liep lijnregt, in O.W. rigting, en bestond uit kiezelgrind en kiezels, waartusschen waren van eene vuist dikte en dikker, en zij zelve had de dikte van 0,25 el; de breedte was op sommige plaatsen 2,75 el en op het breedste 5 ellen; dit verschil kan echter aan het gebrekkig onderzoek worden toegeschreven, terwijl het waarschijnlijk bij eene geheel ontblooting dier straat blijken zou, dat zij overal even breed was.

De bijna O.W. rigting van deze straat en de bepaalde punten, waar zij gevonden werd, zijn op de kaart aangeduid bij de letters: D, E en F; zij is bij D nog 5 ellen, bij E 20 ellen en bij F nog 48 ellen lang. Een verder onderzoek leerde dat ook nog in den z.w. hoek der legerplaats een overblijfsel van eene straat of steenbevoering aanwezig was, zie de kaart bij C.

De straat D,E,F, schijnt het kamp O.W. doorsneden te hebben, ofschoon er noordelijk van die straat niet meer dan p.m. 100 ellen Romeinsche voorwerpen gevonden zijn, en het eigenlijke kamp dáár schijnt te eindigen. Het geheele kamp schijnt begrepen te zijn in de ruimte die besloten is tusschen de letters S, T, V, X, vormende nagenoeg een vierkant van 300 ellen middellijn. Dit vierkant is in tweeën gescheiden door een voetpad, misschien oudtijds ook eene Romeinsche straat; de oostelijke helft ((R, S, T, V) ligt hooger dan de westelijke (R, V, Y, X), en het geheele kamp heeft van het oosten naar het westen eene zachte afhelling (zie de kaart, de waterpaslijn N-O). Op het hooger gelegen gedeelte (R, S, T, V) worden overal vele op het lager gelegen gedeelte zeer weinig Romeinsche scherven over de oppervlakte van den grond verspreid gevonden. Het hooger gelegen gedeelte R, S, T, V, voor zoover daarop Romeinsche overblijfselen gevonden worden, is op de kaart door rood gemerkt en door eene lijn afgezet. Buiten dien lijn echter (bij de letter H) werden voor een paar jaren nog overblijfselen van eene Romeinsche begrafenis gevonden, waartusschen eene urn was, voorzien van verbrande menschenbeenderen; digt bij die begrafenis werd later eene groote ijzeren lansspits opgegraven; welke stukken zich thans in de voormelde verzameling van meergenoemden heer Guillon bevinden. Aan de oostelijke afhelling van het kamp bij G, werd de cipprus-vormige zandsteen opgegraven, vermeld in ons Rapport van 1848, en welke steen oogenschijnlijk bestemd was om voor grafsteen of ontaar te dienen; hij bevindt zich mede in dezelfde verzameling.

Voorbeelden van zulke onbeschreven, als koopwaren aangevoerde gedenkstenen, komen in de Nederrijnsche streken méér voor.

Opmerkelijk is voorts nog, dat zich noordelijk van evengemelde omtrek twee waterkommen bevinden, die opzettelijk schijnen gegraven te zijn (zie kaart), en die den kamperende zoowel als voorbijtrekkende reizigers van goed drinkwater konden voorzien, zonder dat zij tot de rivier behoeften aftedalen. Dat noordelijk, digt langs dit kamp, de oude Romeinsche weg van den linker Maas[oever] over geloopt heeft, in Z.O. en N.W. rigting, is aan geene twijfel onderworpen; hij is door mij en den heer Guillon op vier onderscheiden plaatsen, die op de kaart aangeduid zijn, teruggevonden, welke vier plaatsen, van de kapel te Beugenum af naar het z. westen, eene uitgestrektheid van 1800 ellen uitmaken.

Het was mogelijk, dat bij grootere opgravingen dan tot dus ver hebben plaats gevonden, nog bleek, dat het kamp zich verder noordwaarts had uitgestrekt dan wij thans vermeenen; en vermoedelijk zouden er dan ook op ander plaatsen nog bouwkundige constructiën ontdekt worden. Naar de tot dus ver gedane onderzoekingen schijnt het mij toe, dat Melenborg wel eene zeer belangrijk kamp geweest is, doch het terrein thans als het voornaamste beschouwd, kon slechts ééne legioen bevatten, en uit hoofde van de weinige bouwkundige constructiën kan het wel alle zins tot wisselplaats gediend hebben, maar schijnen er te weinig gebouwen gestaan te hebben om er eene aanzienlijke standplaats in op te merken. Ook mag de opmerking niet achtergehouden worden, dat de vele fragmenten van afgesleten tegels doen veronderstellen, dat sommige constructiën in de tijd der Antonijnen opgetrokken zijn uit vroeger verwoestte of vervallen gebouwen.

Het in ons voorgaande Rapport geuite denkbeeld, dat men hier het Catualium der reiskaart van Peutinger te zoeken heeft, is mij na deze ontgravingen nog het meest aannemelijke voorkomen.

Een tweede hoofdpunt der onderzoekingen in Limburg betrof de Romeinsche wegen langs de Maas. Voor dit moeilijk en veel tijdvereischend onderzoek was het koude en gure seizoen te ongunstig, dan dat het zou hebben kunnen voltooid worden; inmiddels mogen de uitkomsten der in 't werk gestelde pogingen belangrijk geacht worden.

Onder de gewigtigste ontdekkingen in Limburg, behoort ongetwijfeld de Romeinsche houten brug of houtweg, voorleden jaar te Broeksittard door mij voor een gedeelte ontbloot, en waarvan ik de eer heb, ter herinnering, de teekening ter inzage overleggen (Pl. II). Bij het staken van dien arbeid was toen nog overgebleven, om na te sporen, of die brug, die n.o. in verband stond met de Romeinsche heirbaan bij Tudder, ook ten Z.W. daarmede in verband nog te hebben gestaan? Met hoe veel waarschijnlijkheid dit ook, naar de toenmaals gedane onderzoekingen, kon aangenomen worden, zoo had men daaromtrent nog geene zekerheid; even weinig had men die ook, over het punt, waar zich deze weg, z.w. voortgaande, aan die groote baan van Tongeren over Gülik naar Keulen, had aangesloten, en op welk punt van aansluiting, volgens de Itinerariën, de standplaats Cortovallio [Coriovallum] gelegen had. Uit dien hoofde heb ik dien z.w. weg van Broeksittard of tot in de nabijheid van Valkenburg nagespoord en op onderscheidene plaatsen onder de aarde teruggevonden, op ééne enkele plek ter diepte van $\frac{1}{2}$ el, en zal thans met de aanwijzing dier ontdekkingen dit Rapport besluiten.

Te Broeksittard, waar het onderzoek begon en van waar het z.w. rigting tot bij Valkenburg werd voortgezet, werden op de akkers juist tegenover het broek waarin de brug gevonden was in eene groote uitgestrektheid Romeinsche scherven gevonden, tot in het Leiderbroeksche heitje; ook werd daar op de oppervlakte van het land kiezelgrint ontdekt, hetwelk van den ouden Romeinsche weg afkomstig scheen te zijn; maar een vaste Romeinsche grindweg, gelijk te Tudder gevonden was, werd niet ontdekt. Daarentegen bevond zich op den akker die, aan het broek, bij het punt lag waar de brug z.w. met de hooge akker vereenigd scheen geweest te zijn, een nieuw bewijs, dat de Romeinschen weg zich daar z.w. aan de brug zou hebben aangesloten; te weten: die akker, ter grootte van p.m. $\frac{2}{3}$ bunder, en het buske (boschje) geheeten (omdat er tot voor weinige jaren een boschje opstond gelijk het sedert onheugelijke tijden boschland geweest was),¹¹ werd voor weinige jaren akkerland gemaakt, en daar het p.m. ééne hooger gelegen was dan de belendende akkers, werd het afgegraven en met deze gelijk gemaakt. Bij die gelegenheid werden er fundamenten van oud muurwerk in den grond gevonden waarvan niemand heugenis had, en die, blijkens de kleine stukken die ik daarvan nog bij een' landman te Broeksittard zag, uit mergelsteenen bestonden, en dus overeenkomstig zullen geweest zijn met de Romeinsche fundamenten, die in de zuidelijke helling van Melenborg gevonden zijn (zie boven bl. 3); ten gevolge van die ontdekking was het algemeen gevoelen der landlieden dat dáár eertijds een kasteel mogt gestaan hebben. Ik liet in dienzelfden akker nog kleine ontgravingsproeven doen, en ontdekte ter diepte van p.m. ééne el eenige houtskoolen. Wanneer men nu hierbij Romeinsche scherven, ook op dezen akker gevonden, in aanmerking neemt, dan is het waarschijnlijk, dat dáár (het is juist tegenover de brug) een Romeinsch gebouw gestaan heeft, en zulk een gebouw vermeerdert allezins de waarschijnlijkheid, dat zich op dát punt de Romeinsche weg van Tudder z.w. aan die brug heeft aangesloten. De verdere z.w. nasporingen van hare rigting bevestigden dit ook. Van het gemelde punt te Broeksittard liep hij (voor zoover ik hem aan het kiezelgrint en de scherven, over de oppervlakte verspreid, meende te kunnen onderkennen) in z.w. rigting op den heuvel de kollenberg geheeten,¹² waarop een kapel staat van St. Roza, toebehoorende aan

11 Noot Janssen: Die akker ligt op de kad. kaart van Broeksittard 2^e Blad 1^e gedeelte no. 1056 en 1057, en is in pacht bij Gotfried Smids, te Broeksittard,

12 Noot Janssen: Kollen betekent hexen, spoken; hexen zijn gewoonlijk dáár, waar men oude heidensche overblijfselen vindt.

het patersklooster te Sittard.¹³ (afb. 1) Van Broeksittard naar die kapel, of in de rigting daarvan, loopt eerst een weg die het groene weegsken heet (welke benaming in die streek aan overoude, thans met gras begroeide en dus aan meer in onbruik geraakte, wegen gegeven wordt) en aan dat weegsken sluit zich een diepe of holle weg aan, die het duïstergáske (duistere straatje) heet. Zulke diepe of holle wegen vindt men daar meer, vooral tusschen Sittard en Valkenburg; zij zijn doorgaans zeer oud en zijn door langdurig gebruik en door het water, dat bij regentijd van de hoogte afstroomt, uitgediept geworden. Van de kapel van St. Roza loop de Rom. weg steeds z. westelijk, en wel ten oosten van Munstergeleen langs den berg hoengskerk (Hunskerk), eene benaming, die aan het humentijdperk herinnerd;¹⁴ op dien berg zouden, volgens verzekering van landlieden, voor omstreeks 50 jaren, bij gelegenheid van het boomrooden of planten, onderscheidene ijzeren voorwerpen opgegraven zijn, die echter niet meer terug te vinden waren. Kleine opgravingsproeven, daar door mij gedaan, leverden niets op dan kiezelgrint en geel zand, waaruit de geheele berg scheen te bestaan.

Z.W. hiervan, bij het gehucht Vogelenzang, loopt een oud en diep pad, in de rigting naar Puth; mogelijk is dit een overblijfsel van den Romeinschen weg; maar te Puth in den boomgaard van de landman Dieteren, werd de Romeinschen weg nog geheel als eene straat gevloerd, ter diepte van ééne el onder de oppervlakte, terug gevonden; hij kon daar nog ter lengte van 6 tot 8 ellen, in Z.W. rigting, aan de oostzijde van den hollen weg nagegaan worden. Hier bestond hij uit kiezelsteen, ter gemiddelde dikte van eene vuist, digt aan elkander in leem gevloerd, en had 3 palmen dikte en p.m. 5 ellen breedte; de aarde er boven, zoowel als er onder, was leem, zoodat er geen twijfel overbleef, dat die straat door menschenhanden en in onheugelijke tijden gelegd was. Geen inwoner van het dorp wist ook, dat daar ooit eene bevoerde straat onder dien akker geloopt had, en oude lieden, die bij deze opgraving tegenwoordig waren, gaven hunne verwondering over die ontdekking te kennen.

Omstreeks ½ uur verder, in Z.W. rigting, bevond zich weder een oude, diepe weg, en ¼ uur verder, in dezelfde rigting, een diepe heerenweg (deze laatste onder Spabroek gelegen []); in beide deze wegen merkte ik, ter diepte van p.m. ½ el, eene kiezelbank op, die mogelijk van den ouden Romeinsche weg afkomstig was. Aangezien echter parallel met den laatstgemelden diepen heerenweg een tweede, en hooge weg in dezelfde rigting liep, överste (bovenste) heereweg geheeten, is het misschien aannemelijker, om dien överste heerenweg voor den Romeinschen te houden.

Verder z. westwaarts, naauwelijks 5 minuten ten Z.O. van Schimmert, werd de Romeinsche weg nogmaals in dezelfde rigting ter diepte van ½ el onder den grond, opgemerkt.

Van Schimmert liep hij in dezelfde Z.W. rigting naar het Ravensbosch, en werd te Ravensbosch, op den afstand van p.m. ½ uur van Valkenburg, op twee onderscheidenen plaatsen teruggevonden. De ééne plaats is op een' akker, eigendom van den heer Vriethof regter te Maastricht, en in pacht door den landman Borremans; dáár was vóór mijne aankomst toevallig onder den grond een plaveisel van keien vermengd met brokken zandsteen en bazalt (naar mij toescheen), gevonden, van welke steenen ik er nog verscheidene zag liggen, en waaronder er waren, van éénen voet lengte; en op datzelfde land bevonden zich nog, ter diepte van ½ el, fundamenten van groote mergelblokken, gelijk er te Melenborg ontdekt waren, en nog door mij gezien, doch die toen, wegens den bebouwden toestand des lands, niet verder konden nagegraven worden; oogenschijnlijk waren het overblijfselen van gebouwen. Aan dat land grenzende, in het bosch zelve, zaten,

13 Noot Janssen: Vroeger deden deze paters er de mis, thans is er alleen nog op den dag van St. Roza dienst, bij gelegenheid van eene processie die er dan heen trekt.

14 Noot Janssen: Opmerkelijk in de naam Hoeng, d.i. Hun, verbonden met kerk; zie over dien naam en dezelfde zamenstellingen mijne Drentsche oudheden bl. 170 [Janssen 1842]. Het verdient ook nog opmerking, dat de uitspraak Hoeng, in plaats van Hun of Hoën, op de Veluwe, tusschen Eden en Weekrom, gevonden wordt, waar een berg het Hoengslog genoemd wordt, denkelijk het gat of hol van den Hun.

Afb. 1 De St. Rosakapel bij Sittard rond 1900. (Particuliere collectie)

volgens verzekering van den landman Borremans, nog vele van de steenen in den grond. Dit alles verdiende eene grootte opgraving, te meer, daar men op gemeld land ook een' brok bewerkten zandsteen gevonden had, nog door mij ter plaats bezigtigd; die zandsteen is ongetwijfeld van Romeinschen oorsprong, en is het boven- of onderstuk van een' langwerpig vierkant, of vierkant, ontaar, of van een' anderen gedenksteen breed 0,70 en dik 0,28 el, en waarvan waarschijnlijk het ontbrekende gedeelte met een opschrift voorzien geweest is, en nog in denzelfden bodem verborgen zal zijn.

Eenige ellen n.o. van dit land, zoo verzekerden mij de akkerlieden, vindt men onder het akkerland diezelfde steenstraat terug, ter diepte van p.m. 0,5 en ter breedte van 3,5 el, en men kan hare breedte in z.w. rigting duidelijk zien, wanneer het begint rijp te worden, hetwelk bovendien nog vroeger geel, of noodrijp wordt. Waarschijnlijk is op het evengenoemde punt van Ravensbosch ook het Romeinsche Cachet van den oogarts Cajus Luccius Alexander gevonden, hetwelk door Saxe behandeld is in zijne met roem bekende Epistola ad – H. van Wijn (Traj. ad Rh. 1774 S°), en waarin hij o.a. p. 20 meldt, dat hem berigt is, dat terzelfder plaatse “fornicati cujusdam, vel concamerati operis, saltem crebra laterum coctilium vestigium fodientibus occurrisse”.¹⁵

Die belangrijke plaats is hoog gelegen, Valkenburg, ½ uur verder, diep in een dal, en die hooge ligging, in verband met de opmerking dat in Valkenburg zelve nimmer Romeinsche oudheden gevonden zijn, terwijl in Ravensbosch zelfs bouwkundige constructiën ontdekt zijn, doet vermoeden dat de Romeinsche standplaats Cortovallio [Coriovallum], die in deze streken op het zich kruisend punt van twee Romeinsche wegen moet gelegen hebben, en die gewoonlijk te Valkenburg of te Kortenbach gesteld wordt, hier te Ravensbosch gelegen hebbe, en dat dus daár de groote heirbaan van Tongeren op Gülik enz. door den regter Maasweg gekruisd zij geworden. Dit vermoeden erlangt nog meer steun, wanneer men overweegt, dat de rigting van den Romeinschen weg nog thans door mij nagespoord niet juist op Valkenburg, maar p.m. 800 ellen westelijk daar langs scheen geweest te zijn, en zij wordt daarenboven ook door de Romeinsche Itineraria op eene bijzondere wijze bevestigd, te weten:

Op het Itinerarium Antonini, zoowel als op de Tabula Peutingeriana, is de afstand van Atuatuca (d.i. Tongeren) tot Cortovallio [Coriovallum] aangegeven op XII lugae, d.i. 4 uren 48 minuten; nu is de afstand van Tongeren tot aan onze plek te Ravensbosch (volgens de kaart van Limburg van den hr. Petit van 1829) juist 4 uren 48 minuten, in rechte lijn berekend.¹⁶ Indien dan deze plaatsbepaling juist mogt wezen, dan zou men een belangrijk steunpunt voor de oude topographie erlangd hebben, te belangrijker, omdat aan de vaderlandsche boorden van Rijn en Maas nog zoo weinig teruggevonden Romeinsche standplaatsen met zekerheid in overeenstemming hebben kunnen gebragt worden met de topographische opgaven der voornoemde Itinerariën. Ook uit dien hoofde is het van te meer aanbelang, om op het aangewezen punt te Ravensbosch opzettelijke ontgravingen in het werk te stellen, ten einde méér zekerheid omtrent dit geographisch punt te erlangen.

Onder de voornaamste onderzoekingen die er nu nog in het Hertogdom Limburg te doen blijven, behoort de nasporing der overige gedeelten van de Romeinsche Maaswegen, voor zoover zij nog niet op de oudheidkundige kaart van Nederland, in [1845] uitgegeven, vermeld en door mijne daaruit gevolgde onderzoekingen gevonden zijn; onderzoekingen, waarbij vooral deze twee vragen, te beantwoorden zijn:

15 In vertaling: dat terzelfder plaatse opeengepakte resten van bakstenen zijn aangetroffen door degenen die aan het graven waren, waarschijnlijk van een kelder of een of ander gewelf.

16 Noot Janssen: Bij voormeld punt van Ravensbosch begint juist het dal, waarin zuidelijk Valkenburg ligt; het woord vallio (vallum) in den naam Cortovallio [Coriovallum], zou met dit dal overeenkomen; indien die naam, gelijk hij allerzins schijnt, bedorven is, zou ik vermoeden, dat het eerste gedeelte niet Corto maar Corvo moest gelezen worden; dan had men ook de Romeinsche benaming van het Nederduitse Raaf in het woord Ravensbosch. De hoogte waarop in Ravensbosch de Rom. oudheden gevonden worden, heeft verstrekkende uitzigten, en dus ook daarom geschikter voor een Romeinsche standplaats, dan het diep liggende Valkenburg.

hoe de regter Maasweg van de omstreek van Venlo af langs den regter Maasoever noordwestelijk naar Nijmegen geloopt hebbe, zonder den omweg over Xanten (Vetera) te maken; en welke de loop van den linker Maasweg geweest is van Beugenum af, benedenwaarts, en van Thorn opwaarts? Aangaande de sporen van Romeinsche wegen en andere overblijfselen in den Pruisischen Kreits Geldern, door den Pruisischen Geometer Buyx te Neukirch gevonden; heb ik, sedert het deswege in mijn Rapport van 1848 aangestipte, van dien onderzoeker opgaven ontvangen, die deels de door mij aldaar verkregen uitkomsten aanvullen en bevestigen, en deels ook door de mijne aangevuld moeten worden. Die opgaven staan in naauw verband met de strategische Romeinsche verbindingslijn tusschen den regter Maasoever bij Venlo en den Rijn bij Xanten, en zullen bij een voortgezet onderzoek in het oudtijds Geldersch gedeelte van Limburg bijzonder in het oog dienen te houden.

De Conservator bij het archaeologisch Kabinet te Leijden, L.J.F. Janssen.
Leijden, den 21 Januarij 1850

Vijfde rapport 24 oktober 1850¹⁷

Dit rapport gaat over de opgravingen en onderzoekingen in 1850. Een klein deel betreft Limburg en verder komen Utrecht, Noord-Holland en Gelderland aan bod. Hier volgt alleen de tekst aangaande Limburg.

Rapport van Dr. L.J.F. Janssen, Conservator bij het archaeologisch Kabinet te Leijden, aangaande zijne oudheidkundige opgravingen en onderzoekingen in ons vaderland, van Mei tot October 1850.

Zijne Excellencie,
Minister van Binnenlandsche Zaken,
te 's Gravenhage

Leijden den 24 October 1850

Ik heb de eer Uwe Excellencie hiernevens met verontschuldigende eerbied overtemaken, het Rapport aangaande de door mij voortgezette oudheidkundige opgravingen en onderzoekingen in ons vaderland, van Mei tot October dezes jaars, tenevens op VII Platen de schetsteekeningen van ontdekte oude constructiën en voorwerpen.

L.J.F. Janssen.
Conservator bij het archaeologisch Kabinet,

---

17 RMO archief, brievenarchief, verzonden brieven: 24.10.1850 (Minister van Binnenlandse Zaken).

InhoudHertogdom Limburg

Ontdekkingen van bouwvallen van een ronden, Romeinschen tempel te Ravensbosch, gem. Houthem, bl. 2.¹⁸
(afb. 2)

- 2) Romeinsche Voorwerpen daarin en daarbij gevonden, bl. 3 enz.
- 3) Steenbevoelingen, meerendeels fundamenten van Romeinsche gebouwen, te Ravensbosch gem. Schimmert en Houthem, bl. 7 enz.
- 4) Romeinsche weg, aan den regter Maasoever, juist van zijne kruissing met den Romeinschen weg van Tongeren op Gülik en ligging van Cortovallio [Coriovallum], bl. 10 enz.
- 5) De St. Servaaskuil te Ravensbosch, bl. 17.
- 6) Onderaardsche gangen te Meersen, bl. 18.
- 7) Oude schans te Houthem, bl. 19.¹⁹

Aan Zijne Excellentie;

den Minister van Binnenlandsche Zaken

Leijden, den 24 October 1850

Limburg;

Aan het slot van mijn Rapport van den 21 Jan, j.l., bevattende de uitkomsten van de werkzaamheden in 1849 door mij in Limburg verrigt, was opgemerkt, dat het ontdekte scheen te leeren (hetgeen vroeger onbekend was), dat het punt, waar zich de Romeinsche weg aan den regter-Maasoever en de Romeinsche weg van Tongeren op Gülik gekruist hebben, zou gelegen zijn p.m. 800 ellen ten westen van Valkenburg, en dat men daar omstreeks in Ravensbosch, de Romeinsche standplaats Cortovallio [Coriovallum] (vermeld in het Itinerarium Antonini en in de Tabula Peutingeriana) te zoeken had; terwijl op het aanbelang gewezen werd om uit dien hoofde te Ravensbosch opzettelijke opgravingen in het werk te stellen.

Bij een hervatting der antiquarische werkzaamheden in Limburg, lagen dus die opgravingen en onderzoekingen het eerst aan de rij, en het is aanmoedigend voor de wetenschap, dat zij gestrekt hebben, om de vroeger verkregen resultaten te staven, en tevens tot nieuwe ontdekkingen geleid hebben. Nadat ik van den hr. Vrijthoff, raadshcer te Maastricht, en van den hr. Soisel te Ravensbosch (de twee voornaamste deelhebbers in het uitgestrekte Ravensbosch) vergunning verzocht en erlangd had, om opgravingen op hunne landen te bewerkstelligen, werden deze in de maand September j.l. in het werk gesteld.

De voornaamste uitkomsten daarvan zijn op nevengaande kaart aangestipt; ik zal die aanwijzingen uiteenzetten en ophelderen, in het vertrouwen, dat hun aanbelang daardoor duidelijk zal worden.

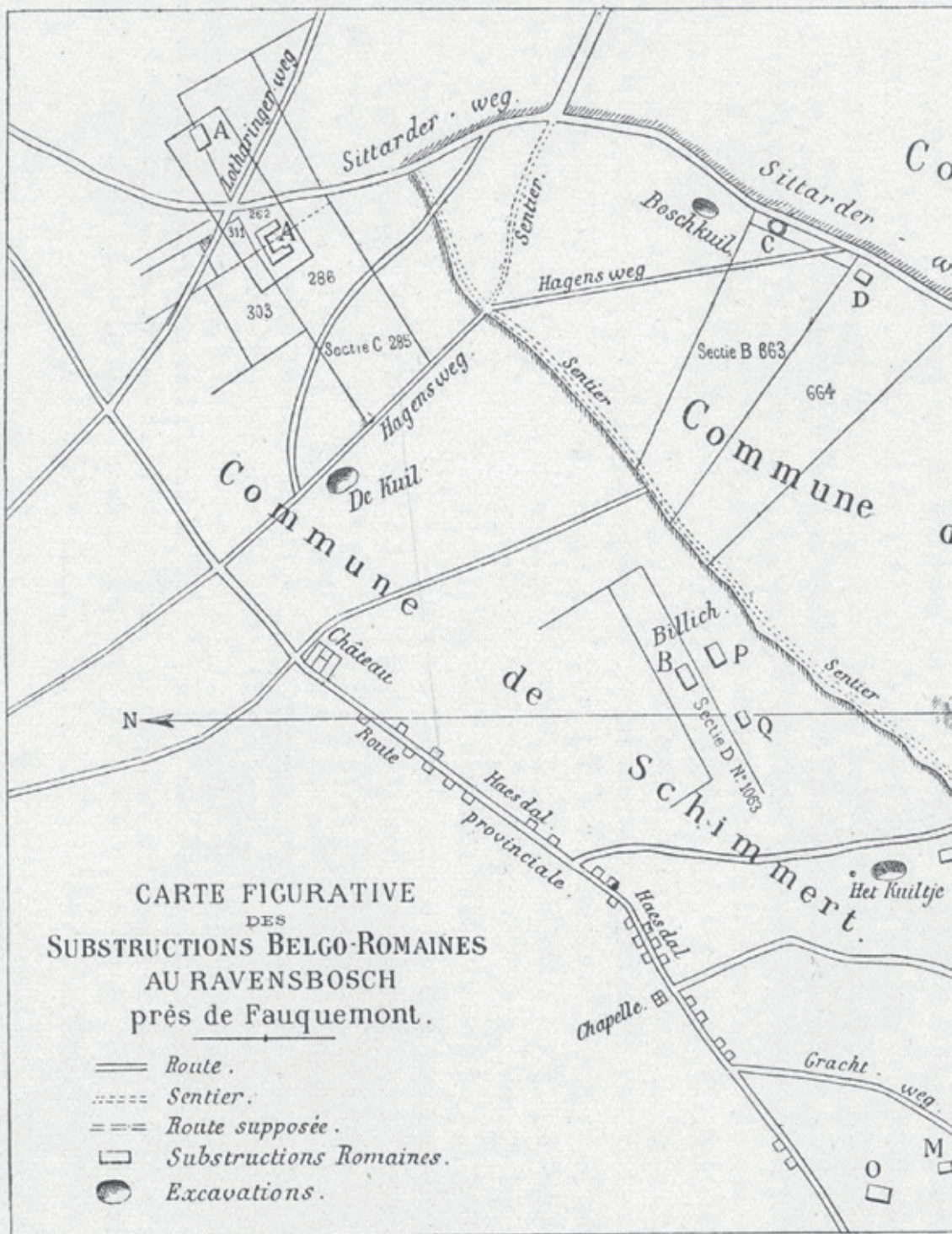
Op den akker toebehoorende aan den hr. Vrijthoff, onder de gemeente Houthem (kad. kaart sect. B no. 1.662) en door sommige landlieden de Tombberg geheeten.²⁰ werden de eerste opgravingen bewerkstelligd.

18 De bladnummers verwijzen naar de oorspronkelijke nummers in het rapport die in de transcriptie van de tekst niet over zijn genomen.

19 De provincies Utrecht, Noord-Holland en Gelderland zijn niet overgenomen.

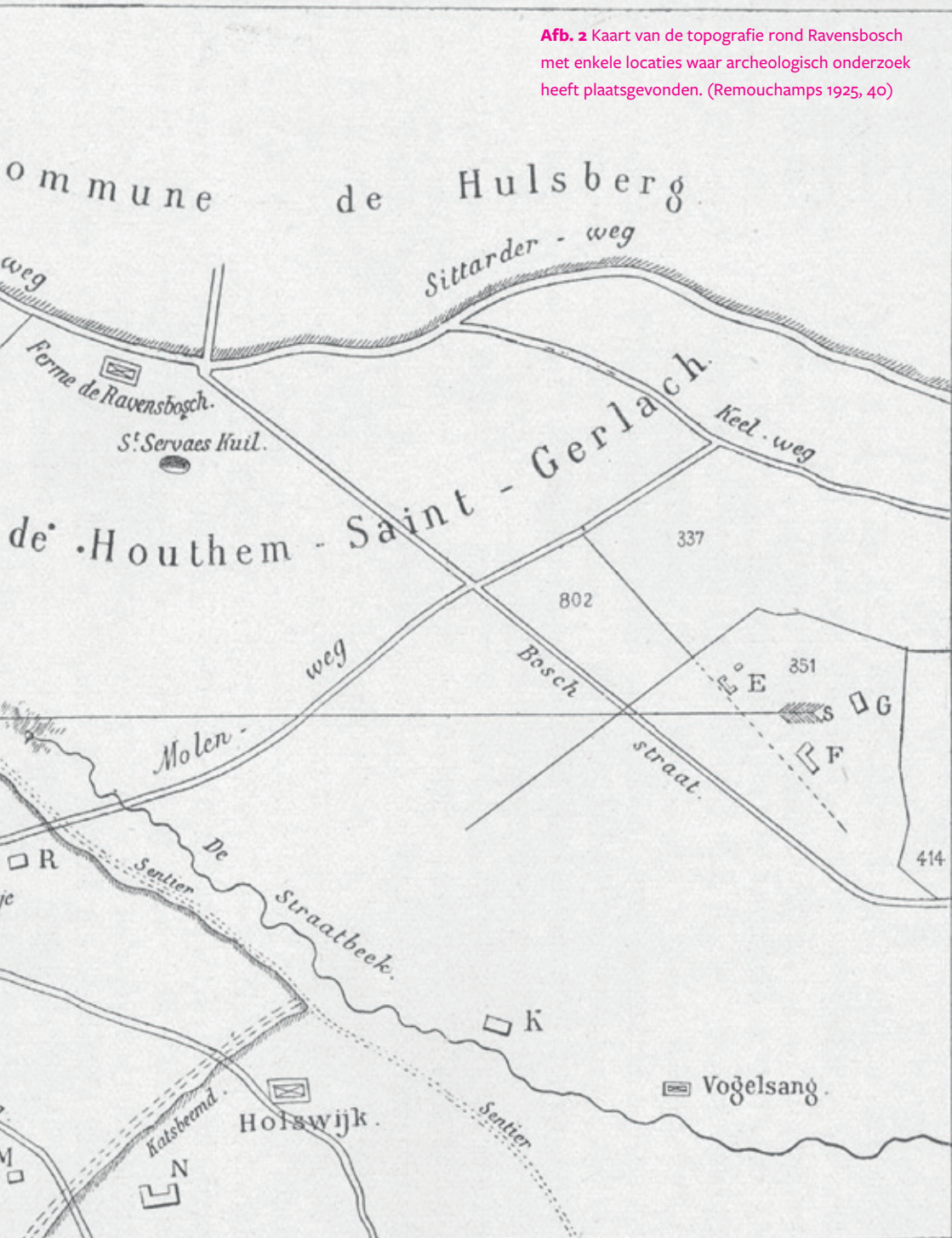
20 Noot Janssen: Vermoedelijk van 't fransche woord tombe afkomstig, daar men uit de hooge ligging van dat land zal hebben afgeleid, dat het een grafheuvel was. Algemeen heerschte bij die landlieden in die streek de overlevering dat in deze hoogte aardmannetjes woonden, dáár awermannetjes [auvermennekes] genaamd.

Afb. 2 Kaart van de topografie rond Ravensbosch met enkele locaties waar archeologisch onderzoek heeft plaatsgevonden. (Remouchamps 1925, 40)

Dat land was op eene uitgestrektheid van p.m. 25 vierkante ellen, ruim ééne el hooger dan de belendende akkers, en volgens verzekering van de landlieden was het vroeger nog ééne el hooger geweest, zijnde wegens de moeite van het bewerken lager gemaakt.

Ter diepte van ééne el onder den grond ontdekte ik van lieverlede bewerkte mergelbrokken, die bij voortgezet graven bleken, de bouwvallen van een' tempel te zijn, welke bouwvallen echter voor een gedeelte in Romeinsche tijden reeds tot andere einden gebruikt waren (zie de kaart bij letter C, en vergelijk de detailschets C).²¹

Gemelde tempel had eene cirkelronde gedaante en eene middellijn van 15 ellen, van binnen gemeten. Dit bleek uit het nog volkomen aanwezige fundament, en uit brokstukken van de daarop geplaatste mergelsteenen bazementen en van de kroonlijst of fries. Het fundament bestond uit kiezelgrind (waarvan de dikste steentjes nauwelijks 3 duim dik waren); het was 1,62 el breed en p.m. 0,8 dik. Op dit kiezelgrind lagen de bewerkte mergelsteenen die het bazement van de kolommen gevormd hadden, zij waren langwerpig vierkant, doch aan de buitenzijde rond; van boven waren zij 0,50 en van onderen 0,62 el breed, de lengte zal p.m. 1 el geweest zijn. (Zie den vorm op detailschets let C.2). Van de kolommen werd geene spoor meer gevonden; daarentegen vond ik nog enkele gedeelten van de kroonlijst of van den bovenrand des tempels, waardoor de kolommen verbonden geweest waren en waarop ook gedeeltelijk het dak gerust moest hebben. Deze hadden den vorm van eene in de lengte doorgesneden kolom, (zie detailschets let C.3), de grootste was 1,33 el lang, 0,6 el breed en in het midden 0,35 el dik; van onderen hadden zij; eene sleuf, waarin het ijzer gezeten had waardoor zij op de kolommen bevestigd geweest waren. Het zal nauwelijks behoeven opgemerkt te worden, dat deze mergelblokken zóó behouwen waren, dat zij dicht aan elkander sloten, en vereenigd een' cirkel vormden. Kalk of cement was daarbij niet gebruikt. Van elk dezer steenen is door mij een exemplaar voorloopig in bewaring gelaten bij den pachter van het land, den landman Borremans te Arensghout. Op het n.w. fundament van dezen tempel, lag een kolossaal bazement van een ontaar; dat bazement was van zandsteen, langwerpig vierkant van vorm (1,18 lang, 0,8 breed en 0,6 dik) en van eene sleuf voorzien, waarin zich de ijzeren kram bevonden had, die het ontaar met dit bazement verbonden had, en van welken kram de overblijfselen ook gevonden werden (C.1). Het gevoelen, dat dit bazement van een ontaar en niet van een beeld afkomstig is, rust op de omstandigheid, dat voor eenige jaren, zelfder plaats, door den pachters, een groot brokstuk van een kolossaal graauw zandsteenen ontaar gevonden werd, het welk door mij onderzocht zijnde, gebleken is, in vorm en bewerking met dit bazement overeen te komen. Ook werden er nog onderscheidene kleinere brokstukken van gemeld ontaar gevonden ten n.w. van het genoemde bazement; die brokken waren gebruikt in eene Romeinsche bevoering, die zich ten n.w. achter dezen tempel bevond, enkel uit keisteenen kiezels, mergelbrokken en scherven bestond, en die een' vlakteinhoud van p.m. 30 ellen had (zie detailschets let C.*4). Uit de vermelde brokken van het ontaar en van bewerkte mergelsteenen van het bazement der tempels tusschen de steenbevoering gevonden, bleek voldoende, dat de tempel reeds in Romeinsche tijden vervallen en tot andere oogmerken gebruikt moest zijn.

Het ware niet onwaarschijnlijk, dat dit cirkelronde des afgebroken tempels, nog in Rom: tijd gebruikt was geweest als omtrek van een' grafheuvel; maar dan zijn de overblijfselen van afgestorvenen reeds vroeger er uit gehaald; ik vind binnen die omtrek slechts eenige dierenbeenderen, welk van een paard, een zwijn, een' hond en een konijn waren.²² De beenderen waren niet verbrand; er werden slechts enkele houtskolen tusschen de aarde gevonden. Ik liet het binnenplein des tempels kruiselings, tot op den ongevloerde grond, doorgraven en onderzoeken, doch vond noch van eene vloer, noch van muren eenig spoor; slechts eenige

21 Tekening ontbreekt.

22 Noot Janssen: Volgens onderzoek van Dr. H. Schlegel, Conservator bij 's Rijks Museum van Nat. Historie.

stukken ongemengde kalk, scherven van Romeinsche potten en tegels, een bronzen knoopje en een ijzeren mesje, waren de vrucht van een langdurig onderzoek. Na voltooiing van dien arbeid gaf de eigenaar van het land zijn voornemen te kennen, om de door mij niet uitgegraven deelen van het binnenplein des tempels te laten ontgraven, ten einde het land op zijne natuurlijke laagte te brengen, en hij beloofde mij, hetgeen alsdan nog mogt gevonden worden, dan mij te zullen opzenden. De tijd daarvoor echter thans verstreken zijnde, is het te veronderstellen dat er niets gevonden is.

Een ijzeren mes of dolk van Romeinsche afkomst, werd digt bij dien tempel (op den akker van Borremans), ten z.o. van hem gelegen, gevonden; het is afgebeeld op de detailteekening C.4, en bevindt zich thans, nevens de bovengemelde voorwerpen, in het Museum alhier.

Op vele plaatsen in de nabijheid des tempels, vooral in het bosch, werd nog geboord, in de hoop van nog overblijfselen van het voormelde ontaar te vinden (op hetwelk zich vermoedelijk een opschrift bevonden had), maar alle arbeid bleef vruchteloos; zelfs mogt ik geene fragmenten aardewerk met opschrift, of munten vinden, die uitkomst hadden kunnen geven aangaande den tijd waartoe deze merkwaardige bouwval te brengen was. Merkwaardig intusschen zal die ontdekking allezins mogen geacht worden, omdat in 't algemeen ronde Romeinsche tempels zeldzaam zijn, en omdat men tot nog toe in ons land nog geene ontwijfelbare overblijfselen van een' Romeinschen tempel gevonden heeft, waarvan de toestand voor de geschiedenis bewaard gebleven is. Het is te hopen, dat men bij voortgezet onderzoek nog eens voorwerpen vinden zal, die omtrent deszelfs ouderdom uitkomst geven.

Daar het uit de onderzoekingen van voorleden jaar met waarschijnlijkheid gebleken was, dat de Romeinsche weg aan den regter Maasoever langs deze plaats geloopen had, meende ik nu de bepaalde rigting z.w. van hier zoo veel mogelijk te moeten opsporen.

Dit geschiedde door middel van aardboringen (met eene ijzeren boor), en het onderzoek leverde de allezins gunstige uitkomsten, dat er nog op vier onderscheiden plaatsen, in z.w. rigting van dezen tempel, oude bevoeringen ontdekt werden. De eerste (zie kaart en detailteekening let. D) was slechts 150 ellen van dezen tempel verwijderd. Deze bevoering had de lengte en de breedte van p.m. 10 ellen, en moest of een gedeelte van den ouden Romeinschen straatweg of de vloer van een afgebroken gebouw zijn. Zij bestond uit dezelfde keien en andere materiëen als de bevoering, die zich achter den tempel bevond; het merkwaardigste wat daartusschen gevonden werd, was een bronzen vrouwehoofdje (van achter hol als maske) met fantastisch haarkapsel en tamelijk goed van bewerking, doch waarschijnlijk uit laten Romeinschen tijd; het scheen tot knop van eenig meubel gediend te hebben. (zie de afbeelding in natuurlijke grootte op de detailteekening, let. D.1).

Verder in z.w. rigting, vond ik wederom twee bevoeringen, in zamenstelling gelijk aan de vorigen, doch in vorm van de eersten verschillende (zie kaart en detailteekening, let. E en F); de eerste (E) lag 1220 ellen, de tweede (F) 1420 ellen z.w. van den tempel verwijderd. Digt bij de bevoering E was zuidoostelijk nog een kleintje, van dezelfde constructie. Uit den vorm dezen bevoering ziet men, dat zij tot gebouwen behoord hebben; zij, waren hoogstwaarschijnlijk de grondslagen van muren, van welke muren echter geene sporen door mij werden aangetroffen, ten zij men eenige tegelblokken daartoe rekenen mogt. Daarentegen vond ik tusschen de keien, bij het opbreken der bevoeringen, velerlei stukken van gebroken huisraad, als kommen, schalen (waaronder offerschalen), schotels, potten, kruiken en bekers, terwijl vooral de aandacht trokken, gedeelten van onderscheidene Romeinsche handmolens van Andernacher tras, van welke er twee (van ééne molen) van zeldzaam uitmunten bewaring zijn; ook werden er enkele stukken zeegroen glas gevonden, afkomstig van eene flesch of kom, alsmede vele ijzeren spijkers en andere ijzeren fragmenten. Uit de omstandigheid, dat deze voorwerpen bijna allen tusschen de bevoering zaten, mogt men afleiden, dat er vroeger andere gebouwen gestaan hebben, wier afbraak tot nieuwe constructiën aangewend was.

Op den afstand van slechts 100 ellen ten z.o. van de bevoering, F, werd voor eenige jaren door een akkersman, onder het ploegen, eene oude muur gevonden (zie let. G op de kaart en op de detailteekening); eene opgraving aldaar door mij in het werk gesteld bevestigde wel de waarheid dier opgave, doch van den muur, die uit vierkante gebakken tegels bestaan had, was niets meer te vinden; deze was door den vinder uitgebroken.

Een ter plaatse ontvangen berigt, “dat ten N. van den gevonden tempel, onder de gemeente Schimmert, op de akkers, No. 262, 286 en 311, steenen onder den grond gevonden werden”, gaf mij aanleiding om ook daar te laten boren. Dit had ten gevolge dat daár (zie kaart let A) op onderscheiden plaatsen (door roode punten op de kaart aangeduid) steenbevoeringen werden aangetroffen, wier bepaalde rigtingen bij opzettelijke opgravingen zullen kunnen nagegaan worden; zij besloegen eene oppervlakte van p.m. 1000 ellen en de zamenstelling scheen, op grond van kleine opgravingsproeven, dezelfden te zijn als die der evenbeschreven bevoeringen. Volgens geloofwaardige getuigenissen, was op den akker 311 (toehorende aan den landman Mullens) voor vele jaren een steenen mensbeeld opgegraven, hetwelk echter stuk geslagen en tot bevoeringssteenen verkocht was. Naar de mij gegeven beschrijving was het van natuurlijke manskrootte geweest, doch lijf, beenen en handen ontbraken, en de armen waren langs de zijden gestrekt geweest. Het was niet onmogelijk dat dit beeld oorspronkelijk in den tempel (let. C) behoord had.

Ik vervolgde zuidwestelijk van alle deze bevoeringen het onderzoek tot in het dal, waarin de dorpen Houthem en Valkenberg, gelegen zijn, in het vertrouwen, van ook daár Romeinsche overblijfselen te zullen vinden, wanneer althans de tot dusver gedane ontdekkingen de bepaalde rigting van den Romeinsche weg zouden aanduiden. Hoogst verrassend vond ik daar ook de sporen terug, en zag zóó treffend bevestigd wat dienaangaande in mijn voormeld rapport was geschreven, t.w., dat de Rom. weg niet juist op Valkenberg, maar p.m. 800 ellen westelijk daarlangs scheen geloopt te hebben. Deze gissing was gegrond op de toen door mij in z.w. rigting, tusschen Broeksittard en Ravensbosch teruggevonden fragmenten van den weg; zij werd gemaakt ten jare 1849, toen ik het onderzoek naar den Rom. weg tusschen Sittard en Valkenberg besloot bij den straatweg bij Houthem naar Valkenberg op een punt, hetwelk p.m. 800 schreden²³ westelijk van Valkenberg gelegen was. Op dat punt, zoo bleek het thans, was de Romeinsche weg z.westelijk voortgegaan, door het dal, over het riviertje de Geul, en zóó aan deszelfs andere zijde de berghoogte op. Omstreeks 300 ellen z.w. voortgaande treft men in het dal, een’ ouden zwaren dijk aan, die dezelfde rigting (z.w en n.o.) heeft, en mij voorkwam een overblijfsel van den verlengden Rom. weg te zijn. Van dezen dijk is thans een stuk van 145 ellen lengte over, doch geloofwaardige bewoners van het gehucht Broekem [Broekhem] verzekerden mij, dat hij zich voorheen veel verder n.o. en z.w. had uitgestrekt en dat hij nog in 1821 tot aan de Geul, ja zelfs nog aan de andere zijde dier rivier, tot aan den berg, geloopt had. Dit kon men ook nog gedeeltelijk aan den bodem zien. De dijk had de breedte van 25 el, en in het midden, waar hij bombeerde, de hoogte van 2 ellen (zie kaart en detailteekening let. H). Hij was oorspronkelijk nog hooger geweest, en de eigenaar (de hr. J. Smeets, secretaris van Valkenberg) verzekerde mij, dat hij deszelfs grond voor eenige jaren had laten breken, omdat de vruchten er slecht op groeiden, bij welke gelegenheid gebleken was, dat hij met keien en mergelsteenbrokken als geplaveid geweest was. Daar hij thans met aardappelen beplant was, konden er geen omvattende opgravingen in bewerkstelligd worden; ik vond echter vele steenen op de oppervlakte, en ook bleek mij, dat hij niet uit klei van dit dal gevormd was, en nog een hoogte had, die zijn’ rug boven den hoogsten waterstand moest doen uitkomen.

23 In het begin van zijn rapport noemt Janssen 800 ellen.

Gedurende eenige kleine opgravingen en het zoeken op de oppervlakte vond [ik] onderscheidene Romeinsche scherven, van geel, graauw en ander aardewerk, zoodat er geen redelijke twijfel overblijven kon, dat hij van Romeinsche afkomst zouden zijn.²⁴

In diezelfde z.w. rigting van den dijk naar het riviertje de g[G]eul gaande (over den bodem dien eertijds dezelfde dijk gedekte) klom ik langs den stijlen oever der Geul af en zocht op den ondiepen bodem van het riviertje en in deszelfde klif naar Romeinsche voorwerpen; ter diepte van p.m. 1,5 el vond ik in den klif eene scherf van den rand van eene Romeinsche urn, graauw van kleur en hard gebakken, en waarvan de mond p.m. 2 palmhanden middellijn scheen gehad te hebben; een nieuw bewijs voor de verlenging van den Rom. weg door dit dal, en voor den Romeinsche oorsprong van den dijk. In dezelfde z.w. rigting over de Geul, had zich die dijk eertijds tot aan den berg uitgestrekt. Digt aan dien berg had men voor eenige jaren nog eene gezamenlijk gemaakte kiezelbank gevonden van 25 ellen breedte, waarvan ik ook nog een stuk terug vond en doorgraven liet, en waaruit bleek, dat de kiezelbank kunstmatig en op dezelfde wijze vervaardigd was, als op vele plaatsen de Romeinschen weg aan deze Maasoever. Verder z.w. waarts den berg opklimmende, door eene daar aanwezige bergkloof, vond ik op een' akker, juist tegenover gemelde kiezelbank en dijk, het randstuk van eene gelbruine Romeinsche urn, nieuwe staving van het reeds gewonnen resultaat, dat hier de verlenging van den Rom. weg geweest was en op dit punt de berghoogte was opgegaan in z.w. rigting, naar het dorp Berg.

Zoo werden dan op eene uitgestrektheid van ruim 3400 ellen (van A tot H op de kaart) Romeinschen bevoeringen en sporen van den weg terug gevonden, zoodat de rigting van dien regter Maasweg ook op dit punt niet meer twijfelachtig is.

Alleen moet men nog opmerken, dat, wanneer de weg van A tot H geheel regt geloopt heeft, alsdan de tempel C, p.m. 130 ellen, en de bevoering D p.m. 140 ellen ten oosten van dien weg zijn blijven liggen; terwijl daarentegen de bevoering E 100 ellen, G, 90 ellen en F 130 ellen westelijk van den weg verwijderd blijven; de weg zou dan nagenoeg het midden houden tusschen deze oude constructiën.

Volgens verzekering van den landmeter Voncken, liggen ook op akker Sect. D. No. 1063 der kad. kaart (zie letter B onze kaart) oude fundamenten, die bij droog weder en wanneer het land bezaaid is, kenbaar worden aan het minder goed koren dat daar groeit. De fundamenten die 400 ellen westelijk van de door ons opgegraven rigting van den Romeinschen weg liggen, konden niet meer door mij onderzocht worden. Indien zij Romeinsch zijn, gelijk te vermoeden is, zullen zij in gelijke, in westelijke, lijn liggen met die Romeinsche overblijfselen, die men ten zuiden van de woning van den hr. Loisel in eene helling des berg aantreft; dáár toch, worden op onderscheiden plaatsen tegels en pannen, ook stukken van potten, waaronder zelfs van grof terra sigillata gevonden,²⁵ (doch, wegens het zware en digte hout, hetwelk dien berg bedekt, kon ik er geene genoegzame opgraving doen.

24 Noot Janssen: Tot dus ver heeft men dien dijk voor middeleeuwsch gehouden. De inwoners van Valkenberg meenden, dat hij opgeworpen was door Hertog Jan van Brabant, toen deze in de XIVe eeuw (1327) Renaud heer van Valkenberg belegerde, en door opstopping van de Geul, door middel van een' dijk, de stad Valkenberg onder water zette, ten einde de inwoners tot overgave te dwingen. Men kan hiervoor raadplegen Ernst Hist. du Limbourg V, p. 302-303, die, onder aanhaling van Buttens I p. 399 en Divaeus Rer. Brab. L.XIV, p. 147 en Rer. Lovan L.III c. 16 schrijft, "il (Jean de Brabant) fait arrêter par en bas la rivière La Gueule, de façon que les eaux montèrent dans la place et obligèrent les habitants à quitter leur maisons". Maar gesteld, dat hertog Jan de opstopping der Geul door middel van dezen dijk veroorzaakt heeft, zoo volgt daaruit nog geenszins, dat hij dien dijk in zijn geheel gemaakt had. Hij had slechts noodig den reeds aanwezigen dijk (die hem zeer goed te stade kwam, ja hun welligt het eerst op de gedachte van dat kunstmiddel zal gebracht hebben), dwars door het riviertje de Geul te verlangen, en op plaatsen waar hij vervallen mogt zijn te herstellen. De Romeinen moeten over de Geul aldaar een brug gehad hebben.

25 Noot Janssen: De juiste plaats zal p.m. ¼ uur ten oosten van let. F der kaart gelegen, en p.m. evenver van den kom van 't dorp Houthem verwijderd zijn. In de kantlijn voegde Janssen Vogelzang toe.

De eigenaar dier bosschen, de hr Loisel, heeft mij verlof gegeven om de opgravingen te (mogen) laten doen, zoodra het hout zal gekocht zijn.

Indien men aannemen mag, dat de bovengemelde Romeinschen bevoeringen en constructiën tot de oude standplaats Cortovallio [Coriovallum], behoord hebben, dan zou het laatstvermelde puin van villa's of andere gebouwen in denzelfde nabijheid hebben kunnen afstammen. Het terrein was daartoe zeer geschikt. Bekoorlijk is het dal waarbij zij gevonden werden, een bergstroomtje ruischt er door, aan helder water kon het er nimmer ontbreken, en liefelijk is de afwisseling van den golvenden bodem, en ver zijn de uitzichten naar Valkenburg, Houthem en Meersen.

Wenscht men nu het punt te weten, waar de heirbaan van Tongeren over Maastricht naar Gülik dezen Romeinschen Maasweg doorsneden hebbe, zoo zal men zulks tamelijk naauwkeurig bepalen kunnen, door eene regte lijn te trekken van Meersen op Heerlen of Schaesberg. Dan zal men bevinden, dat dit punt van kruissing gelegen was, aan de helling des bergs nagenoeg waar thans de straatweg loopt. En indien men niet wil stellen, dat de Romeinsche wisselplaats Cortovallio [Coriovallum] in de valei gelegen hebbe, hetwelk op zich zelve niet waarschijnlijk is, maar op de hoogte van Ravensbosch, dáár waar wij veelvuldige Romeinsche bouwvallen vonden, dan zou daaruit volgen, dat Cortovallio [Coriovallum] niet juist op het punt van kruissing had gelegen (gelijk de Tabula Peutingeriana aanwijst), maar p.m. ééne leuga²⁶ verder noordoostelijk. Zóó naauwkeurig heeft de Tabula Peutingeriana de plaatsliggingen niet bepaald, dat men geene vrijheid zou hebben om dit inderdaad vast te stellen.

De reden, waarom ter bepaling, van het punt van de kruissing, van de Romeinsche wegen alhier, eene lijn moet getrokken worden van Meersen op Heerlen, of op Schaesberg, is deze, dat men p.m. 10 minuten buiten Meersen, regts aan den straatweg naar Heerlen, op nagenoeg 50 ellen van dien weg, in het bouwland, nog een gedeelte van den Romeinschen straatweg, aantreft; een deskundige landman heeft mij zulks verzekerd, aanvoerende, dat men hem deels onder het ploegen, deels vooral bij het vroeger rijp worden van het koren ontwaart, en dat hij overeenkomstig is met een soort gelijk overblijfsel bij Schaesberg; dat dáár onder den naam van Hessenweg bekend is.

Deze Romeinsche weg heeft van Wijk uit niet regts maar dóór en digt langs Meersen en Houthem gelooopen, in dier voege, dat de kom van het dorp Meersen links liggen bleef.

Zoo heeft het onderzoek naar de ligging van het oude Cortovallio [Coriovallum] en van het punt van de kruissing der Romeinsche heirbaan langs den regter Maasoever met den weg van Tongeren op Gülik, tot uitkomsten geleid, die voor 's hands de weetgierigheid allezins kunnen bevredigen. Intusschen zal van verdere opgravingen en nasporingen in die streek, ook omtrent dit punt, nog nadere ophelderingen mogen verwacht worden, en zou het niet te wenschen zijn, dat de opgravingen aldaar niet wederom werden opgevat. Tot aandrang daartoe zal ik nog op drie onderscheiden punten de opmerkzaamheid vestigen, omdat deze mij toeschijnen allezins nader onderzocht te moeten worden.

Het eerste punt is de St. Servaaskuil. Deze kuil is p.m. 5' z.w. van den tempel (C) gelegen, heeft eene diepte van p.m. 5 el, de lengte (n.o en z.w.) van 64 en een breedte van 48 el, waarvan echter 38 tot den eigenlijken kuil, de overige 10 tot de zachte helling behooren.

De overlevering zegt, landleiden verhalen het, "dat St. Servatius in dezen kuil een' tijd zijn verblijf zou hebben gehouden hebben, en dat men er kerstnacht te 12 ure de klok hoort luide, wanneer men er zich in bevindt".

---

26 Noot Janssen: Oud-Gallische mijl, van 20 minuten.

Het zou mij niet bevreemden, dat deze kuil reeds in Romeinschen tijd bestaan had; hij ligt in de rigting van den Romeinschen weg, die er dicht langs schijnt geloopen te hebben, en het was mogelijk, dat hij toen water bevat had en een dronkkuil geweest was.

Eerst opgravingen zouden het beslissen of dit zoo ware, dan of hij mogelijk ook ontstaan kon zijn, door het graven van mergelsteenen, die, naar ik dier plaats vernam, hier en daar aangetroffen worden, even als te Valkenberg en Meersen.

Een tweede bijzonderheid is, dat even buiten Meersen, 5' ver in de rigting naar Valkenberg, regts van den straatweg, op het land van Mevrouw Krütz, nu en dan plotselinge verzakkingen van den grond plaatsvinden en sedert jaren plaatsgevonden hebben. Zeer onlangs had er eene plaats gehad, van p.m. 3 ellen middellijn en 4 en 5 ellen diepte. Men schreef die toe aan onderaardsche gewelven, die soms door de zwaarte der daarboven zittende aarde instorten, en volgens zeggen van de Romeinen afkomstig zijn zouden. Ik heb de laatstgemelde groeve zeer laten uitdiepen, doch geraakt niet tot bepaalde uitkomsten; omvattende opgravingen zouden daartoe vereischt werden. Eene oude geloofwaardige persoon te Meersen, verhaalde mij, dat zij voor 40 jaren eene soortgelijke instorting op hetzelfde land had bijgewoond, dat men daar toen gegraven en onder de aarde eene vierkante kamer gevonden had, welke uit mergelsteenen opgetrokken was, p.m. 4 ellen doorsnede en 3 ellen hoogte gehad had; zij was ledig en de vloer was van bloote leem geweest; men had ze met mergelsteenen toegeworpen, ten einde den akker gelijk te maken. Het volksgeloof wilde, dat daarin aardmannetjes (awermannetjes) gewoond hadden.

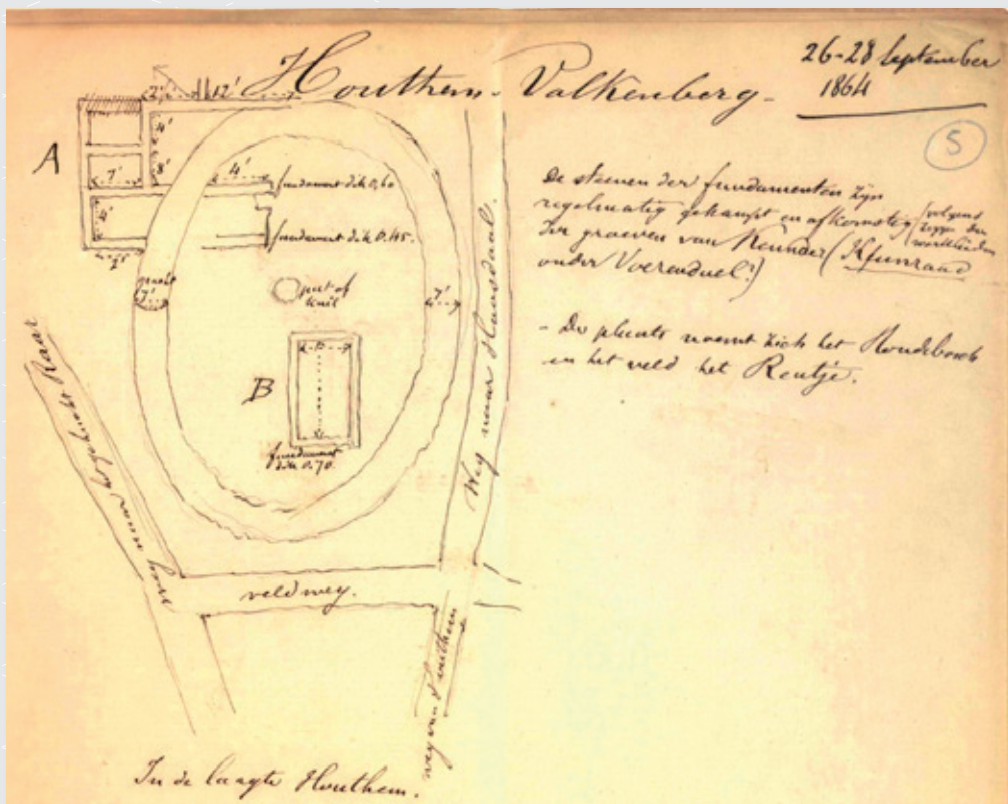
Bij mij kwam het vermoeden op, dat onder dezen akker oude mergelgraven aanwezig waren, overeenkomstig met die in de nabijliggende berghoogte, welke groeven nu en dan instorten. Inmiddels was een onderzoek gewenscht, aangezien die groeven allezins uit Romeinschen tijden kunnen dagteekenen; want dicht daar langs liep de Romeinsche weg, en de in Limburg door mij ontdekte constructiën hebben aangetoond, dat de Romeinen bij hun bouwen zich zéér veel van mergelblokken bediend hebben.

De derde bijzonderheid bestaat uit eene oude schans, gelegen ½ uur van Valkenberg, 10 minuten regts van den straatweg naar Meersen op de berg-hoogte. De schans gelijkt een bosch, hetwelk ook den naam draagt van het ronde boschje, en behoort in eigendom aan zekeren heer Schoemakers te Houthem. Zij is dicht met kreupelhout, bremmen, doornen en opgaand hout begroeid, zoodat het bijna ondoenlijk was, er door te dringen, vooral omdat het bij mijne aanwezigheid zeer nat weder was. Inmiddels bleek mij, dat de schans eene tamelijk ronde gedaante en een' omvang had van p.m. 500 el, en dat zij omgeven was van eene droge gracht, van 3 el breedte en 1,5 el diepte, welke gracht oorspronkelijk nog door een' wal scheen beschermd geweest te zijn. (afb. 3)

Een landman uit die streek verzekerde mij, dat er zich een kuil in bevond, die p.m. 4 el omvang en 2 el diepte had en die in zijne jeugd nog van water voorzien geweest was, doch in welk water het gespoekt had; "het spooksel had een gedruisch gemaakt, overeenkomstig met dat van een' ruiter te paard, die snel als de wind uit het water omhoog waard." Over 4 of 5 jaren zal het digte hout, hetwelk haar thans bedekt gekapt worden, en dan zal het mogelijk zijn dit oude gedenkstuk nader te onderzoeken.

L.J.F. Janssen,
Conservator bij het archaeologisch Kabinet
te Leijden.²⁷

27 Voor het schrijven van dit artikel kreeg ik hulp van diverse personen. Ik wil hen hartelijke danken voor hun bijdragen. In alfabetische volgorde: Wout Arentzen (Utrecht), Mariëlle Bulsink (RMO, Leiden), Guido Creemers (Gallo-Romeins Museum, Tongeren), Wiel Luys (Reuver), Jim Pepels (Valkenburg), Heikki Pauts (RMO, Leiden), Liesbeth Theunissen (RCE, Amersfoort), Gerard Venner (Eijsden) en Steven Vandewal (Stadsarchief, Tongeren).

Afb. 3 Een schets van de ronde, van een gracht
voorzien, schans bij Houthem die Guillon in 1869
maakte. Op het middenterrein werden sporen van een
gebouw gevonden en linksboven zijn resten van een
Romeinse villa zichtbaar. (Gemeentearchief Roermond)

Bibliografie

- L.J.F. Janssen, *Gedenkteekenen der Germanen en Romeinen aan den linkeroever van den Nederrijn* (Utrecht 1836).
- L.J.F. Janssen, 'Oudheidkundige aantekeningen over de opdelvingen te Wijk bij Duurstede' in: *Oudheidkundige Mededeelingen* 1 (Leiden 1842) 1-72.
- L.J.F. Janssen. *Oudheidkundige Mededeelingen III* (Leiden 1844).
- A.E. Remouchamps, 'Opgravingen van een Romeinsche villa in het Ravensbosch (L.)' *Oudheidkundige Mededeelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 6 (Leiden 1925) 40-79.

ABSTRACT

On request of the minister

The Leiden curator L.J.F Janssen reports to The Hague about archeology in Limburg between 1848 and 1850 (part 2)

Between 1848 and 1850, L.J.F. Janssen, curator of the National Museum of Antiquities in Leiden, made some study trips in the new province of Limburg. Initially he researched for the Minister of Internal Affairs complaints made about rather bad dealings of cultural heritage in the town Maastricht. This was followed by visiting archaeological sites, the description of the collections of connoisseurs of antiquities and he conducted some fieldwork in the province of Limburg. He reported his findings to the minister in The Hague, which resulted in the possibility to undertake some excavations in the years to follow. He mainly excavated Roman villas in cooperation with Charles Guillon, a respected notary and antiquarian from Roermond.

Janssen wrote six reports for the Minister of Internal Affairs. One was published, but the other five not. These important reports are made public in this article. In this part the last three ones.

Het verdriet van André van Hasselt

Lou Spronck

André van Hasselt (1805-1874). Gravure van Auguste Michel Danse (1829-1929).

Introductie

André van Hasselt (1805-1874) en zijn wat jongere klasgenoot Theodoor Weustenraad (1805-1849) waren de toonaangevende dichters in Franstalig België vóór de doorbraak van ‘La Jeune Belgique’ omstreeks 1880. Maar Van Hasselt stond een trapje hoger dan Weustenraad, net zoals dat in 1823 het geval was geweest bij de plechtige prijsuitreiking op het Atheneum in Maastricht. Tijdens zijn studie aan de Universiteit van Luik (1823-1827) werd Van Hasselt door professor Johannes Kinker al gauw ontdekt als getalenteerd schrijver van Nederlandse poëzie. Daarnaast en met nog meer succes dichtte de begaafde student in het Frans. Na zijn afstuderen werd Victor Hugo zijn literaire held.

Vanaf oktober 1830 zat Van Hasselt geïsoleerd in de belegerde vesting Maastricht. Pas toen hem in 1833 in Brussel passend werk werd aangeboden, kon hij Maastricht verlaten.¹ Enkele maanden later publiceerde hij in Brussel een indrukwekkende bundel poëzie, waarmee hij de jonge Belgische staat op de Franse literaire kaart zette. Het was het begin van een lange reeks dichtbundels, artikelen en boeken. Pas na zijn dood beseften men hoe belangrijk zijn werk als dichter en cultuurhistoricus voor België geweest is.²

André van Hasselt was het type van de profet die in eigen land niet geëerd wordt. Deze miskenning én de pijn om het afscheid van dierbaren – twee zonen, zijn ouders, vrienden – hebben Van Hasselts leven getekend. Aan dit grote verdriet is dit artikel gewijd.

Zijn rouwbrief vermeldt dat Van Hasselt op 1 december 1874 gestorven is *dans la soixante-*

huitième année de son âge [in zijn 68e levensjaar]. Dat klopt als hij in 1806 geboren zou zijn. Maar in werkelijkheid was hij geboren op 14 Nivôse An 13 (4 januari 1805); bij zijn dood was hij dus bijna zeventig jaar oud. Waarom hij tijdens zijn Belgische levensjaren (1833-1874) een jaar plus een dag te jong door het leven ging, is tot nu toe een raadsel gebleven.

Louis Alvin schreef kort na zijn dood een gedegen biografie: *André Van Hasselt, sa vie et ses travaux* (Bruxelles 1877). Daarin liet hij zich niet enkel leiden door zijn bewondering. De karakterfouten van zijn vriend moffelde hij niet onder het tapijt. Ook liet hij de critici uit het andere kamp ruim aan het woord; pas daarna diende hij hen van repliek.

In Limburg kreeg Van Hasselt, na een periode van vergetelheid, vanaf 2000 weer enige aandacht. Over zijn *Études rythmiques* schreef Paul Wijnands in *Drie vergeten Maastrichtenaren uit de 19e eeuw* (Maastricht 2000). In de *Geschiedenis van de literatuur in Limburg* (Nijmegen-Maastricht 2016) figureert Van Hasselt op de bladzijden 248-253, tussen zijn literaire tijdgenoten Auguste Clavareau en Theodoor Weustenraad, respectievelijk op de pagina's 240-244 en 253-259. Recenter nog verschenen op de website van het LGOG twee Literatuurportretten: Lou Spronck, *André van Hasselt – zijn Maastrichtse jaren* (mei 2021) en Hannie van Horen, *André van Hasselt, onderwijsinspecteur en jeugdboekenschrijver* (juli 2023).

Herdenking 100e geboortedag

Op donderdagavond 21 december 1905 organiseerde de ‘Société Auguste Clavareau’ in de Maastrichtse schouwburg een Soirée-Gala bij

1 Een vaste aanstelling kreeg Van Hasselt pas in 1842, toen hij benoemd werd tot provinciaal inspecteur van het primair onderwijs in de provincie Antwerpen. Twee jaar later werd hij aangesteld als inspecteur van de normaalscholen (‘inspecteur spécial des écoles normales et des écoles primaires supérieures’).

2 Na zijn dood werd zijn poëzie in vijf delen heruitgegeven; daarnaast verschenen vijf delen met een keuze uit zijn prozawerk: *Oeuvres de André Van Hasselt*, 10 delen, Bruxelles 1876-1877.

gelegenheid van Van Hasselts honderdste geboortedag.³ De avond werd geopend met muziek van Mendelssohn en Leoncavallo, vertolkt door een kwartet (viool, cello, piano en harmonium). Daarna sprak Arthur Daxhelet, leraar aan het Athénée Royale van Brussel-Ixelles, over *André Van Hasselt, un poète français de Maestricht*. De soiree was verder geheel gewijd aan Van Hasselts Franstalige poëzie: liederen gezongen door A. Benoodt (sopraan) en N. Adriaens (bariton) en gedichten voorgedragen door Andrea d’Aveline. Toehoorders die wisten dat André van Hasselt ook gepubliceerd had onder het pseudoniem Alfred d’Aveline, zullen wellicht begrepen hebben dat de declamatrice, Van Hasselts kleindochter, zich presenteerde als vrouwelijk evenbeeld van de dichter.⁴

Het laatste van de negen gedichten die Andrea voordroeg, was *L’Étoile couchée* [de ster die niet meer straalt], vier korte strofen van vier regels. Van Hasselt schreef het op 12 augustus 1850, intens bedroefd om de dood van zijn zoonje Charles, die nog maar vijf jaar oud was. De eerste strofe begint zo: *Dans mon ciel j’avais une étoile* [aan mijn hemel stond een ster]; de tweede: *Dans ma forêt profonde et sombre j’avais un oiseau printanier* [in mijn diepe, sombere bos had ik een vogel die van de lente zong]; de derde: *Dans mon désert triste et morose j’avais une fleur* [in de leegte van mijn zwaarmoedigheid had ik een bloem]; en de laatste strofe luidt:

*Mais mon étoile s’est couchée;
Mon rossignol dans son nid dort;
Ma rose, le vent l’a fauchée,
Et mon pauvre petit est mort.*⁵

Uit de cyclus ‘Branches de Cyprès’,
Poésies 1852, p. 28.

Charles’ vroege dood is de vader altijd bijgebleven. Volgens Louis Alvin (1806-1887), Van Hasselts vriend en biograaf, is bijna al zijn dichtwerk vanaf die dag doortrokken van een diepe melancholie.⁶

Primevères

Bij het overlijden van de kleine Charles was André van Hasselt in literair Franstalig België al vele jaren als dichter bekend en erkend. Dat gold ook voor Theodoor Weustenraad, die al in 1831 een bundeltje vurige utopistisch-socialistische verzen, *Chants de réveil*, gepubliceerd had. Theodoor had zijn geboortestad al in oktober 1830 verlaten; maar André zou zich nog tot mei 1833 opgesloten voelen in ‘la grande cage de pierre qu’on nomme Maestricht’ [de grote kooi van steen die Maestricht heet]. Eenmaal in België, uit de omknelling van de a-literaire vestingstad bevrijd, kwam hij in 1834 tevoorschijn met de *Primevères* [sleutelbloemen], een indrukwekkende verzameling romantische poëzie. Invloed van Duitse dichters is op tal van plaatsen

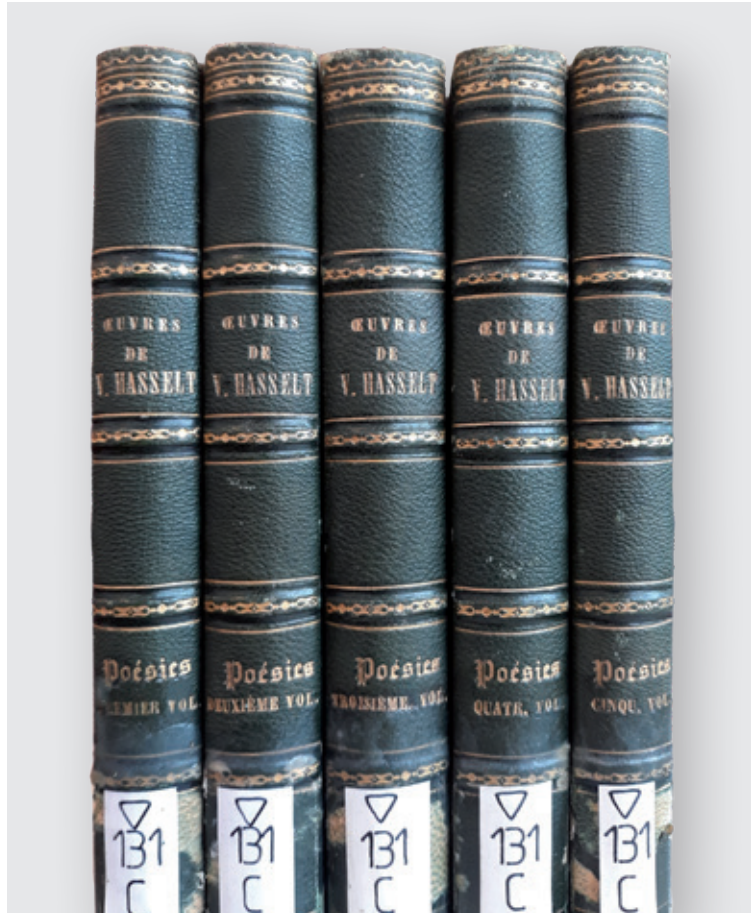
3 Soirée-gala / organisée par la Société « Auguste Clavareau », / en l’honneur du 100e anniversaire de la naissance / de l’illustre poète / André Van Hasselt, / (...) / La fête aura lieu à la / Salle de Spectacle à Maestricht, / jeudi le 21 décembre 1905, à 7 h. du soir. (...) [24 p.; SB Maastricht 65 D 67-p]. Twintig jaar later, ter herdenking van Van Hasselts sterfjaar, zouden Arthur Daxhelet, Léopold Rosy en Gaston Heux in het tijdschrift *La Thyse* (Brussel 1925) opnieuw een ‘Hommage à André Van Hasselt’ brengen. [SB Maastricht Br LD 1624].

4 HCL, toegang 21.107, Archief der rederijkerskamer ‘Auguste Clavareau’, inv. nr. 27, ingekomen brieven 1905, nr. 76: Ernestine van Hasselt aan secretaris Dazert (Brussel 20 juli 1905). Andrea d’Aveline was ‘lauréate de la classe de déclamation’ van het Brussels Conservatorium. Zie ook via Delpher het *Algemeen Handelsblad* van 19 oktober en 22 december 1905.

5 Maar mijn ster is ondergegaan; / mijn nachtegaal slaapt in zijn nest; / mijn roos is door de wind weggerukt, / en mijn arme kleine is dood.

6 Alvin, p. 100. De melancholie die Alvin bedoelt, is niet vergelijkbaar met ‘spleen’, ook wel aangeduid met ‘Weltschmerz’: een mix van onvrede met het hier en nu enerzijds en hunkering naar iets onbereikbaar hogers anderzijds, - een verschijnsel dat in het leven van gevoelige jongeren niet onbekend is. In de periode van de romantiek was het fenomeen modieus en leidde het meermalen tot suïcide. Ook Van Hasselt kende de ‘spleen’, zie: *Primevères*, p. 265-267 (‘Spleen’, april 1830); Alvin, p. 68 (brief Van Hasselt aan Alvin, 29 maart 1833, ‘Souvent le spleen me fait visite’).

Oeuvres de Van Hasselt,
Poésies, t. 1-5, Bruxelles
1876-1877. SB Maastricht
131 C 21.

aantoonbaar,⁷ maar voor de toonzetting werd Van Hasselt toch vooral geïnspireerd door Alphonse de Lamartine (1790-1869) en Victor Hugo (1802-1885). Die laatste was zijn held. André had hem in mei-juni 1830 in Parijs bezocht en was met hem bevriend geraakt. Ook had hij toen kennis gemaakt met aankomende auteurs als Alexandre Dumas (1802-1870) en Sainte-Beuve (1804-1869).

Voor zijn *Primevères* oogstte Van Hasselt alom veel waardering. In zijn studie over *Le mouvement romantique en Belgique* spreekt

Gustave Charlier over ‘de eerste bij ons verschenen verzenbundel van enige importantie’. Maar, met alle begrip voor het feit dat Van Hasselt in het Frans en niet in zijn moedertaal schreef, wijst hij wel op ‘le peu de sûreté de la langue’ [het onzekere taalgevoel], met daarbij de welwillende aantekening dat Van Hasselt permanent aan zijn taal en zijn stijl is blijven schaven. Kritisch was ook Weustenraad, aan wie in de *Primevères* een gedicht (gedateerd juni 1828) was opgedragen. Inmiddels was Weustenraad in het Luikse actief als journalist.

7 Madeleine Reichert, *Les sources allemandes des œuvres poétiques d'André van Hasselt*, Liège 1933.

In de *Politique* van 19 februari 1834 prees hij het gemak waarmee Van Hasselt een breed scala van versvormen hanteerde, maar hij vond de poëzie wat te romantisch en miste in de gedichten een uitgesproken karakter. Volgens hem lag Van Hasselts kracht in de elegie, het treurdicht: dát paste bij zijn temperament en daarin zou hij zich kunnen meten met de besten in Frankrijk.⁸

Weustenraads kritiek vindt zijn oorsprong in zijn van Van Hasselt afwijkende karakter. Hij getuigde, ook als dichter, van een sterk politiek engagement en nam daarbij geen blad voor de mond. Van Hasselt daarentegen was geen doener, maar een denker, een beschouwer vanuit het studeervertrek, die zich verre hield van politiek en geen partijzucht kende. Maar in één opzicht werden beiden geconfronteerd met dezelfde kritiek: de kwaliteit van hun Frans, waarin ze zich niet geheel van hun (niet-romaanse) moedertaal konden losmaken. Dat neemt niet weg dat Van Hasselt en Weustenraad gezichtsbepalend zijn geweest voor de poëzie in Frans-talig België vóór 1880.

Op de grens van talen en culturen

Het lijkt me zinvol om hier even stil te staan bij de problemen én de mogelijkheden van het geboren zijn op de grens van talen en culturen. Ik denk hierbij ook aan prozaïst en criticus Frans Erens (1857-1935) die daarover heel persoonlijke mededelingen heeft gedaan en vergelijkbare problemen ondervonden heeft. Het betreft het verschil tussen *eigen* en *vreemd*. *Eigen* was voor Erens anno 1880 het Schaesbergs dialect, voor Van Hasselt en Weustenraad anno 1830 het Maastrichts; *vreemd* was voor hen datgene wat om toe-eigening vroeg, het Nederlands, het Frans of het Duits. Die toe-eigening

blijkt geen sinecure en slaagt nooit voor honderd procent. ‘De grootste schrijvers hebben alleen in hun eigen taal de schoonheid bereikt’, zegt Erens. Maar tevens constateert hij: ‘De oer-nationale kwaliteiten van een auteur zijn niet noodzakelijk tot het voortbrengen van schoonheid in zijn taal. Zij kunnen een zekere saveur aan die schoonheid geven, iets, dat naar de bodem riekt, maar dit voordeel kan ook weer een nadeel worden bij het zich ontvouwen van een meer universele schoonheid’.⁹ Zo heeft André van Hasselt zich het Frans eigen gemaakt, en wel zodanig dat zijn poëzie respect afdwong, misschien meer nog in Frankrijk dan binnen België. Personen die slechts schoolkennis hebben van de taal die zij lezen, komen niet gemakkelijk toe aan een betrouwbare waardering van een gedicht. Zij moeten zich overgeven aan de professionele vertaler, in de wetenschap dat ook deze niet meer kan bieden dan een persoonlijke interpretatie.

Waardering dus, ook bij geboren Fransen, voor de mate waarin Van Hasselt en Weustenraad zich het Franse idioom hebben toegeëigend, maar ook voor wat daarbij kwam: de uit hun poëzie sprekende ‘esprit du Nord’. De waardering voor dit wat vaag blijvend kenmerk kwam voort uit de wens van de Belgische cultuurdragers om de jonge staat een nationale literatuur met een eigen karakter te geven, waarbij zij zich afzetten tegen de invloed van het cultureel verdorven Parijs. Op zoek naar de ‘esprit belge’ zochten schrijvers en schilders hun stof in de eigen nationale geschiedenis én in het gieten van ‘la pensée du Nord’ (ingrediënten uit de ‘noordelijke culturen’) in een Franse vorm. Contact krijgen met de ‘esprit du Nord’ bleek geen sinecure; het was voor som-

8 Gustave Charlier, *Le mouvement romantique en Belgique (1814-1850)*. I. La bataille romantique, II. Vers un Romantisme national, Bruxelles 1949-1959, p. 104-109.

9 Frans Erens, *Vervlogen jaren*, bezorgd door Harry G.M. Prick, Amsterdam 1989, p. 349-355. Over effecten van de kennis van levende vreemde talen schrijft Frans Erens in *Suggesties*, uitgegeven door Pierre van Valkenhoff, Maastricht 1940, p. 113-115.

migen haalbaar via de Duitse literatuur.¹⁰ Ook Van Hasselts *Études rythmiques*, geschreven in de jaren 1857-1872, passen in dit streven. Het zijn metrische gedichten, die in de Franse literatuur veel minder voorkomen dan in de Germaanse letteren. Vanwege die metrische structuur zijn ze goed inpasbaar in muzikale composities, die ook uit maten bestaan. Melodie en tekst kunnen zo samenvloeien tot een natuurlijke eenheid, wat met de veelal niet-metrische Franse teksten maar moeilijk bereikt kan worden.

Daarnaast heeft Van Hasselt samen met de componist Jean-Baptist Rongé gezorgd voor Franse operateksten die pasten op het metrum van de muziek, en voor een Franstalige bewerking van de liedteksten van Schubert. Alom in West-Europa werden deze tekstbewerkingen geprezen, maar in de praktijk bleek dat de macht der gewoonte, lees: de gemakzucht, sterker was dan de wens om de oude versie door de verbeterde te vervangen.

La cloche qui tinte

Drie jaar na de verschijning van de *Primevères* trouwde André van Hasselt met Josephine-Pauline-Marie Héris. Uit dit huwelijk werden in 1843 en 1845 twee zonen geboren – de jongste stierf al in 1850 (zie boven), de oudste spoedig daarna – en in 1849 een dochter Ernestine.

Begin 1837, ter voorbereiding van zijn huwelijk, was André naar Maastricht gereisd voor het verkrijgen van de ouderlijke toestem-

ming en de bewijzen van geboorte en doop. Toen zijn aanwezigheid in de stad de militaire autoriteit ter ore kwam – formeel was de stad nog steeds in staat van beleg – en toen bleek dat hij voor zijn verblijf geen toestemming had gevraagd, kreeg hij de opdracht de stad binnen 24 uur te verlaten.¹¹ Door de winterse omstandigheden was hij genoodzaakt zijn toevlucht te nemen in de eerste herberg op Belgisch gebied; het zal de Rode Haan geweest zijn, ter hoogte van de huidige Enci-groeve. Geblokkeerd door sneeuw en ijs, moest hij daar twee weken verblijven. Nog onder de indruk van de drie emotionele dagen in het ouderlijk huis, zijn overhaaste vertrek en de lange dagen van isolement die volgden, schreef hij in april 1834, terug in Brussel, een lang gedicht:

*Enfin, je t'ai revue, ô ma mère ! ma mère !
Je t'ai revue, après quatre ans d'absence amère,
Après quatre ans si longs et maintenant si courts;
J'ai vu tes yeux sourire au travers de tes larmes,
Et j'ai mis en oubli tout un siècle d'alarmes,
O ma mère ! en trois jours.*

*Oh! nous étions là tous, comme autrefois, ma mère!
Moi, l'errant voyageur, toi, mon père et mon frère.
Nul de nous ne manquait au cercle du foyer.
Et nous allions menant nos douces causeries,
Et je vis, dans les yeux de vos têtes chéries,
Votre âme flamboyer.¹²*

Poésies 1852, p. 23-24: À ma Mère, strofen 1 en 5.

10 Gustave Charlier en Joseph Hanse, *Histoire illustrée des lettres françaises de Belgique*, Bruxelles 1958, p. 257-258; Christian Berg, 'De Frans-Belgische literatuur en haar "Vlaamse School"', in: Ada Deprez, Walter Gobbers, Karel Wauters (red.), *Hoofdstukken uit de geschiedenis van de Vlaamse letterkunde in de negentiende eeuw* (3 delen, Gent 1999-2003), zie deel 2, p. 114-121: 4.1 De Romantiek en 'l'Esprit du Nord', 4.2.1 Théodore Weustenraad, 4.2.2 André van Hasselt.

11 Georges Barral, *André Van Hasselt. Poésies choisies*, Collection des poètes français de l'étranger, Paris 1901 [met een levensschets door Van Hasselts vriend Jules Guillaume], p. 9.

12 Eindelijk heb ik je weergezien, o moeder, mijn moeder! / Ik heb je weergezien, na vier bittere jaren afwezigheid, / na vier jaren, zo lang, jaren die nu kort lijken; / ik heb je ogen zien glimlachen door je tranen heen, / en ik heb een hele eeuw aan noodkreten vergeten, / o mijn moeder! in drie dagen tijd.
O, wij waren daar samen, moeder, net als vroeger: / ik, dolende reiziger, jij, mijn vader en mijn broer. / Geen van ons ontbrak in de kring rond de haard. / En wij voerden met elkaar milde gesprekken, / en ik zag, in de warme blik van jullie ogen, / het vuur van jullie harten vlammen.

In mei 1857 – de relatie van Nederland met België was al lang genormaliseerd – was André van Hasselt weer enkele dagen in Maastricht. De afgelopen jaren waren zwaar voor hem geweest, niet alleen door het verlies van beide zonen, maar ook door zijn breuk met Victor Hugo en doordat hij speelbal en slachtoffer geworden was van de Belgische politiek-religieuze controversen, waarover hierna meer. Wat de directe aanleiding was voor zijn reis naar Maastricht is niet duidelijk. Wat het de begrafenis van zijn moeder, die op 19 mei stierf, een jaar na haar echtgenoot? ¹³ Ik denk dat hij in eerste instantie gekomen is voor de eerste steenlegging van de nieuwe Sint-Martinuskerk in Wijck op 13 mei, een plechtigheid die aanleiding was tot de uitgave van een bundel met Nederlandstalige en Franstalige teksten, waaraan hij twee gedichten bijdroeg. ¹⁴ In de poëzie van Van Hasselt heeft dit korte verblijf in zijn geboortestad zijn sporen nagelaten. In *À mes amis G.N. et A.S.* ¹⁵, gedateerd mei 1857, vinden we de neerslag van zijn kijk op zijn leven in het culturele hart van België: het onbevredigend najagen van hersenschimmen.

*Laissez-moi suivre mes mirages,
Où peut-être je cours en vain;
Et que pour vous, loin des orages,
Chante toujours sous vos ombrages
Le bonheur, cet oiseau divin.*

*Mais dans votre âme fraternelle
Songez parfois à votre ami
Quand les autans battent son aile.
Le mort c'est l'absence éternelle,
Et l'absent est mort à demi.* ¹⁶

Nouvelles poésies 1857, p. 135-137, strofen 6-7.

Indrukwekkender nog klinkt Van Hasselts levenslied doorheen *La Cloche qui tinte* [de klok die luidt] (opgedragen aan zijn overleden moeder), eveneens geschreven in mei 1857. Het herinnert aan zijn gedwongen vertrek uit de vestingstad in 1837, toen hij het bezoek aan zijn familie moest afbreken. Afscheid nemen is het thema van *La Cloche qui tinte*: afscheid van de stad, van zijn verleden, van het leven ook. De toon is droef, maar gelaten. In de eerste strofen beschrijft hij zijn vertrek uit de stad, een laatste blik op het ouderlijk huis, terwijl de avondklok luidt en het langzaam donker wordt. Tot ver buiten de poorten blijft die klok klinken in zijn oren. Het gelui begeleidt zijn herinneringen, zijn levensweg. Zijn hoop is dat hij de klank van die klok ook in zijn laatste uur nog mag horen.

*Le soir déployait tous ses voiles
Dans l'air, comme un vaste linceul.
La nuit allumait ses étoiles,
Et moi je partais triste et seul.
Le ciel voyait fondre ses teintes,
Et vous finissiez, mes beaux jours ...
O cloche qui tintes, qui tintes !
O cloche qui tintes toujours!*

*Au bout de la calme vallée,
Là-bas je fis halte un instant,
Pour voir, ma maison désolée,
Ton toit le dernier en partant.
Je vis tes fenêtres éteintes,
Maison où restaient mes amours ...
O cloche qui tintes, qui tintes !
O cloche qui tintes toujours !*

13 André's vader, Henri Lambert van Hasselt, was gestorven op 16 september 1856.

14 *Couronne de lierre et de lauriers autour de la pierre angulaire de l'église St.-Martin à Wyck-Maastricht / Loooverkrans, gestrengeld om den grondsteen van St.-Martenskerk te Wijk-Maastricht*, Maastricht 1857. Poëzie van Van Hasselt op p. 75-76: 'À l'occasion de la pose de la première pierre de l'église de Saint Martin' en op p. 80: 'Leçon de charité'.

15 G.N. en A.S.: de jurist Guillaume Nypels (1803-1886) en kunstschilder Alexander Schaepekens (1815-1899).

16 Laat mij mijn fata morgana volgen, / waar ik misschien vergeefs op afa. / Maar voor jullie moge, ver van de stormen, / in de schaduw der bomen altijd zingen / het geluk, die goddelijke vogel.
Maar denk in je broederhart / eens aan je vriend / als de stormen hem vleugellam slaan. / De dood, dat is absentie voor eeuwig, / maar absentie is de dood ten halve.

*Dédale trompeur que la vie !
Chemin ténébreux, noir sentier,
Je l'ai, sans orgueil, sans envie,
Je l'ai parcouru tout entier.
Mes pieds ont laissé leurs empreintes
Dans tous ses obscurs carrefours ...
O cloche qui tintes, qui tintes !
O cloche qui tintes toujours !¹⁷*

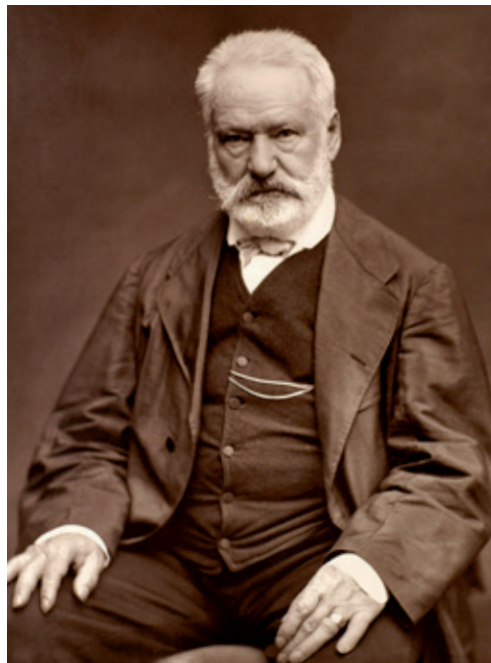
Nouvelles poésies 1857, p. 97-100, strofen 1-3-7.

Victor Hugo

De persoonlijke band die tussen Victor Hugo en André van Hasselt al vanaf mei 1830 bestond, werd aangehaald, toen, na de staatsgreep van Napoleon III op 10 december 1851, Hugo en anderen, onder wie Alexandre Dumas, vrijwillig in ballingschap naar Brussel gingen. Hugo en Dumas werden Van Hasselts huisvrienden, getuige ook hun dichtelijke bijdragen in het poëzie-album van zijn vrouw. Dumas had grote bewondering voor Van Hasselts kennis van de Europese talen en culturen. Gebruik makend van zijn Franse relaties, ook in regeringskringen, bezorgde hij zijn vriend in mei 1853 de onderscheiding 'chevalier' in de orde van het Légion d'Honneur. Van Hasselt

Alexandre Dumas (1802-1870). Foto Jules Janin Nadar (Wikipedia Commons).

Victor Hugo (1802-1885). Foto Étienne Carjat (Wikipedia Commons).

17 De avondlucht ontplooid zijn sluiers / als een grote lijkwade. / De nacht ontstak zijn sterren, / en ik, ik vertrok droef en alleen. / De kleuren aan de hemel losten op, / en gij, klok, maakte een eind aan mijn mooie dagen ... / O klok die luidt, die luidt ! O klok die altijd maar luidt ! Aan het eind van een stille vallei, / daar bleef ik een ogenblik staan / om nog eens naar mijn nu verlaten huis te kijken, / je dak was het laatste wat ik ervan zag. / Ik zag de ramen waarin het licht gedooft was, / huis, waar wat mij lief was achterbleef ... / O klok die luidt, die luidt ! / O klok die altijd maar luidt ! Welk 'n doolhof is het leven ! / Donker de weg, duister het pad, / ik heb het zonder trots, zonder veel zin / helemaal afgelopen. / De afdruk van mijn voeten heb ik achtergelaten / op al zijn obscure kruisingen ... / O klok die luidt, die luidt ! / O klok die altijd maar luidt !

was geveleid, maar besepte onvoldoende hoe politiek-gevoelig de zaak was. Voor het optreden van 'Napoléon le petit' hadden de progressieven in Europa immers geen goed woord over. Toen Van Hasselt de decoratie accepteerde, stak een storm van verontwaardiging op, aangewakkerd door de demagogie van persorganen en gekruid met een flinke dosis *jalousie de métier*. Op dat moment verbrak Victor Hugo de vriendschap. André's vriend Louis Alvin constateerde dat dit incident aan de verbittering van Van Hasselts karakter aanmerkelijk heeft bijgedragen.¹⁸

De 'prix quinquennal'

Van Hasselts verbittering werd versterkt door het fiasco van zijn herhaalde poging tot de verwerving van de 'prix quinquennal'. Deze vijfjaarlijkse staatsprijs voor Franstalige literatuur (5.000 francs) werd in België voor het eerst uitgereikt in 1853.

André van Hasselt, die in 1852 de bundel *Poésies* had gepubliceerd, was een van de kandidaten. Onder zijn concurrenten bevond zich Alfred Michiels, auteur van de vierdelige *Histoire de la peinture flamande et hollandaise* (1845-1849). In 1846-1847 was Van Hasselt met hem in conflict geraakt. Michiels had Van Hasselt beschuldigd van plagiaat, niet onterecht, want Van Hasselt was in zijn *Les Belges aux Croisades* [Belgen op Kruistocht] (2 delen, Brussel 1846) nogal lichtvaardig omgesprongen met zijn bronnen. Het conflict werd een paar maanden later in het parlement door de liberalen naar landelijk niveau getild. Die hadden niet alleen kritiek op de ministeriele subsidieverlening aan Van Hasselts *Croisades*, maar brachten ook morele bezwaren in tegen het 'obscurantisme' van de auteur, in het bijzonder zijn vergoelijking van de excessen bij het optreden van de kruisvaarders. Van Hasselts

goede naam was door de affaire aangetast en het effect daarvan was ook in 1852-1853 nog voelbaar.¹⁹ Hoe dan ook, het werk van zowel Michiels als Van Hasselt werd door de jury geprezen, maar de prijs werd, in drie gelijke parten gedeeld, toegekend aan de literatuurhistoricus Auguste Baron, aan de geschiedschrijver Henri Moke, en postuum aan de dichter Theodoor Weustenraad, Van Hasselts in 1849 overleden oud-klasgenoot.

Op de staatsprijs voor de periode 1853-1857 had Van Hasselt zich opnieuw geprepareerd door de uitgave van de indrukwekkende bundel *Nouvelles Poésies* (1857): ruim 300 bladzijden, met onder meer 23 *Études rythmiques* en het begin van het 'épopée' [epos] *Les quatre incarnations du Christ*. In het voorwoord had hij zich, niet bepaald verstandig, negatief uitgelaten over de aanpak van de jury in 1853. Gelukkig zat in 1858 Louis Alvin in de jury, wat Van Hasselts kansen vergrootte. Maar de heren van de jury konden moeilijk tot overeenstemming komen, met als gevolg een niet heldere voordracht. Daarop hakte minister Charles Rogier de knoop door en besloot de prijs niet toe te kennen.

Met de verschijning in december 1867 van *Les quatre incarnations du Christ* (nu compleet; zo dadelijk meer hierover) met daaraan toegevoegd 67 nieuwe *Études rythmiques* deed Van Hasselt opnieuw een gooi naar de prijs, ditmaal voor uitgaven die in de periode 1863-1867 waren verschenen. De tekst van het juryrapport wekt de indruk dat het passeren van Van Hasselt al bij voorbaat vaststond. De prijs werd toegekend aan Adolphe Mathieu. Sarcastisch merkte Alvin op, dat het in 1868 aan een jury van zeven leden was gelukt om in België een dichter te ontdekken die de prijs meer waard was dan Van Hasselt.²⁰

18 Alvin, p. 117-119, 124-125, 137-140.

19 John H.B. Bennet, 'André van Hasselt en Alfred Michiels. Leur querelle en 1846 et ses conséquences pour le Prix Quinquennal de Littérature en 1853', *Revue belge de Philologie et d'Histoire* 40 (1962), p. 693-713.

20 Alvin, p. 166-171.

In de periode 1867-1872 verscheen van Van Hasselt een nieuwe uitgave van de *Les quatre incarnations du Christ* (1872), aangevuld met vijf *Odes* en 42 nieuwe *Études rythmiques*. Los daarvan verschenen in datzelfde jaar een *Livre des paraboles* en een *Livre des ballades*. Het besluit van de jury dat de prijs in 1873 bestemd werd voor prozawerken, verkleinde de kansen van Van Hasselt aanmerkelijk. Alvin was ditmaal opnieuw lid van de jury. Hij moest constateren dat Van Hasselts parabels en ballades al gauw werden afgevinkt en dat zijn mening nauwelijks gewicht in de schaal gedde.²¹

De conclusie ligt voor de hand en deze wordt in een studie uit 1999 ook nadrukkelijk verwoord door de auteur Marianne Michaux: op de as katholiek-liberaal laten de bij Koninklijk Besluit benoemde juryleden ‘een overheersing van het liberale element zien’, en: ‘de grote uitgeslotene van de literaire prijs gedurende 25 jaar is de katholieke dichter André van Hasselt’.²²

Les quatre incarnations du Christ

In het zesde deel van Van Hasselts postuum uitgegeven *Oeuvres* vullen de vier zangen van *Les quatre incarnations du Christ. Poëme social* niet minder dan 145 bladzijden; het aantal versregels bedraagt ruim 4000. Het epos bestaat uit vier grote historische tableaux. De eerste zang is gewijd aan het leven van Christus en zijn leer, en wordt besloten door een dialoog tussen Judas, die Christus verraden heeft en sterven gaat, en de jood, die Christus verdreven heeft en gedoemd is eeuwig te zwerven. De tweede zang behandelt de val van het Romeinse rijk: de periode waarin het oude, heidense Europa wordt vernietigd door de binnendringende barbaarse volken. De derde zang behandelt de kruistochten, de eerste Europese manifestatie van een gemeenschappelijk idee, en wordt besloten door een indringende dialoog van de wandelende jood met Hassan, de charismatische leider van de sjjiitische Assassijnen. De vierde zang, getiteld ‘de eeuwige vrede’, toont de mensheid aan de top van haar ontwikkeling: de wetenschappen zijn met succes ingegaan op alle uitdagingen, de mens heeft alle beproevingen doorstaan, oorlog bestaat niet meer, eenheid heeft zich genesteld in de harten en de geesten. Er is nog slechts één geloof: God in de hemel, liefde en broederschap op de aarde. De tijd van sociale volheid waarvan dichters en denkers droomden, is aangebroken. Ook de

21 Alvin, p. 171-172.

22 Marianne Michaux, ‘Le premier système d’aide aux lettres en Belgique (1850-1880)’, *Textiles. Revue des lettres belges de langue française* 15 (1999), p. 112-122.

wandelende jood is in het slottoneel aanwezig; zijn zwerftocht is ten einde.²³

Van Hasselts indrukwekkende epos toont de geleidelijke manifestatie van de christelijke geest in de wereldgeschiedenis tot in de tijd waarin het woord van de Verlosser compleet verwezenlijkt wordt:

*Ils sont passés, les jours de haine et de colère !
Devant l'humanité s'ouvre une nouvelle ère. (...)
Napoléon, Cyrus, Alexandre, César,
Le monde, qui tremblait quand passait votre char,
Ne connaît plus vos noms ni votre gloire éteinte.
Votre pourpre, - ce sang des peuples, - est déteinte.*²⁴

Oeuvres, dl. 6, p. 117 [Alvin, p. 217]

Bewondering van velen, maar opnieuw kritiek van links en rechts. Van rechts, omdat de katholieke orthodoxie niet kon leven met het principe van de volmaakbaarheid van de menselijke natuur (die Van Hasselt ook al formuleerde in zijn bekroonde gedicht bij de herdenking van de wet op de spoorwegen in 1859).²⁵ En aan de linkerkant, uit de hoek van liberalen en antiklerikalen, klonken stemmen, dat de vooruitgang meer bevorderd was door de emancipatie van de wetenschap ('van boekdrukkunst tot telegraaf') dan door de invloed van het christelijk gedachtegoed.²⁶

Ook andere negentiende-eeuwse schrijvers vonden inspiratie in hun geloof in de vooruitgang en droomden over een gouden toekomst van vrede en broederschap. Minder christelijk, maar wel religieus geïnspireerd dichtte Theodoor Weustenraad in *L'Avenir* (1847) over

een nieuwe wereld waarin, na zoveel mislukkingen, een nieuwe verlosser geboren zou worden.²⁷ Vergelijkbaar in de Nederlandse letterkunde is het epos *Pan* (1912) van Herman Gorter (1864-1927) die daarin zijn utopische visie gaf op een postrevolutionaire wereld. Maar door de Frans-Duitse oorlog (1870-1871) en, voor de hardleersen, de Grote Oorlog (1914-1918) zijn de dromers ruw wakker geschud.

Dichter en denker zonder partij

Johannes Kinker, hoogleeraar Nederlandse taal- en letterkunde aan de Universiteit van Luik, typeerde André van Hasselt in maart 1830 als een student die 'zich meestendeels met zijne gedachten op de zangberg bevindt' en zich neutraal ('noch heet, noch koud') opstelde tegenover de hevig geworden politieke tegenstellingen in het koninkrijk van Willem I.²⁸ Dat was positief bedoeld. Theodoor Weustenraad, die in 1834 in de *Politique* van Hasselts *Primevères* besprak, vond de gedichten wat té romantisch en miste erin een 'caractère bien déterminé'. Dat was de keerzijde van de medaille.

Zonder aan deze oordelen over de nog jonge Van Hasselt zwaar te tillen – want hij zou zich als dichter en denker verder ontwikkelen – raken deze oordelen wel aan zijn wezen. Van Hasselt was een beschouwer vanuit de studeerkamer, geen persoon die de behoefte voelde om naar buiten te treden en anders denkenden te overtuigen. Hij oordeelde als een tolerant liberaal. Hij was een overtuigd christen die de stem van het geweten liet prevaleren boven geloof en dogma's. Van de partijstrijd tussen de (veelal kerkelijke) conservatieven en de (veelal

23 Alvin, p. 204-208.

24 Ze zijn voorbij, de dagen van haat en woede! / Voor de mensheid opent zich een nieuw tijdperk. / (...) Napoleon, Cyrus, Alexander, Caesar, / de wereld, die sidderde als uw strijdwagen voorbijkwam, / kent uw naam niet meer, noch uw uitgedoofde glorie. Uw purper, dat bloed der volken, is verbleekt.

25 Alvin, p. 197-199.

26 Alvin, p. 223-224.

27 Lou Spronck, *Theodoor Weustenraad (1805-1849) en de 'Percessie van Scherpenheuvel'*, Hilversum 2009, p. 218-219.

28 Johannes Kinker (1764-1845), *Briefwisseling*, uitgegeven door A.J. Hanou en G.J. Vis, deel III, Amsterdam 1994, p. 115; J. Kinker aan C.F. van Maanen, Luik, 20 maart 1830. De zangberg is de Helikon, verblijfplaats van Apollo en de Muzen.

antiklerikale) liberalen, die zich na 1840 in België ontwikkelde, hield hij zich verre. Zodoende was hij voor de conservatieven te vrijzinnig en voor de liberalen te gelovig.²⁹

De typisch Belgische politieke controversen verhinderden een eerlijk oordeel over de gedichten waarin hij zijn christelijk geïnspireerde overtuiging uitsprak. Toen aan Van Hasselt in 1839 een grote prijs werd toegekend bij de herdenking van *L'Établissement des chemins de fer en Belgique*³⁰, vond Auguste Baron, de voltairiaan onder de juryleden, het nodig op te merken dat hij, met alle respect voor het 'sentiment religieux', de bekroonde vooral waardeerde als schrijver, niet bepaald als denker.³¹

Sterven en voortleven

In 1873 maakte Van Hasselt in zijn functie van inspecteur der normaalscholen een reis naar de wereldtentoonstelling in Wenen. Hij kwam er ziek van terug. Een goed jaar later, op 1 december 1874 stierf hij, bijna 70 jaar oud, in zijn huis aan de Lazarusstraat 29 (nu: André van Hasseltstraat 13) te Sint-Joost-ten-Node, waar de familie vanaf 1865 woonde. De uitvaartdienst vond plaats op 3 december in de parochiekerk van Schaerbeek. In Maastricht herinnert de Van Hasseltkade aan zijn bestaan.³²

André van Hasselt werd vereerd door zijn dochter Ernestine (1849-1907); hij was haar afgod. Zij leed mee onder de miskennis van zijn dichterschap en de onverschilligheid van België

ten opzichte van zijn levenswerk. Zijn voor-naam voegde ze toe aan de hare: Ernestine-André. Zij was een erudiete vrouw, evenals haar vader taalbegaafd en muzikaal; pianiste, ook docerend. De muziek en de levens van geliefde componisten inspireerden haar tot schrijven en publiceren.³³ Gedurende meer dan dertig jaar streed zij moedig tegen de apathie van het publiek voor literatuur, in het bijzonder voor het werk van haar vader.

Rond 1900 waren er tekenen die erop wezen dat haar strijd niet vergeefs was. *La Jeune Belgique*³⁴ herdacht André van Hasselt met een rede van Georges Rodenbach. In 1890 werd in Sint-Josse-ten-Node een straat naar hem genoemd, en in 1901 werd een medaillon onthuld aan de gevel van zijn woning. Mede dankzij haar bemoeienissen verscheen in 1901 in Parijs een mooie bloemlezing uit zijn gedichten. In Brussel werd hij in 1906 herdacht in het Théâtre du Parc en in Luik door het studentencorps in de aula van de universiteit. In de schouwburg van Maastricht gebeurde dat op 21 december 1905, met een programma waarin de hand van Ernestine duidelijk merkbaar was.³⁵

Het grote verdriet

Als dichter en cultuurhistoricus met een rijke productie was de polyglot André van Hasselt *un lettré* van internationale allure. Ook als auteur van *Études rythmiques* en de daarmee verwante

29 Alvin, p. 111-112, 316-317.

30 *L'Établissement des chemins de fer en Belgique* [De aanleg van de spoorwegen in België] was ook de titel van Van Hasselts bekroonde gedicht, gedateerd januari 1859. Zie: *Oeuvres*, deel 6 (1877), p. 149-155.

31 Alvin, p. 186: 'ce que j'approuve dans la pièce, c'est l'écrivain en non le penseur [wat ik waardeer in het stuk is de schrijver, niet de denker]'.

32 De kade langs het verdwenen kanaal Luik-Maastricht, tussen Kleine Gracht en Bassin, kreeg bij raadsbesluit van 15 december 1879 de naam Van Hasseltkade. Een exemplaar van de rouwbrief van *Monsieur André-Henri-Constant VAN HASSELT* bevindt zich in HCL, toegang 22.001 A, inv. nr. 309, pak 4.

33 Publicaties van Ernestine Van Hasselt: *Pages roses et bleues* (verhalen voor kinderen van 10 tot 14 jaar, Bruxelles 1882), *Pizzicato* (Roeselaere 1889), *Un gerbe d'histoires* (Mons 1889), *Scherzo* (Bruxelles 1893), *L'Anatomie des instruments de musique* (Bruxelles 1899), *La fleur de l'oubli* (opéra-comique in 4 akten, voor pensionaten, Namur 1902).

34 *La Jeune Belgique* is een in Brussel verschijnend kunst- en literatuurtijdschrift, 1881-1897.

35 Jean Reve, 'La fille d'André van Hasselt', artikel in *La Meuse*, zonder datum (ca. 1907), Letterenhuis Antwerpen, signatuur H 3392/k; HCL, toegang 21.107, Archief der rederijkerskamer 'Auguste Clavareau', inv. nr. 8: Notulen bestuursvergaderingen 1904-1908; idem, inv. nr. 27: Ingekomen brieven 1905, nrs. 76, 81, 87, 28, 39, 41.

† M

Madame VAN HASSELT, née JOSÉPHINE HERIS; Mademoiselle ERNESTINE VAN HASSELT; Monsieur NICOLAS VAN HASSELT; Monsieur JULES VAN HASSELT; Madame JULES VAN HASSELT, née MARIE JIMMERMANS et leurs enfants, ont la douleur de vous faire part de la perte irréparable qu'ils viennent d'éprouver en la personne de leur Epoux, Père, Frère, Oncle et Grand'Oncle,

Monsieur André-Henri-Constant VAN HASSELT,

Officier de l'Ordre de Léopold, Chevalier de la Légion d'Honneur, Commandeur de l'Ordre de François-Joseph d'Autriche, Membre de l'Académie Royale des Beaux-Arts, Inspecteur-général des Ecoles Normales, Président-Fondateur des Hospitaliers de St-Josse, etc.

décédé le 1er Décembre 1874, dans la soixante-huitième année de son âge, muni des secours de la Religion.

Le service funèbre pour le repos de son âme sera célébré le Jeudi 3 courant, à 11 heures, en l'église paroissiale des SS. Jean et Nicolas, à Schaerbeek.

L'inhumation aura lieu immédiatement après.

On se réunira à la maison mortuaire, 29, rue Saint-Lazare, à 10 ¹/₂ heures.

Ils recommandent son âme à vos pieux souvenirs.

Bruxelles, le 4er Décembre 1874.

SANS RÉPONSE.

Allegorie op de dood van André van Hasselt.
Aquarel van Theodoor Schaepkens (1803-1883).

tekstbewerkingen van opera's vond hij in het buitenland erkenning en waardering. Maar de literaire spraakmakers in eigen land hadden voor zijn christelijk geïnspireerde poëzie onvoldoende waardering. Aan een serieuze lectuur van *Les quatre incarnations du Christ*, Van Hasselts grote worp naar het epische dichterschap, kwamen zij niet toe. De miskenning is evident en de ontactische wijze waarop Van Hasselt soms aan zijn gekwetstheid uiting gaf, maakte het er niet beter op.³⁶

André van Hasselt was ontegenzeggelijk de grootste dichter van Franstalig België vóór 1880. Behalve dichter was hij een harde werker, een polyglot die als cultuurhistoricus in binnen- en buitenland erkend werd en geprezen. In zijn gedichten lag zijn ziel, maar de kwaliteiten ervan werden in België onvoldoende gewaardeerd. Gevoegd bij het verdriet om de dood van zijn zonen, de pijn van de breuk met Victor Hugo, en het afscheid, later het gescheiden zijn, van zijn familie en vrienden in Maastricht, lag in die miskenning het grote verdriet van André van Hasselt.³⁷

Bibliografie

- HCL Maastricht: Gemeente Maastricht Burgerlijke stand
- HCL Maastricht, toegang 21.107: Archief der rederijkerskamer 'Auguste Clavareau', inv.nr. 8 (notulen bestuursvergaderingen 1904-1908), inv.nr. 27 (ingekomen brieven 1905, volgnr. 76: Ernestine van Hasselt aan secretaris F. Dazert, Brussel 20 juli 1905).
- Letterenhuis Antwerpen: Jean Reve, 'La fille d'André van Hasselt', artikel in *La Meuse*, krantenknipsel zonder datum (ca. 1907) [signatuur H 3392/k].
- Stadsbibliotheek Maastricht: Soirée-gala organisée par la Société Auguste Clavareau en l'honneur du 100e anniversaire de la naissance de l'illustre poète André van Hasselt, (...) Maastricht, jeudi le 21 décembre 1905 (...) [signatuur 65 D 67-p].

36 Alvin, p. 152-154, 169-171, 178.

37 Met dank aan Hannie van Horen, Jo Joskin, Piet Orbons en Peter Schulpen voor hun opmerkingen bij de concepttekst van dit artikel.

- Alvin, Louis, *André Van Hasselt, sa vie et ses travaux* (Bruxelles 1877).
- Barral, Georges, *André Van Hasselt. Poésies choisies* (Paris 1901) [met een levensschets door Van Hasselts vriend Jules Guillaume].
- Bennet, John H.B., 'André van Hasselt en Alfred Michiels. Leur querelle en 1846 et ses conséquences pour le Prix Quinquennal de Littérature en 1853', *Revue belge de Philologie et d'Histoire* 40 (1962), 693-713.
- Berg, Christian, 'De Frans-Belgische literatuur en haar "Vlaamse School"', in: Ada Deprez, Walter Gobbers, Karel Wauters (red.), *Hoofdstukken uit de geschiedenis van de Vlaamse letterkunde in de negentiende eeuw* (3 delen, Gent 1999-2003), deel 2
- Charlier, Gustave, *Le mouvement romantique en Belgique (1814-1850). I. La bataille romantique, II. Vers un Romantisme national* (Bruxelles 1949-1959).
- Charlier, Gustave, en Joseph Hanse, *Histoire illustrée des lettres françaises de Belgique* (Bruxelles 1958).
- Erens, Frans, *Vervlogen jaren*, bezorgd door Harry G.M. Prick (Amsterdam 1989).
- Hasselt, André van, *Oeuvres de André Van Hasselt*, 10 delen (Bruxelles 1876-1877).
- Horen, Hannie van, *André van Hasselt, onderwijsinspecteur en jeugdboekenschrijver* (Maastricht juli 2023), website LGOG: Literatuurportretten.
- Kinker, Johannes (1764-1845), *Briefwisseling*, uitgegeven door A.J. Hanou en G.J. Vis, deel 3 (Amsterdam 1994), p. 115: Kinker aan Van Maanen, Luik, 20 maart 1830.
- Michaux, Marianne, 'Le premier système d'aide aux lettres en Belgique (1850-1880)', *Textiles. Revue des lettres belges de langue française* 15 (1999), 112-122.
- Reichert, Madeleine, *Les sources allemandes des œuvres poétiques d'André van Hasselt* (Liège 1933).
- Spronck, Lou, *Theodoor Weustenraad (1805-1849) en de 'Percessie van Scherpenheuvel'* (Hilversum 2009).
- Spronck, Lou, Ben van Melick, Wiel Kusters (red.), *Geschiedenis van de literatuur in Limburg* (Nijmegen 2016).
- Spronck, Lou, *André van Hasselt – zijn Maastrichtse jaren* (Maastricht mei 2021), website LGOG: Literatuurportretten.
- Wijnands, Paul, *Drie vergeten Maastrichtenaren uit de 19e eeuw* (Maastricht 2000).

The sorrows of André van Hasselt

André van Hasselt (1805-1874) grew up in the Dutch-speaking city of Maastricht. After studying law in nearby French-speaking Liège, he returned to Maastricht in 1827. There, as a result of the Belgian Revolt (1830), he became isolated from the cultural setting in which he felt at home. In 1833, assured of a modest income, he was able to leave Maastricht ('ce trou antilittéraire') and to settle in Brussels. With the volume *Primevères* (1834), he put the young Belgian state on the French literary map. It was the beginning of an extensive series of poetry volumes and cultural-historical books and articles.

In his poetry the *Études rythmiques* occupy a notable place. They are metrical poems, which are quite common in Germanic literature, but are much less common in French literature. Because of their metrical structure, these texts fit well into musical compositions, which also consist of bars. Melody and text can thus combine into one natural unity. He provided French-language arrangements of songs by Schubert and, together with the composer J.B. Rongé, new versions of French opera texts. Van Hasselt's poetry culminated in *Les quatre incarnations du Christ - Poème social*, which has about 4,000 verses. In four chants, he describes the gradual manifestation of the Christian spirit in world history.

Unfortunately, he was the type of prophet not recognized in his own country. Thus he was repeatedly denied the five-year state prize for literature (the 'prix quinquennal'). To a large extent, Belgian political relations were to blame. Liberals thought he was too catholic, and Catholics thought he was too liberal. But his own character traits (naivety, willfulness) also contributed to this misunderstanding. For example, spontaneously accepting the French distinction of 'chevalier de l'Ordre de la Légion d'Honneur' – a politically sensitive matter because of Napoleon III's controversial coup d'état – led to a rift with Victor Hugo, with whom he had been friends since 1830. Not entirely incorrect, but highly untactical was his judgment of the jury, which had passed him over for the five-year state prize in 1853: he called it incompetent.

Besides the lack of recognition of his poetic qualities, there were setbacks in his personal life. His departure for Brussels separated him from his family, his friends and his mother city. He was happily married, but the pain he suffered from the death of his son Charles, only five years old, marked the rest of his life.

The sorrows of André van Hasselt's life were manifold. No one doubted the quality of his poetry, but its disregard affected him deeply.

Belgischgezinde Limburgers in de jaren 1918-1919: landverraders!

Eddy de Beaumont

Al tijdens de Eerste Wereldoorlog ontwikkelde enkele Belgische politici plannen om na de oorlog delen van Nederland te annexeren; waaronder Limburg (afb. 1). Na de wapenstilstand van 11 november 1918 liepen de gemoederen tussen België en Nederland op, vooral gevoed door de media aan weerszijden van de grens. België verweet Nederland asiel te bieden aan de gevluchte Duitse keizer Willem II en vrije doorgang te hebben verleend aan Duitse militairen op weg naar huis. Nederlanders vonden de Belgen ondankbaar voor alles wat tijdens de oorlog voor hen was gedaan, zoals de opvang van vluchtelingen.

Volgens de Belgische historica Maria De Waele werd de pro-Belgische campagne vanuit de coulissen door invloedrijke Maastrichtse industriëlen gesteund.¹ Het veldwerk - het promoten van een referendum in Limburg waarbij de bevolking de vraag kreeg voorgelegd voor of tegen aansluiting bij België te zijn - lieten zij volgens haar over aan 'tweederangsfiguren'. De tweederangsfiguren die De Waele expliciet noemt zijn: de Maastrichtse bierbrouwer Joseph Eberhard (1877-1947), collega bierbrouwer Nicolaas Gilissen (1872-1934) uit Sint Pieter, de voorzitter van de Maastrichtse Kamer van Koophandel en Fabrieken Jules Schaepkens van Riepmst (1875-1946), de redacteur van het

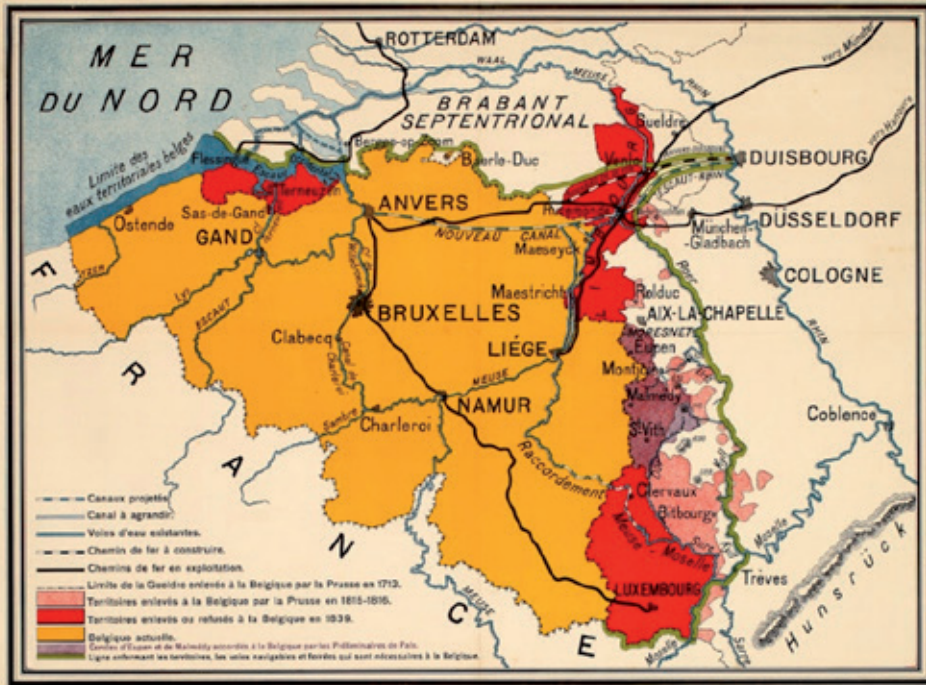
blad *De Kronijk* Ferdinand Hustinx (1881-1935) en het lid van de Tweede Kamer Henri van Groenendael (1874-1944). Zij zouden, al of niet samen of met anderen, in Parijs onder andere bij Amerikaanse en Franse topfunctionarissen voor een referendum hebben gepleit.² Volgens Geert Verbeet zouden bovendien meerdere Limburgers met dit doel de Franse legatie (gezantschap) in Brussel op 20 juni 1919 hebben bezocht.³

In de archieven van het ministerie van Justitie is verder opgetekend dat 'Inlichtingendienst Maastricht' in juli 1919 aan de procureur-generaal bij het Gerechtshof te 's-Hertogenbosch en de Centrale Inlichtingendienst te 's-Gravenhage rapporteerde dat Gilissen en Van Groenendael in Brussel en Parijs gesprekken zouden hebben gevoerd over de annexatie van Limburg. Ook een rijksveldwachter-rechercheur suggereerde dat Eberhard en Gilissen samen met de Maastrichtse wijnhandelaar Hyacinthe de Beaumont (1873-1928) in Brussel vooraanstaande annexionisten zouden hebben ontmoet.⁴ De laatstgenoemde is de overgrootvader van de auteur, wat mede een reden was om mij in deze kwestie te verdiepen.

In de media en op straat werden Limburgers die verdacht werden de Belgische doelen te steunen, annexionisten en zelfs landverraders

-
- 1 M. De Waele, 'De Belgische annexionistische Campagne in Nederlands Limburg (1914-1920)', in: *Acta colloquium over de Geschiedenis van de Belgische-Nederlandse Betrekkingen tussen 1815 en 1945*, Gent 1982, 353-395; Maria De Waele, *Naar een groter België!*, proefschrift Universiteit van Gent, 1989; Maria De Waele, 'Pierre Nothomb, het Comité de Politique Nationale en de Belgische annexionistische campagne tijdens en na de Eerste Wereldoorlog', in: *SHCL Jaarboek 2015*, 116-147.
  - 2 Eberhard en Gilissen bij de Franse diplomaat André Tardieu en de Belgische minister van Buitenlandse Zaken Paul Hymans. Jules Schaepkens van Riepmst bij Tardieu, de Franse diplomaat Jules Laroche en kolonel Edward M. House, topadviseur van de Amerikaanse president Woodrow Wilson. De drukker Clement Goffin en Hustinx bij Hymans en Tardieu. De Waele, 'De Belgische annexionistische Campagne', 378. In haar proefschrift stelt De Waele evenwel dat Schaepkens van Riepmst sprak met Tardieu, Albert Legrand (kabinetschef van de Franse minister van Buitenlandse Zaken Stephen Pichon) en Hymans. De brouwers Eberhard, Gilissen en Meijers met Tardieu, Laroche en House. Goffin en Hustinx met Tardieu en Hymans. Ook de bankier [?] André Schoenmaeckers [een rentenier uit Amby] zou klaargestaan hebben naar Parijs af te reizen. De Waele, *Naar een groter België!*, 1261. In een andere publicatie stelt De Waele dan weer dat verschillende Limburgse delegaties, onder wie Schaepkens van Riepmst, Schoenmaeckers en Van Groenendael in Parijs de noodzaak van een volksraadpleging aan 'de geallieerden' uiteengezet hebben. Zie: De Waele, 'Pierre Nothomb', 142.
  - 3 Dat zouden Gilissen, Schaepkens van Riepmst, Van Groenendael en L. Huydts van de drukkerij Goffin zijn geweest. G.J.B. Verbeet, *1914-1918 moeilijke jaren voor de beide Limburgen*, Maastricht 2014, 120-121.
  - 4 Inlichtingendienst Maastricht aan PG en CID, 24 juli 1919. Cappel aan PG, 27 juli 1919. Nationaal Archief Den Haag (NA), Ministerie van Justitie, Verbaalarchief, 1915-1955, Kabinetsarchief, 1915-1940 (MvJ), inv. nr. 16442.

BELGES !

REGARDEZ CETTE CARTE ET RÉFLÉCHISSEZ!

BELGES! Voyez la Belgique mutilée.

I. - En 1815, le traité de Vienne, conclu en dehors d'elle, lui enleva, pour les donner à la Prusse, Malmédy et 10 autres cantons wallons, flamands et luxembourgeois.

Les traités de 1831 et 1839, qui lui furent imposés, lui arrachèrent dans l'intérêt de l'Allemagne: la moitié du Luxembourg, la moitié du Limbourg,

lui refusèrent la restitution de la Flandre-Zélandaise, prise naguère par la Hollande DANS L'UNIQUE BUT DE POUVOIR FERMER L'ESCAUT,

et remplacèrent ces trois portes de notre Maison par un "CHIFFON DE PAPIER", la neutralité, qui ne nous a pas protégés.

BELGES! L'occasion est unique, il nous faut refaire la Belgique.

II. - La Belgique ne peut prospérer,

La Belgique ne peut être en sécurité,

1) que si elle est maîtresse de l'embranchement de l'Escaut, en temps de paix et en temps de guerre;

2) que si Anvers peut communiquer librement avec le Rhin;

3) que si elle peut disposer librement de la Meuse limbourgeoise et se défendre sur la Meuse limbourgeoise;

4) que si le Grand-Duché de Luxembourg n'est plus une porte d'invasion grande ouverte pour l'ennemi;

5) que si la Prusse ne s'enrichit plus sur des territoires occupés par elle, au-delà de Liège par-dessus son ancienne frontière de l'Est.

Belges! Voulez-vous, oui ou non, que puisse recommencer l'agression de 1914?

III. - Sur la carte ci-dessus la ligne verte enferme les territoires, fleuves, canaux, chemins de fer qui doivent revenir à la Belgique ou faire partie de son système économique et militaire, pour que ces cinq conditions indispensables soient réalisées.

BELGES !

IV. - Voilà les revendications que le COMITÉ DE POLITIQUE NATIONALE vous invite à poursuivre avec lui en adhérant à son programme et en vous associant avec énergie à la campagne qu'il ouvre à travers tout le pays. Envoyez-lui immédiatement votre adhésion.

La Conférence de la Paix qui siège à Paris doit savoir que TOUS LES BELGES réclament des GARANTIES EFFICACES hors desquelles il ne peut être question de la justice que la Belgique a méritée par son sang, sa ruine et son martyre!

LE COMITÉ DE POLITIQUE NATIONALE

Rue Zimmer, 4, à Bruxelles.

IMPRIMERIE J. E. GOOSSENS, S.A. BRUXELLES

Afb. 1 Kaart van het door de Belgische nationalistische beweging Comité de Politique Nationale gewenste Groot België.

genoemd. In een ingezonden stuk in het dagblad de *Limburger Koerier* van 11 september 1919 werden de meest in het oog springende annexionisten in één adem genoemd: de heren Van Groenendael, Hustinx, Gilissen en De Beaumont. Z, de anonieme inzender van het stuk, hoopte dat hun houding in herinnering zou blijven zodat ook hun verdere daden aan het publieke oordeel onderworpen zou worden.⁵

Het ontbreekt dus niet aan aanwijzingen en geruchten. Maar hoe omvangrijk en serieus waren deze activiteiten van de genoemde Limburgers nu precies? In dit artikel onderzoek ik de beschikbare bronnen aan de hand van de volgende twee vragen: Zouden Amerikaanse en Franse topfunctionarissen daadwerkelijk diverse Limburgers hebben ontvangen om te praten over een referendum in Limburg? En wat hadden Van Groenendael, Hustinx, Gilissen en De Beaumont precies gedaan dat de vermelde Z hen zo fel bekritiseerde? Hieronder presenteer ik vier ogenschijnlijk op zichzelf staande biografische verhalen die bijdragen aan het beeld van een periode waarin het aan de Nederlandse regering was om bij de Vredesconferentie in Parijs Belgische eisen te pareren, met het doel om tevens een antwoord te geven op de twee hierboven gestelde vragen.

Henri van Groenendael: avant-tout Limburger!

Henri van Groenendael werd in 1874 als zoon van een aannemer geboren in Nunhem, een dorp in Midden-Limburg.⁶ Na zijn afstuderen als meester in de rechten aan de Rijksuniversiteit Utrecht in 1899 begon hij zijn carrière als advocaat. Later werd hij commies bij de provinciale griffie van Limburg en huwde hij in 1904 de Waalse Albine Marsigny. Na zijn promotie tot

Mr. Dr. HENRI VAN GROENENDAEL,
het nieuwgekozen Kamerlid voor
het district Weert, zoon van den
bekenden aannemer van Groenendael en eervol bekend zowel op Roomsch-sociaal als op wetenschappelijk gebied.

Afb. 2 Henri van Groenendael. *De Katholieke Illustratie*, 13 mei 1916.

doctor in de staatswetenschappen in 1906 werd hij in 1908 griffier van de Provinciale Staten van Overijssel en in 1916 lid van de Tweede Kamer voor de Rooms-Katholieke Kiezersbond in het district Weert (afb. 2). Toen hij in augustus 1917 zijn functie als griffier neerlegde, werd hij door de commissaris van de Koningin in Overijssel geprezen vanwege de prettige samenwerking en zijn sociale betrokkenheid. De

5 *Limburger Koerier* (LK), 11 sept. 1919, blad 2, p.2, k.3.

6 Over v. Groenendael zie: Anne-Marie Delaune, Alexander van Groenendael, *Un mariage Limbourgeois et Wallon au début du XXe siècle: Henri van Groenendael 1874-1944 Limbourgeois, Albine Marsigny 1883-1966 Wallone*, [Limoges] 2019.

Afb. 3 Leopold van Oppen. Circa 1900. Historisch Centrum Limburg, fotocollectie GAM, inv. nr. 1972o.

Afb. 4 Jean Beckers. *De Katholieke Illustratie*, 3 juli 1909.

reden voor zijn vertrek was zijn aanstelling als directeur van de bruinkoolmaatschappij N.V. Bergerode en zijn verhuizing naar Sittard.⁷

Van Groenendaels betrokkenheid bij de bruinkoolwinning ging al terug tot 1907 toen hij, destijds woonachtig in Sint Pieter bij Maastricht, samen met onder andere Leopold van Oppen (1871-1941) (gemeentesecretaris en later burgemeester van Maastricht) en Jean Beckers (1860-1923), (lid van de Tweede Kamer)

de NV Limburg oprichtte; een maatschappij tot het opsporen en in exploitatie brengen van delfstoffen (afb. 3 en 4).⁸ Van Oppen was een groot voorstander van exploitatie van delfstoffen. In december 1905 had hij al, samen met anderen, een concessie aangevraagd voor het ontginnen van bruinkolen en hij publiceerde er ook over.⁹ Beckers was een herenboer uit Jabeek. Zijn verkiezing in 1903 tot lid van Tweede Kamer voor het kiesdistrict Sittard ging gepaard met ge-

7 *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, 1 sept. 1917, p.2, k.1.

8 Akte notaris J.W. Dolmans, 28 dec. 1907 nr. 283, HCL te Heerlen, notariële archieven, Heerlen, archief 116, inv. nr. 614. Van Oppen werd bij Koninklijk Besluit van 14 sept. 1910 nr. 13 benoemd tot burgemeester van Maastricht, *Nederlandsche Staatscourant*, 17 sept. 1910, p.1, k.1.

9 *Verzameling van verslagen en rapporten behorende bij de Nederlandsche Staatscourant*, 1 jan. 1906, 47. LK, 9 jan. 1906, blad 2, p.2k3. *Wetten, besluiten, enz. betreffende het mijnwezen. Verzameld door mr. L.B.J. van Oppen, secretaris der gemeente Maastricht, Maastricht 1906.*

Afb. 5 Kaart der concessie tot ontginning van bruinkolen 'Bergerode'.
Bijvoegsel tot de Nederlandsche Staatscourant van maandag 12 maart 1917, nr. 60.

ruchten over omkoping met bier. Onderzoek door de marechaussee wees evenwel uit dat Beckers het slachtoffer was van een laster-campagne opgezet door hen die hem zijn succes misgunden.¹⁰

De NV Limburg was niet succesvol. Daarop richtte Van Groenendael in 1911, opnieuw samen met onder andere Beckers maar nu zonder Van Oppen, een nieuwe vennootschap op; de N.V. Bergerode. Doel was het ontginnen en verwerken van mineralen en al wat daaraan bevorderlijk kon zijn. In 1917 kreeg Bergerode concessie tot de ontginning van bruinkool in de gemeenten Brunssum, Schinveld en Heerlen (afb. 5). Een kapitaalinjectie kreeg de firma van Johannes van der Lande (1866-1943), een grootondernemer uit Deventer en voormalig lid van de Eerste Kamer (afb. 6). Van der Lande werd ook president-commissaris. Zijn zoon Antonius van der Lande (1890-1981) werd naast Van Groenendael aangesteld als mededirecteur. Hoewel zij deel uitmaakten van een consortium aan wie in januari 1918 onder de benaming 'Herman' concessie was verleend voor de ontginning van bruinkolen in de gemeenten Eygelshoven en Ubach-over-Worms, waren Van Oppen en ene Johan Bunschoten (1876-1949) ook commissarissen bij Bergerode.¹¹

In maart 1918 kwam Van Groenendael landelijk in opspraak omdat hij zitting had in een kamercommissie die de Tweede Kamer moest adviseren over een wetsontwerp betreffende de tijdelijke ontginning van bruinkolen zonder concessie.¹² Deze moest zich ook buigen over

Afb. 6 Johannes van der Lande. *De Katholieke Illustratie*, 10 mei 1914.

een adres van Bergerode waarin ernstig gewaarschuwd werd tegen het aannemen van het wetsontwerp. Volgens Van Groenendael was van belangenverstrengeling echter geen sprake omdat hij voor de commissie was gevraagd en de brieven van Bergerode slechts dienden om adressen van de concurrerende Rotterdamse firma N.V. Louisegroeve aan de Tweede Kamer te bestrijden. Toen het tot een vergelijk tussen beide firma's kwam, trok Bergerode haar bezwaar tegen de wet in.¹³

10 *De Avondpost*, 18 sept. 1903, p2k4. Zie ook: Jos Goltstein, 'Het ontstaan van het Limburgs chauvinisme in Sittard', in: *SHCL Jaarboek* 1986, 1-77.

11 Akte notaris J.W. Dolmans, 21 jan. 1911 nr. 30, HCL te Heerlen, notariële archieven Heerlen, archief 116, inv. nr. 621. KB, 23 feb. 1917 nr. 24, *Nederlandsche Staatscourant* 12 maart 1917. KB, 12 jan. 1918 nr. 41, *Eerste bijvoegsel tot de Nederlandsche Staatscourant van Vrijdag 25 Januari 1918*, nr. 21. Zie ook: v. Groenendael aan v.d. Lande, 22 sept. 1917. HCL, Archief NV Bergerode, Maatschappij tot Exploitatie van Mineralen te Brunssum, 1911-1967, inv. nr. 15 en F.H.G. Engelen, 'Strijd om bruinkoolconcessies in het Land van Zwentibold', in: *Historisch Jaarboek voor het Land van Zwentibold*, Sittard 1986, 144-156. Het HCL vermeldt abusievelijk inv. nr. 3 als zijnde stukken betreffende v. Groenendael. Waar verder de naam Van der Lande valt, wordt senior bedoeld.

12 O.a. *De Telegraaf*, 16 maart 1918, ochtendblad, blad 2, p.5, k.3.

13 Rapporteurs, 13 feb. 1918, Kamerstuk Tweede Kamer 1917-1918 kamerstuknummer 300 onder nummer 4. Handelingen Tweede Kamer (HTK) 1917-1918, 19 maart 1918, 2057. *De Maasbode*, 30 maart 1918, ochtendblad p.2, k.3. *De Zuid-Limburger*, 28 maart 1818, p6k3.

De RK Kiezersbond voor Limburg mocht dan aan de affaire geen verdere gevolgen willen verbinden, binnen Bergerode smeulde deze aangelegenheid na.¹⁴ Buiten dat Van der Lande vond dat Van Groenendael een treurige rol had gespeeld in de kwestie Louisegroeve, was hij in het algemeen ontevreden over diens functioneren. Volgens Van der Lande kon je niets aan Van Groenendael overlaten en liet hij alles uit zijn handen vallen. Het was, volgens Van der Lande, jammer dat iemand met zijn capaciteiten deze onbenut liet. Als Van Groenendael zijn houding niet zou veranderen, wilde Van der Lande hem niet langer de hand boven het hoofd houden.¹⁵

Van der Lande maakte zich terecht zorgen, want Bergerode was een groot bedrijf en de belangen waren dus navenant. Wellicht speelde deze omvang een rol toen Van Groenendael in augustus 1918 werd gekozen tot eerste voorzitter van de kort daarvoor opgerichte Limburgse Rooms-Katholieke Werkgeversvereniging. De bruinkoolindustrie was arbeidsintensief. In december 1918 bood deze tak van nijverheid werk aan ruim drieduizend mensen waarvan ongeveer de helft bij Bergerode werkzaam was.¹⁶

Toen Van Groenendael op 29 november 1918 tegen Van der Lande zei dat het voor Bergerode voordelig zou zijn indien Limburg Belgisch werd, vooral omdat dan geen oorlogswinstbelasting meer betaald hoefde te worden, en dat elke actie voor afscheiding van Limburg flink bevorderd moest worden, leidde dat opnieuw tot een conflict. Van der Lande vond dat Van Groenendael als Nederlander en directeur van Bergerode verplicht was acties in de richting van afscheiding van Limburg de kop in te drukken. De volgende dag herhaalde Van

Groenendael zijn woorden in het bijzijn van Van der Lande jr. en Van Oppen. Op een vraag van Van Oppen hoe hij het durfde om separatistische acties te willen bevorderen en of dat niet in strijd was met zijn eed als kamerlid, antwoordde Van Groenendael: 'Pardon, ik ben *avant-tout* Limburger'. Gezien de ernst van de zaak voelde Van Oppen zich als burgemeester verplicht de minister van Binnenlandse Zaken Charles Ruijs de Beerenbrouck (1873-1936) hiervan in kennis te stellen.¹⁷ Van der Lande bevestigde aan Ruijs de Beerenbrouck geen bezwaar te hebben indien zijn naam en die van zijn zoon in de affaire zouden worden genoemd en gaf hem de raad bij Van Groenendael huiszoeking te laten doen.¹⁸

In de nacht van 9 op 10 december werd in de woning van Van Groenendael in Sittard daadwerkelijk huiszoeking gedaan door de marechaussee. Volgens Ruijs de Beerenbrouck was dat omdat het militair gezag meteen zekerheid wilde hebben of hij zich schuldig had gemaakt aan strafbare feiten die de strekking hadden een deel van het grondgebied van het Rijk onder vreemde heerschappij te brengen. Bewijs voor een strafbaar feit werd niet gevonden. Wel waren enige papieren in beslag genomen en werd het onderzoek voortgezet.¹⁹

Van Groenendael verweerde zich in de Tweede Kamer ook tegen aantijgingen in de pers dat hij naar Luik en Brussel zou zijn geweest om aan de Belgische koning een adres te overhandigen waarin gevraagd werd om inlijving van Limburg bij België. Er bestond voor hem en voor nagenoeg alle Limburgers geen enkele reden zich tegen Holland te keren en afscheiding te vragen.²⁰ In het blad *Het*

14 *De Zuid-Limburger*, 16 mei 1918, p.2k.

15 V.d. Lande aan v. Oppen, 31 juli 1918, HCL, archief Bergerode, inv. nr. 15.

16 *Algemeen Handelsblad*, 12 jan. 1919, ochtendblad, blad 2, p.6, k.5. G.C.P. Linssen, 'De oprichting van de Limburgse werkgeversvereniging', in: *SHCL Jaarboek 1973*, 73.

17 Persberichten v.d. Lande en v. Oppen, *LK*, 14 jan. 1919, p.2, k.1.

18 Telegram v. Oppen aan v.d. Lande, 4 dec. 1918 en v.d. Lande aan minister, 6 dec. 1918, HCL, archief Bergerode, inv. nr. 15.

19 HTK 1918-1919, 12 dec. 1918, 705.

20 HTK 1918-1919, 11 dec. 1918, 685.

Afb. 7 Jac. P. van Term bij zijn 25-jarig jubileum als katholiek journalist. *De Katholieke Illustratie*, 18 sept. 1909.

Zuiden verklaarde Van Groenendael dat het gesprek met Van Oppen en met vader en zoon Van der Lande geheel de sfeer van badinage (luchtigheid) had. Gekscherend had hij gezegd dat indien Limburg door België werd geannexeerd, hij het dan wel zo aardig vond als afgevaardigde naar Brussel of Parijs te gaan. Van Oppen liet daarop de *Limburger Koerier* echter weten geen moment te hebben gedacht dat Van Groenendael grapjes maakte. De hoofdredacteur van de *Limburger Koerier*, Jac. van Term

(1869-1948), herinnerde zich dat Van Groenendael reeds enige jaren vóór de oorlog in een twistgesprek met hem had betoogd dat het om economische en etnologische gronden voor Limburg, althans voor Zuid-Limburg, wenselijk was dat het bij België werd gevoegd (afb. 7).²¹ Een maand later verklaarde de *Limburger Koerier* het twistgesprek niet eerder gemeld te hebben en de kandidatuur van Van Groenendael bij de verkiezingen op grond van zijn toen reeds bekend zijnde anti-nationale gezindheid niet bestreden had omdat openbaring destijds vermoedelijk zou zijn toegeschreven aan onedele, persoonlijke drijfveren en het argument door de kiezers toch niet zou zijn aanvaard 'omdat de geest der bevolking zo loom en traag was'.²²

Op 8 januari 1919 informeerde de officier van justitie in Maastricht Van Groenendael dat het voorlopig onderzoek in zijn zaak geen aanwijzing had opgeleverd dat er een strafbaar feit was gepleegd en dat het onderzoek daarmee beëindigd was.²³ Voor Van Groenendael was daarmee echter slechts één probleem de wereld uit, want binnen Bergerode liepen de gemoederen op.

De raad van commissarissen van Bergerode bestond uit zes personen. Naast vader en zoon Van der Lande, Beckers, Van Oppen en Bunschoten maakte ook de broer van Henri, Jacques van Groenendael (1864-1932), daar deel van uit. Tijdens een commissarisvergadering op 28 december 1918 waren aanwezig Van der Lande, Van Oppen en Jacques van Groenendael. Zij stelden vast dat de directeur, Henri van Groenendael, ondanks nadere afspraken zijn taken nog steeds niet naar behoren vervulde en dat de raad van commissarissen statutair de bevoegdheid had om hem hiervoor als directeur te schorsen. Zo ver was het evenwel nog

²¹ LK, 11 dec. 1918, blad 1, k.1.

²² LK, 10 jan. 1919, blad 1, k.1.

²³ PG aan minister, 8 jan. 1919 nr. 215. NA, MVJ, inv. nr. 16428.

niet.²⁴ Echter toen Van Groenendael alsmear in gebreke bleef, werd op 4 januari 1919 door vader en zoon Van der Lande en Van Oppen opnieuw een commissarisvergadering belegd. Zij concludeerden dat Van Groenendael in ernstige mate bekwaamheid en geschiktheid miste voor het werk en hardnekkig weigerde te voldoen aan redelijke bevelen of opdrachten die hem door of namens de vennootschap-werkgeefster of haar commissarissen waren verstrekt. Nu werd hij wel als directeur geschorst.²⁵

Dat konden zij doen. Want hoewel Bergerode zes commissarissen telde, was statutair een quotum van drie voldoende om rechtsgeldige besluiten te kunnen nemen. Van Groenendael vocht bij de rechtbank in Maastricht in kort geding zijn schorsing aan en betoogde dat Van der Lande jr. geen commissaris was. Dat wees de president van de rechtbank van de hand omdat het niet uitgesloten was dat iemand tegelijkertijd zowel commissaris als directeur van een naamloze vennootschap was. Wel achtte hij zich niet bevoegd te beoordelen of er termen voor schorsing van de directeur waren; dat was aan de aandeelhouders.²⁶

Volgens Van Groenendael deden zich al geruime tijd spanningen voor tussen de heren Van der Lande en Van Oppen enerzijds en hem en de overige commissarissen anderzijds omdat Van der Lande de macht binnen het bedrijf volledig naar zich toe wilde trekken. Deze spanningen werden vergroot doordat vader en zoon Van de Lande zich meerdere malen smalend over Limburg hadden uitgelaten. Bovendien stelde Van Groenendael dat niet hij maar Van Oppen na afloop van de vergadering van 30 november 1918 gewezen had op het gevaar

voor annexatie omdat in Maastricht velen voor aansluiting bij België zouden zijn, bepaaldelijk de industriëlen.²⁷ Middels een ingezonden stuk in de *Limburger Koerier* lieten Jean Beckers en Jacques van Groenendael weten het onverklaarbaar te vinden dat Van der Lande op de commissarissenvergadering van 30 november niet gemeld had dat Henri van Groenendael zich door anti-nationale gevoelens liet leiden, terwijl de kwestie van een eventuele annexatie toch ter sprake was gekomen. Ook zou hij zich nooit anti-nationaal hebben uitgelaten.²⁸

Begin februari 1919 trad Van Groenendael terug als voorzitter van de Limburgse R.K. Werkgeversvereniging.²⁹ Nadat er een financiële regeling getroffen was voor overname van zijn aandelen werd Van Groenendael door de algemene vergadering van aandeelhouders van Bergerode eind februari ontslag verleend als directeur en werd hij gedechargeerd voor het gevoerde beleid.³⁰

Van Groenendael op visite in Brussel

Tijdens de Vredesconferentie in Parijs verdwenen in juni 1919 de Belgische annexatie-eisen en werd besloten dat verder bilateraal overleg zou plaatsvinden tussen België en Nederland over de herziening van het Verdrag van Londen van 1839 waarbij koning Willem I de onafhankelijkheid van België had erkend en waarin de scheiding tussen de beide landen was geregeld.³¹ In juli 1919 deed het gerucht de ronde dat een lid van de Tweede Kamer in Brussel propaganda maakte voor het houden van een referendum waarin Limburgers zich konden uitspreken of zij voor, of tegen aansluiting bij België waren.

24 Vergadering 28 dec. 1919, HCL, archief Bergerode, inv. nr. 15.

25 Akte notaris J.W. Dolmans, 4 jan. 1919 nr. 7, HCL te Heerlen, notariële archieven, Heerlen, archief 116, inv. nr. 642.

26 Exploot dagvaarding d.d. 11 jan. 1919 en uitspraak d.d. 18 jan. 1919 in: HCL, archief Bergerode, inv. nr. 15.

27 LK, 25 jan. 1919, blad 4, k.2.

28 Ibidem, k.4.

29 O.a. *De Maasbode*, 7 feb. 1919, ochtendblad, p.2, k.1.

30 Directie Bergerode aan v. Groenendael, 27 feb. 1919. HCL, archief Bergerode, inv. nr. 15.

31 Verklaringen v. Karnebeek. Handelingen Eerste Kamer 1918-1919, 6 juni 1919, 534. Aanhangsel Tweede Kamer 1918-1919 nummer 378.

Afb. 8 Mgr. Willem Nolens. P.J.M. Aalberse e.a.
Dr. Nolens, Utrecht 1927.

Op een kamervraag antwoordde de minister van Buitenlandse Zaken Herman van Karnebeek (1874-1942) op 1 augustus 1919 dat de inhoud van vertrouwelijke rapporten van de Nederlandse legatie te Brussel hem niet ‘veroorloofden’, zoals Van Karnebeek het formuleerde, de geruchten omtrent bedoelde propaganda als uit de lucht gegrepen te beschouwen.³² Met andere woorden: het klopte dus wat er werd beweerd. De Nederlandse regering wilde echter absoluut niet van een referendum in Limburg weten.³³

In een vertrouwelijke mededeling liet de fractievoorzitter van de Rooms-Katholieke

Kamerclub in de Tweede Kamer, Mgr. Willem Nolens (1860-1931), Van Karnebeek weten dat op 15 augustus, tijdens een vergadering van alle katholieke kiesverenigingen in Limburg Van Groenendael ‘de nek [zou] worden gebroken’ (afb. 8).³⁴ Nolens had informatie dat Van Groenendael op 20 juni in Brussel was geweest. Aangezien dit niet meer als ‘badinage’ te beschouwen was, moest hij de eer aan zichzelf houden en begrijpen dat er in de volksvertegenwoordiging voor hem geen plaats meer was.³⁵

Begin september werd Van Groenendael op een volksfeest in Heerlen door de Valkenburgse kapelaan Jos. Krijn (1880-1957) fel bekritiseerd, onder stormachtige bijval van duizenden toehoorders. Het Comité der Volksfeesten stuurde Van Groenendael een telegram; nadat Nolens hem in Roermond als kamerlid had begraven, vierde de bevolking van Heerlen en de mijnstreek nu zijn ‘begravenis’ als Limburger.³⁶

Toen Van Groenendael ontkennde bij de Belgische regering propaganda voor een referendum te hebben gemaakt en daarmee ook geen contact te hebben gehad, voelde een journalist van *De Telegraaf* zich verplicht een gesprek weer te geven dat hij op 4 februari van dat jaar met Van Groenendael had gevoerd, waaruit bleek dat deze niet afkerig was van een referendum. Hoewel het hem niet was verboden, had ook deze journalist destijds van het voorval geen melding willen maken. Nu kon het evenwel nut hebben het volle licht op deze volksvertegenwoordiger te doen vallen.³⁷

Naar eigen zeggen was Van Groenendael met de voorzitter van de Tweede Kamer overeengekomen bij de zitting van 30 september 1919 een verklaring af te leggen, maar dat was

32 Aanhangsel Tweede Kamer 1918-1919 nummer 444.

33 Instructie voor de Nederlandse gedelegeerden in Parijs, z.d. (3 aug. 1919). *Rijks Geschiedkundige Publicatiën (RGP)*, A.1. 1919-1920 - GS 156, 99.

34 Van Karnebeek aan De Marees van Swinderen, 14 aug. 1919. *RGP*, A.1. 1919-1920 - GS 156, 122. Zie over Nolens: P.J.M. Aalberse e.a. *Dr. Nolens, Utrecht 1927*. J.P. Gribling, *Willem Hubert Nolens, 1860-1931: uit het leven van een priester-staatsman*, Assen 1978.

35 *Limburgsch Dagblad*, 16 aug. 1919, blad 2, p.1, k.2.

36 *Limburgsch Dagblad*, 2 sept. 1919, p.2, k.2. *De Courant*, 2 sept. 1919, p.2, k.3. *LK*, 3 sept. 1919, blad 2, p.2, k.1.

37 O.a. *De Amstelbode*, 6 sept. 1919, p.1k2. *De Telegraaf*, 11 sept. 1919, avondblad, blad 2, p.5, k.3.

Afb. 9 'Groenendaal uit de Katholieke Kamerclub'. Nolens: 'Ik heb je nu stevig vast, – kronkel maar zooveel je wilt, reptiel!' *De Amsterdamer*, 11 okt. 1919.

hem door tussenkomst van Nolens onmogelijk gemaakt. De dag daarop werd Van Groenendaal uit de Roomsche Katholieke Kamerclub gezet (afb. 9).³⁸ Dat leidde tot speculaties in de pers of Van Groenendaal al of niet als kamerlid aanbleef. Als hij aftrad dan konden we volgens de *Bredasche Courant* het koddige geval beleven dat

zijn boezemvriend, de Limburgse 'bierkandidaat' en oud-kamerlid Beckers, die indertijd de benen uit zijn lichaam liep om Van Groenendaal te steunen, op het Binnenhof kwam. Met hem zou volgens die Bredase krant een betrekkelijk grote nul in de Kamer komen, want Beckers had volgens dat blad nooit iets gepresteerd.

38 Katholiek Documentatie Centrum, Archief RK Staatspartij, inv. nr. 104. Notulenboek Katholieke Kamerclub, 1 okt. 1919.

Afb. 10 Spotprent Jean Beckers: 'Jean er uit. Jean er in.' Historisch Centrum Limburg, fotocollectie RAL P-0467-001.

De vrolijke 'Jean oet Joabèèk' kon beter bij zijn meshopen blijven (afb. 10).³⁹ In de media bleef Van Groenendael stellig ontkennen dat hij op 20 juni, of op welke andere dag ook, in Brussel of elders propaganda gemaakt had voor annexatie van Limburg bij België of voor het houden van een referendum.

Op 14 oktober 1919 legde hij in de Tweede Kamer een verklaring af waarbij hij erkende altijd al een voorstander van een referendum te zijn geweest.⁴⁰ Van Groenendael ontkende niet in Brussel geweest te zijn. Wel ontkende hij te hebben geijverd voor een referendum. Waarom zou hij dat gedaan hebben, stelde hij, nu in Parijs reeds tot een andere oplossing besloten was zonder grenswijziging? Er volgde een heftig debat. Henri Marchant van de Vrijzinnig Democratische Bond vatte de kwestie met een

vraag samen: was hier sprake van landverraad, of van grenzeloze domheid omdat Van Groenendael het onderwerp referendum ter sprake had gebracht in een tijd dat dit een verkeerde schijn kon wekken? Van Groenendael zou de Kamer en zichzelf een groot plezier doen te verklaren met wie hij in Brussel had gesproken. Dat kon Van Groenendael niet doen, antwoordde hij, voordat hij met die persoon had overlegd.

Het kamerdebat was een startsein voor kranten om allerlei geruchten publiek te maken die uit 'goede, betrouwbare bronnen' waren vernomen. Volgens *Het Volk* was de Nederlandse regering door de Amerikaanse legatie van het bezoek van Van Groenendael op de hoogte gebracht. Daarentegen meldde *De Tijd* dat het de Engelse legatie was geweest.⁴¹ Tegelijkertijd

39 *Bredasche Courant*, 2 okt. 1919, p.1, k.3.

40 O.a. *De Standaard*, 7 okt. 1919, blad 2, k.5. HTK 1919-1920, 14 okt. 1919, 65.

41 *Het Volk*, 15 okt. 1919, blad 2, p2k3 en p4k2. *De Tijd*, 17 okt. 1919, p.2, k.3.

deed in Limburg het gerucht de ronde dat het Beckers was geweest die Van Groenendael had vergezeld en de zaak aan het rollen had gebracht. Beckers zou zelf echter niet bij het bewuste gesprek aanwezig zijn geweest. Beckers en Van Groenendael, eens vrienden, waren volgens sommige kranten nu vijanden.⁴² Ondertussen kwam Van Groenendael steeds meer in het nauw. Zo stelde hij zich niet meer verkiesbaar voor een volgende periode als voorzitter van de Nationale Vereniging Eigen Erf en de Eerste RK Levensverzekerings Maatschappij te Nijmegen ontsloeg hem als commissaris.⁴³

Tijdens de zitting van de Tweede Kamer op 11 november verklaarde Van Groenendael dat hij samen met een Nederlandse reisgezel naar de Franse legatie in Brussel had moeten reizen voor het verkrijgen van visa. Daar raakte hij in gesprek met de Franse gezant, waarbij ook het onderwerp referendum ter tafel kwam. Hoewel hij een fervent voorstander was van een referendum, moest hij erkennen dat op dat moment zeker geen meerderheid voor België te verwachten was. Met wie hij in Brussel was geweest, vertelde Van Groenendael niet. Wel achtte hij het van groot belang te melden de vaste overtuiging te hebben dat de Franse gezant aan niemand enige mededeling gedaan had van dit particuliere gesprek.⁴⁴

Ook nu ontspon zich een debat in de Tweede Kamer. De katholiek Koolen vond het vreemd dat Van Groenendael voor een visum ontvangen was door de gezant. Hij stelde verder dat Van Groenendael ook op een andere plaats in Brussel propaganda voor een referendum had gemaakt. Meer kon Koolen niet daarover zeggen omdat hem een en ander was medegedeeld onder absolute geheimhouding.

Afb. 11 Henri van Groenendael met echtgenote Albine Marsigny. Beeldbank Archief De Domijnen Sittard-Geleen, Glasplatencollectie J. Wilms, Sittard, nr. 450.

De socialist Schaper vond het nu de spuigaten uitlopen en meende dat de Kamer zich langzamerhand blameerde. Daarom riep hij de regering op om de Kamer in deze nader in te lichten. Elf dagen later, op 22 november 1919, verklaarde de minister van Binnenlandse Zaken en tijdelijk voorzitter van de ministerraad Ruijs de Beerenbrouck dat de mededeling die Van Groenendael op 11 november had gedaan, dat hij te Brussel met geen andere autoriteit dan de Franse legatie gesproken had over het houden van een referendum in Limburg, niet overeenkwam met de inlichtingen waarover de regering beschikte. Hij voegde er nadrukkelijk aan

42 *De Amstelbode*, p1k2. *De Tijd*, 24 okt. 1919, p.1, k.1. *Het Volk*, 29 okt. 1919, p.2, k.3.

43 *Nieuwe Haarlemsche Courant*, 4 nov. 1919, p1k3. Eigen Erf was een in 1917 opgerichte te Utrecht gevestigde rechtspersoon tot het bevorderen van het grondgebruik en grondbezit t.b.v. land- en tuinbouw. *De Nieuwe Courant*, 11 maart 1917, ochtendblad, p2k4. *Arnhemse Courant*, 5 nov. 1919, p.3, k.3.

44 HTK 1919-1920, 11 nov. 1919, 254.

toe dat hij in het landsbelang geen enkele nadere mededeling in deze zaak kon doen.⁴⁵ Van Groenendael vond dat hij zich daardoor niet kon verdedigen en verzocht Ruijs de Beerenbrouck een nader onderzoek naar die inlichtingen in te stellen.⁴⁶ Dat gebeurde niet. In de Tweede Kamer kwam de kwestie verder niet aan de orde.

Dat zowel Van Karnebeek als Ruijs de Beerenbrouck zo geheimzinnig deden, kwam omdat de zaak internationaal politiek gevoelig lag. Met een schrijven van 2 juli 1919 werd Van Karnebeek door de Nederlandse legatie in Brussel geïnformeerd dat Van Groenendael bij de Amerikaanse gezant gepleit had voor het houden van een referendum in Limburg.⁴⁷ Ter voorbereiding van de verklaring die hij op 14 oktober in de Tweede Kamer zou afleggen, had Van Groenendael nog graag gesproken met zijn echtgenote Albine Marsigny en met Pierre Nothomb (1887-1966), de voorman van de Belgische nationalistische beweging *Comité de Politique Nationale* en fel voorvechter van annexatie, maar daar wat het niet van gekomen (afb. 11).⁴⁸ Wel werd hij voorafgaande aan de zitting van de Tweede Kamer van 14 oktober nog door Van Karnebeek ontvangen. Op de vraag of de minister hem kon mededelen wat de Nederlandse legatie in Brussel over hem gerapporteerd had, antwoordde Van Karnebeek dat de regering buiten de affaire stond en hij dus niet aan zijn verzoek kon voldoen. ‘Zonder verder aan te dringen, en zich overigens correct gedragende, ging de verrader heen,’ aldus de dagnotitie uit het werkarchief van Van Karnebeek.⁴⁹ Dat het dagen duurde voordat Ruijs de Beerenbrouck de Kamer antwoordde, kwam omdat hij

Afb. 12 De Magnificat kapel in Nunhem. Foto van de auteur.

de tekst eerst met de Amerikaanse legatie in Brussel wilde afstemmen omdat de Amerikanen buiten de publiciteit wilden blijven.⁵⁰

Van Groenendael wist dat Jean Beckers hem bij zijn partij had verraden. Beckers wilde Van Groenendael uit Nederland weg hebben en had volgens de voorzitter van de RK Kiezersbond

45 Tweede Kamer, 1919-1920, Kamerstuk zonder nummer. Missive Ruijs de Beerenbrouck, 22 nov. 1919.

46 *De Telegraaf*, 3 dec. 1919, avondblad, blad 2, p.6, k.1.

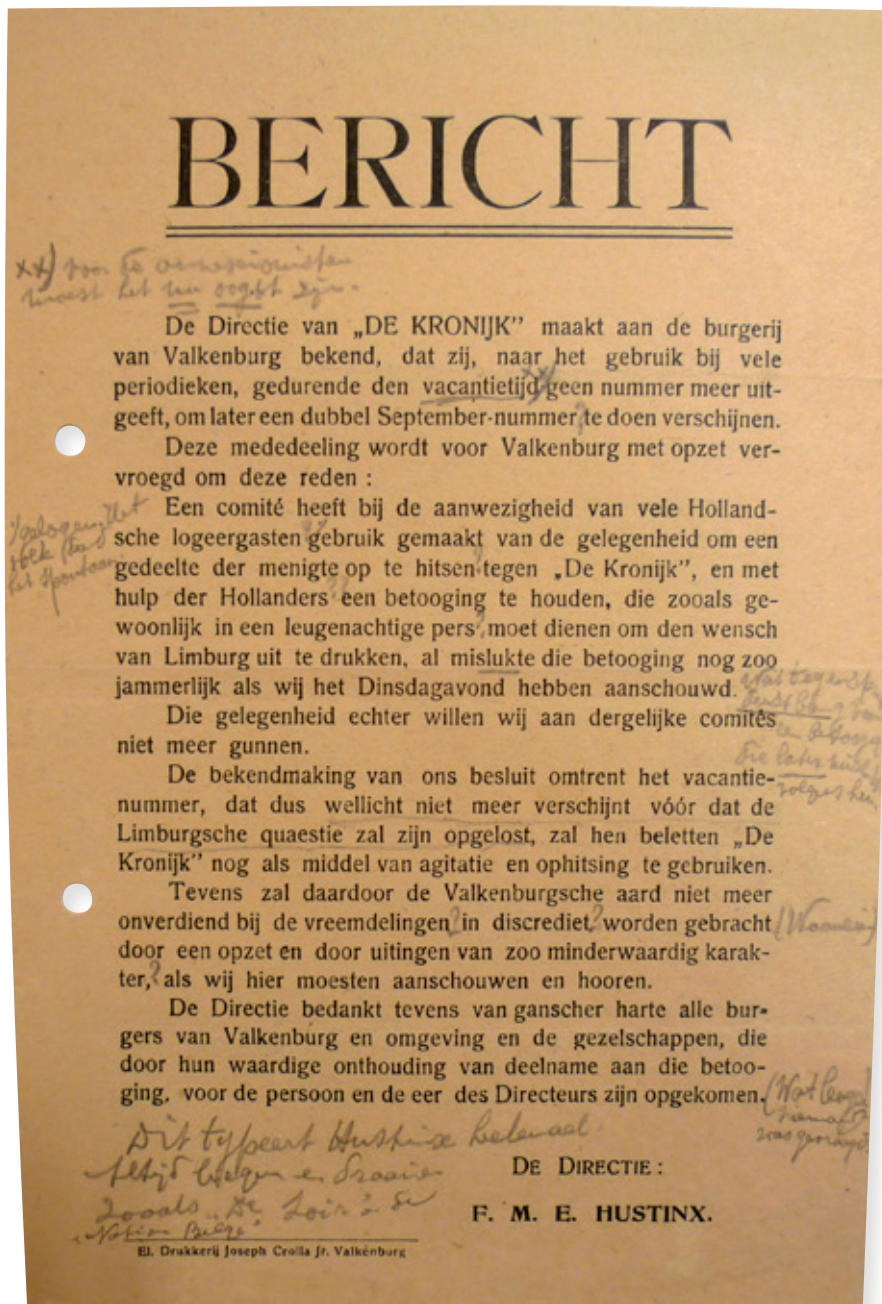
47 NA, Inventaris van de archieven van het Nederlandse Gezantschap/Nederlandse Ambassade in België (en Luxemburg), 1839-1954 (1961), 1924-1954, inv. nr. 959.

48 Delaune, *Un mariage Limbourgeois et Wallon*, 67-72.

49 Aantekening 14 okt. 1919, NA, Ministerie van Buitenlandse Zaken; Werkarchief Minister van Buitenlandse Zaken, H.A. van Karnebeek, inv. nr. 54.

50 Nederlandse legatie aan Amerikaanse ambassadeur, 20 nov. 1919, NA, archieven Gezantschap, inv. nr. 959.

Afb. 13 Het bericht van Ferdinand Hustinx dat *De Kronijk* tijdelijk zou stoppen met daaronder commentaar van (vermoedelijk) Charles Ruijs de Beerenbrouck: 'Dit typeert Hustinx helemaal. Altijd liegen en draaien...?'. Nationaal Archief Den Haag, Inventaris van het archief van jhr. mr. Ch.J.M. Ruijs de Beerenbrouck [levensjaren 1873-1936], 1896-1936 (1974), inv. nr. 7.

voor Limburg daarvoor twee redenen. Vertrok Van Groenendael, dan kon hij diens plaats als kamerlid innemen. Bovendien hadden Beckers en Van Groenendael een geheime afspraak gemaakt om inzake Bergerode alles samen te delen. Beckers zou de helft krijgen van wat Van Groenendael als uitkoopsom voor zijn aandelen zou krijgen, en omgekeerd zou Van Groenendael de helft krijgen van de opbrengst van de aandelen van Beckers. Zou Van Groenendael het land verlaten, dan hoopte Beckers onder het motto ‘wat niet weet, wat niet deert’ de boven zijn hoofd hangende vermogensvermeerdering-belasting te kunnen ontduiken.⁵¹

Zo ver kwam het niet. Van Groenendael bleef (vooralsnog) in Nederland wonen. In 1920 schonk hij zijn geboortedorp Nunhem een Mariakapel, de zogenaamde Magnificatkapel (afb. 12). In 1922 werd hij niet meer herkozen. Nadien vertrok hij uit Nederland en overleed in 1944 in Brussel. Hoewel zijn naam verbonden blijft met de annexatiekwestie, zette hij zich ook in voor andere politieke zaken. Zo maakte hij in 1907 propaganda voor een verbeterde wetgeving op het gebied van dierenbescherming, en zette hij zich in 1918 in voor meer woningbouw in de mijnstreek.⁵² Omdat hij echter, nadat hij uit zijn fractie was gezet, aanbleef in de Tweede Kamer werd hij nog in 2022 op de provinciale televisiezender L1 beschuldigd van zetelroof.⁵³

Annexionistisch geleuter

De in de aanhef van dit artikel genoemde tweede persoon die het publiekelijk moest ontgelden, was Ferdinand Hustinx, de redacteur

van het in Valkenburg verschijnende blad *De Kronijk* dat bekend stond als pro-Belgisch en dat door sommigen zelfs als anti-Nederlands en anti-Limburgs werd gezien.⁵⁴ Ferdinand Hustinx stamde uit een familie van kooplieden. Zijn vader Clemens was koffiehandelaar, lid van Gedeputeerden Staten in Limburg en behoorde tot de hoogst aangeslagenen door de belastingdienst in de provincie Limburg. Toen de Maastrichtse koopman Jozef Hustinx eind april 1919 vernam dat zijn schoonbroer (en achterneef) een tijdschrift met een openlijk anti-vaderlandse strekking in Valkenburg had opgericht, schreef hij aan minister Ruijs de Beerenbrouck dat, behoudens ‘enige ontoerekenbare’, alle familieleden dat tijdschrift afkeurden en ten zeerste betreurden.⁵⁵ Dit voorbeeld getuigt van verdeeldheid over de annexatiekwestie binnen één familie.

Tijdens de opening van het Limburgse Zomerfeest op zondag 10 augustus 1919 sprak Mrg. Henri Poels (1868-1948) uit Heerlen, onder veel bijval van de toehoorders, over landverraders. *De Kronijk* loog er volgens Poels maar op los om Nederland bij de Vredesconferentie in Parijs zwart te maken.⁵⁶ Het feest werd een grote anti-annexionistische betoging die haar uitwerking niet miste. Twee dagen later verklaarde Hustinx dat het blad wellicht niet meer zou verschijnen voordat de Limburgse kwestie was opgelost (afb. 13). Landelijk oogste dat bericht applaus in de media; hopelijk bleef men een tijdje verschoond van het ‘annexionistisch geleuter’.⁵⁷ Hoewel *De Kronijk* in oktober 1919 nog één keer verscheen, was het blad bedoemd te verdwijnen. Nadat bij Hustinx de ruiten waren ingeslagen, verhuisde hij naar België.

51 Voorzitter aan Ruijs de Beerenbroeck, 9 nov. 1919, NA, Inventaris van het archief van jhr. mr. Ch.J.M. Ruijs de Beerenbrouck [levensjaren 1873-1936], 1896-1936 (1974) (archief Ruijs), inv. nr. 7. Zie ook: Delaune, *Un mariage Limbourgeois et Wallon*, 67-72.

52 *Algemeen Handelsblad*, 4 okt. 1907, avondblad, blad 3, p9k5. Ibidem 8 feb. 1918, ochtendblad, blad 2, p5k5.

53 L1 TV, Stemmen uit het Limburgse verleden: Henri van Groenendael, juni 2022.

54 *De Zuid-Limburger*, 12 aug. 1919, p.1, k.1.

55 Jos. Hustinx-Motké aan Ruijs de Beerenbrouck, 1 mei 1919, NA, archief Ruijs, inv. nr. 7.

56 *De Maasbode*, 13 aug. 1919, ochtendblad, p1k4. Op 24 feb. 1928 kwam het *Limburgsch Dagblad* hierop terug, p.2, k.1.

57 O.a. *De Maasbode*, 12 aug. 1919, avondblad, p.2, k.2.

Op een bijeenkomst in maart 1920 van het *Comité de Politique Nationale* werd Hustinx door hun voorzitter, de al vermelde, Pierre Nothomb geprezen. Hustinx die door ziekte afwezig was, riep in een schriftelijke verklaring de Belgen op te blijven ijveren voor een referendum in Limburg. Tenslotte waren Limburgers nog altijd Belgen.⁵⁸ Dat was echter niet de mening van de uit de Maastrichtse familie van ondernemers en politici stammende Edouard Regout (1877-1947) die de bijeenkomst verstoorde door luid te roepen een Limburger te zijn en dat hij en andere Limburgers bij Nederland wilden blijven. Onder politiebegeleiding moest hij het gebouw verlaten. Terwijl Hustinx in de Nederlandse media werd verguisd, werd Regout geprezen voor zijn moedige daad.⁵⁹ Ferdinand Hustinx bleef in België wonen en overleed in 1935 op kasteelhoeve Printhaghen te Kortesseem.

Van bierbrouwers en andere verhalen

Een andere persoon die verdacht werd van annexionistische activiteiten was de bierbrouwer Nicolaas Gilissen uit Sint Pieter. Hij kwam ter sprake in een rapport van de Inlichtingendienst Maastricht aan de procureur-generaal bij het Gerechtshof te 's-Hertogenbosch en de Centrale Inlichtingendienst te 's-Gravenhage. Hierin werd gesteld dat uit goede bron was vernomen dat Gilissen onlangs met het kamerlid Van Groenendael in Brussel en Parijs besprekingen had gevoerd over de annexatie van Limburg.⁶⁰ Wie zij hadden gesproken, bleef onvermeld. Gilissen zou bovendien moeite doen om een 'Economischen Bond voor

Limburg' te stichten, die ook de annexatie tot doel moest hebben.⁶¹

In een rapport van 27 juli aan diezelfde procureur-generaal ging de rijksveldwachter-rechercheur Max Cappel (1866-1948), die sinds eind 1918 aan Justitie rapporteerde over het annexionistische gevaar in Zuid-Limburg, nader in op Nicolaas Gilissen.⁶² Zo was hem ter ore gekomen dat een zekere Eberhard, eveneens een Maastrichtse bierbrouwer, samen met een paar andere Maastrichtenaars met annexionistische sympathieën, naar Brussel was geweest. Nader onderzoek had uitgewezen dat dit Joseph Eberhard was, wonende Achter de Molens. Deze zou samen met Gilissen en Hyacinthe de Beaumont, een oud-raadslid van Maastricht die kort daarvoor door de Belgische regering was gedecoreerd, in Brussel vooraanstaande Belgische annexionisten hebben getroffen. Het drietal had in Brussel vele koffiehuzen bezocht en zich zeer luidruchtig gedragen door te zingen en te drinken op de toekomstige annexatie van Limburg. Gilissen zou dronken, zoals hij vaker was, toosten gehouden hebben waarin hij de aansluiting van Limburg bij België verheerlijkte en beweerde dat de meeste Limburgers met ongeduld op de vereniging van Limburg met België wachtten. Wie het drietal had getroffen, bleef ook hier onvermeld. Ondanks dat hij daartoe onderzoek had gedaan, kon Cappel het beweerde nog niet overtuigend bevestigen. Het kwam hem evenwel waarschijnlijk voor omdat zij tot de vurigste Maastrichtse annexionisten behoorden.

Jos Eberhard, geboren in 1877 in Maastricht, was sinds 1902 gehuwd met Gertrude Prick, de dochter van een bierbrouwer, en was directeur

58 O.a. LK, 22 maart 1920, p1k2. *De Zuid-Limburger*, 23 maart 1920, p.2, k.3.

59 Aanvankelijk werd bericht dat Edouards broer Edmond (1870-1926) de bijeenkomst verstoorde. O.a. LK 22 maart 1920, p.3, k.2.

De Zuid-Limburger, 23 maart 1920, p2k3. *De Maasbode*, 6 april 1920, avondblad, blad 1, p.2, k.4. *Algemeen Handelsblad*, 7 april 1920, avondblad, blad 1, k4. LK, 8 april 1920, blad 1, k.2.

60 Inlichtingendienst Maastricht aan PG en CID, 24 juli 1919. NA, MVJ, inv. nr. 16442.

61 Dit is moeilijk te plaatsen, want er bestond reeds een Economische Bond. Deze in 1917 opgerichte liberale partij deed eind maart 1919 ook mee aan de verkiezingen voor de Provinciale Staten in Limburg. Uitslag zie: *De Tijd*, 2 april 1919, p.2, k.2.

62 Cappel aan PG, 27 juli 1919, NA, MVJ, inv. nr. 16442.

Afb. 14 December 1898. Zittend Nicolaas Gilissen en diens echtgenote Maaïke Lemaire met hun zoontje Colleke, geboren 1898. Staand Elise Gilissen, de zus van Nicolaas, en haar echtgenoot Lambert Coenegracht. Privécollectie.

van de bierbrouwerij 'De Drie Leeuwen' van de firma Prick-Lijnen. In mei 1919 kandideerde Eberhard namens de Economische Bond Maastricht bij de verkiezingen voor de gemeenteraad. De *Limburger Koerier* adviseerde de katholieke kiezer vooral niet op deze partij te stemmen, want achter deze naam 'verborgen zich de meer achterhoudende liberalen'.⁶³ Eberhard werd niet gekozen, maar in de media werd hij niet met annexionisme geassocieerd.

Anders luidt het verhaal Gilissen. Nicolaas Gilissen werd in 1872 geboren in Maastricht. Zijn vader Nicolaus was ook bierbrouwer en lid van de gemeenteraad van Maastricht. Zijn moeder Constance Maielle stamde uit een familie van kooplieden. In 1896 huwde Nicolaas met Maaïke (Maria) Lemaire (afb. 14). Ook Maaïke kwam uit een familie van kooplieden en bierbrouwers. Al vroeg stond Nicolaas bekend als kunstliefhebber en verzamelaar en dat bleef hij zijn leven lang.⁶⁴ In 1907 verwierf hij het Huis de Torentjes in Sint Pieter, het tegenwoordige woonhuis van de violist en orkestleider André Rieu (afb. 15). Het is dus mogelijk dat Gilissen en Van Groenendael elkaar van Sint Pieter kenden. Zoals ook Jean Beckers en De Beaumont bekenden van elkaar waren (afb. 16).

In 1919 wilde Nicolaas Gilissen voor de RK Kiezersbond meedoen aan de verkiezingen voor de gemeenteraad in Sint Pieter, maar dat stuitte op veel verzet. Gilissen was namelijk in opspraak omdat hij geweigerd had een volkspetitionnement te tekenen dat verzocht Maastricht en Limburg bij Nederland te laten blijven.⁶⁵ Hij verdedigde zich door te stellen dat hij geen annexionist was, maar in de eerste plaats Limburger en dat hij het petitionnement niet getekend had uit protest tegen de stiefmoederlijke behandeling welke Limburg steeds van de Nederlandse regering ondervond. Des-

Afb. 15 Huis de Torentjes in Sint Pieter.
Foto van de auteur.

ondanks kwam hij op de kieslijst terecht, zij het op een lage plaats. Nadat hij vervolgens met voorkeursstemmen toch werd gekozen, verspreidde het Franse persagentschap *Havas* het bericht dat annexionistische kandidaten en met name hun leider Gilissen in Maastricht bij de gemeenteraadsverkiezingen een grote overwinning hadden behaald. Ook het Parijse blad *Information* beweerde dat in Maastricht de annexionisten de overwinnaars waren. De Nederlandse pers reageerde fel op deze onjuiste berichtgeving. In Maastricht waren geen annexionisten in de gemeenteraad gekozen, stelde men. Gilissen was gekozen in de kleine grensgemeente Sint Pieter, een dorp met nog geen vijfhonderd kiezers. Van Gilissen, die

63 Zie voor kieslijst: *Advertentieblad voor Limburg*, 17 mei 1919, blad B, p.2, k.1.

64 Zie: P. Doppler, 'Zilver der Schutterij van de heerlijkheid St. Pieter nabij Maastricht', in: *De Maasgouw*, juni 1909.

65 Uitslag petitionnement: *LK*, 3 april 1919, blad 1, p1k1. *LK*, 5 april 1919, blad 2, k.1.

getypeerd werd als een van de bierkoningen van Maastricht en eigenaar van tal van kleinere bierhuizen, was met betrekking tot zijn annexionistische gevoelens alleen bekend dat hij het *petitionnement* niet had getekend. Dat Gilissen bij het bezoek van koningin Wilhelmina op 1 maart 1919 aan Maastricht de Nederlandse vlag bij zijn woning had uitgehangen, kon niet verhinderen dat hij in de media werd gehemeld als annexionist.⁶⁶ Omdat in die periode gemeentelijke herindelingen voor de deur stonden, vroeg de minister van Binnenlandse Zaken Ruijs de Beerenbrouck zich af of met 'annexionist' werd bedoeld een aanhanger van de aanhechting van Sint Pieter bij de gemeente Maastricht. Waarop de commissaris van de Koningin in Limburg, aan wie de vraag was gesteld, hem informeerde dat inlijving bij België werd bedoeld. Gilissen had het volks*petitionnement* niet getekend omdat hij de Nederlandse nationaliteit wilde verwisselen met de Belgische, maar als protest tegen de achterstelling van Limburg bij de andere provincies.⁶⁷

Hyacinthe de Beaumont: van paljas tot paria

Terwijl de media-aandacht rond Gilissen na een paar dagen verstomde, was Hyacinthe de Beaumont wel vaker in het nieuws. Hyacinthe werd in 1873 geboren in Maastricht. Zijn vader Edouard was ondernemer, zijn moeder Lucie Renkin de dochter van een Luikse wapenfabrikant. Toen zijn vader in 1895 overleed nam Hyacinthe de wijnhandel van hem over. Het jaar daarop huwde hij met Joséphine Hoeberechts, wier vader Albert bierbrouwer was (afb. 17). Toen Albert Hoeberechts overleed, zette zijn echtgenote Catharine Lemaire, de brouwerij voort. Catherine was een tante van Maaike Lemaire, de echtgenote van

Afb. 16 Diner door Hyacinthe de Beaumont aangeboden aan Jean Beckers 'à l'occasion d'une transaction amicale', 5 juli 1914. Privécollectie.

Nicolaas Gilissen. Buiten dat hun echtgenotes dus nichtjes waren, hadden De Beaumont en Gilissen ook een gemeenschappelijke overgrootvader: Henri Maielle. Bovendien hertrouwde de weduwnaar Nicolaus Gilissen in 1898 met Mimie de Beaumont, een tante van Hyacinthe. Er was dus sprake van verwantschap via diverse lijnen.

⁶⁶ O.a. *Delftsche courant*, 26 mei 1919, p2k1. *De Telegraaf*, 27 mei 1919, ochtendblad, blad 2, p.5, k.1. *De Zuid-Limburger*, 28 mei 1919, p.2, k.1.

⁶⁷ Binnenlandse Zaken aan commissaris, 27 mei 1919 nr. 6587. Commissaris aan minister, 31 mei 1919 nr. 995. HCL, Kabinet van de Commissaris der Koningin in Limburg, 1914-1944, inv. nr. 183.

Afb. 17 Hyacinthe de Beaumont en echtgenote Joséphine Hoeberechts met hun zoon Edouard (geboren 1897) en dochter Aline (geboren 1898). Privécollectie.

Vanaf maart 1900 diende Hyacinthe als tweede luitenant bij de dienstdoende schutterij in Maastricht. Toen hem in maart 1904 ontslag werd verleend, werd tegelijkertijd ook Charles Ruijs de Beerenbrouck ontslag verleend als tweede luitenant bij diezelfde schutterij.⁶⁸ Terwijl Ruijs de Beerenbrouck carrière maakte in de landelijke politiek, werd Hyacinthe in 1901 gekozen in de gemeenteraad van Maastricht. Het raadswerk had zeker niet zijn volledige aandacht. Zo schreef *Limburgs Belang*, het politiek weekblad voor het zuiden, in 1909 dat de heer de Beaumont bij het einde van een discussie, blijkbaar vrolijk gestemd, ter vergadering kwam en tot ieders verbazing meteen het woord nam om in enige verwarde en onsamenhangende zinnen onder meer te betogen dat aan ambtenaren een recht op drie weken verlof moest worden toegekend. Waarop er in de raad geglimlacht werd.⁶⁹ In februari 1916 ging hetzelfde periodiek helemaal los.

‘Het plechtige ogenblik van de Maastrichtse raadszittingen is de binnenkomst van de heer H.C.J.H. de Beaumont. Te zes uur ongeveer, geruime tijd dus na de aanvang der vergadering, treedt Zijn Edelachtbare uit de antichambre tevoorschijn, terwijl zijn joviaal en blozend gelaat de genoeglijke stemming weerspiegelt, waarin hij na een ongetwijfeld copieus diner verkeert. Na een ceremoniële handdruk met de burgemeester gewisseld te hebben, vleit dit puikje van onze raad zich welbehaaglijk in zijn zetel neer, om gedurende een paar uur welwillend te luisteren naar het hetgeen de mede-edelachtbaren weer te vertellen hebben. Bij hoge uitzondering mengt hij zich de discussies en bijna waren we ditmaal getuige geweest van zo’n hoogst zeldzame gebeurtenis. Hij vroeg en ver-

*kreeg het woord, maar het bleef helaas bij de verklaring dat de vorige spreker hem de woorden uit de mond had genomen, daar hij juist hetzelfde had willen zeggen’.*⁷⁰

Op 25 februari 1919 riep het gemeenteraadslid Frans Janssen (1871-1952) de gemeenteraad van Maastricht op te besluiten om met alle kracht te protesteren tegen elke poging om de stad van Nederland af te scheiden en het college van Burgemeester en Wethouders op te dragen om dit besluit overal ter kennis te brengen waar dit nodig of nuttig geacht werd. Op de vraag van burgemeester Leopold van Oppen of de motie met algemene stemmen als aangenomen kon worden beschouwd, strooide De Beaumont roet in het eten. Hij vroeg zich af of de raad wel overtuigd was dat de Belgische regering inderdaad plannen had om een gedeelte van Nederland te annexeren, of dat de raad slechts afging op het ‘courantengeschrijf’. Hij kwam veel in België en daar werd niet zoveel over deze kwestie gesproken. Daarom vreesde hij dat indien deze motie werd aangenomen de raad verweten zou kunnen worden in deze al te voorbarig te zijn geweest. Zolang hij van officiële zijde niets wist, kon hij een dergelijke motie niet steunen. De burgemeester onderbrak een discussie tussen Janssen en De Beaumont en bracht de motie in stemming. Bij afwezigheid van een raadslid werd deze aangenomen met 21 tegen 1 stem. Onder applaus sprak de burgemeester vervolgens zijn leedwezen uit dat een raadslid tegen een dergelijke motie had gestemd.⁷¹

Bij het voorstellen van de gemeenteraad aan koningin Wilhelmina tijdens haar bezoek aan Maastricht op 1 maart 1919 was De Beaumont nog aanwezig. Voor de volgende gemeen-

68 *Nederlandsche Staatscourant*, 8 maart 1900, p11k1. Ibidem, 8 maart 1904, p.2, k.1.

69 *Limburgs Belang*, 2 jan. 1909, p.3, k.1.

70 *Limburg's Belang*, 18 feb. 1916, p.2, k.3.

71 *Gemeenteblad van Maastricht* 1919 nr. 4, notulen raadsvergadering 25 feb. 1919.

Bruxelles, le 15 juillet 1919.

N.º A. 149 g. e.

Mon cher Collègue,

Comme suite à la lettre que vous avez bien voulu m'adresser au sujet de M. de Beaumont, H., conseiller communal à Maestricht et M. Heinen, de Liège, j'ai l'honneur de vous faire connaître que le premier a été nommé Chevalier de l'Ordre de la Couronne par Arrêté Royal du 4 juillet.

En ce qui concerne M. Heinen, la proposition a été transmise à la Commission de la Reconnaissance Nationale, comme objet rentrant dans ses attributions.

Veuillez agréer, mon cher Collègue, les assurances de mes sentiments dévoués.

Broqueville

De la part
de Monsieur J. Dallemagne,
Membre de la Chambre des Représentants,
35, rue Darchis,

Liège.

avec ses sentiments dévoués

Afb. 18 Schrijven d.d. 15 juli 1919 van de Belgische minister van Binnenlandse Zaken Charles de Broqueville aan een lid van de Belgische Tweede Kamer waarin hij meedeelt dat bij Koninklijk Besluit van 4 juli Hyacinthe de Beaumont was benoemd tot Ridder van de Kroonorde. Privécollectie.

teraadsverkiezingen stelde hij zich niet meer verkiesbaar.⁷² Begin juli werd hij door de Belgische regering benoemd tot Ridder in de Kroonorde (afb. 18). Omdat deze decoratie met het eerdere tegenstemmen in verband werd gebracht en het De Beaumont de reputatie bezorgd had een annexionist te zijn, had een journalist van *De Nieuwe Courant* een interview met hem. De Beaumont verklaarde slechts te hebben tegengestemd omdat Janssen had geweigerd enige dagen te wachten met het indienen van de motie, totdat antwoord was ontvangen van de Belgische regering op vragen van de Nederlandse in zake deze kwestie.

Dit laatste had te maken met de ontwikkelingen bij de Vredesconferentie in Parijs. Ook de Nederlandse regering was zich bewust van krantenberichten waarin gewag werd gemaakt van Belgische gebiedseisen en had haar zorgen over dat laatste in Parijs uitgesproken. Behalve dat het secretariaat-generaal van het Vredescongres aan de Nederlandse regering liet weten dat neutrale staten werden opgeroepen tot het bijwonen van zittingen die gewijd werden aan kwesties die hen rechtstreeks aangingen, verklaarde Van Karnebeek in de Tweede Kamer dat de regering zich tegen elke vorm van gebiedsafstand zou verzetten. Toen op 17 februari 1919 een communiqué van het Belgische ministerie van Buitenlandse Zaken verscheen, waaruit bleek dat de Belgische regering in Parijs vraagstukken aanhangig had gemaakt waarbij de Nederlandse belangen rechtstreeks waren betrokken, had de Nederlandse regering de Belgische om nadere inlichtingen gevraagd. Hoewel daarop nog geen antwoord was gekomen, informeerde Van Kamerbeek de Tweede Kamer dat de hierboven bedoelde verklaring dat de regering zich zou verzetten tegen elke vorm van gebiedsafstand, nu ook officieel aan

de grote mogendheden ter kennis werd gebracht.⁷³

Achteraf vond De Beaumont zijn tegenstemmen een onvoorzichtige en ondoordachte handeling en hij ontkende hardnekkig een annexionist te zijn. Hij was een goed Nederlander en zou zich met kracht verzetten wanneer België op onrechtmatige wijze de hand wilde leggen op enig deel van Nederland. Zou men op vriendschappelijke wijze tot overeenstemming komen dan zou hij vanuit zakelijke overwegingen overgang van een deel van Limburg kunnen goedkeuren. Hoewel de journalist van *De Nieuwe Courant* had verwacht eindelijk een ware annexionist te zullen spreken, had hij achteraf zeker niet de indruk iemand te hebben ontmoet die het 'duistere wroeten' van de Belgische regering wilde ondersteunen. Dit werd later door een aantal Maastrichtenaren aan hem bevestigd.⁷⁴

Terwijl De Beaumont door de *Limburger Koerier* werd neergezet als een paria, werd hij in België gevierd als een *un homme de cœur*, een man met hart.⁷⁵ Behalve dat hij tijdens de oorlog een Belgische keukenmeid werk bood en een vluchtelingetje in huis nam, had hij zich breder ingespannen voor Belgische vluchtelingen en krijgsgevangenen (afb. 19 en 20). Zo had hij als tussenpersoon gefungeerd voor uitwisseling van correspondentie tussen Belgische soldaten en hun families en had hij hen geld geleend. Uit erkentelijkheid werd hij door de Belgische regering gedecoreerd. Tijdens een banket in het Belgische Huy werd hij gehuldigd samen met ene Joseph Heinen, eigenaar van een café in Luik, met wie hij had samengewerkt. In zijn dankwoord sprak hij de wens uit dat de Belgische en Nederlandse regering het eens konden worden. Wat de uitkomst van de besprekingen ook mochten zijn, één ding bleef

72 LK, 3 maart 1919, blad 2, k1. Voor kieslijst zie: LK, 9 april 1919, blad 3, k.2.

73 Aanhangsel Tweede Kamer 1918-1919 nummer 230. HTK 1918-1919, 18 feb. 1919, 1431.

74 *De Nieuwe Courant*, 27 aug. 1919, p.5, k.2.

75 LK, 13 aug. 1919, blad 2, k.3. *Journal de Huy*, 28 aug. 1919.

Afb. 19 De terugkeer van Belgische vluchtelingen had ook gevolgen voor de arbeidsmarkt; zelfs op microniveau. *Limburger Koerier*, 28 nov. 1918, eerste blad, pag. 4, kol. 4.

over: de broederlijke genegenheid die de Maastrichtenaars voor de Belgen koesterden; dit ondanks de echt duivelse inspanningen van bepaalde journalisten die echter niets Maastrichts hadden. Hij wenste de toehoorders vrede en geluk en eindigde zijn toespraak met de woorden: *Vive la Belgique!*

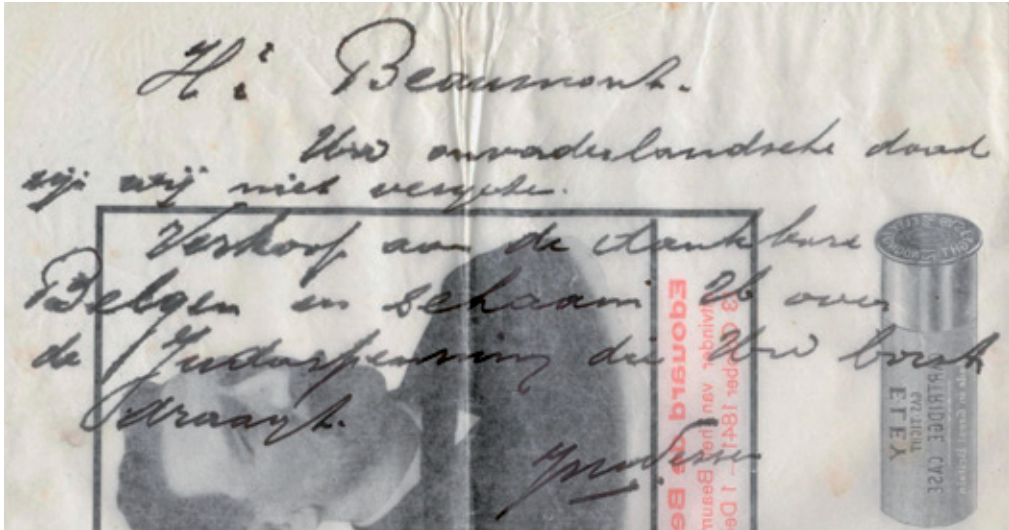
De uitwijding over De Beaumonts 'verdiens' lokte een felle reactie uit bij de *Limburger Koerier*. Het tijdens de oorlog overbrengen van Belgische correspondentie vanuit Maastricht naar bezet gebied strookte niet met de Nederlandse neutraliteit omdat er vooral spionnenberichten werden overgebracht. De hoofdredacteur Jac. van Term voelde zich persoonlijk aangesproken en richtte zich in een open brief tot De Beaumont. De geboren Haarlemmer onderstreepte uit vrije keuze Maastrichtenaar en Limburger te zijn. Wat had De Beaumont gedaan dat hem het recht gaf zich als Maastrichtenaar voor te doen? Hij had in de gemeenteraad gestemd tegen het gevoelen van bijna alle Maastrichtenaars die hij vertegen-

Afb. 20 Arsène Giquet, 11 jaar. Belgisch vluchtelingetje opgenomen door de familie De Beaumont-Hoeberechts. Privécollectie.

woordigde. Bovendien had hij brieven gesmokkeld; ook die van spionnen die niet enkel tegen Duitsland, maar ook tegen Nederland samenzweerden.⁷⁶ Hierop nam het Belgische blad *La Libre Belgique* het op voor hun *ami de la Belgique*. De *Limburger Koerier* werd neergesabeld als een fanatiek pro-Duits blad en *La Libre Belgique* stak de draak met de verontwaardiging over De Beaumonts daden. Als De Beaumont, in plaats van België brieven te sturen, de Duitsers grind

⁷⁶ LK, 5 sept. 1919, blad 1, k1. LK, 6 sept. 1919, blad 2, k.1.

Afb. 21 Ook buiten de media werd De Beaumont fel bekritiseerd: 'Hr. Beaumont, Uw onvaderlandse daad zijn wij niet vergeten. Verkoop aan de dankbare Belgen en schaam u over de Judaspenning die Uw borst draagt'. Geschreven op pakpapier van de in 1919 door hem opgerichte vennootschap 'Wapenfabrikant Edouard de Beaumont Maastricht'. Privécollectie.

voor hun loopgraven had gestuurd, zou hij de neutraliteit zeker niet hebben geschonden.⁷⁷

Een Nederlander met een on-Nederlandse naam tot ridder der Belgische Kroon te benoemen, en daarmee een daad te huldigen die van landverraad niet ver verwijderd was, was volgens *Het Nieuws van de Dag* een van de meest ongegeneerde uitingen die de Belgische regering kon kiezen om haar gevoelens te uiten ten aanzien van Nederland.⁷⁸ Om buitenlandse onderscheidingen te mogen dragen, was toestemming van de Kroon nodig. Diverse Nederlandse media vonden dat de regering een onderzoek naar De Beaumont moest instellen en dat indien hij een verzoek zou indienen om deze onderscheiding te mogen dragen, hierop

afwijzend beschikt diende te worden.⁷⁹ In 1921 kreeg hij echter formeel toestemming zijn Belgische onderscheiding te mogen aannemen (afb. 21).⁸⁰ Dat dit zolang had geduurd, was niet omdat de regering zich lang zou hebben beraden, maar omdat De Beaumont, naar eigen zeggen, het verzoek pas medio maart 1921 had ingediend.⁸¹

Toen in 1925 onder toezicht van onder andere Mrg. Henri Poels en Leopold van Oppen in Heerlen het monument van de *Souvenir Belge* werd onthuld om de nagedachtenis levend te houden aan overleden Belgische soldaten die gedurende de oorlog in Heerlen in de kolenmijnen hadden gewerkt, was ook De Beaumont daarbij aanwezig (afb. 22). Hij was door het

77 *La Libre Belgique*, 9 sept. 1919, blad 2, k.1.

78 *Het Nieuws van den Dag*, 13 sept. 1919, ochtendblad, blad 1, k.1.

79 O.a. *De Tijd*, 13 sept. 1919, blad 1, k.4.

80 KB 6 april 1921 nr. 33, NA, Inventaris van het archief van de Kanselarij der Nederlandse Orden, 1815-1994, inv. nr. 89oED.8 89oED4 Bestandsnaam 00007144.PDF.

81 *Bv. Algemeen Handelsblad*, avondblad, blad 1, k.2. *Nieuwe Haarlemsche courant*, 12 mei 1921, blad 3, k.3. *Het nieuws van den dag*, 13 mei 1921, avondblad, blad 2, k.1.

Afb. 22 *Souvenir Belge*, begraafplaats Akerstraat te Heerlen. Foto van de auteur.

organiserend comité speciaal uitgenodigd om de plichtigheid bij te wonen. Naar het *Limburgs Dagblad* had vernomen, was hij een van de eersten die, wegens buitengewoon menslievend hulpbetoon aan Belgische vluchtelingen, benoemd was tot Ridder in de Kroonorde.⁸² Hyacinthe overleed in 1928 in Luik.

Slotopmerkingen

Voor de media in binnen- en buitenland was het Belgisch annexionisme een dankbaar onderwerp om over te berichten. Zowel om pro- of anti-annexionistische gevoelens te uiten als voor het verspreiden van vage verhalen en geruchten. Soms liep dit ook uit de hand. Toen duidelijk werd dat het Luikse mannenkoor La Légia in Maastricht een liefdadigheidsconcert

zou geven uit dank voor de opvang van Belgische vluchtelingen gedurende de oorlog, werd dat door de *Limburger Koerier* uitgelegd als Belgische propaganda. Opgehitst door een leraar in diezelfde krant waren het vooral leerlingen van de HBS die op 13 februari 1919 voor ongeregelde heden in de stad zorgden.⁸³

Behalve dat de katholieke kerk met de *Katholieke Illustratie* reeds een tijdschrift had waarin ze haar mening kon verkondigen, spraken priesters bij demonstraties de massa toe (afb. 23). Argumenten voor de sterk pro-Nederlandse houding van de katholieke kerk zijn te vinden in een open brief van de aartsbischop en de bisschoppen van Nederland 'Aan de hun toevertrouwde Geloovigen Zaligheid in den Heer', van 10 december 1918. Hierin werd gewaarschuwd voor het socialisme en het nog gevaarlijker anarchisme en werd het katholieken verboden om lid te zijn van dergelijke verenigingen, of deze metterdaad te steunen.⁸⁴ Uit politiek oogpunt bekeken, zou bij inlijving van Limburg bij België het Limburgse katholieke electoraat verloren zijn gegaan. Daarmee zou de katholieke kerk in Nederland zeker aan invloed hebben ingeboet in het politieke krachtenspel van die tijd.

Wat mogen we nu opmerken over de in de inleiding van dit artikel gestelde vragen? Vooraf moet worden opgemerkt dat de stelling van De Waele dat in Maastricht vooral grootindus-

► **Afb. 23** Voormannen van de anti-annexionistische beweging in Limburg. Boven: Mgr. Henri Poels en kapelaan Jos. Krijn. Midden: Johan Graafland (secretaris v.h. provinciaal comité 'Limburg bij Nederland') en Edmond Jaspar (voorzitter v.h. comité 'Maastricht bij Nederland!'). Onder: Frans Janssen (voorzitter v.h. prov. comité 'Limburg bij Nederland') en Gaspar Testa (secr.-penningmeester van datzelfde comité). *De Katholieke Illustratie*, 30 aug. 1919.

⁸² *Limburgs Dagblad*, 4 mei 1925, blad 2, k.1.

⁸³ *LK*, 11 feb. 1919, blad 2, p.1, k.4. *Gemeenteblad van Maastricht* 1919 nr. 4, notulen raadsvergadering 25 feb. 1919.

⁸⁴ Zie: *De Zuidwillemsvaart*, 24 dec. 1918, blad 1, p.1, k.1.

KATHOLIEKE ILLUSTRATIE

· UITGAVE N.V. DRUKKERIJ DE SPAARNESTAD · NASSAULAAN 49, HAARLEM ·

Mgr. Dr. H. A. POELS,
de groote sociale werker in de mijntreek

Dr. JOS. KRIEN
die te woord en schrift het antecanonische bevelijst

Jhr. J. GRAAFLAND,
een der voormannen der zacht antecanonische partij

„TROW“

Nog is te politieke loch betrokke,
Nog haange donderkóp in 't Zuid'
Die grommentere samschokke,
Us dreigend mèt hun dól geluid ...
Gein' noed! Ze zólle wel verdwijne,
Veurdát zé good zien oetgeraas;
d' Oranje-zon zal blieve sijne
Op aajt Mastreech aon Holland's Maos.
Veer zólle ze vaneln doen sjákre
Door 't trille van eus jubelleed,
Tottat ten horizon zal kíkké
En daveré van 'euzé kreet:
Trouw aon eus Limburgse landouwe,
Aon Holland'trouw, in vrlág en noed,
Trouw aon 't Wilhelmus van Nassouwe,
En trouw aon God tet in den doed!

Nog toete dèks te dissonante
Van vroigeleers 'j us in de oer,
Nog sijk 'j te leuge hóltrawante
In Limburg rond van Geul tot Roer,
Nog zeuke deep-miskinde gelster
Hun gif te kaulé op eus land,
En woort hun de verleding meister,
Te zéje twiedrach, misverstand ...
Hun steuke zólver 'j hun vergeve,
Mer et vergeste doen var neet,
En klinké zal hun hiel hun leve
Eus wachwoord, euze forse kreet:
Trouw aon eus Limburgse landouwe,
Aon Holland'trouw, in vrlág en noed,
Trouw aon 't Wilhelmus van Nassouwe,
En trouw aon God tet in den doed!

Mr. E. J. H. JASPAR

1) Nulken. 2) Stout. 3) Zullen wj.

Mr. E. J. H. JASPAR,
Voorz. v. h. anti-antecanonisch comité, Mastreech

Mr. F. JANSSEN,
Voorz. v. h. Prov. comité „Limburg bij Nederland“

Jhr. Mr. G. TESTA,
Best. v. h. Prov. comité „Limburg bij Nederland“

Afb. 24 Jules Schaepekens van Riepst. Historisch Centrum Limburg, fotocollectie GAM, inv. nr. 19354.

triëlen voorstanders waren van annexatie een feitelijke grondslag mist.⁸⁵ Ook zien we dat De Waele personen niet goed plaatst. Zo zou Jules Schaepekens van Riepst (afb. 24) in februari 1919 bij het bezoek van het mannenkoor La Légia aan Maastricht een penning hebben aangenomen.⁸⁶ Dat was evenwel zijn vader Servais Schaepekens van Riepst (1844-1925), die toen wethouder van Maastricht was.⁸⁷ Daarnaast gaat De Waele de fout in als zij stelt dat Henri van Groenendael een Maastrichtenaar was die

in Luik rechten studeerde en wiens zijn huis in Maastricht met stenen werd bekogeld tijdens rellen die naar aanleiding van de komst van La Légia uitbraken.⁸⁸ Van Groenendael kwam immers uit Nunhem, studeerde aan de Rijksuniversiteit Utrecht en woonde in Sittard op het moment waarop La Légia in Maastricht een concert gaf. Ook het gegeven dat De Waele in drie publicaties drie verschillende lezingen geeft van Limburgers die in Parijs voor een referendum zouden hebben gepleit, komt de geloofwaardigheid niet ten goede.

Uit de hierboven vermelde discussies over de aanwezigheid van Van Groenendael op 20 juni 1919 in Brussel blijkt bovendien dat er geen enkele aanwijzing is dat hij daarbij door anderen zou zijn vergezeld. De stelling van Verbeet dat op 20 juni 1919 naast Van Groenendael nog meerdere Limburgers door de Franse gezant in Brussel zouden zijn ontvangen is hiermee ontkracht. Tenslotte zijn de hier vermelde rapporten van de Inlichtingendienst Maastricht en rijksveldwachter-rechercheur Max Cappel gebaseerd op van-horen-zeggen. Je kunt ze derhalve ook duiden als roddel en achterklap.

Hoewel het niet geheel is uit te sluiten dat los van Van Groenendael ook andere Limburgers in Parijs en Brussel zouden hebben gepleit voor een referendum is het moeilijk voorstelbaar dat iemand als kolonel House, de topadviseur van de Amerikaanse president Woodrow Wilson, tijd zou hebben vrijgemaakt om met een drietal kleinere Maastrichtse bierbrouwers over de annexatie van Limburg door België te praten. Mochten deze bezoeken toch hebben plaatsgevonden, dan kunnen we ons de vraag stellen waarom deze dan niet in de publi-

85 Eddy de Beaumont, 'De Maastrichtse industriëlen en het Belgische annexionisme in de jaren 1918-1919', in: *SHCL Jaarboek 2023*, 110-141.

86 De Waele, *Naar een groter België!*, 679.

87 *Gemeentebld van Maastricht* 1919 nr. 4, notulen raadsvergadering 25 feb. 1919. Jules Schaepekens van Riepst trad in 1927 overigens wel als Belgisch-gezinde naar voren, maar dit valt buiten het bestek van dit artikel. Zie: *Het Vaderland*, 25 nov. 1927, avondblad C. LK, 2 dec. 1927, eerste blad, k3. *Algemeen Handelsblad*, 3 dec. 1927, avondblad, k2. *De Zuid Willemsvaart*, 5 dec. 1927, p1k4.

88 De Waele, *Naar een groter België!*, 676 en 687.

MAISON MILITAIRE
DU ROI.

Le 17 Septembre 1919

Monneur le Chevalier

J'ai l'honneur de vous accuser la réception de la lettre que vous avez adressée le 5 Septembre 1919 à Monneur le Grand Maréchal de la Cour et par laquelle vous exprimez le désir d'obtenir une audience du Roi.

Je ne manquerai pas, Monneur, de placer cette demande sous les yeux de Sa Majesté.

Veuillez recevoir, je vous prie, Monneur, l'assurance de ma considération très distinguée

L'Aide de Camp du Roi

DE SEMAINE,

p.o. Coffin & since
Ruyars

Monneur le Chevalier Hyacinthe de Beaumont
à Neerstucht

N° 148.

Afb. 25 Schrijven d.d. 17 sept. 1919 van de Aide de Camp van de Belgische koning Albert I aan Hyacinthe de Beaumont waarin hij hem informeert zijn verzoek om een audiëntie onder de aandacht van de koning te brengen. Privécollectie.

citeit zijn gekomen. Want hoe meer mensen ergens bij betrokken zijn, hoe groter de kans dat zaken publiek worden. Diplomaten zamen, net als journalisten, informatie in. Ze informeerden elkaar en hun regeringen. Een schrijven van de Belgische gezant in 's-Gravenhage aan zijn minister van Buitenlandse Zaken waarin hij de laatste in kennis stelde van de huiszoeking die bij Van Groenendael was gedaan, is daar een voorbeeld van.⁸⁹

We weten nu waarom Van Groenendael, Hustinx, Gilissen en De Beaumont zo negatief in het nieuws waren. Of alle vier daadwerkelijk ook annexionisten waren, is moeilijk te zeggen. Want er is een verschil tussen het hebben van een pro-Belgische houding en het zijn van annexionist. Zeker zo interessant is de commotie die zij in de media en op straat veroorzaakten. Misschien mag wel worden gesteld dat de Nederlandse regering bij haar inspanningen om de Belgische eisen op de vredesconferentie van Parijs te pareren baat heeft gehad van het gegeven dat er een paar Limburgers waren die zorgden voor een extra impuls van de toch al felle reacties van anti-annexionisten op deze eisen. De commotie overziend mogen we stellen dat een mogelijk referendum over de aansluiting van Limburg bij België bij voorbaat zinloos zou zijn geweest.

Of mijn overgrootvader Hyacinthe de Beaumont zich in Brussel in gezelschap van Gilissen en Eberhard heeft misdragen, weet ik niet. Wel weet ik dat hij in september 1919 de Belgische koning Albert I om audiëntie vroeg (afb. 25). Met welk doel hij de koning wilde spreken en of hem die audiëntie ook is verleend, is mij onbekend.

Bibliografie

- Aalberse, P.J.M. e.a., *Dr. Nolens*, Utrecht 1927.
- Beaumont, Eddy de, 'De Maastrichtse industriëlen en het Belgische annexionisme in de jaren 1918-1919', in: *SHCL Jaarboek 2023*, 110-141.
- Delaune, Anne-Marie, Alexander van Groenendael, *Un mariage Limbourgeois et Wallon au début du XXe siècle: Henri van Groenendael 1874-1944 Limbourgeois, Albine Marsigny 1883-1966 Wallone*, [Limoges] 2019.
- Engelen, F.H.G., 'Strijd om bruinkoolconcessies in het Land van Zwentibold', in: *Historisch Jaarboek voor het Land van Zwentibold*, Sittard 1986 144-156.
- Goltstein, Jos, 'Het ontstaan van het Limburgs chauvinisme in Sittard', in: *SHCL Jaarboek 1986* 1-77.
- Gribling, J.P., *Willem Hubert Nolens, 1860-1931: uit het leven van een priester-staatsman*, Assen 1978.
- Linssen, G.C.P., 'De oprichting van de Limburgse werkgeversvereniging', in: *SHCL Jaarboek 1973* 55-83.
- Verbeet, G.J.B., *1914-1918 moeilijke jaren voor de beide Limburgen*, Maastricht 2014.
- Waele, M. De, 'De Belgische annexionistische Campagne in Nederlands Limburg', in: *Acta colloquium over de Geschiedenis van de Belgische-Nederlandse Betrekkingen tussen 1815 en 1945*, Gent 1982, 353-395.
- Waele, Maria De, *Naar een groter België!*, proefschrift Universiteit van Gent 1989.
- Waele, Maria De, 'Pierre Nothomb, het Comité de Politique Nationale en de Belgische annexionistische campagne tijdens en na de Eerste Wereldoorlog', in: *SHCL Jaarboek 2015*, 116-147.

---

89 Gezant aan minister, 13 dec. 1918, *RGP*, 3.8.2. 1917-1919 - GS 146, 1130.

ABSTRACT

Belgian-minded Limburgers in the years 1918-1919: traitors!

Already during the First World War the Belgian government developed plans to annex parts of the Netherlands after the war, such as the province of Limburg. Some sources claim that several Limburgers were received by American and French top officials in Paris and Brussels to talk about a referendum on the matter in Limburg. This however is doubtful.

In the media and on the street people who were suspected of supporting the Belgian goals rapidly were branded as annexionists and even as traitors. The most eye-catching in Limburg were Henri van Groenendael, member of the House of Representatives of The Netherlands, Ferdinand Hustinx, editor of the magazine *De Kronijk* in the town of Valkenburg, the brewer Nicolaas Gilissen from Sint Pieter and the Maastricht wine merchant Hyacinthe de Beaumont. Why were they so criticized? Four apparently unrelated stories that contribute to the picture of a period in which it was up to the Dutch government to parry Belgian demands at the Peace Conference in Paris in 1919. Bottom line you might argue that the Dutch government even benefited from the fact that there were a few countrymen who gave an extra impulse to the already fierce reactions from anti-annexionists to these demands. Moreover, this underlined that a possible referendum on the matter in Limburg would be futile from the start.

Van wie is de Limburgse natuur?

Natuurbescherming in
Limburg, 1900-1940

Kristian Mennen

1. Inleiding

Dit artikel levert een bijdrage aan het internationale debat over de geschiedenis van natuur- en milieubescherming, én aan actuele discussies over de gewenste schaal waarop de zorg voor natuur, milieu en klimaat vormgegeven moet worden. De natuur houdt zich niet aan provinciale of nationale grenzen, tenzij die toevallig samenvallen met natuurlijke barrières zoals zeeën, rivieren of bergketens. Vegetatie en biologische levensgemeenschappen worden bepaald door bodem, klimaat, de loop van rivieren en beken, en vaak ook door menselijke activiteiten. Lands grenzen zijn daar pas naderhand opgelegd. De lössbodem, de hellingen en de steenkool in de ondergrond maken van Zuid-Limburg een bijzonder gebied binnen Nederland – maar deze landschapskenmerken zijn ook direct over de grens in België en Duitsland te vinden. De nationale schaal waarop politieke beslissingen worden genomen is even arbitrair. Waarom moeten boeren in Nederlands Limburg bijvoorbeeld stoppen met hun bedrijf als gevolg van Europese afspraken over stikstofuitstoot en -neerslag in de buurt van natuurgebieden, terwijl hun burens (soms letterlijk) aan de Duitse kant van de grens gewoon door mogen boeren?

In de geschiedenis van de natuurbescherming bestaat al meer dan honderd jaar een spanning tussen globale, nationale, regionale en lokale niveaus, maar het wetenschappelijke debat hierover blijft enigszins achter. De beste bijdrage over dit onderwerp is tot dusverre een artikel van Jan-Henrik Meyer uit 2019.¹ Daarin

volgt Meyer de historische ontwikkeling van de natuurbeschermingsbeweging in het spanningsveld tussen nationalisme en regionale initiatieven. Zijn casestudies ontleent hij vooral aan Duitsland – logisch, gezien de traditie van federalisme in dat land – en Frankrijk.

Hoe ‘nationaal’ waren natuur en natuurbescherming volgens de historische actoren rond 1900? En hoe zat dat in Nederland? De negentiende eeuw werd gekenmerkt door de opkomst van het nationalisme en het ideaal van de natiestaat. Ook de uitbreiding van het natuuronderzoek, in dezelfde periode, kreeg daarmee te maken: de vegetatie, het landschap en het water kregen in verschillende Europese landen een nationaal stempel. De bergen werden een symbool van Zwitserland, het eikenwoud van Duitsland, en de *frontier* in het westen werd beeldbepalend voor de nationale identiteit van de Verenigde Staten.² In Nederland en België maakten botanici nationale overzichten van de plantengroei binnen de nationale grenzen. In zo’n *Flora van Nederland* stonden dus niet zomaar ‘planten in Nederland’ maar expliciet ‘Nederlandse planten’.³ In Duitsland werd de ‘nationale’ interpretatie van de natuur een belangrijk motief om flora en fauna, of bijzondere gebieden of markante kenmerken in het landschap te beschermen. De zogenaamde *Heimatschutzverbände* maakten daarbij geen onderscheid tussen cultuurerfgoed en *Naturdenkmäler*. Het Duitse woord *Heimat* verwijst naar alle elementen die door mensen in hun eigen omgeving als kenmerkend en vertrouwd deel bestempeld worden. Een lokale *Ortsverein*

1 Jan-Henrik Meyer, ‘Nature: from protecting regional landscapes to regionalist self-assertion in the age of the global environment’, in: Xosé M. Núñez Seixas en Eric Storm red., *Regionalism and modern Europe. Identity construction and movements from 1890 to the present day* (London 2019) 65-82.

2 Mark Bassin, ‘Turner, Solov’ev, and the “frontier hypothesis”. The nationalist signification of open spaces’, in: *The Journal of Modern History* 65 (1993) 473-511; Thomas M. Lekan, *Imagining the nation in nature. Landscape preservation and German identity, 1885-1945* (Cambridge/London 2004); Danny Trom, ‘Natur und nationale Identität. Der Streit um den Schutz der “Natur” um die Jahrhundertwende in Deutschland und Frankreich’, in: Etienne François, Hannes Siegrist en Jakob Vogel red., *Nation und Emotion* (Göttingen 1995) 147-167.

3 Leen Dresen, ‘Op weg naar een nationaal landschap. Botanische wandelingen in het “Album der Natuur” (1861-1909)’, in: *BMGN: Low Countries Historical Review* 121 (2006) 650-679; Andreas Stynen, ‘Vaderlandse weelde op de kaart gezet. Belgische botanici, wetenschappelijke ijver en nationale motieven’, in: *BMGN: Low Countries Historical Review* 121 4 (2006) 680-710.

Het zinkreservaat bij de Heimansgroeve. Met dank aan het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg.
Foto: Olaf Op den Kamp.

van een *Heimatschutzverband* zette zich dus bijvoorbeeld in voor het behoud van een markante oude kasteelruïne, archeologische vindplaatsen, fraaie rotspartijen of oeroude bomen.⁴ Ook in Nederland gaven die Duitse termen aan het begin van de twintigste eeuw de toon aan: *Heimatschutz* werd ‘Heemschut’. Cultuurmonumenten en natuurmonumenten verdienden allebei bescherming, en wel omdat ze deel uitmaakten van het ‘nationale erfgoed’.⁵

Bestaande studies over de geschiedenis van natuurbescherming in Nederland nemen meestal als vanzelfsprekend aan dat natuur-

bescherming binnen die nationale grenzen plaatsvond en gekoppeld was aan de natiestaat Nederland. Ze concentreren zich dan ook op de grote landelijke natuurbeschermingsorganisaties, belangrijke landelijke tijdschriften zoals *De Levende Natuur*, en landelijk invloedrijke personen zoals Eli Heimans en Jac. P. Thijsse. De rijkdom van de natuur in Limburg komt vaak genoeg ter sprake, maar de Limburgse natuurbeschermers verdwijnen vaak in de marge, in de vorm van een eervolle vermelding ‘die waren er ook nog’. De regionale organisaties in Limburg: het Natuurhistorisch Genootschap in

4 Celia Applegate, *A nation of provincials. The German idea of Heimat* (Berkeley/Los Angeles/London 1990); Lekan, *Imagining the nation in nature*, 59-131; William H. Rollins, *A greener vision of home. Cultural politics and environmental reform in the German Heimatschutz movement, 1904-1918* (Ann Arbor 1997); Friedemann Schmoll, *Erinnerung an die Natur. Die Geschichte des Naturschutzes im deutschen Kaiserreich* (Frankfurt/Main 2004).

5 Willemien Roenhorst, ‘De natuurlijke natie. Monumentalisering en nationalisering van natuur en landschap in de vroege twintigste eeuw’, in: *BMGN: Low Countries Historical Review* 121 (2006) 727-752.

Limburg en de Stichting Het Limburgsch Landschap gelden daarbij in de eerste plaats als een *afgeleide* van de ‘natuurbescherming in Nederland’.

Deze aanname wordt in het volgende artikel ter discussie gesteld. Het gaat in op de natuurbescherming in (Nederlands) Limburg tussen 1900 en 1940. De vraag ‘van wie is de Limburgse natuur?’ is een geschikte rode draad om de spanning tussen nationale en regionale natuurbescherming bloot te leggen. Dat is meer dan een academische kwestie: het gaat om de legitimatie en praktische inrichting van natuurbescherming. Voor 1940 maakten meerdere groepen aanspraak op de natuur in Limburg en op de macht om te bepalen wat ‘natuurbescherming’ in de provincie was of zou moeten zijn. Waren de Limburgers zelf verantwoordelijk voor het behoud van natuurschoon en landschap in hun provincie? Of was de Limburgse natuur onderdeel van de natuur in Nederland, een zaak die dus alle Nederlanders aanging? En maakte dat enig verschil? Kozen landelijke organisaties voor een andere definitie van ‘natuur’ of voor de bescherming van andere natuurgebieden dan hun Limburgse geestverwanten? De actoren in de eerste helft van de twintigste eeuw waren bewust met deze vragen bezig. Het spelen met de tegenstelling tussen ‘Holland’ en ‘Limburg’ speelde een rol in de competentiestrijd tussen landelijke en regionale natuurbeschermingsorganisaties en een manier om de *Deutungshoheit* over de natuur te claimen. Van wie is de natuur in Limburg, en wie gaat erover?

Binnen Nederland is de provincie Limburg een goede casestudie om die spanning tussen nationaal en regionaal na te gaan. Juist Limburg was decennialang een ‘apart geval’. De Nederlandse provincie van die naam maakte nog tot 1867 deel uit van de Duitse Bond.⁶ Het proces van Nederlandse natievorming en daarmee de binding van Limburg aan de rest van het land kwam in de decennia daarna geleidelijk op gang, met één nationale munt, een gemeenschappelijke taal (tot diep in de twintigste eeuw werd er in Limburg nog veel Frans en Duits gesproken), nationale symbolen en, als laatste, een nationaal bewustzijn.⁷ De aanleg van spoorlijnen en de opkomst van het toerisme droegen bij aan de binding van Zuid-Limburg aan de rest van Nederland. Toch werd de binding van Limburg aan de rest van Nederland nog in 1918 en 1919 internationaal aan de orde gesteld. In de vredesonderhandelingen aan het eind van de Eerste Wereldoorlog wilde België Nederlands-Limburg en Zeeuws-Vlaanderen annexeren, bij wijze van herstelbetaling en om Nederland te straffen voor haar pro-Duitse houding tijdens de oorlog.⁸ Van de annexatie kwam uiteindelijk niets terecht. Toch speelde de vraag ‘hoort Limburg wel bij Nederland?’ in die periode een rol op de achtergrond van de debatten binnen de natuurbeschermingsbeweging.

Dat betekent overigens niet dat er een eigen ‘Limburgse natuurbescherming’ met bijzondere kenmerken bestond. De Limburgse organisaties verschilden qua profiel, karaktertrekken of activiteiten nauwelijks van hun

-
- 6 Eric Lemmens, *Aan vorst en vaderland gehecht, doch tevreden zijn zij niet. Limburgse politici in Den Haag 1839-1918* (Amsterdam 2004) 119-166; M.G. Spiertz, ‘Limburg uit de Duitse Bond’, in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 102 (1966) 11-29.
- 7 Karen Arijs, *Vormen van regionaal bewustzijn en nationale identiteit in Belgisch- en Nederlands-Limburg, 1866-1938* (Hilversum 2017); Piet Orbons en Lou Spronck, ‘Limburgers worden Nederlanders. Een moeizaam integratieproces’, in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 102 (1966) 31-53; Jos Perry, ‘“t Nachtegaaltje zingt”. Regionalisme in Nederlands-Limburg 1900-1950’, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* 52 (2007) 7-46.
- 8 Rob P.W.J.M. van der Heijden, ‘Tijden veranderen: Limburg tussen Nederland en België. De reactie in Nederlands-Limburg op het Belgische annexionisme van 1918-1919’, in: *De Maasgouw* 111 (1992) 101-167; Lemmens, *Aan vorst en vaderland gehecht*, 128-131, 167-179.

geestverwanten in de rest van Nederland. Het Limburgsch Landschap liet zich leiden door de lijn van Natuurmonumenten, ontwikkelde geen bijzondere visie op natuurbescherming of natuurbeheer, en leek qua sociaal profiel, werkveld en (gebrek aan) weerklank in de gewone bevolking sterk op de organisaties in de overige provincies. De Limburgse natuurbeschermers beweerden wel dat ze de zwijgende meerderheid van de bevolking vertegenwoordigden, maar hun werk had voor 1940 hoegenaamd geen resonantie in de Limburgse bevolking. Boeren, mijnwerkers, gewone katholieke gelovigen of arbeidersgezinnen hadden in die tijd nauwelijks gearticuleerde ideeën over de natuur, laat staan over de vraag of die nu Limburgs of Nederlands was. De trots van de Limburgers op hun landschap en natuurschoon, graag uitgedragen tegenover andere Nederlanders, is van later datum. Het lied van Harry Bordon, waarin Limburg wordt bezongen als 'onbetwis / 't stjókske Nederland / dat 't sjoenste is', dateert bijvoorbeeld van 1954. Voor 1940 gaat het dus om een debat aan de top, in een klein groepje van maximaal enkele tientallen mensen (in die tijd mannen). Hun bevindingen zetten wel de toon voor de verdere verloop van natuurbescherming in Limburg in de rest van de twintigste eeuw.

Achteraf gezien trok de twintigste eeuw een zware wissel over natuur en landschap in de provincie. Het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg, Het Limburgsch Landschap en Natuurmonumenten hadden lange tijd simpelweg niet de mogelijkheden, machtsmiddelen of financiële slagkracht om hier iets tegen te doen. Wat er concreet gebeurde op het vlak van natuurbeheer en natuurbescherming is echter geen onderwerp van dit artikel. Dit is géén geschiedenis van natuur en landschap in Limburg tussen 1900 en 1940; het gaat hier uitdrukkelijk om de mensen en organisaties, hun percepties en hun handelen.

Het onderzoek voor dit artikel is tussen 2019 en 2021 uitgevoerd aan de Radboud

Universiteit Nijmegen. Het project onder de titel 'Policy-making of early nature conservation. The Netherlands and the United Kingdom compared, 1930-1960' werd gefinancierd door een Marie Skłodowska-Curie Fellowship van de Europese Commissie. De geraadpleegde bronnen komen overeen met de politiek-culturele invalshoek van dit artikel: notulen en vergaderstukken, correspondentie, verslagen en artikelen in kranten en tijdschriften. De geraadpleegde archieven zijn die van de landelijke organisaties Natuurmonumenten, de Contact-Commissie inzake Natuurbescherming en de Nederlandsche Botanische Vereniging (NBV), en die van de provinciale organisaties: Het Limburgsch Landschap en het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg. Aan de ambtelijke kant zijn het archief van de Commissie Weevers (onderdeel van Staatsbosbeheer) en dat van het Kabinet van de Commissaris van de Koningin in Limburg geraadpleegd.

Het artikel is grotendeels chronologisch opgebouwd. Paragraaf 2 geeft een historische inleiding in de ontwikkeling van de natuurbeschermingsbeweging in Nederland, met bijzondere aandacht voor de positie van Limburg, en van de eerste natuurbeschermingsinitiatieven in Limburg zelf. In paragraaf 3 gaat het over diverse bedreigingen van het Limburgse landschap, variërend van de afgraving van de Sint-Pietersberg tot de bedreiging van orchideeënterreinen. De dreigende ontginning van de Boshuizerbergen leidde in 1931 tot de oprichting van de Stichting Het Limburgsch Landschap, het hoofdthema van paragraaf 4. Hier is voor het eerst sprake van een actieve wisselwerking tussen het nationale en het provinciale niveau. Paragraaf 5 gaat over de eerste botsing tussen Natuurmonumenten, de NBV en Het Limburgsch Landschap in 1932, over de kwestie van het geplande spaarbekkenkrachtwerk in het Geuldal. De bestuursleden van de landelijke verenigingen en van de provinciale stichting waren het fundamenteel met elkaar oneens over de gewenste prioriteiten: de Lim-

burgse natuurbeschermers zagen de urgentie van het geval niet en wensten zich niet te voegen naar de ideeën daarover in ‘Holland’. In paragraaf 6 is iets soortgelijks aan de hand. Het leek er in 1935 op dat Natuurmonumenten de agenda wilde bepalen: de vereniging schreef Provinciale Staten in Limburg aan om te pleiten voor het behoud van het Leudal, zonder dit van tevoren te overleggen met de Commissaris van de Koningin in Limburg Van Hövell tot Westerflier, tevens voorzitter van Het Limburgsch Landschap. Na een korte beschouwing over de aankopen en ontwikkelingen vanaf 1940 volgt een conclusie, waarin algemene bevindingen worden geformuleerd over de geschiedenis van de natuurbescherming in Limburg tussen 1900 en 1940, en daarbinnen over de spanning tussen Nederlandse en Limburgse natuur.

2. Natuuronderzoek in Limburg, Limburgse natuuronderzoekers

Bij Nederlandse natuurwetenschappers bestond al vanaf het eind van de negentiende eeuw grote waardering voor het landschap, de bijzondere geologische kenmerken, en de rijke flora en fauna in Limburg. Limburg ligt zuidelijker, heeft gedeeltelijk andere grondsoorten dan de rest van Nederland, en het heuvellandschap van Zuid-Limburg sluit landschappelijk aan op de aangrenzende Ardennen en Eifel. In het uiterste zuiden komt het carboon aan de

oppervlakte, en de mergel in de ondergrond schept de voorwaarden voor een bijzondere flora en fauna.⁹ Via de Maas en kleinere rivieren zoals de Geul, Worm en Roer worden plantensoorten aangevoerd, die hier de noordgrens van hun verspreidingsgebied bereiken. Zuid-Limburg werd een botanisch bedevaartsoord, omdat hier zoveel bijzondere en (voor Nederland) unieke plantensoorten voorkwamen. De beroemdste botanische hotspots voor wetenschappers en hobby-verzamelaars waren de Sint-Pietersberg in de buurt van Maastricht¹⁰ en de bovenloop van de Geul, waar de zogenaamde ‘zinkflora’ voorkomt – in feite een gevolg van de eeuwenlange industriële activiteit in het Belgische Plombières en de lozing van giftige stoffen in de Geul.¹¹ De omgeving van Valkenburg ontwikkelde zich tot een aantrekkelijk toeristengebied met nieuwe hotels, horeca, kuurbaden en het casino. In deze stad werd in 1885 de eerste Vereniging voor Vreemdelingenverkeer (VVV) opgericht.¹²

De ‘ontdekking’ van de Limburgse natuur valt samen met de opkomst van de natuurbeschermingsbeweging in West-Europa. Natuuronderzoekers stelden lijsten op van planten- en vogelsoorten en stelden vast dat de diversiteit daarvan sterk afnam in de buurt van grote industriesteden. De conclusie lag voor de hand dat flora en fauna door de oprukkende moderniteit en industrialisering onder druk kwamen te staan en beschermd moesten worden.¹³

9 Benoit Loch, ‘De bodem als basis’, in: Edmond Staal en Arjan Ovaas red., *Uit en thuis boek* (Arcen 2001) 17-48; Jo Willems, ‘Kalkgrasland in Zuid-Limburg’, in: Frans Coolen, Martine Lejeune, Hans de Mars, Olaf op den Kamp, Harry Tolkamp en Freek van Westreenen red., *Limburgse natuur in een veranderend landschap* (Maastricht 2010) 294-311.

10 J. Heimans, ‘De St. Pietersberg als bastion voor zuidelijke planten’, in: *De Levende Natuur* 28 (1923) 46-49; D.C. van Schaik red., *De Sint Pietersberg* (Maastricht 1938).

11 E. Heimans, *Uit ons krijtland* (Amsterdam 1911) 47, 111-115; J. Heimans, ‘Het Geuldal en Zuid-Limburg’, in: *De Levende Natuur* 36 (1932) 337-343, aldaar 337-338.

12 Michiel Purmer, *Het landschap bewaard. Natuur en erfgoed bij Natuurmonumenten* (Hilversum 2018) 269; J. Renes, *De geschiedenis van het Zuidlimburgse cultuurlandschap* (Assen/Maastricht 1988) 193-194; Hans Renes, ‘“Een zuiver cultuurlandschap, beschaafd en aangenaam voor het oog”. Het landschap van het Geuldal in de twintigste eeuw’, in: *Bewogen tijd. Aspecten van de Zuid-Limburgse geschiedenis in de twintigste eeuw* (Valkenburg aan de Geul 2000) 125-144, aldaar 126-127.

13 Marga Coesèl, ‘Opkomst van natuurstudie en natuurbescherming in Nederland. Feiten en achtergronden’, in: A. Coops en B. Theunissen red., *De eeuw van Thijssé* (Amsterdam 1996) 17-28; Henny J. van der Windt, *En dan, wat is natuur nog in dit land? Natuurbescherming in Nederland 1880-1990* (Amsterdam 1995) 36-53; Jan Luiten van Zanden, ‘De veranderende relatie tussen mens en natuur’, in: idem en S.W. Versteegen red., *Groene Geschiedenis van Nederland* (Utrecht 1993) 179-208, aldaar 179-184.

De hazelmuis. Foto: Danielle Schwarz 2007.
CC Attribution-Share Alike 3.0 via Wikimedia Commons.

Landelijk gezien gelden de oprichting van de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland (Natuurmonumenten) in 1905 en de aankoop van het Naardermeer in 1906 als de eerste markante momenten in de geschiedenis van de natuurbeschermingsbeweging. Natuurbeschermingsorganisaties met een provinciaal profiel kwamen er pas met een verdrag van twintig tot dertig jaar. De eerste natuurbeschermingsinitiatieven in Limburg werden in de eerste plaats gedragen door landelijke organisaties, gevestigd in Amsterdam of Den Haag. Deze organisaties hadden wel degelijk oog voor het natuurschoon in Limburg, maar dan expliciet als deel van het Nederlands natuur erfgoed.

De Amsterdamse onderwijzer Eli Heimans (1861-1914) was in deze periode de beroemdste bewonderaar van de Limburgse natuur. In tegenstelling tot zijn kompaan Jac. P. Thijssen (1865-1945), die vooral geïnteresseerd was in vogels, had Heimans veel belangstelling voor de geologie en de plantengroei. Hij leerde in 1898 voor het eerst het Geuldal bij Epen kennen en was hier vaak in de zomer te vinden.¹⁴ Hij schreef lyrisch over het zinkvioletje en de gele monnikskap en vroeg zich af waarom deze unieke zinkflora alleen in het Geuldal voorkwam en niet in het naburige dal van de Sijlerbeek (tegenwoordig de Terzieterbeek).¹⁵ De bewoners van de streek waren overigens niet zo onder de indruk van zijn natuurhistorische ontdekkingen. De boeren kenden de hazelmuis of de alpenwatersalamander al en hoorden pas van de bezoekers uit 'Holland' dat het om in Nederland heel bijzondere soorten ging.¹⁶ Er ontstond overigens vaak genoeg spraakverwarring omdat de Nederlandse naam (laat staan de wetenschappelijke, Latijnse naam) niet overeenkwam met hoe de Limburgers een plant of dier zelf noemden. De laatste pagina's van Heimans' boek *Uit ons krijtland* zijn opmerkelijk. Eerst wijst hij op dat verschil in waardering: als de meer dan honderd toeristen aan het eind van de zomer uit Epen vertrekken, blijven de bewoners ietwat verdwaasd achter, niet goed begrijpend wat die mensen precies zo aan de streek waarden.¹⁷ Vervolgens doet Heimans een voorstel: 'het land om Epen van Mechelen tot Beusdal' moet ooit 'het Nationale Park van Nederland' worden!¹⁸ Ook hier dus niets dan waardering voor het natuurschoon in Limburg – maar Heimans legt namens de Nederlandse natie een claim op

14 Foppe Inne Brouwer, *Leven en werken van E. Heimans en de opbloei der natuurstudie in Nederland in het begin van de twintigste eeuw* (Groningen 1958) 119.
15 Heimans, *Uit ons krijtland*, 111-115.
16 Heimans, *Uit ons krijtland*, 93; Jac. P. Thijssen, 'De Sint-Pietersberg', in: *De Levende Natuur* 43 (1938) 161-171, aldaar 166.
17 Heimans, *Uit ons krijtland*, 211.
18 Ibidem, 212.

De zomerschroeforchis.

Foto: Saxifraga-Hans Dekker. CC BY-NC-SA

De kranskarwij.

Foto: Saxifraga-Piet Zomerdijk. CC BY-NC-SA.

dat natuurschoon. Het idee van een Nationaal Park was op dat moment splinternieuw. Als logische plek voor zo'n Park dacht Heimans dus in de eerste plaats aan het Zuid-Limburgse heuvelland, vanwege de unieke plaats van het landschap, de flora en fauna binnen Nederland.

Hoe werd de natuur in Limburg beschermd toen er nog geen Limburgse natuurbeschermingsorganisaties bestonden en ook Natuurmonumenten nog moest worden opgericht? Een voorbeeld is de bescherming van de Peelvennen in de buurt van Weert. Het hoofd van de lokale school, Mathijs Ver Straeten (1851-1922), ontdekte hier vanaf 1896 de ene spectaculaire soort na de andere. Hij maakte enthousiast melding aan de Nederlandsche Botanische Vereeniging (NBV) dat hier de zomerschroeforchis en de grote en de kleine

biesvaren voorkwamen: stuk voor stuk soorten die op dat moment nog onbekend waren voor Nederland. De voorzitter van de NBV, Laurens Vuyck (1862-1931), bezocht het gebied en raakte zelf zo onder de indruk dat hij zijn rede voor de jaarvergadering in 1901 wijdde aan natuurbescherming. Juist de NBV had volgens hem de taak om de mooiste en meest bijzondere 'natuurlijke groeiplaatsen' in Nederland te beschermen tegen het oprukken van de menselijke cultuur.¹⁹ Op welke manier de vereniging dat moest verwezenlijken liet hij in het midden. In ieder geval wilde de NBV niet zelf geld in de hand nemen om bedreigde natuurgebieden aan te kopen. Na de oprichting van Natuurmonumenten in 1905 kwam het wel tot overleg tussen deze nieuwe vereniging en de NBV. Toen Ver Straeten, lid van beide organisaties, in

19 Piet van den Munckhof, 'De schatkamers van Weert en Nederweert', in: Frans Coolen et al. red., *Limburgse natuur in een veranderend landschap, 190-203*, aldaar 192, 196-197; L. Vuyck, 'lets over bescherming van de natuurlijke bloeiplaatsen onzer inlandsche planten', in: *Nederlandsch Kruidkundig Archief* 12 (1902) 615-622.

1915 hoorde dat het nieuwe Kanaal Wessem-Nederweert dwars door het vennengebied werd geprojecteerd, verstuurde hij nieuwe gealarmeerde brieven.²⁰

Pas in 1916 ondernam Natuurmonumenten actie. Op aanwijzing van de NBV kocht de landelijke natuurbeschermingsorganisatie een stukje land van minder dan één hectare aan de Tungelroyse Beek, vindplaats van de kranskarwij (*Carum verticillatum*). Dit Carumterrein was de eerste aankoop van Natuurmonumenten in de provincie Limburg. Het beheer van dit terreintje werd, achteraf gezien, een schoolvoorbeeld van hoe het niet moet: Natuurmonumenten reageerde niet toen de beken in de omgeving werden gekanaliseerd. Het Carumterrein was immers aangekocht en 'beschermd', daar kon toch niets meer gebeuren? Wel dus: het grondwaterpeil zakte en het terrein groeide geleidelijk dicht. Natuurmonumenten kwam er pas veel later achter dat er geen kranskarwij meer in het 'beschermd natuurmonument' groeide. Een kwestie van *trial and error*. Pas na 1945 ontwikkelde de wetenschappelijke biologie het inzicht dat actief beheer en ingrijpen in de natuur soms hard nodig was.²¹ Maar afgezien van het teleurstellende resultaat verliep de samenwerking tussen Limburgse natuurbeschermers en landelijke organisaties zonder strubbelingen.

In 1910 werd de eerste Limburgse natuurbeschermingsorganisatie opgericht: het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg. Het Genootschap was een *bottom-up* initiatief van een groep natuurliefhebbers in Limburg,

maar stond actief in contact met de landelijke vereniging Natuurmonumenten. Het Natuurhistorisch Genootschap was in haar beginperiode een gezelschap van voornamelijk artsen en onderwijzers met belangstelling voor natuurstudie. August de Wever (1874-1947) onderhield naast zijn huisartspraktijk in Nuth een indrukwekkende botanische collectie. Hij gold in binnen- en buitenland als specialist in de Zuid-Limburgse flora. Zijn notities gelden nu nog als historisch referentiepunt.²² Katholieke geestelijken waren prominent vertegenwoordigd in het Natuurhistorisch Genootschap: rector Jos Cremers (1873-1951), voormalig biologieleeraar aan het seminarie van Rolduc en conservator van het Natuurhistorisch Museum in Maastricht, en Eugène Kruytzer (1896-1970), leraar in Roermond, waren allebei jarenlang werkzaam als voorzitter van het Genootschap.²³ Daarnaast waren meerdere *Ameisenpaters* betrokken bij het Genootschap, bijvoorbeeld de jezuïet Hermann Schmitz (1878-1960) uit Valkenburg. Ze hadden een jarenlange expertise op hun eigen specialisatie en vaak enorme verzamelingen insecten, die later deel werden van de museumcollectie in Maastricht.²⁴

De leden van het Natuurhistorisch Genootschap hielden zich vooral bezig met natuurstudie, de opbouw van een imposante eigen collectie en het publiceren van wetenschappelijke artikelen in het Frans of Duits. De 'gewone Limburgers' hadden hier niet veel aan, maar de unieke flora en fauna ook niet. Rector Cremers ging er actief op uit om een exemplaar van de eikelmuis te vangen om het dier

20 Van den Munckhof, 'De schatkamers', 197; W.H. Wachter, 'De Nederlandsche Botanische Vereeniging 1845-1945', in: *Nederlandsch Kruidkundig Archief* 55 (1947) 12-116, aldaar 86.

21 Van den Munckhof, 'De schatkamers', 192-199; V. Westhoff, 'Het botanisch beheer van natuurrreservaten', in: *Jaarboek van de Vereeniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland 1950-1953* (Amsterdam 1953) 104-113, aldaar 106-109; Van der Windt, *En dan*, 65-70.

22 Frans Coolen, 'F.C.A. de Wever 1874-1947', in: idem et al. red., *Limburgse natuur in een veranderend landschap*, 292-293.

23 Frans Coolen, 'P.J. Cremers 1873-1951', in: idem et al. red., *Limburgse natuur in een veranderend landschap*, 48-49; E. Pelzers en F.S. van Westreenen, *Kroniek van het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg* (Maastricht 1992) 9-12.

24 Frans Coolen, 'Natuuronderzoekers van Limburg in de eerste helft van de vorige eeuw', in: idem et al. red., *Limburgse natuur in een veranderend landschap*, 18-29.

Rector Cremers in 1950. Historisch Centrum Limburg Beeldbank. Foto: onbekend. Fotocollectie GAM 19453.

Het bestuur van het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg in 1935. V.l.n.r.: F. van Rummelen, P. Marres, G. Waage, G. Beckers, Jos Cremers, burgemeester van Maastricht L.B.J. van Oppen, dokter J. Beckers, P. Schmitz SJ, L. Grossier en M. Mommers. Historisch Centrum Limburg Beeldbank. Foto: Z.01 Het Zuiden. Fotocollectie GAM 14099.

De collectie van het Natuurhistorisch Museum in Maastricht, hier een deel van de vlinderverzameling, gaat deels nog steeds terug op het werk van de 'Ameisenpaters' uit Valkenburg.
©NHMMaastricht.

▼ Een deel van de collectie van het Natuurhistorisch Museum in Maastricht.
©NHMMaastricht.

opgezet in de collectie van het Natuurhistorisch Museum te krijgen.²⁵ Deze vorm van natuurstudie heeft weinig te maken met wat wij tegenwoordig onder natuurbescherming verstaan, maar was destijds schering en inslag in de natuurbeschermingsbeweging. Toch is vanaf 1913 een verschuiving te zien.²⁶ Het Natuurhistorisch Genootschap pachtte in 1914 en 1915 voor het eerst terreinen om ze te beschermen: het ging om een stuk veen met bijzondere plantensoorten in de buurt van Schinveld, en om een vindplaats van de zomerschroeforchis in de buurt van Weert, dit laatste op aanwijzing van de eerder genoemde Ver Straeten.²⁷ Deze natuurliefhebbers dachten dus in de eerste plaats aan bescherming omwille van wetenschappelijke studie. De waardering van natuur of landschap als een deel van nationaal of provinciaal erfgoed kwam er pas na de Eerste Wereldoorlog.

3. Bedreigingen voor het Limburgs landschap

In de jaren twintig bedreigden nieuwe ontwikkelingen het natuur- en landschapsschoon in Limburg. De natuurbeschermingsbeweging maakte zich niet al te druk om de mijnbouw in de Oostelijke Mijnstreek, achteraf nochtans de grootste aantasting van het Limburgs landschap. De natuurbeschermers concentreerden zich liever op het behoud van enkele 'juweeltjes', zoals de Sint-Pietersberg en het Geuldal. Het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg en de vereniging Natuurmonumenten waren het in de jaren twintig niet altijd met elkaar eens en bleken bovendien vaak niet bij machte om in te grijpen. Daar kwam bij dat het Natuurhistorisch Genootschap zich strikt geno-

men vooral bezighield met natuurstudie en minder met natuurbescherming.²⁸ Dat werd nog versterkt na de oprichting van Het Limburgsch Landschap in 1931: het Natuurhistorisch Genootschap liet het initiatief in het natuurbeschermingswerk over aan de nieuwe stichting.

De Sint-Pietersberg kwam in 1920 voor het eerst onder de aandacht van Natuurmonumenten. Het Natuurhistorisch Genootschap seinde de landelijke vereniging in dat een Belgische landeigenaar een flink stuk land op de berg wilde verkopen. De Limburgse organisatie trok daarbij expliciet de nationale kaart: het ging om 'bij uitstek nationaal natuurschoon – bezocht en bewonderd door duizenden Nederlanders, gelegen in dat gedeelte van ons dierbaar vaderland, dat in het jongste verleden een onderwerp was van hooge internationale politiek en van algemeene nationale belangstelling'. Die 'hooge internationale politiek' verwees naar de recente Belgische annexatie-eisen.²⁹ De voorzitter van Natuurmonumenten, Johannes Theodorus Oudemans (1862-1934), reisde af naar Maastricht, maar het kwam niet tot een bod. De gemeente Maastricht weigerde namelijk financieel in de kosten van aankoop bij te dragen, en Oudemans vond het geveilde complex – de hoeve en ruïne Lichtenberg, een charmant gelegen chalet en onderaardse gangen die niet meer voor de mergelwinning werden gebruikt – ook niet erg bijzonder als 'natuurmonument'.³⁰ Het perceel kwam in handen van de Belgische maatschappij Cimenteries et Briqueteries Réunies de Bonne Espérance, Raevens et Loën (CBR). Deze nieuwe firma wilde de afgraving van mergel hervatten en vroeg bovendien toestemming tot

25 Coolen, 'P.J. Cremers', 49.

26 Pelzers en Van Westreenen, *Kroniek*, 12.

27 Van den Munckhof, 'De schatkamers', 197; Pelzers en Van Westreenen, *Kroniek*, 13-14.

28 Pelzers en Van Westreenen, *Kroniek*, 10-26.

29 Stadsarchief Amsterdam (SAA), Archief Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten (Natuurmonumenten), inv.nr. 2295; Brief Natuurhistorisch Genootschap in Limburg aan het Bestuur van de Ver. tot Behoud van Natuurschoon in Nederland, 12 Mei 1920, 1.

30 SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2295; Brief J.Th. Oudemans, 20 Mei 1920.

De noordwestkant van de Sint Pietersberg begin jaren twintig, vóór de grootschalige afgravingen. Overzicht van de westelijke helling met de ingestorte “Grote Ingang”. Op de voorgrond enige boerderijtjes aan de Cannerstraat, thans Mergelweg. Historisch Centrum Limburg Beeldbank. Foto: S. 11 Schaefer. Fotocollectie GAM 4400.

de bouw van een cementfabriek aan de Maas. Deze fabriek werd eigendom van een dochtermaatschappij, de Eerste Nederlandsche Cement Industrie (ENCI). In april 1923 nam het Natuur- en Geneeskundig Congres, dat op dat moment in Maastricht plaatsvond, een motie aan om Natuurmonumenten en de gemeente Maastricht te vragen om de ‘afbraak’ van de Sint-Pietersberg tegen te houden. Het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg en Provinciale Staten van Limburg sloten zich bij deze oproep aan. De moties werden doorgestuurd naar het ministerie van Binnenlandse Zaken in Den Haag en er werden zelfs Kamervragen over de kwestie gesteld. Kortom, het

behoud van de Sint-Pietersberg was een politieke kwestie geworden.³¹

Het bestuur van Natuurmonumenten was verdeeld over de kwestie. Voorzitter Oudemans was nog altijd teleurgesteld over de houding van de gemeente Maastricht in 1920 en geloofde niet dat de mensen in Limburg hart hadden voor natuurbescherming. Secretaris Thijsse en Pieter Gerbrand van Tienhoven (1875-1953), op dat moment penningmeester en ondervoorzitter, wilden wel energie in de zaak steken en reisden in augustus 1923 af naar Maastricht voor besprekingen met vertegenwoordigers van het gemeentebestuur, het bestuur van het Natuurhistorisch Genootschap en mensen van

31 SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2295; Brief Vereniging ‘Het Nederlandsch Natuur- en Geneeskundig Congres’ aan het Bestuur van Natuurmonumenten, 11 April 1923; Brief Natuurhistorisch Genootschap in Limburg aan het Bestuur van Natuurmonumenten, 20 April 1923; Brief Provinciaal Bestuur van Limburg aan den Minister van Binnenlandse Zaken en Landbouw, 3 Augustus 1923. Jac. P. Thijsse, ‘De Sint Pietersberg’, in: *De Levende Natuur* 28 (1923) 33-34.

Eén van de vele brieven van CBR aan Natuurmonumenten; deze is van 14 januari 1924. Scan: Stadsarchief Amsterdam, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2295.

► Een opname van de Maas met de Sint Pietersberg en de cementfabriek ENCI, 1948. Bovenop de helling: de hoeve Lichtenberg. Nationaal Archief / Fotocollectie Anefo, 2.24.01.09, 902-6597. Foto: D. Moedrik, D. Licentie CCo.

CBR. Het resultaat was hetzelfde: de gemeente had naar eigen zeggen geen wettelijke mogelijkheden om de afgraving en de bouw van de cementfabriek te verbieden en ook niet de financiële middelen om delen van de Sint-Pietersberg zelf te kopen of te onteigenen. De enige weg was om Den Haag te vragen in te grijpen met nieuwe wet- en regelgeving.³² De bestuursleden van Natuurmonumenten kregen intussen een fraai inkijkje in de Limburgse politiek. Een ambtenaar van de Dienst der Domeinen in Maastricht waarschuwde Thijsse dat de natuurbeschermingsbeweging niet teveel moest rekenen op de burgemeester en wethouders, die stil werden gehouden door CBR: 'Er zal voor hen wel wat te verdienen zijn als ze zich niet verzetten tegen alle plannen.'³³ De ondernemer Petrus Regout (1882-1967), die

zich met de inwoners van Heugem verzette tegen de bouw, veranderde van mening toen hem een commissariaat bij de ENCI werd aangeboden.³⁴ Volgens de ambtenaar van Domeinen was er een evident politiek belang bij het behoud van de Sint-Pietersberg: hier was 'voor Nederland ook een daad te doen, waarvoor Limburg Holland blijvend dankbaar zal zijn.'³⁵ Ook in 1923 speelde de annexatiekwestie dus nog mee op de achtergrond: 'Holland' moest nog steeds de dankbaarheid en loyaliteit van Limburg verdienen.

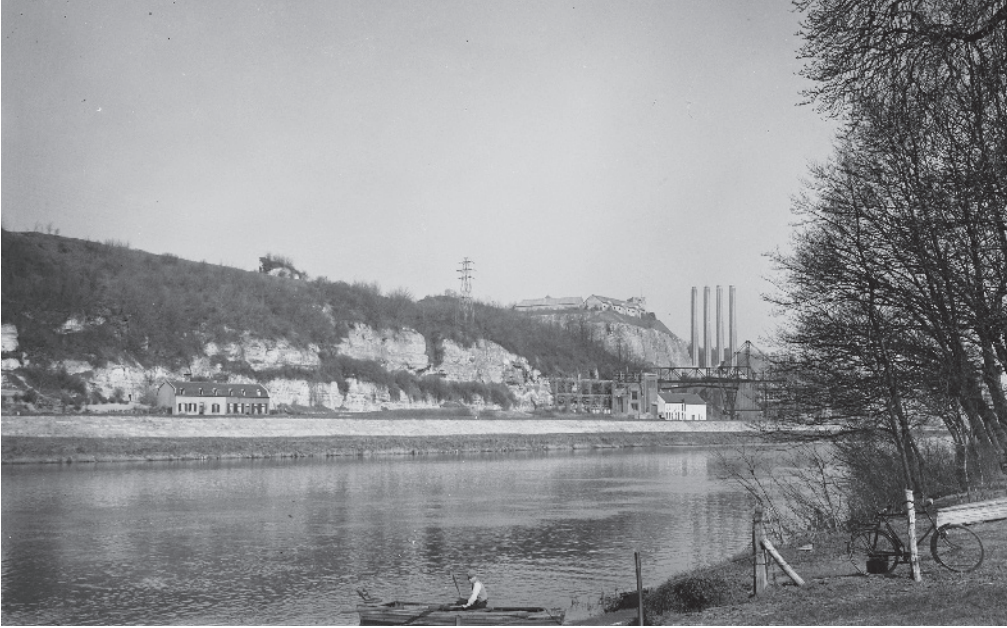
Terwijl de ambtelijke raderen in Den Haag draaiden, koos Van Tienhoven een andere strategie: hij nam contact op met Martin Verbeek (1882-1959), hoofddirecteur van CBR op het hoofdkantoor in Antwerpen, om in onderling overleg tot een oplossing te komen. Verbeek

32 Frans Bosscher en Jan Spijkerboer, *Piet van Tienhoven 1875-1953. Een biografische schets* (s-Graveland 2015) 57-59. SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2295; Brief Oudemans aan Thijsse, 23 April 1923; Bericht Thijsse 9 Augustus 1923; bezoek St. Pietersberg.

33 SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2295; Brief G.R. Herwig aan Thijsse, 6 November 1923, 4-5.

34 T., 'Captain of industry Petrus IV Regout', in: *De Nieuwe Limburger*, 11 oktober 1967, 7.

35 SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2295; Brief Herwig aan Thijsse, 6 November 1923, 2-4.

deed daadwerkelijk allerlei beloften: het terrein zou toegankelijk blijven voor leden van het Natuurhistorisch Genootschap en andere natuuronderzoekers, de ruïne Lichtenberg zou onaangetast gelaten worden en de nieuwe cementfabriek zou geen ontsierend karakter krijgen. De fabriek zou zelfs een ‘sieraad van het landschap’ worden en bijvoorbeeld geen schoorstenen krijgen.³⁶ Achteraf lijkt het erop dat Verbeeck Van Tienhoven zand in de ogen heeft gestrooid, wellicht mede dankzij zijn belofte om donateur van Natuurmonumenten te worden.³⁷ Gustaaf Herman Waage (1898-1945), leraar biologie en secretaris van het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg,

geloofde er niets van: een cementfabriek zonder stof en afval was volgens hem onmogelijk. Bovendien lag er al een vergunningaanvraag voor de bouw van zes schoorstenen van 78 meter hoog, die de arbeidsinspectie zelfs nog wilde verhogen tot 100 meter.³⁸ Het Natuurhistorisch Genootschap koos dan ook voor een afwijkende strategie: de organisatie stuurde in april/mei 1925 protestbrieven aan het College van B & W en aan de gemeenteraad van Maastricht, met de vraag om geen vergunning af te geven voor de cementfabriek. Met de bouw zou ‘een groot cultureel belang in het bijzonder voor Maastricht, maar ook voor geheel Nederland, geschaad (...) worden.’³⁹

36 Bosscher en Spijkerboer, *Piet van Tienhoven*, 58-59. SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2295; Brief Van Tienhoven aan Verbeeck, 20 Augustus 1923; Afschrift brief Cimenteries et Briqueteries Réunies de Bonne Espérance, Raevens et Loën aan den Commissaris der Koningin in Limburg, le 12 November 1923; Brief Natuurmonumenten aan de Gedeputeerde Staten in de Provincie Limburg, 7 December 1923, 3; Brief Verbeeck aan Van Tienhoven, 27 Juni 1925.

37 SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2295; Brief Verbeeck aan Van Tienhoven, 28 September 1923.

38 SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2295; Afschrift brief Waage aan J. Heimans, 18 Mrt '25, 1; Brief Waage aan Natuurmonumenten, 14 Juni '25, 1.

39 SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2295; Afschrift brief Waage aan Burgemeester en Wethouders der gemeente Maastricht, 17 April 1925, 2.

Het Genootschap vroeg Natuurmonumenten om adhesie te betuigen aan deze actie, maar Van Tienhoven weigerde. Hij legde op 22 mei 1925 uit waarom: nu de afgraving van de Sint-Pietersberg een voldongen feit was, zou de bouw van de cementfabriek het natuurschoon niet bijzonder schaden. CBR had juist allerlei concessies gedaan wat betreft de locatie van de fabriek en zou maatregelen nemen tegen de stofoverlast, en de sociaaleconomische argumenten vóór de bouw zouden voor de overheid toch zwaarder wegen. De Nederlandsche Botanische Vereeniging (NBV), de Nederlandsche Natuurhistorische Vereeniging en de ANWB betuigden wél hun adhesie; bovendien kreeg een door het Genootschap georganiseerd petitionnement tegen de cementfabriek 10.000 handtekeningen.⁴⁰

Ook alle pogingen om via de landelijke politiek een deel van de Sint-Pietersberg te behouden liepen op niets uit. Den Haag wilde geen aparte wet aannemen, en onteigening of een kapverbod (dat wel degelijk in 1927 werd opgelegd) had als nadeel dat de eigenaar recht had op een schadevergoeding. De staat noch Natuurmonumenten wilde daarvoor de portemonnee trekken.⁴¹ Om het compromis met CBR te bespreken en de financiële kant van zo'n regeling rond te krijgen, riep Van Tienhoven in Den Haag een vergadering bijeen met vertegenwoordigers van Natuurmonumenten, het provinciebestuur van Limburg, de burgemeester van Maastricht en het ministerie van Onderwijs, Kunsten en

Wetenschappen (OKW). Namens het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg was dokter Hendrik Joseph Beckers (1862-1950) aanwezig. Het bleef echter bij die ene vergadering, die nooit een vervolg kreeg.⁴²

Natuurmonumenten en het Natuurhistorisch Genootschap kwamen in botsing vanwege het protest tegen de bouw van de cementfabriek en het uitblijven van actie in Den Haag, maar ook verder verdiende hun samenwerking geen schoonheidsprijs. Volgens de Limburgers had Natuurmonumenten de Sint-Pietersberg zonder al te veel protest opgegeven, terwijl de landelijke vereniging juist vond dat het Genootschap te laks was geweest en in de eigen omgeving te weinig activiteit had getoond om de afgraving te voorkomen.⁴³ Thijsse stelde zelfs: 'we zullen Limburg moeten redden ondanks de Limburgers.'⁴⁴ Daarmee suggereerde hij dat het Limburgse natuurschoon deel uitmaakte van het Nederlands natuurlijk erfgoed en daarmee het actieterrain van Natuurmonumenten was; de Limburgers waren bij dat streven vooral hinderlijk. Omgekeerd verweet Waage Natuurmonumenten dat de vereniging onvoldoende had gecommuniceerd met haar medestanders in Limburg. Als die coördinatie beter was geweest, was de Sint-Pietersberg vast behouden gebleven.⁴⁵ Het is onmogelijk om te bepalen wie hier achteraf 'gelijk' had: zonder politieke belangstelling voor natuurbescherming stonden de natuurbeschermers waarschijnlijk sowieso machteloos tegenover hun tegenspe-

40 SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2295: Brief Natuurmonumenten aan Waage, 22/5 1925. SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2296: Brief Waage aan Van Tienhoven, 1 November 1927, 2.

41 SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2295: Brief van de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen aan Van Tienhoven, 29 December 1923.

42 SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2295: Brief Van Hövell, Commissaris der Koningin in de Provincie Limburg, aan Van Tienhoven, 27 Maart 1924. 'Verslag van de maandelijksche vergadering op Woensdag 2 Nov. l.l.', in: *Natuurhistorisch Maandblad* 16 (1927) 149-153, aldaar 152.

43 Pelzers and Van Westreenen, *Kroniek*, 20-21.

44 SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2296: Brief Thijsse aan Van Tienhoven, 5 Nov. '27, 2.

45 SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2296: Brief Waage aan Van Tienhoven, 13 Nov. '27, 2.

ler, de Belgische Cimenteries. Het onderlinge wantrouwen tussen Natuurmonumenten en de Limburgse natuurbeschermingsbeweging bleef nog jarenlang nasmeulen.

In 1927 vond een nieuwe botsing plaats. Waage probeerde namens het Natuurhistorisch Genootschap een deel van de Putberg bij Ubachsberg aan te kopen, waar de poppenorchis (*Aceras anthropophorum*) voorkwam. Volgens de gegevens van dokter De Wever gingen de poppenorchis en andere bijzondere soorten, zoals de grote muggenorchis en het hondskruid, sterk achteruit.⁴⁶ Omdat het orchideeënterrein gevaar liep te worden omgeploegd, moest zo snel mogelijk een stukje land van 1/8 hectare worden aangekocht. Natuurmonumenten was echter niet geïnteresseerd. Volgens Van Tienhoven, die Oudemans was opgevolgd als voorzitter, was het voorgestelde terrein te klein: 'Het zal voor onze Vereniging ondoenlijk zyn om overal in het land verspreide liliputterreintjes te behouden, die op zichzelf merkwaardig zyn.' Toezicht, administratie en bewaking konden vanuit Amsterdam niet georganiseerd worden.⁴⁷ Natuurmonumenten had met het beheer van het Carumterrein bij Weert al geleerd dat het onmogelijk was om zo'n geïsoleerd eilandje in natuurlijke staat te behouden.

De bestuursleden van het Natuurhistorisch Genootschap reageerden niettemin verontwaardigd. Ze vatten dit op als een gebrek aan belangstelling van Natuurmonumenten voor aankopen in Zuid-Limburg. Op de vergadering van 2 november 1927 stelde bestuurslid Frans

van Rummelen (1882-1958) zelfs dat hij nooit lid had willen worden van Natuurmonumenten, omdat de vereniging zich 'bitter weinig gelegen laat liggen aan Z.-Limburg.'⁴⁸ Alle frustratie over de kwestie van de Sint-Pietersberg stak opnieuw de kop op. De Limburgers kregen steeds het verwijt dat ze te laat en te laks reageerden op bedreigingen van het natuurschoon, maar nu ze eens op tijd waren, gaf de Amsterdamse vereniging niet thuis.⁴⁹ Op de bestuursvergadering kwam zelfs het idee op tafel om een eigen Limburgse Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten op te richten, maar dat raadde secretaris Waage sterk af. Er was nu eenmaal een vereniging in Amsterdam die de taak had om zich met heel Nederland bezig te houden.⁵⁰ Er werd van twee kanten bemiddeld in een poging om de plooiën glad te strijken: Leo Grégoire (1892-1975), bestuurslid van het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg, stelde voor om zelf geld in te zamelen om het Acerasterreintje te kopen, en volgens secretaris Waage kon het Genootschap ook wel voor het nodige toezicht en de administratie zorgen. Ook Thijsse vond dat Van Tienhoven te bot had gereageerd: als de Limburgers het initiatief namen kon Natuurmonumenten best een financiële bijdrage leveren.⁵¹ Toen Van Tienhoven hier positief op inhaakte, waarschuwde Waage hem voor Grégoire. Die was ijverig lid van de Limburgsche Liga, 'een verbond, dat al wat Hollander is Limburg uit wil "trappen"' en nu blijkbaar de kwestie natuurbescherming aangreep als argu-

46 Pierre Grooten, Reinier Akkermans, Stef Keulen en Olaf op den Kamp red., *De Geleenbeek. Beleef de natuur in verandering* (Maastricht 2019) 112.

47 SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2296: Brief Natuurmonumenten aan Waage, 31 October 1927, 1.

48 'Verslag vergadering 2 Nov. 1927', 152.

49 SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2296: Brieven Waage aan Van Tienhoven, 1 en 2 November 1927.

50 'Verslag vergadering 2 Nov. 1927', 152.

51 SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2296: Brief Waage aan Van Tienhoven, 1 November 1927; Brief Thijsse aan Van Tienhoven, 5 Nov. 27. 'Verslag vergadering 2 Nov. 1927', 152.

ment: 'Zie je wel, dat ze boven de Moerdijk niets voor ons over hebben.'⁵² Later dat jaar overlegde de Amsterdamse professor in plantenfysiologie Theodorus Weevers (1875-1952) in Limburg over de beste bescherming van de orchideeënterreinen. Volgens Weevers was Waage 'verbitterd' over de hele situatie. Toch waren Weevers en De Wever het erover eens dat het Acerasterreintje te klein was voor aankoop.⁵³ Pas vanaf 1958 kocht Staatsbosbeheer grote delen van de Putberg bij Ubachsberg, maar de poppenorchis was daar toen al verdwenen.

De conflictsituatie tussen 'Limburg' en 'Holland' op natuurbeschermingsgebied vinden we hier in de zuiverste vorm. Dit keer had de Limburgse organisatie wél op tijd een bedreiging aangemerkt en actie voorbereid, maar zag

Natuurmonumenten er niets in. Beide kanten stelden met goede redenen hun eigen prioriteiten: het Natuurhistorisch Genootschap zette in op het Acerasterreintje, maar Natuurmonumenten had meer belangstelling voor grotere complexen in het Geuldal. Intussen verweten de twee verenigingen elkaar dat ze te weinig hadden gedaan voor het behoud van de Sint-Pietersberg. Natuurlijk speelden ook financiële overwegingen een rol: Natuurmonumenten had geen onbeperkte middelen, moest keuzes maken en kon dus niet op elk verzoek uit Limburg ingaan. Omgekeerd moest het Natuurhistorisch Genootschap bij gebrek aan eigen financiële middelen steeds aankloppen bij Natuurmonumenten als het een aankoop belangrijk vond.

52 SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2296: Brief Waage aan Van Tienhoven, 13 Nov. '27, 2. Over de Limburgsche Liga: zie Arijs, *Vormen van regionaal bewustzijn*, 127-137.

53 SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2300: Notitie 'Flora Zuid-Limburg' (December 1927).

◀◀ De Putberg bij Ubachsberg, tegenwoordig. Foto: Saxifraga-Willem van Kruijsbergen. CC BY-NC-SA.

◀ De poppenorchis (*Aceras antropophorum*). Met dank aan het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg. Foto: Olaf Op den Kamp.

▶ Het landschap van de Boshuizerbergen bij Venray, tegenwoordig. Foto: Het Limburgs Landschap.

4. De oprichting van Het Limburgsch Landschap

Als aanleiding voor de oprichting van de Stichting Het Limburgsch Landschap noemt de literatuur vaak de voorgenomen ontginning van de Boshuizerbergen bij Venray in 1931.⁵⁴ Er bestonden plannen om dit gebied te ontginnen, vooral om tijdelijke (en gesubsidieerde) werkgelegenheid te creëren voor de werklozen uit de omgeving. J.M.H.F.J. baron de Weichs de Wenne (1888-1965), burgemeester van Wanssum en Meerlo, woonde op het nabijgelegen kasteel Geijsteren en seinde Natuurmonumenten in over dit plan. Het stuifzand met de unieke jeneverbesstruiken, van grote waarde als natuurschoon én als recreatiegebied,

zou moeten wijken voor dennenbos. Van Tienhoven werd 'ingevlogen om dit te verhinderen'.⁵⁵ Weichs de Wenne vertelde later hoe die lobby in zijn werk ging: een bestuurslid van Natuurmonumenten, die tevens lid was van de Tweede Kamer, interpeleerde de minister over de ontginning van het gebied. Toen de minister in zijn antwoord twijfelde aan de waarde van het natuurschoon ter plaatse, omdat Staatsbosbeheer nooit zo'n heideveld met jeneverbesbegroeiing had gevonden, kreeg hij prompt de door Van Tienhoven gemaakte foto's van het terrein te zien.⁵⁶ Van definitieve bescherming van de Boshuizerbergen kon op dat moment geen sprake zijn omdat Natuurmonumenten juist krap bij kas zat. Het gebied werd echter

54 H.P. Gorter, *Ruimte voor natuur. 80 jaar bezig voor de natuur van de toekomst* ('s-Graveland 1986) 89; Edmond Nicolas red., *Voor Limburgs schoonheid. Gedenkboek bij het 25-jarig bestaan van de Stichting Het Limburgs Landschap* (Maastricht 1956) 29.

55 Purmer, *Het landschap bewaard*, 285; 'Een kwart eeuw Stichting Limburgs Landschap', in: *De Tijd*, 31 augustus 1956, 7; Nicolas, *Voor Limburgs schoonheid*, 29.

56 Nicolas, *Voor Limburgs schoonheid*, 29.

P.G. van Tienhoven, de voorzitter van Natuurmonumenten. Stadsarchief Amsterdam / Collectie Atelier J. Merkelbach.

niet volledig ontgonnen en kwam in 1971 in bezit van het Limburgs Landschap.⁵⁷

Toch is het goed mogelijk dat dit incident de aanleiding vormde voor Van Tienhoven om aan te dringen op een provinciale natuurbeschermingsorganisatie. De situatie in Limburg deed hem waarschijnlijk sterk denken aan eerdere ervaringen in de provincies Utrecht en Gelderland. De vereniging Natuurmonumenten kon niet overal tegelijk zijn. Om lokale signalen op te vangen, adequaat te reageren, ter plaatse gebieden aan te kopen en te beheren en sympathisanten en fondsen te werven, waren aparte stichtingen nodig.⁵⁸ Het Utrechtsch Landschap

was in 1927 de eerste van die stichtingen. Hoe kwam men in Limburg tot zo'n organisatie? De jonge Willem Michiels van Kessenich (1902-1992) was aanwezig op de Monumentendag in Arnhem in 1930, een bijeenkomst van personen en organisaties die zich bezighielden met de schoonheid van Nederland en de bescherming van monumenten, natuurschoon en dorps- en stadsgezichten. Na het diner werd hij verrast omdat 'vogelen-Piet', de beroemde Van Tienhoven, bij hem kwam zitten en hem aansprak om het Limburgsch Landschap op te richten.⁵⁹

De volgende stap was ondersteuning zoeken voor het initiatief in Limburg zelf: Michiels van Kessenich woonde op dat moment niet in de provincie, maar in het Noord-Brabantse Geldrop. Net als bij de andere provinciale stichtingen, koos Van Tienhoven ervoor om te beginnen bij de Commissaris van de Koningin.⁶⁰ Michiels van Kessenich kreeg op 16 april 1931 een audiëntie bij de Commissaris in Limburg, E.O.J.M. baron van Hövell tot Westerfliet (1877-1936). Toen Van Hövell eenmaal overtuigd was, ging het snel. In mei 1931 stuurde de Commissie van Initiatief, die bestond uit Michiels van Kessenich, Van Tienhoven, Van Hövell en Weichs de Wenne, een rondschrijven aan geïnteresseerden in de provincie. De brief stelde vast dat de industrialisatie van de provincie leidde tot gevaren voor het natuurschoon, waarmee Limburg zo rijk was begiftigd. De op te richten stichting had daarom als taak om te 'bewaren en beschermen voor het nageslacht, wat voor onze voorvaderen zulk een rijke bron was van verheffend genot en lichamelijke kracht.'⁶¹ Op 20 juni vond de oprichtingsvergadering plaats in Restaurant Dominicain aan het Vrijthof in Maastricht, en op 31 juli passeerde

57 Staal en Ovaa red., *Uit en thuis boek*, 146.

58 Gorter, *Ruimte voor natuur*, 85-89; Nicolas, *Voor Limburgs schoonheid*, 29-30.

59 Nicolas, *Voor Limburgs schoonheid*, 27.

60 Historisch Centrum Limburg, Maastricht (HCL), Archief Kabinet van de Commissaris der Koningin in Limburg (Archief Kabinet), inv.nr. 1237: Brief Van Tienhoven aan E.O.J.M. baron van Hövell tot Westerfliet, 7 April 1931.

61 SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2406: Brief van de Commissie van Initiatief, Mei 1931.

de oprichtingsakte bij een notaris in Amsterdam. Daarbij trad Van Tienhoven op als comparant namens Natuurmonumenten. De landelijke vereniging zorgde voor het nodige stichtingskapitaal à 100 gulden en voor de betaling van de notariskosten. Als doel van de stichting werd vastgesteld: 'het bevorderen van het behoud van het Natuur en landschapsschoon in de Provincie Limburg. Onder natuur- en landschapsschoon wordt verstaan al datgene, wat tot de aantrekkelijkheid van het landschapsbeeld bijdraagt, waartoe mede kunnen gerekend worden de merkwaardigheden op het gebied der natuurhistorie en voortbrengselen van menselijke werkzaamheid, welke door hun vorm, ligging of ouderdom de waarde van het landschapsbeeld verhogen.'⁶²

Van Tienhoven en Natuurmonumenten waren dus duidelijk penvoerend bij de oprichting van Het Limburgsch Landschap, maar hoe zag dat er in de volgende jaren uit? In hoeverre kreeg de stichting een eigen, Limburgs profiel? Om die vraag te beantwoorden is het de moeite waard om te kijken naar de lijst van 34 bestuursleden in 1931.⁶³ Wie waren zij en wie had ze vermoedelijk als bestuurslid voorgedragen? Allereerst zaten nogal wat hoogwaardigheidsbekleders in het bestuur: de burgemeesters van Amstenrade, Mook, Valkenburg en Wanssum, een notaris en een advocaat, leden van Provinciale en Gedeputeerde Staten en één lid van de Tweede Kamer: Henri Hermans (1874-1949) van de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP). Medeoprichter van Het Limburgsch Landschap Willem Michiels van Kessenich werd in 1933 burgemeester van Beek. De burgemeester van Amstenrade, graaf Max de Marchant et d'Ansembourg (1894-1975), was achteraf een opvallende keuze. Hij hoorde bij

de conservatieve vleugel van de RKSP en schoof in de jaren dertig verder op naar rechts: in 1935 werd hij namens de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) lid van Provinciale Staten en van de Eerste Kamer. In het bestuur zaten verder vertegenwoordigers van de economische zwaargewichten in de provincie: de Maastrichtse aardewerkfabrikant Louis Regout (1891-1966) en directieleden van de Staatsmijnen. Ten slotte twee mensen van de lokale VVV's: kantonrechter Edmond Jaspard (1872-1946) uit Maastricht en de luchtvaartfan en hoofdredacteur van het tijdschrift *De Nedermaas* Eddy Franquinet (1896-1974) uit Gulpen. Tot dusverre allemaal vertegenwoordigers van de bestuurlijke en maatschappelijke top in de provincie, die bij het netwerk van gouverneur Van Hövell hoorden. Anders lag dat voor de natuurwetenschappers en amateur-naturalisten uit de kring van het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg: rector Cremers, secretaris Waage en een drietal huisartsen: Jozef Hubertus Starmans (1893-1963) en de botanicus August de Wever uit Nuth, en Hendrik Joseph Beckers uit Beek. Beckers had een reputatie opgebouwd als oudheidkundige en speelde in de jaren dertig een prominente rol bij Het Limburgsch Landschap.⁶⁴

Oorspronkelijk kwamen vier bestuursleden van buiten Limburg. Naast Van Tienhoven en Michiels van Kessenich waren dat Etienne Daniël van Dissel (1872-1959), directeur van Staatsbosbeheer, en de botanicus Willem Carel de Leeuw (1881-1964) uit Bilthoven. De Leeuw werd voorgedragen door Van Tienhoven omdat hij 'zoo uitstekend op de hoogte is van de Limburgsche natuur'.⁶⁵ Het beeld dringt zich op van een klein clubje bestuurders, notabelen en industriëlen, allemaal van katholieke huize

62 SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2409: Statuten der Stichting 'Het Limburgsch Landschap', 1.

63 Het volgende overzicht is gebaseerd op: 'Het Limburgsch Landschap', in: *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 9 Augustus 1931 en Archief Limburgs Landschap: Notulen 12 September 1931.

64 E.M. Krutzler, 'Dokter Beckers honderd jaar geleden geboren', in: *Natuurhistorisch Maandblad* 51 (1962) 95-101.

65 SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2383: Brief Van Tienhoven aan W. Michiels van Kessenich, 21 April 1931.

Dokter Beckers, hier bij de opgraving van het thermencomplex in Heerlen. Foto Heemkundevereniging Beek.

en uit de kring van Van Hövell, aangevuld met de bestuursleden van het Natuurhistorisch Genootschap en enkele niet-Limburgers zoals De Leeuw, na aandringen door Van Tienhoven. Van Tienhoven vroeg daarnaast of de burgemeesters van Geleen of van het Noord-Limburgse Venray niet ook bestuursleden moesten worden.⁶⁶ Bovendien bemiddelde hij voor de advocaat Marinus van der Goes van Naters (1900-2005) uit Heerlen, lid van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP). Volgens Van der Goes zelf probeerde Van Hövell hem 'om mijn politieke overtuiging uit alle mogelijke functies' te weren.⁶⁷ Die politieke gekleurde achtergrond lijkt achteraf wel mee te vallen: de SDAP'er Hubert Paris (1873-1939) uit

Maastricht, lid van Provinciale Staten, zat er vanaf het begin bij, en ook Van der Goes werd in 1933 geruisloos lid van het bestuur.⁶⁸

Een dwarsdoorsnede van de Limburgse bevolking was het zeker niet, maar dat was volgens de ideeën van die tijd ook niet nodig. Van Tienhoven liet in dezelfde tijd weten dat Het Noordbrabantsch Landschap beter een stichting dan een vereniging kon worden. 'Bij het Vereenigingsleven', zo schreef hij, waren immers 'steeds enkele formaliteiten in acht te nemen', en stelt men 'zich bloot aan inmenging van leden, die niet geheel ter zake kundig zijn.' In geval van een stichting had men daarentegen een stabiel bestuur, met daarin de meest competente en invloedrijke mensen.⁶⁹

66 SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2406: Brief Van Tienhoven aan Michiels van Kessenich, 1 Augustus 1933.

67 SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2406: Brief M. van der Goes van Naters aan Van Tienhoven, 18 April 1933.

68 SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2406: Brief Van der Goes van Naters aan Van Tienhoven, 9 Juni 1933.

69 SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2383: Brief Van Tienhoven aan Gedeputeerde Staten der Provincie Noord-Brabant, 21 Augustus 1931, 2.

Michiels van Kessenich stapte zelf in zijn auto en reed door de provincie om overzichten te maken van ontsierende reclameborden. Hier: de Rijksweg van Geleen via Sittard richting Susteren. Uit een brief aan Gedeputeerde Staten van Limburg, 21 Juni 1934. Historisch Centrum Limburg, Maas-tricht, Archief Kabinet van de Commissaris der Koningin in Limburg, inv.nr. 1240 (publiek domein). Eigen scan.

2.	Tegenover Huis	- Orion Olie	+
3.	No. 309	- Englebert Uw Band	+
4.		- Studebakar	+
5.	By overweg Ophoven	- Garage Cartigny (Bederft uitzicht op Sittard)	±
6.	Booogaard naast huis no. 106	- Garage W.Spronk (staat in een booogaard) heeft wel toestemming	±
7.	huis no. 56	- Chateau Wynen Gebroeders Boer	+
8.	huis no. 54	- Levensverzekering My Arnhem	+
Wegvak: Sittard-Susteren (Rijksweg)			
9.	Loek weg naar vianet-station Sittard.	- Naar H6tel Modern (kon belangryk kleiner)	±
10.	Iets noordelyker rechts(oostelyk)	H.A.V.Schiedam	
11.	Huis no.77.....	- Barnsen Koffie-Thee 2x	+
12.		- Levensverz. My Arnhem 2x	+
13.	Huis no.122 ??	<u>Noordvde</u> - North State cigabettes - Aboum Sigaran - De Nederlanden 1845 - Limburger Koerier - B.Z.K. - Shell - Shell	
14.		<u>Zuidvde</u> - De Nederlanden 1845 - B.Z.K.	
15.			
16.			
17.			
18.			
19.			
20.			
21.			

Tegenwoordig is zo'n opstelling ondenkbaar, maar niet in de jaren dertig. Zowel in Limburg als in Nederland als geheel had een kleine elite het toen nog politiek, cultureel en maatschappelijk voor het zeggen. Natuur- en landschapsbescherming was als vanzelfsprekend een hobby voor de gefortuneerde bovenlaag.

De activiteiten van Het Limburgsch Landschap lijken in die eerste jaren sterk aan te sluiten op het profiel van de bestuursleden: burgemeesters, provinciebestuurders en lokale notabelen. Het bestuur schreef in 1933 en nogmaals in 1934 alle Limburgse gemeenten aan

met het verzoek om donateur te worden.⁷⁰ Dat verzoek viel niet overal in goede aarde. In Hulsberg vond een gemeenteraadslid dat de verantwoordelijke commissieleden van Het Limburgsch Landschap maar zelf de portemonnee moesten trekken, vooral omdat 'deze commissie nagenoeg totaal uit kapitaalkrachtige lui bestaat'.⁷¹ Het resultaat van het verzoek viel nogal tegen: in 1933 zegden slechts vijftien gemeenten een contributie toe, wat een bedrag van 112,32 gulden opleverde.⁷²

Het bestuur gaf daarnaast tips aan gemeentebesturen over het opnemen van schoonheids-

70 HCL, Archief Kabinet, inv.nr. 1239: Brief Michiels van Kessenich aan Van Hövell tot Westerfliet, 17 April 1933. HCL, Archief Kabinet, inv.nr. 1240: Brief Dagelijksch Bestuur der Stichting 'Het Limburgsch Landschap' aan het Bestuur der Gemeente (...), Juli 1934.

71 'Hulsberg. Raadsvergadering', in: *Limburger Koerier*, 7 Juni 1933.

72 W. Michiels van Kessenich, 'Jaarverslag over 1933 van de lotgevallen der Stichting "Het Limburgsch Landschap"', in: *De Nederraas* 12 (1934) 51-55, aldaar 51. Vgl. HCL, Archief Kabinet, inv.nr. 1240: Verslag over gevoerde actie bij de Gemeente Besturen in Limburg in 1933.

Het kasteel Bleyenbeek werd in 1945 door oorlogsgeweld verwoest. De ruïne wordt tegenwoordig beheerd door het Limburgs Landschap. Foto: Het Limburgs Landschap.

► Het geologisch monument Heimansgroeve tegenwoordig. Foto: Romaine 2019. CCo Public Domain Dedication via Wikimedia Commons.

bepalingen in de gemeentelijke bouwverordeningen. Die moesten lintbebouwing en 'ontsiende reclame' tegengaan.⁷³ Er bestond al sinds 1919 een provinciale verordening tegen ontsierende reclameborden, maar de handhaving liet te wensen over. Michiels van Kessenich en Van Hövell zetten een een-tweetje op met de provincie: op 15 februari 1934 vroegen Gedeputeerde Staten Het Limburgsch Landschap om advies uit te brengen over de vergunningsaanvragen voor reclameborden.⁷⁴ De studiegroep van de stichting mocht daarnaast ongevraagd advies geven over reclameborden zonder vergunning. In de praktijk betekende dit dat Michiels van Kessenich in zijn auto stapte, de reclameborden langs een bepaald stuk rijksweg noteerde en

die vervolgens vergeleek met de afgegeven vergunningen. Het resultaat was onthutsend: alleen al in het eerste jaar werden via deze methode 423 overtredingen vastgesteld.⁷⁵

Dit was allemaal belangrijk werk, maar het bewoog zich duidelijk op gebaande wegen, op ambtelijk-bestuurlijk niveau. De Commissarissen van de Koningin in Limburg en Noord-Brabant overlegden vanaf 1933 over de gezamenlijke instelling van een Peelreservaat voor de laatste overgebleven resten heide en hoogveen: in dit grensgebied bij uitstek iets voor de hoogste bestuurders van beide provincies. De aankoop van de Vredepeel ketste overigens af op de hoge vraagprijs van de gemeente Venray: 150.000 gulden, daarvan 100.000 gulden direct betaalbaar in contanten.⁷⁶ Op het

73 Archief Limburgs Landschap: Notulen 20 Juni 1931, 2-3.

74 Archief Limburgs Landschap: Notulen 15 Februari 1934: 1.

75 Nicolas, *Voor Limburgs schoonheid*, 76-79. HCL, Archief Kabinet, inv.nr. 1240: Brief Dagelyksch Bestuur der Stichting 'Het Limburgsch Landschap' aan Gedeputeerde Staten van Limburg, 21 Juni 1934. HCL, Archief Kabinet, inv.nr. 1241: W. Michiels van Kessenich, 'Stichting "Het Limburgsch Landschap"', Ontw-jaarverslag 1934, 15 April 1935, 3.

76 HCL, Archief Kabinet, inv.nr. 1239: Brief Van Tienhoven aan Van Hövell tot Westerflieer, 4 Mei 1933; Aanteekeningen nopens de besprekingen op 16 October 1933; Notities der besprekingen over het Peel-reservaat, 24 April 1934.

vlak van natuur- en landschapsbescherming was het werk van de stichting verder niet opzienbarend.

Het Limburgsch Landschap had (nog) niet genoeg financiële middelen voor aankopen van natuurgebieden en liet dat werk dan ook in principe over aan Natuurmonumenten. In 1931 sprak het bestuur van Het Limburgsch Landschap wel over de mogelijke aankoop van kasteel Bleyenbeek bij Afferden, maar die aankoop ging niet door vanwege de hoge vraagprijs.⁷⁷ Op initiatief van Willem Jongmans (1878-1957), directeur van het Geologisch Bureau voor het Mijngedebiet in Heerlen, liet Het Limburgsch Landschap de Heimansgroeve bij Epen opnieuw uitgraven. Dat kon relatief goedkoop, omdat de overheid subsidie beschikbaar stelde voor de werkverschaffing aan werklozen uit de

gemeente Vaals. Vervolgens nam de stichting het terrein in beheer als geologisch monument.⁷⁸ Ten slotte pachtte de stichting een tijdje een terrein ter grootte van 1,5 hectare van de gemeente Belfeld, omdat daar de zeldzame reuzenpaardenstaart (*Equisetum maximum*) groeide.⁷⁹

De expertise die Het Limburgsch Landschap moest missen voor wat betreft flora en fauna werd grotendeels ingevuld door het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg. Hier kwam een handige taakverdeling tot stand: de natuurwetenschappers waarschuwden tegen de bedreiging van bijzondere natuurgebieden, en Het Limburgsch Landschap had de contacten om dit bij gemeenten of provincie aan te kaarten. De Commissaris van de Koningin en diverse andere politieke kopstukken zaten immers in het bestuur van Het Limburgsch

77 Archief Limburgs Landschap: Notulen 12 September 1931, 4; W. Michiels van Kessenich, Jaarverslag over 1931 van de lotgevallen der Stichting 'Het Limburgsch Landschap', 2.

78 Archief Limburgs Landschap: Notulen 7 September 1935, 3, 17 October 1935, 3 en 27 Februari 1936, 4-5.

79 HCL, Archief Kabinet, inv.nr. 1240: W. Michiels v. Kessenich, Copie 'Verslag van het onderzoek inzake *Equisetum Max.* te Belfeld en van de ten gemeentehuize van Belfeld gehouden bespreking'. Archief Limburgs Landschap: Notulen 3 October 1934, 2.

Landschap naast rector Cremers en de andere natuurhistorische specialisten. De situatie in Limburg was daarmee overigens niet anders dan voor Natuurmonumenten. Thijsse en Van Tienhoven, de leidende figuren van de landelijke vereniging, waren goedwillende amateurs zonder natuurwetenschappelijke opleiding, die graag gebruik maakten van de adviezen van de NBV of van Staatsbosbeheer. Het verschil: bij onenigheid in de rest van Nederland waren de natuurbeschermers en botanici het er snel over eens dat het over 'Nederlandse natuur' ging, terwijl Het Limburgsch Landschap dan de Limburgse kaart kon trekken: Limburgse natuurbescherming als een eigen belang, waar de mensen in 'Holland' zich niet mee hadden te bemoeien. Dat leidde meer dan eens tot strubbelingen tussen de Limburgse stichting, Natuurmonumenten en de NBV.

5. Een stuwdam in het Geuldal

In februari 1932 vond een nieuwe directe botsing plaats tussen de Limburgse en de landelijke natuurbeschermingsorganisaties over de gewenste aanpak en de verschillende prioriteiten. Wat was het geval? De Stroomverkoopmaatschappij van de Staatsmijnen liet onderzoek doen om meer gebruik te maken van de hoogteverschillen in Limburg. Henri Gelissen (1895-1982) stelde voor om in één van de Limburgse riviertjes een stuwdam te leggen, met daarboven een spaarbekken. In tijden van elektriciteitsoverschotten kon water vanuit het benedenbekken naar het hoger gelegen bovenbekken worden gepompt. Bij tekorten zou het water terug naar beneden stromen en weer elektriciteit opwekken. Voor de Staatsmijnen,

een grootverbruiker van stroom in Limburg, was het van belang om altijd genoeg elektriciteit op een min of meer constant prijsniveau te krijgen. Gelissen liet overigens in het midden waar zo'n spaarbekkenkrachtwerk moest komen. Technisch gezien waren de voorwaarden voor de installatie: voldoende water, voldoende hoogteverschil, en de spaarbekkens moesten een plek krijgen in het bestaande reliëf van de streek, boven een waterondoorlatende laag.⁸⁰

Gelissen en de geologische specialist Willem Jongmans brachten in januari 1931 een rapport uit met een concrete aanbeveling: het spaarbekkenkrachtwerk kon het beste boven in het Geuldal worden aangelegd, tussen Epen en Mechelen. Voor een stuwdam met waterkrachtcentrale zoals in Duitsland leverde de Geul niet genoeg water, maar voor een spaarbekkenkrachtwerk met twee spaarbekkens was het een uitstekende locatie. Als de Geul werd opgestuwd op 115 meter boven NAP en het bovenbekken in de Vijlenerbossen werd aangelegd, zou het krachtwerk een hoogteverschil van maar liefst 125 meter kunnen gebruiken. Jongmans was bioloog, paleobotanicus en bestuurslid van Het Limburgsch Landschap. Hij had wel degelijk oog voor de natuurwaarden van het gebied en wees er in het rapport dan ook nadrukkelijk op dat het bovenste gedeelte van het Geuldal ongerept zou blijven. Het stuwmeer zou 'het natuurschoon eerder bevorderen dan benadeelen.'⁸¹ Gelissen benaderde met zijn plannen de Commissaris van de Koningin, baron Van Hövell tot Westerfliet, en de regering in Den Haag.⁸² De regering ging ermee akkoord om een Staatscommissie in te

80 HCL, Archief Kabinet, inv.nr. 1079: W.J. Jongmans, 'Rapport van Subcommissie I der Staatscommissie voor het Spaarbekkenkrachtwerk in Zuid-Limburg', 4 April 1933, 1-5.

81 Nationaal Archief, Den Haag (NA), Archief Staatscommissie voor het spaarbekkenkrachtwerk, inv.nr. 1: Rapport 'Bericht over de Mogelijkheid omtrent den bouw van een spaarbekken-krachtwerk in Zuid-Limburg (Geuldal) ten behoeve der electriciteitsvoorziening in de provincies Limburg, Noord-Brabant en Gelderland', 9-10.

82 HCL, Archief Kabinet, inv.nr. 1074: Brieven H. Gelissen aan Van Hövell tot Westerfliet, 26 en 27 Januari en 18 Mei 1931; Afschrift brief H. Gelissen aan Ch.J.M. Ruys de Beerenbrouck, 30 Januari 1931; Afschrift brief Gelissen aan P.J. Reymer, Minister van Waterstaat, 2 Maart 1931.

De reuzenpaardenstaart.
Met dank aan het Natuur-
historisch Genootschap
in Limburg. Foto: Olaf
Op den Kamp.

stellen om de technische uitvoering van het plan, de beste locatie en de verwachte kosten te bestuderen. De verantwoordelijke minister van Waterstaat Paul Reymer (RKSP, 1882-1952) benoemde Van Hövell tot voorzitter van deze Staatscommissie. Reymer zocht daarnaast nog 'iemand, die geacht kan worden voor het behoud van natuurmonumenten op te komen'. Op voordracht van Van Hövell werd dit de Roermondse architect Joseph (Jos) Cuijpers (1861-1949), die tevens voorzitter was van de Provinciale Schoonheidscommissie.⁸³ Ook Gelissen en Jongmans werden in december 1931 in de Staatscommissie benoemd.

De natuurbeschermingsbeweging kreeg in september 1931 via de Limburgse pers voor het eerst lucht van de zaak. Eddy Franquinet uit Gulpen schreef een gealarmeerd stuk in de krant, waarin hij wees op de gevaren van het plan-Gelissen voor de ongerepte natuur in het Geuldal.⁸⁴ Op 12 september stond het plan op de agenda van het Dagelijks Bestuur van Het Limburgsch Landschap. Voorzitter Van Hövell

liet weten dat het plan op dat moment 'nog zo weinig kans op praktische uitvoerbaarheid geeft, dat alle actie op het oogenblik zeer voorbarig zou zijn.' Hij zou de situatie verder op de voet volgen in zijn hoedanigheid als voorzitter van de Staatscommissie.⁸⁵ Franquinet was hier niet tevreden mee, maar het lukte hem niet om binnen Limburg een actiecomité op de been te brengen. Volgens kantonrechter Edmond Jaspas, eveneens bestuurslid van Het Limburgsch Landschap, had Van Hövell al aange-toond dat hij oog had voor de belangen van natuur en landschap. Daarom was nu 'vertrouwen in het beleid van onzen Commissaris' gevraagd.⁸⁶ Daarmee was de zaak voor de meeste Limburgse natuurbeschermers voorlopig afgedaan.

De landelijke natuurbeschermingsbeweging kwam pas enkele maanden later in actie. Eind 1931 sprak Jongmans toevallig de botanicus Jacob Heimans (1889-1979, de zoon van de beroemde Eli) voor diens hotel in Bemelen, en hij informeerde hem over het plan voor een

83 HCL, Archief Kabinet, inv.nr. 1074: Brief P. Reymer aan Van Hövell tot Westerfliet, 23 September 1931; Brief Van Hövell tot Westerfliet aan de Minister van Waterstaat, 5 Oct 1931.

84 'Witte steenkool in het Geuldal. Een spaarbekkenkrachtwerk voor de electriciteitsvoorziening van geheel Zuid-Nederland', in: *Limburger Koerier*, 8 September 1931, 2; E. Franquinet, 'Stuwbecken-plan van ir. Gelissen', in: *Limburger Koerier*, 9 September 1931, 1.

85 Archief Limburgsch Landschap, Notulen 12 September 1931, 3.

86 HCL, Archief Kabinet, inv.nr. 1076: Brief, 14 December 1931; Afschrift brief van Th. Dorren, J.E. Schulte en E. Franquinet aan J. Beckers, J. Cremers, Ch. Janssen de Limpens, E. Jaspas, V. Snickers, Huib Ubags en G.H. Waage, eind 1931.

spaarbekkenkrachtwerk.⁸⁷ Heimans reageerde geschrokken: hij had nog niet van het project gehoord en zag meteen de mogelijke gevolgen voor het Geuldal. Nog afgezien van de verstoring van de rust en het landschapsschoon door de verschillende werkzaamheden, nieuwe wegen en pijpleidingen, zou het stuwmeer een deel van de vindplaatsen van de unieke zinkflora onder water zetten. De Commissie voor de Bescherming van de wilde flora van de NBV had in 1928 nog een overzicht gemaakt van de belangrijkste botanische terreinen in Zuid-Limburg; het Geuldal bij Epen stond met stip bovenaan.⁸⁸

Heimans schakelde daarom met spoed de Commissie voor de Bescherming van de wilde flora in. Die commissie kwam al snel tot de conclusie dat ze tegen het spaarbekkenplan was: de eventuele economische voordelen wogen niet op tegen het verlies van de unieke flora en fauna. Het argument uit het rapport-Gelissen dat de nieuwe waterpartij ook mogelijkheden bood tot recreatie, werd van tafel geveegd. Stuwmeren waren niet de meest aantrekkelijke watersportcentra; dat bleek wel uit het voorbeeld van de stuwbeekken in de Eifel of het meer van Gileppe.⁸⁹ De NBV ontplooidde in januari 1932 vier verschillende strategieën of actievormen om de gang van zaken te beïnvloeden. Die worden hier één voor één opgevoerd.

Ten eerste bewandelde de vereniging de formele, politiek-bestuurlijke weg. De vereniging verzamelde wetenschappelijke argumen-

ten en stelde een rapport op 'over de botanische betekenis van het Geuldal', met een overzicht van alle bezwaren tegen het stuwbeekkenplan uit wetenschappelijk en botanisch oogpunt.⁹⁰ Vervolgens probeerde de NBV die bevindingen onder de aandacht van de Staatscommissie te brengen. Op 14 januari 1932 stuurde de vereniging een brief aan minister Reymer, met de vraag of professor Weevers niet ook lid kon worden van de Staatscommissie. De minister overlegde hierover met de voorzitter van de Staatscommissie Van Hövell.⁹¹ Deze reageerde hier negatief op: met Cuijpers en Jongmans waren toch al twee specialisten op het vlak van natuurschoon lid van de Staatscommissie? Van Hövell voegde hier enigszins venijnig aan toe dat als er al plantkundig advies moest worden ingewonnen, waarom dan van professor Weevers en niet van een specialist voor de Limburgse flora, bijvoorbeeld dokter De Wever? 'En waar het hier gaat om het behoud van natuurschoon in Limburg daar zou ik aan een Limburgsch deskundige de voorkeur willen zien gegeven, al was het alleen maar om den schijn te vermijden, dat de Limburgsche plantkundigen minder geteld worden dan die uit Noord-Nederland.'⁹² Het verzoek van de NBV werd dan ook afgewezen.⁹³

Wat de botanici op dat moment niet wisten: het Geuldal bij Epen was bij de Staatscommissie inmiddels niet meer in beeld als locatie voor het spaarbekkenkrachtwerk. Dirk Jakobus Klink (1892-1960), directeur-generaal van de Oranje-Nassaumijnen, had al begin januari 1932 een

87 Marga Coesèl, *Zinkvooltjes en zoetwaterwieren. J. Heimans (1889-1978). Natuurstudie en natuurbescherming in Nederland* (Hilversum 1993) 160; Gorter, *Ruimte voor natuur*, 102.

88 SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2300: Afschrift brief van Jan Sloff, 17 April 1928.

89 SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2301: Brief Thijsse aan Van Tienhoven, 30 Dec. 1931.

90 Museum Naturalis, Leiden, Archief Koninklijke Nederlandse Botanische Vereniging (KNBV), inv.nr. 308: Rapport over de botanische betekenis van het Geuldal bij Epen.

91 Museum Naturalis, Leiden, Archief KNBV, inv.nr. 309: Brief NBV aan den Minister van Waterstaat, 14 Januari 1932. HCL, Archief Kabinet, inv.nr. 1077: Brief van de Minister van Waterstaat aan Van Hövell tot Westerflief, 5 Maart 1932.

92 HCL, Archief Kabinet, inv.nr. 1077: Brief Van Hövell aan den Minister van Waterstaat, 14 Maart 1932, 3.

93 Museum Naturalis, Leiden, Archief KNBV, inv.nr. 308: Brief J. Reijmer aan K. Zijlstra vd NBV, 24 Maart 1932.

nota ingediend, waarin hij diverse bezwaren tegen de locatie bij Epen aanvoerde. Als er een spaarbekkenkrachtwerk moest komen, dan liever op de Snijdersberg bij Geulle. De Staatscommissie ging hiermee akkoord en besloot om alléén de locatie in Geulle verder in studie te nemen.⁹⁴ In de motivatie voor deze beslissing kreeg ook het natuurschoon een eervolle vermelding, maar de belangrijkste redenen waren andere. Het hoogteverschil was bij Geulle weliswaar kleiner met slechts zeventig meter, maar daar stond tegenover dat hier veel minder grondverzet nodig was en dat de kosten van de aanleg dus lager zouden zijn. Omdat Epen geen spoorlijn had, zouden de materialen en machines voor de bouw allemaal over de weg moeten worden vervoerd. Het verschil in kosten zou oplopen tot zo'n tien miljoen gulden. De aansluiting op het elektriciteitsnet, waar het allemaal om was begonnen, was vanuit Epen onlogisch. Hoogspanningsleidingen tussen Geulle en, bijvoorbeeld, de nieuwe Staatsmijn Maurits zouden veel korter en daardoor efficiënter zijn. Ten slotte was er zelfs een waterstaatkundig argument voor de locatie bij Geulle: het water uit het benedenbekken kon in geval van droogte als extra voeding voor het Julianakanaal worden gebruikt.⁹⁵ Deze interne overwegingen waren in januari en februari 1932 nog in beraad bij de Staatscommissie en werden pas in maart aan de minister gecommuniceerd. Het is dus niet vreemd dat de NBV hiervan niet op de hoogte was.⁹⁶ Maar het verklaart wel waarom Van Hövell en Jongmans in de eerste

maanden van 1932 gepikeerd reageerden op alle 'onjuiste en overdreven beschouwingen' over de natuur in het Geuldal, terwijl dat gebied al lang niet meer aan de orde was.⁹⁷

Dit verwijst naar de tweede actievorm van de NBV. Vanaf begin februari 1932 verschenen er artikelen in de landelijke pers, die erover klaagden dat het natuurschoon en de unieke flora en fauna van het Geuldal werden opgeofferd aan economische overwegingen. De auteurs waren niet de eerste de besten: onder andere Jac. P. Thijsse in de *Groene Amsterdammer* en Jacob Heimans in *De Levende Natuur*.⁹⁸ De meeste van die bijdragen richtten zich direct tot de leden van de Staatscommissie of tot de Limburgse natuurbeschermers, om ze met klem te vragen om ook met andere dan alleen economische en financiële overwegingen rekening te houden. Het meest uitgesproken was Theo Stomps (1885-1973), botanicus en hoogleraar in Amsterdam. Hij wees Het Limburgsch Landschap erop dat het zich al eerder de Sint-Pietersberg had 'laten ontfutselfen'. 'Zoo ons nu ook het Geuldal nog wordt ontnomen, zal ons, natuurliefhebbers, niet anders resten, dan, hoezeer ook met droefenis in het hart, Zuid-Limburg voor immer den rug toe te keeren.'⁹⁹ Deze pathetische woorden bleven niet onweersproken, bijvoorbeeld door de Utrechtse hoogleraar August Adriaan Pulle (1878-1955), die de 'onherstelbare schade' aan het natuurschoon in Zuid-Limburg wist te relativieren. Stomps reageerde daar weer op en noemde Pulle 'een verrader in eigen kamp'.

94 HCL, Archief Kabinet, inv.nr. 1079: Brief W.J. Jongmans aan de leden der Staatscommissie Spaarbekken-krachtwerk in Zuid-Limburg, 11 Jan. 1932; D.J. Klink, 'Nota betreffende een spaarbekken-krachtwerk in Zuid-Limburg', Februari 1932.

95 HCL, Archief Kabinet, inv.nr. 1079: Klink, 'Nota betreffende een spaarbekken-krachtwerk', Februari 1932.

96 HCL, Archief Kabinet, inv.nr. 1079: W.J. Jongmans, 'Voorloopige mededeelingen van de Subcommissie I, welke als basis voor de besprekingen in de andere Subcommissies kunnen dienen', 23 Februari 1933; Jongmans, Notulen 29 Febr. en 16 Maart 1932; Brief van de Staatscommissie voor het Spaarbekkenkrachtwerk in Zuid-Limburg, Subcommissie I, aan Ruys de Beerenbrouck, 16 Maart 1932.

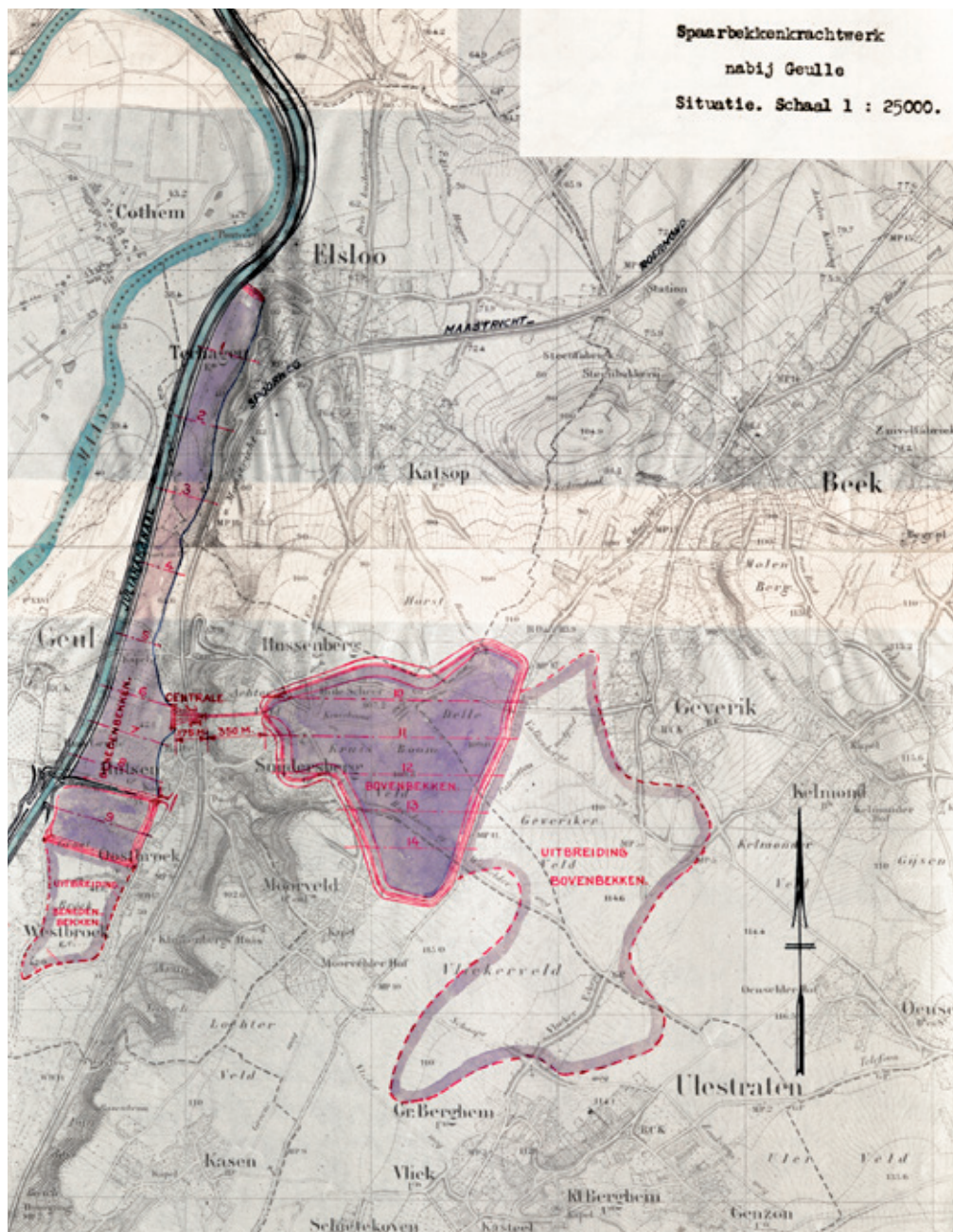
97 HCL, Archief Kabinet, inv.nr. 1079: W.J. Jongmans, 'Ingekomen stukken; overzicht der werkzaamheden', 15 Juni 1932, 2.

98 'Een stuwbekken in het Geuldal?', in: *Algemeen Handelsblad*, 8 Februari 1932 (Avond), 2; Heimans, 'Het Geuldal en Zuid-Limburg';

C. Sipkes, 'Een slag voor het Geuldal! Een stuwmeer bij Epen?', in: *Natura* (1932) 43-47; Jac. P. Thijsse, 'Ons Zuid-Limburg', in:

De Groene Amsterdammer, 13 Februari 1932.

99 Theo J. Stomps, 'De Geulvallei bedreigd?', in: *Algemeen Handelsblad*, 5 Februari 1932 (Avond), 2.

De Staatscommissie liet diverse kaartjes maken van de plannen voor het spaarbekkenkrachtwerk. Hier het plan voor de locatie bij Geulle: we herkennen het benedenbekken langs het Julianakanaal en het bovenbekken boven op de Snijdersberg (begin 1932). Historisch Centrum Limburg, Maastricht, Archief Kabinet van de Commissaris der Koningin in Limburg, inv.nr. 1079 (publiek domein). Eigen scan.

Kortom, de gemoederen liepen hoog op.¹⁰⁰ Maar waar het hier vooral om gaat is Stomps' framing van de Limburgse natuur. Het Geuldal in Limburg werd 'ons', dat zijn de toeristen en natuurwetenschappers uit de rest van Nederland, 'ontnomen'. Stomps claimde de Limburgse natuur in naam van die natuurliefhebbers. De Limburgers waren volgens deze redenering moreel verplicht om het natuurschoon van het Geuldal te beschermen, als ze althans niet wilden dat de bezoekers Zuid-Limburg de rug zouden toekeren.

De derde actiestrategie van de NBV verliep via Het Limburgsch Landschap. Toen professor Weevers de eerste keer contact opnam met Natuurmonumenten om een actie voor het behoud van het Geuldal te starten, reageerde voorzitter Van Tienhoven in eerste instantie afhoudend. Hij vond dat ze van tevoren moesten overleggen met Het Limburgsch Landschap: die stichting was er juist om bedreigingen voor het natuurschoon in de eigen provincie af te wenden.¹⁰¹ De onderlinge verhoudingen waren niet al te best. Botanicus Willem Carel de Leeuw was nota bene lid van het Algemeen Bestuur van Het Limburgsch Landschap, maar hij liet in de Commissie voor de Bescherming van de wilde flora weten dat hij weinig vertrouwen had in de Limburgse organisatie. Cuijpers en Jongmans zaten in het bestuur van Het Limburgsch Landschap én in de Staatscommissie, maar hadden volgens De Leeuw directe financiële belangen bij de komst van

het spaarbekkenkrachtwerk. Toch begreep De Leeuw 'dat Natuurmonumenten in deze de leiding niet kan nemen, tenzij het Limb. Landschap schromelijk te kort zou schieten.'¹⁰²

Na overleg met Van Tienhoven vroeg De Leeuw op 18 januari aan het Dagelijks Bestuur van Het Limburgsch Landschap om het stuwbekkenplan zo snel mogelijk in studie te nemen, zonder op de Staatscommissie te wachten. Volgens hem bestond er 'in zeer breede kringen in Nederland groote ongerustheid' over de plannen die het 'allerbeste deel' van het Zuid-Limburgse landschap zouden aantasten. Als Het Limburgsch Landschap uiteindelijk in de 'opoffering van het Geuldal' moest berusten, dan op zijn minst tegen 'bepaalde voorwaarden, resp. waarborgen' voor het behoud van het resterende natuurschoon.¹⁰³ Overigens schreven ook Natuurmonumenten en het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg in januari 1932 brieven met hetzelfde verzoek aan Het Limburgsch Landschap. De brief van het Natuurhistorisch Genootschap laat zien dat de bezorgdheid over het Geuldal ook in Limburg gedeeld werd. Het vijandbeeld van activisten in 'Holland', die van buitenaf wilden voorschrijven wat de Limburgse natuurbeschermers moesten doen, is belangrijk voor de framing van deze kwestie achteraf, maar komt dus niet overeen met de daadwerkelijke verhoudingen in 1932. Het Dagelijks Bestuur van Het Limburgsch Landschap besloot tot een extra bestuursvergadering, op 6 februari in

100 A. Pulle, 'De Geulvallei bedreigd?', in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 7 Februari 1932. SAA, Archief Natuurmonumenten, inv. nr. 2301: Brief Theo Stomps aan Van Tienhoven, 9 Febr. 1932.

101 SAA, Archief Natuurmonumenten, inv. nr. 2301: Brief Weevers aan Van Tienhoven, 2 Januari 1932; Brief Van Tienhoven aan Weevers, 2 Januari 1932.

102 SAA, Archief Natuurmonumenten, inv. nr. 2301: Brief W.C. de Leeuw aan Van Tienhoven, 12 Jan. 1932, 1; Brief Thijsse aan Van Tienhoven, 30 Dec. 1931; Brief aan Weevers, 14 Februari 1932, 1.

103 SAA, Archief Natuurmonumenten, inv. nr. 2301: Brief De Leeuw aan het Dagelijksch Bestuur van de Stichting Het Limburgsch Landschap, 18 Jan. 1932.

Maastricht.¹⁰⁴ Dit overigens tot ongenoegen van De Leeuw. Die zag in het uitstel met drie weken 'een ernstig te kort schieten in activiteit'.¹⁰⁵

Voor de volgende episode moet kort worden ingegaan op een bijzonder document in het archief van Natuurmonumenten in Amsterdam. Het gaat om een doorslag van een brief van vijf pagina's aan professor Weevers, gedateerd 14 februari 1932.¹⁰⁶ De anonieme schrijver doet daarin verslag van een reis naar Limburg en van diverse gesprekken over de stuwbekkenkwesitie. In de literatuur wordt deze tekst aan Van Tienhoven toegeschreven: de voorzitter van Natuurmonumenten zou Limburg hebben bezocht om de natuurbeschermers aldaar tot actie aan te sporen.¹⁰⁷ De toeschrijving is niet onlogisch, maar ze is toch onjuist. De onbekende schrijver heeft het namelijk over 'mijn indrukken' van de vergadering in Maastricht op 6 februari, maar volgens de notulen was Van Tienhoven niet aanwezig op deze vergadering.¹⁰⁸ Hij kan het dus logischerwijs niet geweest zijn. In dezelfde archiefdoos in Amsterdam ligt echter ook een brief die De Leeuw op 16 februari aan Van Tienhoven schreef. Daarin geeft De Leeuw aan dat hij zijn 'indrukken te Maastricht opgedaan' op papier heeft gezet. Om misverstanden naderhand te voorkomen, stuurde hij Van Tienhoven 'een doorslag van mijn memorandum'.¹⁰⁹ De Leeuw was wél aanwezig op de vergadering in Maastricht op 6 februari, en bovendien verklaart zijn brief van 16 februari hoe de niet-ondertekende doorslag van vijf pagina's in

het archief van Natuurmonumenten terecht is gekomen. Ik ga er daarom vanuit dat De Leeuw de onbekende auteur was van de brief aan Weevers, waarin hij verslag deed van zijn acties in Limburg rondom de stuwbekkenkwesitie.

Welke acties waren dat dan? Op 5 februari reisde De Leeuw allereerst naar Gulpen om met Franquinet te overleggen. Diezelfde avond sprak hij met Waage, Cremers en David Cornelis van Schaik (1888-1972). De Leeuw wist tot een gemeenschappelijke strategie te komen met het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg. Ze zouden geen alternatieve locatie aandragen voor het spaarbekkenkrachtwerk: daarmee konden ze alleen het 'locaalpatroïsme' tegen zich krijgen, en ze moesten toch al oppassen voor de breed gedragen 'antithese "Holland"-Limburg'.¹¹⁰ Het overleg tussen De Leeuw en Jongmans verliep duidelijk stroever. Jongmans verweet het bestuur van Natuurmonumenten dat het hem niet gewoon om inlichtingen had gevraagd, en beschouwde de brief van De Leeuw aan Het Limburgsch Landschap van 18 januari als 'een aanval op zyn goeden naam'.¹¹¹

Ook de Limburgse kant zat niet stil in de aanloop naar de vergadering van 6 februari. Van Hövell nam contact op met oud-minister en Tweede Kamerlid Max Bongaerts (RKSP, 1875-1959), die net als hij lid was van de Staatscommissie voor het spaarbekkenkrachtwerk. Hij vroeg zich af 'waarom er in het Noorden van Nederland ook zoovele verenigingen en particulieren zijn, die veel kabaal maken, doen alsof de Limburgers stil zitten en alle redding

104 Archief Limburgs Landschap: Notulen 20 Januari 1932, 1.

105 SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2301: Brief De Leeuw aan Van Tienhoven, 23 Jan. 1932, 1.

106 Vanaf de tweede pagina staat '11.2.'32' getypt, maar op de eerste pagina is de '11' per hand verbeterd in '14'. Dat betekent waarschijnlijk dat de originele brief aan Weevers op 11 februari is geschreven en verstuurd, maar het afschrift drie dagen later is gemaakt.

107 Pelzers en Van Westreenen, *Kroniek*, 27; Purmer, *Het landschap bewaard*, 282-283.

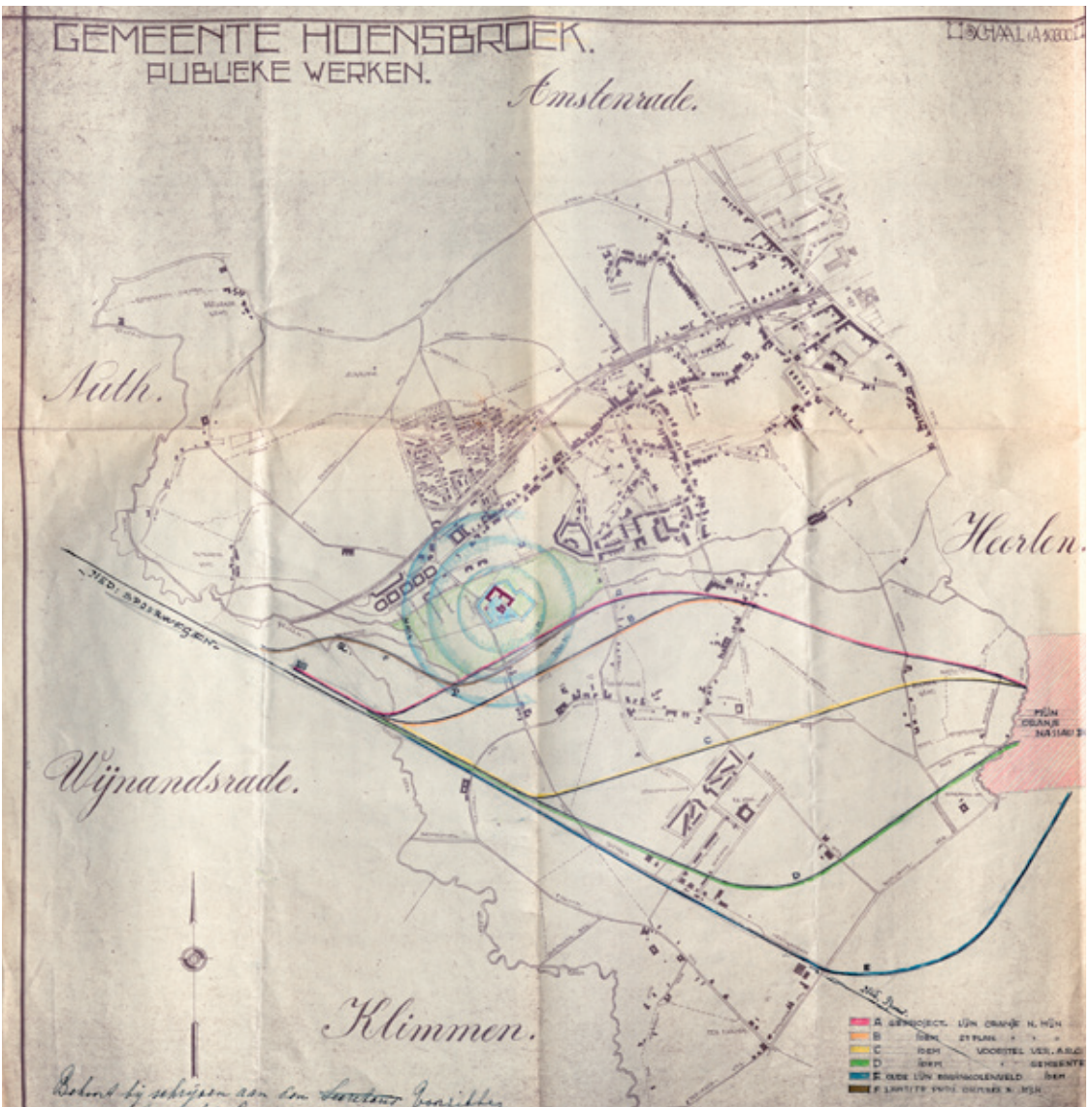
108 SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2301: Brief aan Weevers, 14 Februari 1932, 3. Archief Limburgs Landschap: Notulen 6 Februari 1932, 1.

109 SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2301: Brief De Leeuw aan Van Tienhoven, 16 Febr. 1932.

110 SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2301: Brief aan Weevers, 14 Februari 1932, 2.

111 Ibidem, 2.

Het Limburgsch Landschap boog zich in 1932 ook over het tracé van de nieuwe spoorlijn naar de mijn Oranje-Nassau IV, die vlak langs Kasteel Hoensbroek (in het midden) zou lopen. Historisch Centrum Limburg, Maastricht, Archief Kabinet van de Commissaris der Koningin in Limburg, inv.nr. 1238 (publiek domein). Eigen scan.

van hen moet komen.¹¹² Bongaerts deed hem een goede suggestie aan de hand: kon Het Limburgsch Landschap geen natuurschooncommissie instellen om de Staatscommissie van advies te dienen? Ook in andere gevallen kon het nuttig zijn om zo'n commissie te hebben, die namens Het Limburgsch Landschap deskundig advies kon geven over het natuur- en landschapsschoon. Hij gaf het voorbeeld van een plan van de Oranje-Nassaumijnen om een nieuwe mijnspoorweg pal langs Kasteel Hoensbroek te laten lopen.¹¹³ De volgende dagen werd op de achtergrond druk overlegd met de beoogde leden van deze nieuwe commissie.¹¹⁴

Op de bestuursvergadering van Het Limburgsch Landschap, op 6 februari in Maastricht, gaf voorzitter Van Hövell een uitvoerige inleiding over de Geuldalkwestie. Hij liet in zoveel woorden weten dat elke actie prematuur zou zijn omdat er toch nog niets was beslist – goed wetend dat de Staatscommissie intussen Epen al had afgeschreven als locatie voor het stuwbekkenplan en bezig was de locatie Geulle te onderzoeken. Alle 'beroering in den lande' was overbodig, aldus Van Hövell, want in de Staatscommissie zaten zeker geen mannen 'die geen open oog voor Limburg's natuurlijke schatten en schoonheid hadden.'¹¹⁵ Het Geuldal verdiende zeker de aandacht van de jonge stichting, maar wat te denken van de spoorlijn langs Kasteel Hoensbroek, de plannen voor beekverbeteringen of voor een vliegveld in Zuid-Limburg?¹¹⁶ Het voorstel van de voorzitter om een studiec ommissie in te stellen was bedoeld

om de angel uit het debat te halen. Er volgde wel een discussie of de studiec ommissie niet ook andere aspecten dan alleen het natuurschoon moest bekijken: het was immers niet de bedoeling dat Het Limburgsch Landschap zich als 'schoonheidsmaniak' zou gedragen.¹¹⁷ Moesten ook de economische en technische belangen een stem krijgen in de nieuwe commissie? Regout en Franquinet blokkeerden echter het voorstel om Gelissen in de studiec ommissie te benoemen.¹¹⁸

De Leeuw merkte achteraf op dat de bestuursleden van Het Limburgsch Landschap echt wel van goede wil waren; ze waren alleen nog 'ongeschoold' in het natuurbeschermingswerk. Ze waren bijvoorbeeld te snel geneigd om voor economische argumenten 'in force majeure te berusten.'¹¹⁹ Daarnaast waarschuwde De Leeuw dat het eerder genoemde artikel van professor Stomps in de krant van 5 februari 'onze zaak bepaald geen goed heeft gedaan'. Op de bestuursvergadering van Het Limburgsch Landschap zag hij van dichtbij de Limburgse 'neiging tot geprikkeldheid tenopzichte van inmenging in gewestelyke zaken (...) in geval van initiatief van Holland uit'.¹²⁰ Wat De Leeuw afdeed als 'gevoeligheden' en 'prikkelbaarheid' gaat in feite terug op de vraag: van wie is de Limburgse natuur? Het Limburgsch Landschap bestond nog maar net en was bezig haar eigen rol binnen de provincie af te bakenen. Jongmans en Van Hövell verzetten zich tegen de druk van buitenaf: waar bemoeiden Natuurmonumenten en de NBV zich mee, vooral omdat er nog niets was beslist?

112 HCL, Archief Kabinet, inv.nr. 1238: Brief Van Hövell aan M.C.E. Bongaerts, 28 Januari 1932, 1-2.

113 HCL, Archief Kabinet, inv.nr. 1238: Brief Bongaerts aan Van Hövell, 30 Jan. 1932.

114 HCL, Archief Kabinet, inv.nr. 1238: Brief Van Hövell aan Jos. Cuijpers, 1 Februari 1932; Brief Michiels van Kessenich aan Van Hövell, 3 Februari 1932.

115 Archief Limburgs Landschap: Notulen 6 Februari 1932, 3.

116 Ibidem, 3.

117 Ibidem, 4.

118 Ibidem, 4-5.

119 SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2301: Brief aan Weevers, 14 Februari 1932, 4.

120 Ibidem, 5.

De Limburgse natuurbeschermingsbeweging emancipeerde zich, eiste voor zichzelf een stukje *agency* op – en was niet van plan om automatisch te doen wat de geestverwanten uit ‘Holland’ belangrijk vonden.

De studiecmissie van Het Limburgsch Landschap hield zich in 1932 nog meerdere keren bezig met het plan voor het stuwbeckenkrachtwerk. Bij die interne besprekingen was de beste strategie steeds weer een punt van discussie: als het economisch belang zo groot was dat het project toch niet tegen te houden was, moest men dan actief een alternatieve locatie aanwijzen waar minder schade werd berokkend aan het natuurschoon? De studiecmissie wist inmiddels dat de Staatscommissie de voorkeur gaf aan de locatie bij Geulle boven die bij Epen. De omgeving van Geulle was al bedorven door de spoorlijn en de aanleg van het Julianakanaal, maar wat er overbleef was nog steeds erg mooi. Moest Het Limburgsch Landschap dan actief pleiten voor een uitvoering van het project bij Geulle?¹²¹ De studiecmissie bleef het bestuur van Het Limburgsch Landschap in de komende jaren van advies dienen op het gebied van natuurwetenschappelijke waarden, natuur- en landschapsschoon. Bij actuele problemen gingen vaak twee of drie bestuursleden op pad om de situatie ter plaatse te bekijken en verslag uit te brengen. Als er geen lokale specialist te vinden was, kwam die taak meestal op het bord van dokter Beckers of van Michiels van Kessenich.¹²²

Alleen de *vierde* strategie van de NBV ontbreekt nog in dit verhaal, maar die was achteraf

wel de belangrijkste voor de natuurbeschermingsbeweging in Nederland als geheel. De Commissie voor de Bescherming van de wilde flora verstuurde op 1 februari 1932 een uitnodiging aan elf bevriende organisaties voor een ‘gemeenschappelyke bespreking van de bestaande plannen [voor een stuwdam in het Geuldal] en de mogelijkheid om door een gemeenschappelyke actie, gesteund door andere belangstellende vereenigingen, corporaties en personen in deze iets te bereiken.’¹²³ Naast Natuurmonumenten en het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg nam ook Het Limburgsch Landschap deze uitnodiging aan.¹²⁴

Op de vergadering in Hotel Terminus in Utrecht, op 20 februari 1932, botsten opnieuw de inschattingen van de Limburgse en landelijke natuurbeschermingsorganisaties. Waage, secretaris van het Natuurhistorisch Genootschap, vond dat door de aanleg van de bekkens ‘niets van wetenschappelijke waarde verloren zou gaan’, en werd daarop scherp aangevallen door de botanici De Leeuw en Heimans. Ook over de beste methode om de zinkflora te beschermen bestond onenigheid: was het realistisch om tot elke prijs de restjes natuurschoon tussen het nieuwe stuwmeer en de Belgische grens aan te kopen?¹²⁵ Michiels van Kessenich, die op de vergadering Het Limburgsch Landschap vertegenwoordigde, liet weten dat de stichting al een studiecmissie had gevormd, die achter de schermen in contact stond met de Staatscommissie. Pas als dat zou mislukken en de Staatscommissie daadwerke-

121 HCL, Archief Kabinet, inv.nr. 1238: ‘Voorloopige aantekeningen “Natuurschoon” – Spaarbekken’, 4 Februari 1932; W. Michiels van Kessenich, ‘Rapport van de Adviescommissie van de Stichting “Het Limburgsch Landschap”’, 4 April 1932; ‘Spaarbekkenplan te Geulle’, 11 Juni ‘32.

122 Bijvoorbeeld: HCL, Archief Kabinet, inv.nr. 1237: Brief H.J. Beckers aan Van Hövell tot Westerflieer, 5 Nov. 1931. HCL, Archief Kabinet, inv.nr. 1238: ‘Hoensbroek’, 11 Juni ‘32. HCL, Archief Kabinet, inv.nr. 1241: Afschrift, J. Cuijpers, ‘Commissie van Advies inzake kerkbouw nabij het kasteel te Horn’, 19 Januari 1935.

123 Museum Naturalis, Archief KNBV, inv.nr. 308: Brief Commissie voor de Bescherming van de wilde flora, 1 Feb. 1932.

124 Archief Limburgs Landschap: Notulen 6 Februari 1932, 7.

125 SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2301: Brief Commissie voor de bescherming van de wilde flora aan het Bestuur van Natuurmonumenten, 4 Maart 1932, 2.

lijk zou beslissen tot de aanleg van een spaarbekken in het Geuldal, 'dan moet de strijd voor het behoud niet meer in Limburg maar in den Haag worden gevoerd'.¹²⁶ Een vorm van subsidiariteit dus: de Limburgse organisaties probeerden op hun eigen manier de Limburgse natuur te beschermen. De landelijke natuurbeschermingsbeweging zou pas worden ingeschakeld als de Limburgers het toch niet alleen af konden.

In de praktijk bleek zo'n actie niet nodig. In juni 1932 liet Michiels van Kessenich de natuurbeschermers buiten de provincie weten dat de Staatscommissie het Geuldal bij Epen definitief had afgeschreven als mogelijke locatie voor het spaarbekkenkrachtwerk.¹²⁷ De Staatscommissie was in 1932 voortvarend begonnen, maar het onderzoek belandde in een totale impasse. Een meerderheid van de technische subcommissie zag allerlei problemen, ook voor de locatie bij Geulle. Bovendien twijfelden de commissieleden sterk aan de rentabiliteit van het project, zeker in de context van de economische crisis van de jaren dertig, waarin lonen en prijzen stegen en de overheid sterk moest bezuinigen. Alleen Gelissen wilde zijn project niet opgeven en bleef lobbyen, wat de sfeer in de commissie niet ten goede kwam. In 1938 weigerden sommige leden van de Staatscommissie zelfs om het eindrapport te ondertekenen.¹²⁸ Uit het oogpunt van de natuurbeschermingsbeweging was de zaak in ieder geval afgesloten.

De vergadering in Utrecht op 20 februari 1932 had één significant gevolg: de oprichting van de Contact-Commissie inzake Natuurbescherming. Van Tienhoven merkte namelijk op dat de natuurbeschermingsbeweging

behoefte had aan een coördinerend orgaan met een permanent karakter. Dat orgaan moest een soort koepel en informatiecentrum worden. Als één van de aangesloten natuurbeschermingsorganisaties, provinciale Landschappen of wetenschappelijke verenigingen actieve ondersteuning nodig had om een concreet natuurgebied te beschermen, zou deze kunnen aankloppen bij het nieuwe overlegplatform.¹²⁹ Oorspronkelijk waren 19 organisaties aangesloten, waarvan de kapitaalkrachtige verenigingen Natuurmonumenten en de ANWB de belangrijkste waren. In de loop van de jaren dertig breidde de nieuwe Contact-Commissie haar actieterrein uit met de strijd tegen de ontginning van woeste gronden en het ijveren voor een Natuurbeschermingswet.¹³⁰ In 1972 ging de Contact-Commissie op in de Stichting Natuur en Milieu. Limburg speelt dus een significante rol in de geschiedenis van de natuurbeschermings- en milieubeweging. De Contact-Commissie, één van de centrale actoren in de geschiedenis van natuur- en landschapsbescherming in Nederland, kwam in februari 1932 tot stand om een icoon van de Nederlandse natuur te beschermen: de unieke zinkflora in het Boven-Geuldal, in de provincie Limburg.

Uit deze paragraaf blijkt de sterke spanning tussen de landelijke natuurbeschermingsbeweging en die in de provincie Limburg. Wie bepaalde immers welke natuur beschermd moest worden? Was dat Het Limburgsch Landschap, dat in het provinciebestuur echt zaken kon bereiken, maar teveel haar oren liet hangen naar de economische belangen? Of de botanici en naturalisten, die perfect wisten waarom de zinkflora zo uniek was, maar niet

126 Ibidem, 3.

127 Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam (IISG), Archief Contact-Commissie, inv.nr. 39: Vergadering der Contact Commissie inzake Natuurbehoud, 4 Juni 1932. Kort verslag.

128 NA, Archief Staatscommissie voor het spaarbekkenkrachtwerk in Zuid-Limburg, inv.nr. 1: W.J. Jongmans, Notulen Subcommissie I, 16 Maart 1938; Notulen Subcommissie I, 9 September 1938.

129 SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2301: Brief Commissie voor de bescherming van de wilde flora aan het Bestuur van Natuurmonumenten, 4 Maart 1932, 1, 4-5.

130 H.P. Gorter, '25 jaar verdediging van natuur en landschap', in: *Natuur en Landschap* 11 (1957) 99-148, aldaar 101-102.

altijd wisten wat praktisch haalbaar was in de regio? Mocht de Limburgse organisatie haar eigen prioriteiten stellen, bijvoorbeeld door te kiezen voor het behoud van de charmante omgeving van Kasteel Hoensbroek, of was dat verraad aan de goede zaak? Zulke kwesties leidden ook in de volgende jaren nog tot conflicten.

6. De Midden-Limburgse beken

De volgende aanvaring tussen de Limburgse en landelijke natuurbeschermingsorganisaties vond plaats rondom de kwestie van de normalisatie van de Leubeek en de Zelsterbeek in Midden-Limburg. Om deze kwestie te begrijpen is het belangrijk om rekening te houden met de context van economische crisis en massawerkloosheid in de jaren dertig. Om die werkloosheid te bestrijden riep het ministerie van Sociale Zaken een financiële regeling in het leven om werklozen gesubsidieerd aan het werk te zetten. Als werklozen nuttig werk uitvoerden, in dit geval dus de kanalisering van een beek, gaf Sociale Zaken een subsidie van maar liefst 100 % op de arbeidslonen. Deze werkverschaffing was van alle kanten een win-win-situatie: de werklozen konden tijdelijk aan het werk, de gemeenten hoefden niet voor de uitkeringen op te draaien, en het resultaat van het project zou economische bedrijvigheid in de toekomst mogelijk maken.¹³¹ De keerzijde was dat veel projecten in 'normale' tijden, zonder deze subsidie, nooit rendabel zouden zijn. De kanalisering van de Leubeek en Zelsterbeek was erg arbeidsintensief en zou hooguit een paar hectaren landbouwgrond opleveren. Daar stond tegenover dat de boeren in de omgeving geen last meer zouden hebben van wateroverlast, én dat enkele tientallen werklozen uit de omliggende

Midden-Limburgse gemeenten een paar weken nuttig werk konden doen met Rijks-subsidie.

De praktische uitwerking van de plannen voor de normalisatie van de Midden-Limburgse beken lag in handen van de Provinciale Waterstaat van Limburg en het Waterschap Midden-Limburg. Dit Waterschap was speciaal opgericht door de lokale overheden om de diverse waterstaatkundige problemen aan te pakken. Toen het Waterschap goedkeuring vroeg voor de beeknormalisering, kwam via Gedeputeerde Staten ook Het Limburgsch Landschap in beeld. In mei 1932 vroeg het bestuur van de stichting formeel aan Gedeputeerde Staten om de studiec commissie van het Landschap inzage te geven in de plannen.¹³² Op 21 december 1932 gaven Gedeputeerde Staten hun goedkeuring aan de normalisering van de Panheelse beek. In oktober 1934 ging de eerste schop in de grond.¹³³

In een oproep in het tijdschrift *De Levende Natuur* vroeg Jac. P. Thijsse in februari 1934 waar in Nederland beken en riviertjes werden bedreigd; dit in verband met de normalisering van de Buurserbeek in Overijssel.¹³⁴ Daarop werd hij getipt over de situatie in Midden-Limburg: daar werden steeds meer beken en waterlopen 'onder handen genomen' met soms ingrijpende gevolgen voor het natuurschoon. Thijsse alarmeerde de andere leden van de Commissie van advies inzake de natuurmonumenten van het Staatsbosbeheer, een officiële natuurwetenschappelijke adviescommissie die Staatsbosbeheer en andere overheidsorganen advies gaf over natuurbeheer en natuurbescherming. Die commissie werd informeel Commissie Weevers genoemd, naar de

131 A.J.G.P. Peters, Ontginning en werkverschaffing, en de opkomende natuurbescherming, van einde 19de eeuw tot de jaren 1940/1941 (Scriptie KU Nijmegen 1980) 20-23, 65-70, 82-87.

132 Archief Limburgs Landschap: Notulen 6 Mei 1932, 2.

133 'De normalisatie der Midden-Limburgsche beken', in: *Nieuwe Venlosche Courant*, 26 October 1934, 1.

134 Jac. P. Thijsse, 'Onze heldere kronkelbeken', in: *De Levende Natuur* 38 (1934) 328.

Jac. P. Thijsse schreef in november 1934 in *De Groene Amsterdammer* over het prachtige bekenlandschap van Midden-Limburg en voegde er dit zelfgetekende kaartje bij. Thijsse, Jac. P., 'In Midden Limburg', in: *De Groene Amsterdammer*, 3 November 1934, p. 8. Eigen foto.

voorzitter, de Amsterdamse professor Weevers. Uit de brieven van de commissieleden blijkt dat geen van hen het gebied kende en dat er grote verwarring bestond over de precieze namen van de riviertjes: er was de Haelensche Beek tussen Graathem en Nunhem, die na vereniging met de Leubeek als Neerbeek verder naar de Maas stroomde. Diezelfde Leubeek heette stroomopwaarts dan weer Tungelroyse Beek: een bekende naam voor Natuurmonumenten, omdat daar het Carumterreintje lag. Voor welke beken bestonden precies normalisatieplannen, en waar was het natuurschoon in gevaar?¹³⁵ De Commissie Weevers bracht op 24 mei 1934 een eerste bezoek aan het gebied. Ze stelde vast dat 'een ingrijpen in den tegenwoordigen toestand van

de Leurbeek [sic] en de Zelsterbeek tusschen het landgoed St. Elisabeth en de buurtschap Kinkhoven in hooge mate verwerpelijk is te achten.'¹³⁶ Thijsse stelde een buitengewoon lyrisch rapport op over het Leudal: het was een gebied 'van onovertroffen schoonheid en als het ware aangewezen om een van de fraaiste en meest gevarieerde wandeloorden van Nederland te zijn en tegelijkertijd een uitnemend vruchtbaar studieveld voor de biologen'.¹³⁷

Voorlopig was er geen reden tot zorg: het Waterschap Midden-Limburg en de Provinciale Waterstaat van Limburg werden op de hoogte gesteld van de wensen van de Commissie Weevers. Op aandringen van Thijsse overwoog het bestuur van Het Limburgsch Landschap om land aan te kopen en een natuurreservaat te stichten, nog voordat de Provinciale Waterstaat de plannen voorlegde. Van Hövell vond dat niet nodig: H.A.H. de Ronde (1887-1939), hoofd-ingenieur van de Provinciale Waterstaat van Limburg, stond zelf namelijk ook achter het behoud van het Leudal.¹³⁸ Na de jaarvergadering in Roermond op 3 oktober 1934 ging het bestuur van de stichting op excursie naar het gebied. Dokter Beckers wist te melden dat de meeste eigenaars aan de beek eigenlijk nooit last hadden van overstromingen. Toen De Ronde dat bevestigde, concludeerde Van Hövell dat 'de kansen voor behoud dus wel zeer gunstig' waren.¹³⁹ Kortom, uit het oogpunt van natuurbeschermingsbeleid verliep het overleg tussen de waterstaatsautoriteiten en Het Limburgsch Landschap perfect.

135 NA, Archief Commissie Weevers, inv.nr. 101: Brief Thijsse aan de leden van de commissie-Weevers, 9 Februari 34; Brief Thijsse aan Weevers, 25 Februari 34. Jac. P. Thijsse, 'In Midden Limburg', in: *De Groene Amsterdammer*, 3 November 1934, 8-9.

136 NA, Archief Commissie Weevers, inv.nr. 101: Verslag der excursie van 24 Mei 1934, 1.

137 HCL, Archief Kabinet, inv.nr. 1240: Jac. P. Thijsse, Rapport 'Leudal', 1.

138 HCL, Archief Kabinet, inv.nr. 1240: Brieven Michiels van Kessenich aan Van Hövell tot Westerflieer, 17 en 20 Augustus 1934. Brief Thijsse aan W.L. Leclercq, 15 november 1934, in: Jac. P. Thijsse, *Wanhoop nooit aan vooruitgang. Brieven van Jac. P. Thijsse*, uitgegeven door Marga Coesèl (Amsterdam 2015) 80-81.

139 Archief Limburgsch Landschap: Notulen 12 September 1934, 1. Vgl. Archief Limburgsch Landschap: Notulen 3 October 1934, 2; Mathias Kemp en W. Michiels van Kessenich, 'Het Leudal gered', in: *De Nedermaas* 12 (1935) 123-124.

De normalisering van de Haelense Beek bij Haelen werd in 1935 afgerond. Natuurmonumenten reageerde geschrokken op de gevolgen van de werkzaamheden voor het landschap en natuurschoon. Nationaal Archief / Fotograaf Onbekend / Fotocollectie Nederlandse Heidemaatschappij 2.24.06.02, 162-0041. Licentie CCo.

Er ging echter iets mis in de communicatie tussen de Limburgse en landelijke natuurbeschermingsorganisaties. Hoofdingenieur De Ronde gaf begin 1935 aan dat het toch niet zo makkelijk was om rekening te houden met de wensen van de natuurbeschermers. Technisch was het niet mogelijk om die wensen én de bestrijding van wateroverlast in één ontwerp te verenigen.¹⁴⁰ Naar aanleiding van die precaire situatie schreef Willem Leo Leclercq (1899-1984) een uitvoerige brief aan Natuurmonumenten én aan Het Limburgsch Landschap. Bovendien schreef hij voor *De Kampioen*, het blad van de ANWB, een ingezonden stuk over de Midden-Limburgse beken. Leclercq woonde in Amsterdam, maar was via zijn familie in Heythuysen goed op de hoogte van de situatie in het gebied. Hij stond in contact met

de natuurbeschermers in de omgeving, maar was niet op de hoogte van de lopende onderhandelingen van Het Limburgsch Landschap met de Provinciale Waterstaat.¹⁴¹ Leclercq velde in zijn brieven een hard oordeel over de normalisatieplannen: ze waren een zinloze vernietiging van natuurschoon, terwijl het nut twijfelachtig was. De eigenaars van de landgoederen langs de beek hadden vrijwel nooit last van wateroverlast, maar waren juist bang voor schade door de geplande graafwerkzaamheden, en voor hoge waterschapslasten voor een project waar ze nooit om hadden gevraagd. De kanalisering kwam er alleen vanwege de werkverschaffing, en omdat enkele 'ambitieuze burgemeesters' de mensen geld uit de zak wilden kloppen en hun protégés aan baantjes wilden helpen.¹⁴²

140 NA, Archief Commissie Weevers, inv.nr. 101: Brief De Ronde aan de Commissie Weevers, den 27 April 1935.

141 Ton Lemaire, 'Inleiding', in: idem red., *Het Leudal* (Haelen 1973) 9-25, aldaar 14-17. Voor een biografische schets van Leclercq, zie Lemaire, 'Inleiding', 12-13.

142 NA, Archief Commissie Weevers, inv.nr. 101: Afschrift brief W.L. Leclercq aan Natuurmonumenten, 18 Mei 1935, 5. HCL, Archief Kabinet, inv.nr. 1241: Uittreksels uit den brief van Leclercq van 5.2.'35, 1.

Het bestuur van Het Limburgsch Landschap besprak de situatie op 15 juli en besloot aan Leclercq 'te berichten, dat het bestuur der stichting in geregeld contact staat met den provinci- alen waterstaatsdienst en dat er daarom voor ongerustheid in Holland voor het Leudal geen aanleiding bestaat.' Leclercqs 'noodkreet' was overdreven: de vergadering was 'van oordeel dat men zich in het noorden te ongerust maakt en men meent dat men daar geroepen is om Limburg's natuurschoon te beschermen.'¹⁴³ Deze wrevel zagen we al eerder met betrekking tot de stuwbeckenkwes- tie in het Geuldal. Het ging hier om Limburgs natuurschoon en de Limburgse natuurbeschermers waren al met de kwes- tie bezig, dus de mensen 'in Holland' moesten zich er niet teveel mee bemoeien. Michiels van Kessenich schreef een stuk voor *De Kampioen*, dat in plaats van de tekst van Leclercq geplaatst werd.¹⁴⁴ Deze publiciteits- actie kwam echter te laat: al op 3 en 6 juli ver- schenen in de landelijke kranten artikelen over de acute bedreiging van het natuurschoon aan Leu- en Zelsterbeek.¹⁴⁵

Voor de verhouding tussen Limburgse en landelijke natuurbeschermingsorganisaties was echter belangrijker dat Natuurmonumenten in actie schoot. Leclercqs brief over het Leudal was alarmerend, en Van Tienhoven wist niet precies waar de Limburgse natuurbeschermers mee bezig waren. Hij stuurde brieven aan Provinciale Staten van Limburg, aan de minis- ters van Sociale Zaken en van Waterstaat, en een persbericht aan het ANP, met de volgende

teneur. Bij alle economische overwegingen moest het ideële belang van natuurschoon niet uit het oog worden verloren. In het geval van de Midden-Limburgse beken was de normalise- ring waarschijnlijk niet rendabel: het unieke natuurschoon werd onherstelbaar beschadigd om hooguit honderd werklozen tijdelijk aan het werk te zetten. Van Tienhoven wees nadrukkelijk op de situatie aan de Haelensche Beek of Ghoorbeek, waar de normalisatie net was afgesloten. De situatie had 'ons met schrik vervuld: op de meest roekeloze wijze is hier met het natuur- en landschapsschoon omge- gaan: boomen en struiken zijn gerooid, het uit- gegraven zand is over tientallen meters breedte over het land verspreid, zeer tegen de zin van de bezitters, die hierdoor veel vruchtbaar weiland in een woestijn zagen veranderen'.¹⁴⁶ Van Tienhoven vroeg de minister dan ook om de situatie rondom de Haelensche Beek grondig te laten evalueren voordat de volgende projecten, voor de Leubeek en Zelsterbeek, goedgekeurd zouden worden.¹⁴⁷ Opmerkelijk was een pas- sage aan het eind van de brief aan Provinciale Staten van Limburg: het natuurschoon in Midden-Limburg behoorde tot de belangrijkste natuurmonumenten van Nederland. Daarom deed Natuurmonumenten 'een dringend beroep op Uw vaderlandsliefde om dit gebied ongerept te bewaren, zoowel voor het thans levende geslacht als voor het nageslacht'.¹⁴⁸ De passage claimt het Limburgse natuurgebied expliciet als een belangrijk *Nederlands* natuur- monument. Provinciale Staten moesten de

143 Archief Limburgs Landschap: Notulen 15 Juli 1935, 3.

144 'Midden-Limburgs beken bedreigd', in: *De Kampioen* 52 (1935) 1177-1180.

145 'Zuiver natuurschoon in Limburg bedreigd', in: *De Telegraaf*, 3 Juli 1935 (Avond), Derde Blad, 5; 'Onnoodige vernietiging van natuurschoon', in: *De Telegraaf*, 6 Juli 1935 (Avond), 5; K., 'De Limburgsche beken. Noodeloze vernieling vernietigt het natuur- schoon', in: *Algemeen Handelsblad*, 6 Juli 1935 (Avond), 2.

146 SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2296: Concept brief Natuurmonumenten aan den Minister van Waterstaat, Juli 1935, 2; Brief Natuurmonumenten aan Provinciale Staten van Limburg, 19 Juli 1935. SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2406: Brief Van Tienhoven aan Leclercq, 20 Juli 1935; Brief Natuurmonumenten aan het ANP, 20 Juli 1935. Lemaire, 'Inleiding', 16-17.

147 SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2296: Concept brief Natuurmonumenten aan den Minister van Waterstaat, Juli 1935.

148 SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2296: Brief Natuurmonumenten aan Provinciale Staten van Limburg, 19 Juli 1935, 2.

natuur niet behouden om de intrinsieke waarde, of om de waarde die ze als Limburgers aan hun eigen omgeving hechtten; nee, ze werden aangesproken op hun *Nederlandse* vaderlandsliefde en hun verantwoordelijkheid tegenover toekomstige generaties Nederlanders. Van een eigen Limburgs karakter van de bedreigde natuur was geen sprake.

De brief aan Provinciale Staten leidde tot een regelrechte botsing met de Commissaris van de Koningin, baron Van Hövell tot Westerfliet. Die voelde zich in een onaangename situatie gebracht. Zijn dubbelfunctie als Commissaris van de Koningin en voorzitter van Het Limburgsch Landschap kon hij achter de schermen prima met elkaar verenigen. De brief van Natuurmonumenten dwong hem echter om zich als provinciebestuurder uit te spreken over de plannen voor de Midden-Limburgse beken. Van Hövell nam het Van Tienhoven vooral kwalijk dat er van tevoren geen overleg was gepleegd. Hij vond zelfs dat zo'n actie van buiten de provincie pas moest worden genomen 'wanneer ofwèl het Limburgsch Landschap erom vraagt ofwèl gebleken is, dat deze Stichting [sic] haar taak niet behoorlijk vervult.'¹⁴⁹ Van Tienhoven gaf uitleg: zijn actie was juist bedoeld om Het Limburgsch Landschap te steunen. Omdat Van Hövell een dubbele pet op had, had hij waarschijnlijk moeilijkheden 'om een scherp natuurbeschermend standpunt in te nemen, en daarom dachten wij in Uw geest te handelen door van onzen kant de leden van Provinciale Staten te wijzen op het gevaar van zuiver technische verbetering.'¹⁵⁰ Van Hövell zag dit uiteraard anders. Van Tienhoven had hem gepasseerd en buiten hem om Provinciale Staten aangeschreven over een kwestie waarin hij

De Commissaris van de Koningin, E.O.J.M. baron van Hövell tot Westerfliet, 1934. Fotocollectie Historisch Centrum Limburg (HCL) Maastricht, GAM 15615.

zelf met de grootste moeite probeerde te balanceren tussen zijn beide verplichtingen.

In de bestuursvergadering van Het Limburgsch Landschap op 17 oktober liet Van Hövell optekenen dat hij excuses van Van Tienhoven had ontvangen, 'onder mededeeling, dat het niet de bedoeling was geweest den voorzitter onaangenaam te zijn.' De bestuursvergadering nam dat ter kennisgeving aan, maar stelde nogmaals unaniem vast 'dat het bewuste adres buiten de stichting om aan de staten gericht in alle opzichten misplaatst was.'¹⁵¹ Daarmee was de zaak afgedaan. Uit een andere brief van Van Tienhoven blijkt overigens dat hij 'de geprikkeldheid van de Limburgers' niet op haar plaats vond: 'de vernieling van Nederland's natuurschoon' was immers 'een Nederlandsche zaak', dus Natuur-

149 SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2296: Brief Van Hövell aan Van Tienhoven, 31 Juli 1935.

150 HCL, Archief Kabinet, inv.nr. 1241: Brief Van Tienhoven aan Van Hövell tot Westerfliet, 29 Juli 1935, 1.

151 Archief Limburgs Landschap: Notulen 17 October 1935, 5.

De vleugelloze grondboktor (*Dorcadion fuliginator*).

Foto: Saxifraga-Klaus Kuhn. CC BY-NC-SA.

monumenten had volgens hem het volste recht om een waarschuwend stem te laten horen.¹⁵²

Wat vertelt deze kwestie ons over de verhouding tussen Limburgse en Nederlandse natuurbescherming? Uiteraard was dit (ook) een competentieconflict tussen twee machtige mannen, Van Hövell en Van Tienhoven, die enigszins overdreven op hun eigen prerogatieven hamerden. Van Hövell vertoonde politiek-bestuurlijk haantjesgedrag en vond dat Van Tienhoven hem onder zijn duiven schoot door vanuit Amsterdam de druk op te voeren. Toch zit hier meer achter. Van Hövell presenteerde zich namelijk als de voorman van een eigen Limburgse natuurbeschermingsbeweging, die zich niet zomaar van buitenaf de wet liet voorschrijven. Ondersteuning van buitenaf mocht, maar Het Limburgsch Landschap zou zelf de strategie bepalen en de prioriteiten stellen. Enerzijds was dit de uitdrukking van een bestaand streven van de Limburgse natuurbeschermers om hun eigen profiel vorm te geven. In deze botsing gaf de provinciale stichting de landelijke vereniging te kennen waar volgens haar de grens lag.

Anderzijds was Van Tienhoven niet van zins om die grens zomaar te accepteren: als het ging om Nederland's natuurschoon, had Natuurmonumenten volgens hem het volste recht om zich in het debat te mengen.

Natuurmonumenten accepteerde na deze episode Het Limburgsch Landschap als eerste aanspreekpartner voor natuurbeschermingsproblemen in Limburg. Als de stichting een zaak eenmaal in handen had genomen, was Natuurmonumenten bereid om voorlopig af te wachten en zich niet al te luidrechtig of publiek in de zaak te mengen – met een belangrijk voorbehoud: als natuurgebieden van nationale betekenis bedreigd werden – en die waren er in Limburg al gauw – moest Van Tienhoven alsnog namens Natuurmonumenten kunnen ingrijpen. Begin 1936 bleek deze praktische taakverdeling alvast prima te werken. Toen de entomoloog Daniel Louis Uyttenboogaart (1872-1947) alarm sloeg omdat het biotoop van de unieke vleugelloze groundboktor (*Dorcadion fuliginator*) op de Brunsummerheide werd bedreigd door mijnactiviteiten van de Staatsmijn Hendrik en daarover Natuurmonumenten

152 SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2406: Brief Van Tienhoven aan W.A.J.M. van Waterschoot v.d. Gracht, 20 September 1935, 1.

contacteerde, stuurde Van Tienhoven de brief prompt door naar Het Limburgsch Landschap. Bovendien liet hij Uyttenboogaart fijntjes weten dat hij ook zelf contact had kunnen opnemen met de natuurbeschermers ter plaatse.¹⁵³ In dit geval respecteerde Natuurmonumenten dus de Limburgse *agency* voor natuurbescherming binnen de eigen provincie.

In de kwestie van het Leudal bleef hoofdgenieur De Ronde van de Provinciale Waterstaat erbij dat kanalisering van de beken nodig was om wateroverlast te voorkomen. Als een deel van de beek werd genormaliseerd en een ander gedeelte niet, en in dat laatste deel zou in de toekomst een overstroming plaatsvinden, zouden de gedupeerde eigenaars schadeclaims kunnen indienen bij het waterschap.¹⁵⁴ Volgens de natuurbeschermers met connecties in de omgeving, Leclercq en notaris P.H.A. Rutten (1866-1955) uit Heythuysen, was daar overigens geen sprake van en waren de landeigenaren en boeren juist tegen de normalisering. De burgemeester en de gemeenteraad van Nunhem schreven in oktober 1935 een brief aan gouverneur Van Hövell om daar nog eens bijzonder op te wijzen: was het niet bizar dat hoewel niemand vóór de kanalisering leek te zijn, ‘men ondanks dat toch dit plekje natuurschoon wil gaan vernietigen’?¹⁵⁵ Het Limburgsch Landschap stelde de volgende oplossing voor: konden de eigenaars niet bij voorbaat beloven dat ze zouden afzien van eventuele schade-

claims? Hoofdingenieur De Ronde ging op 31 oktober 1935 met deze constructie akkoord en liet het werk opschorten. In deze korte adempauze gingen de bestuursleden van de stichting in gesprek met de betrokken eigenaars.¹⁵⁶ De eigenaar van de Leumolen lag als enige dwars: hij wenste niet zomaar af te zien van zijn rechten op een behoorlijk onderhoud van de beek.¹⁵⁷ Ook de andere eigenaars legden de vinger op een zwakke plek: als ze beloofden af te zien van schadeclaims, kon dan ook gegarandeerd worden dat ze niet werden aangeslagen voor waterschapslasten? Het waterschap zag dat op haar beurt niet zitten en begon in februari 1936 alsnog met het rooien van bomen.¹⁵⁸

Een belangrijk verschil met 1935 was dat de Limburgse en de landelijke natuurbeschermers in nauw contact bleven over de ontwikkelingen en over de te kiezen strategie. Het Limburgsch Landschap vroeg in april 1936 uitdrukkelijk aan Thijssse ‘om te willen bevorderen dat in de pers geen alarm wordt aangeheven’.¹⁵⁹ Op 29 mei was Van Tienhoven aanwezig op een bestuursvergadering van de Limburgse stichting. Hij gaf de tip om er in de volgende brief aan De Ronde op te wijzen dat het ging om overheidsgeld: moest daarom niet extra rekening worden gehouden met het algemeen belang en het behoud van natuurschoon?¹⁶⁰ De Commissie Weevers bracht op 20 oktober 1936 een tweede bezoek aan het Leudal, en richtte opnieuw een

153 SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2406: Brief D.L. Uyttenboogaart aan Van Tienhoven, 11 Juni 1936. SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2296: Brief Van Tienhoven aan Uyttenboogaart, 15 Juni 1936.

154 NA, Archief Commissie Weevers, inv.nr. 101: Brief De Ronde aan de Commissie Weevers, den 27 April 1935; Brief De Ronde aan Het Voorloopig Bestuur van het ‘Waterschap Midden-Limburg’, den 31 October 1935.

155 HCL, Archief Kabinet, inv.nr. 1241: Brieven H. Coenen en Th.J.H. Aquarius aan den Commissaris der Koningin in de Provincie Limburg, resp. 9 en 25 October 1935. SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2406: Brief P.H.A. Rutten aan Natuurmonumenten, 11 September 1935.

156 Archief Limburgs Landschap: Notulen 10 December 1935, 1-2. HCL, Archief Kabinet, inv.nr. 1241: Beknopt verslag van de bespreking op Dinsdag 10 December 1935.

157 NA, Archief Commissie Weevers, inv.nr. 101: Afschrift brief L. Mertens aan de Commissie Weevers, 23 Maart 1937.

158 Archief Limburgs Landschap: Notulen 27 Februari 1936, 3-4. HCL, Archief Kabinet, inv.nr. 1242: Brief J. van Sonsbeeck aan W.G.A. van Sonsbeeck, 3 Juni 1936, 1.

159 Archief Limburgs Landschap: Notulen 31 Maart 1936, 3.

160 Archief Limburgs Landschap: Notulen 29 Mei 1936, 1.

Het Leudal tegenwoordig. Met dank aan het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg. Foto: Olaf Op den Kamp.

indringend appél aan Het Limburgsch Landschap en de minister van Landbouw om te voorkomen dat het gebied, een van de ‘meest belangrijke natuurmonumenten van ons land’, onherstelbaar werd vernield.¹⁶¹ Omgekeerd kwam ook de Commissie Weevers zelf tot de conclusie dat ze zich beter niet te actief met de Limburgse zaken moest bemoeien. Omdat ‘het Limburgsch landschap [sic] het liefste zelf de belangen in Limburg behartigt’, was het verstandiger dat de Commissie de kwestie van de Midden-Limburgse beken vanop een afstandje zou volgen.¹⁶²

Het gedeelte van de Leubeek dat de Commissie Weevers met zoveel woorden als prachtig natuurmonument had aangeduid, is

nooit gekanaliseerd. Een uitgave uit 1973 concludeert dat een groot deel van het Leudal ‘voornamelijk dankzij het tijdige en attente optreden van enkele natuurbeschermers’, vooral Thijssse en Leclercq, behouden bleef.¹⁶³ Dat is zeker niet onwaar – de adviezen van de Commissie Weevers en de publieksacties van Natuurmonumenten legden veel gewicht in de schaal – maar wel onvolledig. Uit het bovenstaande verhaal blijkt dat de actie tegen de kanalisering van de Leubeek en Zelsterbeek vooral een heel rommelige aangelegenheid was, met veel verschillende belangengroepen, met een ondankbare maar belangrijke bemiddelende rol voor Het Limburgsch Landschap. De aanvaring tussen Van Tienhoven en Van

161 NA, Archief Commissie Weevers, inv.nr. 101: Brief Commissie van advies aan den Minister van Landbouw en Visserij, 27 October 36, 2; Brief Commissie van advies aan het Dagelijksch Bestuur der Stichting ‘het Limburgsch Landschap’, 27 October 36.

162 NA, Archief Commissie Weevers, inv.nr. 101: Brief Van Oordt aan L. Mertens, 11 Maart 38.

163 Lemaire, ‘Inleiding’, 19, ook: 11.

Hövell in juli 1935 voegt daar nog een belangrijke Nederlands-Limburgse dimensie aan toe. Er zijn wel delen van de Leubeek gekanaliseerd: de bovenloop ten westen van de Roggelseweg en de benedenloop bij de samenvloeiing in de Neer.¹⁶⁴ De rest bleef inderdaad gespaard, maar zonder beschermde wettelijke status. De kanalisering kwam er gewoonweg niet meer van na al die jaren van overleg, terwijl enkele lokale eigenaren bij voorbaat weigerden om mee te werken. In de jaren zestig werd wel het omliggend agrarisch gebied onder handen genomen in de Ruilverkaveling Midden-Limburg. De Leubeek kreeg daardoor te maken met vermessing, verzuring en vervuiling. Sinds de jaren zeventig herstelt de biodiversiteit zich weer enigszins.¹⁶⁵

7. Taakafbakening en de eerste aankopen

De aanvaringen over het Geuldal en de Midden-Limburgse beken waren uiteraard maar incidenten. Individuele natuurwetenschappers waren ook in de jaren daarna niet altijd te spreken over de situatie in Limburg en (het gebrek aan) activiteit van Het Limburgsch Landschap. De Nederlandsche Botanische Vereniging (NBV) schreef in 1939 een waarschuwend brief aan Natuurmonumenten over de unieke zinkflora in het Geuldal, die werd bedreigd door bemesting in de omgeving. De NBV klaagde dat het haar niet lukte om ‘de Limburgse organisaties voldoende warm te krijgen en tot doortasten te bewegen’, en deed daarom een beroep op ‘de moeder-organisatie van de natuurbescherming in Nederland.’¹⁶⁶

Omdat de Limburgse natuurbeschermers niet genoeg ijver betoonden om te doen wat volgens de botanici belangrijk was, richtten zij zich over de hoofden van de Limburgers heen tot de landelijke vereniging Natuurmonumenten. Begrijpelijk misschien, maar op langere termijn verstoorde dit de onderlinge verstandhouding.

In hoeverre was dit een botsing tussen een ‘Nederlandse’ en een ‘Limburgse’ insteek van natuurbescherming? Volgens de Limburgers zelf alvast wel. We zagen al in 1935 de wrevel bij het Dagelijks Bestuur van Het Limburgsch Landschap ‘dat men zich in het noorden te ongerust maakt’ en verantwoordelijkheid claimde voor de bescherming van het Limburgs natuurschoon.¹⁶⁷ In 1936 klaagde Johannes Josephus van Sonsbeeck (1906-1946), burgemeester van Amstenrade en secretaris van Het Limburgsch Landschap, over de ‘ontelbare brieven (...) uit het Noorden dikwijls over hetzelfde onderwerp van verschillende instanties’. Dat leidde tot extra werkdruk voor hem als secretaris, maar was tegelijkertijd volkomen onnodig, want die brieven waren vaak gebaseerd op verouderde informatie, zonder kennis van de precieze stand van zaken ter plaatse. Zijn klacht ging over een schrijven van de Commissie tot bescherming van de wilde flora van de NBV met een hele verzameling bedreigingen voor het natuurschoon in Limburg: zinkexploratie in het Geuldal, de Bemelerberg en, opnieuw, het Leudal.¹⁶⁸ Van Sonsbeeck liet de Commissie tot bescherming van de wilde flora enigszins geprikkeld weten ‘dat het luiden van een “alarmklok” overbodig moet heeten, aangezien de strijd op alle door U genoemde fronten door

164 Philip Bossenbroek, ‘Natuur en landgebruik in het Leudal. Veranderingen in het grondgebruik tussen 1900 en nu’, in: Coolen et al. red., *Limburgse natuur in een veranderend landschap*, 206-225, aldaar 221; J.H. Willems, ‘Botanische aspecten van het Leudal en omgeving’, in: Lemaire red., *Het Leudal*, 55-77, aldaar 63.

165 Bossenbroek, ‘Natuur en landgebruik’; J.J.C. Piket, ‘Landschap en landschapsbeheer in het Leudalgebied’, in: Lemaire red., *Het Leudal*, 27-53.

166 SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2296: Brief NBV, Commissie voor de bescherming van de wilde flora, aan het Bestuur van Natuurmonumenten, 18 Januari 1939, 2.

167 Archief Limburgs Landschap: Notulen 15 Juli 1935: 3.

168 Archief Limburgs Landschap: Notulen 19 November 1936, 6.

De helling van de Strooberg, sinds 1941 eigendom van het Limburgs Landschap. Met dank aan het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg. Foto: Olaf Op den Kamp.

ons reeds lang was ingeluid.¹⁶⁹ Ook de bestuursleden van het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg toonden zich in 1938 geërgerd. Volgens Mathias Kemp (1890-1964) gebeurde het te vaak dat buitenstaanders in ‘ingezonden couranten-stukken’ deden ‘alsof het Natuurh. Genootschap maar lijdelijk toeziet, waar vandalisme tegen natuurschoon wordt gepleegd’.¹⁷⁰

De aankoop van een stuk kalkgrasland bij Bemelen was een mooi voorbeeld waarbij de NBV en Het Limburgsch Landschap wel eendrachtig samenwerkten. Het ging om een onontgonnen stuk helling van de Strooberg, van grote botanische waarde. Hier groeide

onder andere de zeldzame berggamander (*Teucrium montanum*).¹⁷¹ De Commissie tot bescherming van de wilde flora probeerde het terrein te pachten, maar dokter Beckers van Het Limburgsch Landschap voerde de onderhandelingen ter plaatse. Zowel Het Limburgsch Landschap als het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg leverden bijdragen aan de pachtsom. Uiteindelijk ging de pachtovereenkomst in op 1 mei 1938, voor de som van 40 gulden per jaar.¹⁷² Daarmee was de helling overigens nog niet beschermd. Eerst schond de gemeente Bemelen de overeenkomst door een vergunning toe te kennen aan een champig-

169 SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2407: Brief Van Sonsbeeck aan de Commissie voor de bescherming voor de wilde flora, 20 Februari 1937, 2.

170 ‘Verslag van de maandelijksche vergadering van Woensdag 5 Januari 1938’, in: *Natuurhistorisch Maandblad* 27 (1938) 6-7, aldaar 7.

171 Th. Weevers en Jan G. Sloff, ‘Verslag van de Commissie voor de Bescherming van de Wilde Flora over 1936’, in: *Nederlandsch Kruidkundig Archief* 47 (1937) 86-88, aldaar 87.

172 Archief Limburgs Landschap: Notulen 8 Maart 1937, 3-4 en 26 October 1937, 2. HCL, Archief Natuurhistorisch Genootschap in Limburg, inv.nr. 49: Copie contract. Museum Naturalis, Leiden, Archief KNBV, inv.nr. 170: Bestuursvergadering 15 Januari 1938, 1. J. Heimans, ‘De Bemelerberg’, in: *Nederlandsch Kruidkundig Archief* 49 (1939) 59-64.

De bergamander. Foto: Saxifraga-Jan van der Straaten.
CC BY-NC-SA.

nonkweker voor het gebruik van één van de mergelgroeven. De champignonkwekerij was daarbij niet eens het probleem: wel dat er regelmatig wagens, geladen met paardenmest, over het terrein zouden rijden en de wilde flora zouden beschadigen. Toen de NBV protesteerde, zegde de gemeente per mei 1940 het contract op.¹⁷³

In 1941, tijdens de Tweede Wereldoorlog, kwam er voor het eerst rijkssubsidie beschikbaar voor de aankoop van natuurgebieden door particuliere verenigingen en organisaties. Het Limburgsch Landschap maakte hier gebruik van en kocht alsnog een deel van de helling van de Strooberg bij Bemelen.¹⁷⁴ Al eerder, op

13 december 1940, had de stichting met succes haar eerste terrein gekocht: het Sarsven bij Weert.¹⁷⁵ De vraag of dit nu Nederlandse of Limburgse natuur was, werd hier niet relevant gevonden: het was gewoon bedreigde natuur die bescherming verdiende, en er waren financiële middelen beschikbaar van de rijksoverheid.

De meest opvallende aankoop van Het Limburgsch Landschap kwam er vlak na de Tweede Wereldoorlog. Het toen nog bouwvallige Château Neercanne kwam in het bezit van de stichting, hoewel de penningmeester die aankoop niet rendabel en eigenlijk onverantwoord vond. Gelet op de doelstellingen van Het Limburgsch Landschap en het profiel van de bestuursleden was het niet vreemd dat markante monumenten zoals kastelen in beeld kwamen. Met de aankopen van Château Neercanne koos de stichting voor een grote aankoop, die tot de verbeelding zou spreken van donateurs en recreanten uit Maastricht.¹⁷⁶

Hoe zeer verschilde het aankoopbeleid van Het Limburgsch Landschap van dat van Natuurmonumenten? Dat is op basis van dit onderzoek moeilijk te zeggen, ook omdat de landelijke vereniging in de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog erg terughoudend was met aankopen in Limburg. Voor veel leden en donateurs van Natuurmonumenten voelde Limburg nog relatief ‘ver weg’. Als er al ingrijpende schade aan natuur en landschap dreigde, was Het Limburgsch Landschap de aangewezen actor om in te grijpen. Toch besepte het Bestuur van Natuurmonumenten in die tijd dat ook het omgekeerde een probleem kon worden: omdat de vereniging nooit iets tastbaars voor het behoud van de natuur in Limburg had

173 Heimans, ‘De Bemelerberg’, 63-64; J. Heimans, ‘Jaarverslag van den eersten secretaris over 1939’, in: *Nederlandsch Kruidkundig Archief* 50 (1940) 1-5, aldaar 4-5.

174 Zie de documentatie over de subsidie voor deze aankoop in NA, Archief Staatsbosbeheer, inv.nr. 523.

175 J.J. van Sonsbeeck en J.A.M. Westerwoudt, ‘Jaarverslag der Stichting “Het Limburgsch Landschap” over 1940’, in: *De Nedermaas* 18 (1941) 149-152, aldaar 150.

176 Nicolas, *Voor Limburgs schoonheid*, 80; Purmer, *Het landschap bewaard*, 288.

Het Sarsven bij Weert, tegenwoordig. Foto: Het Limburgs Landschap.

gedaan, had ze in de zuidelijke provincie naar verhouding weinig leden en maatschappelijk draagvlak. In 1955 kwam het daarom tot de aankoop van kasteel Genhoes in Oud-Valkenburg: expliciet bedoeld als representatief bezit van de vereniging in Limburg. In 1961 volgde de aankoop van het Bovenste Bos in het Boven-Geuldal.¹⁷⁷ In 1977 organiseerden Natuurmonumenten en Het Limburgs Landschap samen een actie om in heel Nederland geld in te zamelen voor de aankoop van een aantal objecten in het Geuldal. Het bijzondere aan deze 'Aktie Geuldal' was dat een drietal monumentale gebouwen in het middelpunt stond: de boerderij 't Höfke bij Mechelen, hoeve Cottessen en de volmolen bij Epen. Het Limburgse heuvelland én Heimans' lyrische beschrijving in *Uit ons krijtland* uit 1911 golden tientallen jaren later nog steeds als cultuurhistorische iconen, waar in heel Nederland enthousiast op werd gereageerd.¹⁷⁸

8. Conclusie

Van wie is de Limburgse natuur? De toerist of omwonende die tegenwoordig rondwandelt in het Limburgse Mergelland, in de omgeving van Bemelen of op de Brunsummerheide, zal het weinig uitmaken. Hij of zij zal vooral genieten van het prachtige natuur- en landschapsschoon. Alleen de bordjes markeren welke gedeelten eigendom zijn van Natuurmonumenten, het Limburgs Landschap of Staatsbosbeheer. Ook voor de zeldzame orchideeën, het zinkviooltje of de hazelmuis maakt het weinig uit of ze het etiket 'Nederlands' of 'Limburgs' krijgen. Belangrijker dan die afbakening is uiteraard of een gebied effectief beschermd is tegen aantasting door de bouw van nieuwe wegen, woonwijken en industriegebieden, of door overbemesting in de intensieve landbouw.

Conflicten over de *Deutungshoheit* van de Limburgse natuur waren er vooral in tijden van schaarste of economische crisis. Als er genoeg

¹⁷⁷ Gorter, *Ruimte voor natuur*, 233-234; Purmer, *Het landschap bewaard*, 293-305.

¹⁷⁸ Purmer, *Het landschap bewaard*, 312-329.

geld was om terreinen aan te kopen, bijvoorbeeld door overheidssubsidies sinds de jaren veertig, kwamen confrontaties maar weinig voor. Ook in de jaren zeventig werkten Natuurmonumenten en het Limburgs Landschap eendrachtig samen in de Aktie Geuldal. Aanvaringen tussen de Limburgse en landelijke organisaties waren er juist in de jaren twintig en dertig, decennia van economische crisis. De Limburgse bestuurders, niet geheel toevallig ook de bestuursleden van Het Limburgsch Landschap, moesten beslissen over de cementfabriek aan de voet van de Sint-Pietersberg, over de aanleg van een spaarbekkenkrachtwerk, en over de normalisering van de Leubeek en Zelsterbeek. In elk van deze kwesties leek het behoud van natuurschoon tegenstrijdig aan de doelen van werkgelegenheid en economische voorspoed.

Voor de natuurbeschermingsorganisaties maakte het wel degelijk uit 'van wie de Limburgse natuur is'. In het bovenstaande artikel komen hiervoor twee belangrijke redenen naar voren. De eerste reden is het bestaan van verschillende 'lijstjes'. Natuurmonumenten of de NBV hadden hun eigen prioriteiten en voorkeuren in de Limburgse natuur, die botsten met die van hun Limburgse geestverwanten. Het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg was teleurgesteld in de houding van Natuurmonumenten over het Acerasterreintje bij Ubachsberg, en in het verlengde daarvan verweten de twee organisaties elkaar een gebrek aan activiteit voor het behoud van de Sint-Pietersberg. In 1932 weigerde Het Limburgsch Landschap de 'Hollandse' prioriteit voor het Geuldal zonder meer te onderschrijven. Als de Limburgers zich liever druk maakten over het fraaie uitzicht op Kasteel Hoensbroek, was dat toch hun zaak? Gedeeltelijk was dit bestuurlijk haantjesgedrag tussen Van Tienhoven en Van Hövell, gedeeltelijk waren deze botsingen ook een gevolg van de verschillende informatiepositie – Van Hövell zat met zijn dubbelfunctie nu eenmaal dichterbij het vuur en wist wat er in

de Staatscommissie of met de Provinciale Waterstaat werd besproken – maar gedeeltelijk was het ook, heel principieel, een kwestie van taakafbakening: had Natuurmonumenten als landelijke organisatie de bevoegdheid en morele autoriteit om voor heel Nederland de prioriteiten te bepalen?

Een tweede belangrijke reden zit in de *constructie* van 'natuur' als Nederlands of Limburgs. Zodra Natuurmonumenten, bijvoorbeeld, het Geuldal of de Sint-Pietersberg als deel van het 'nationaal natuurlijk erfgoed' neerzette en het behoud ervan als nationaal belang bij de beleidsmakers in Den Haag onder de aandacht bracht, werd het natuurschoon uitdrukkelijk als 'Nederlandse natuur' *geframed*. Dus als een zaak waar Natuurmonumenten zich bij uitstek mee mocht (of moest) bemoeien en desnoods de partners in Limburg mocht overrulen. Omgekeerd betekende een constructie als 'Limburgse natuur' dat de Limburgse natuurbeschermingsorganisaties zelf verantwoordelijk waren, tenzij ze zelf om landelijke steun vroegen. Die subsidiariteit *avant la lettre* is te zien in de opzet van de Contact-Commissie inzake Natuurbescherming in 1932, maar ook in Van Hövells statement in datzelfde jaar dat Limburgse plantkundigen minstens zo goed advies konden geven als de Amsterdamse professor Weevers. De constructie van natuur als Nederlands of Limburgs is een factor van politieke en culturele macht: de macht om te bepalen wie verantwoordelijk was voor een bedreigd natuurgebied, wie mocht bepalen hoe hoog het op een 'lijstje' moest staan, welk doel moest worden nagestreefd en met welke methoden men dit probeerde te bereiken.

De conflicten uit de jaren twintig en dertig zijn nu nog relevant. Denk aan de actuele stikstofcrisis in Nederland, waar sommige boeren en hun vertegenwoordigers graag een tegenstelling tussen hun eigen regio en 'Den Haag' maken. Een belangrijk verschil met negentig jaar geleden is dat regionale bestuurders of

organisaties minder in staat zijn om te bemiddelen: ze kunnen het landelijke stikstofbeleid niet mee bepalen en moeten ook maar afwachten met welke wet- en regelgeving en financiële regelingen ze moeten werken. De vraag op welke schaal natuur beschermd moet worden en waar we op welk niveau natuurbescherming gelegitimeerd moet worden, is een wereldwijd probleem. Als internationale organisaties zoals Greenpeace of het WWF een stuk oerwoud, savanne of koraalrif als ‘werelderfgoed’ of ‘uniek voor de hele wereld’ aanmerken, betekent dat dat de hele wereldgemeenschap, natuurbeschermers uit het buitenland en vertolkers van toekomstige generaties morele rechten op het gebied kunnen laten gelden. Dat betekent bovendien dat de lokale menselijke inwoners niet meer alles mogen in hun eigen leef- en jachtgebied.¹⁷⁹ Dat laatste punt verdient nadere uitwerking, maar het laat wel zien dat de centrale vraag van dit artikel breder is dan enkel getrouwtrek tussen Limburgse en landelijke natuurbeschermingsorganisaties in de periode 1900-1940. De etiketten die wij op de natuur plakken doen ertoe: voor het werk van de natuurbeschermingsbeweging, voor machtsverhoudingen en politieke beslissingen, en in laatste instantie ook voor lokaal of regionaal draagvlak van natuurbeschermingsinitiatieven.

Overzicht van geraadpleegde bronnen

Archieven

- Archief Limburgs Landschap: privébezit bij de huidige Stichting te Lomm.
- Historisch Centrum Limburg, Maastricht (HCL).
  - Archief Kabinet van de Commissaris der Koningin in Limburg (04.05) (Archief Kabinet), inv.nrs. 1074, 1076, 1077, 1079, 1237, 1238, 1239, 1240, 1241, 1242.
  - Archief Natuurhistorisch Genootschap in Limburg (17.22), inv.nrs. 2, 49.
- Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam (IISG).
  - Archief Contact-Commissie Natuur- en Landschapsbescherming (ARCH02784), inv.nr. 39.
- Museum Naturalis, Leiden.
  - Archief Koninklijke Nederlandse Botanische Vereniging (Archief KNBV), inv.nrs. 170, 308, 309.
- Nationaal Archief, Den Haag (NA).
  - Archief Staatscommissie voor het spaarbekkenkrachtwerk in Zuid-Limburg, 1931-1940 (2.16.17.05), inv.nr. 1.
  - Archief Commissie van Advies inzake de Natuurmonumenten van het Staatsbosbeheer (2.11.49) (Archief Commissie Weevers), inv.nr. 101.
  - Archief Staatsbosbeheer (2.11.50), inv.nr. 523.

179 Corey Ross, ‘Tropical nature as global patrimoine. Imperialism and international nature protection in the early twentieth century’, in: *Past & Present* 226 (2015) 214-239.

- Stadsarchief Amsterdam (SAA).
- Archief Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten (999) (Archief Natuurmonumenten), inv.nrs. 2295, 2296, 2300, 2301, 2383, 2406, 2407, 2409.

Gepubliceerde bronnen en secundaire literatuur

- Applegate, Celia, *A nation of provincials. The German idea of Heimat* (Berkeley / Los Angeles / London 1990).
- Arijs, Karen, *Vormen van regionaal bewustzijn en nationale identiteit in Belgisch- en Nederlands-Limburg, 1866-1938* (Hilversum 2017).
- Bassin, Mark, "Turner, Solov'ev, and the "frontier hypothesis". The nationalist signification of open spaces", in: *The Journal of Modern History* 65 (1993) 473-511.
- Bosscher, Frans en Jan Spijkerboer, *Piet van Tienhoven 1875-1953. Een biografische schets* ('s-Graveland 2015).
- Bossenbroek, Philip, 'Natuur en landgebruik in het Leudal. Veranderingen in het grondgebruik tussen 1900 en nu', in: Frans Coolen, Martine Lejeune, Hans de Mars, Olaf op den Kamp, Harry Tolkamp en Freek van Westreenen red., *Limburgse natuur in een veranderend landschap* (Maastricht 2010) 206-225.
- Brouwer, Foppe Inne, *Leven en werken van E. Heimans en de opbloei der natuurstudie in Nederland in het begin van de twintigste eeuw* (Groningen 1958).
- Coesèl, Marga, 'Opkomst van natuurstudie en natuurbescherming in Nederland: feiten en achtergronden', in: A. Coops en B. Theunissen red., *De eeuw van Thijssse* (Amsterdam 1996) 17-28.
- Coesèl, Marga, *Zinkvioletjes en zoetwaterwieren. J. Heimans (1889-1978). Natuurstudie en natuurbescherming in Nederland* (Hilversum 1993).
- Coolen, Frans, 'F.C.A. de Wever 1874-1947', in: Frans Coolen, Martine Lejeune, Hans de Mars, Olaf op den Kamp, Harry Tolkamp en Freek van Westreenen red., *Limburgse natuur in een veranderend landschap* (Maastricht 2010) 292-293.
- Coolen, Frans, 'Natuuronderzoekers van Limburg in de eerste helft van de vorige eeuw', in: Frans Coolen, Martine Lejeune, Hans de Mars, Olaf op den Kamp, Harry Tolkamp en Freek van Westreenen red., *Limburgse natuur in een veranderend landschap* (Maastricht 2010) 18-29.
- Coolen, Frans, 'P.J. Cremers 1873-1951', in: Frans Coolen, Martine Lejeune, Hans de Mars, Olaf op den Kamp, Harry Tolkamp en Freek van Westreenen red., *Limburgse natuur in een veranderend landschap* (Maastricht 2010) 48-49.
- 'De normalisatie der Midden-Limburgsche beken', in: *Nieuwe Venlosche Courant*, 26 October 1934, 1.
- Dresen, Leen, 'Op weg naar een nationaal landschap. Botanische wandelingen in het "Album der Natuur" (1861-1909)', in: *BMGN: Low Countries Historical Review* 121 (2006) 650-679.

- 'Een kwart eeuw Stichting Limburgs Landschap', in: *De Tijd*, 31 augustus 1956, 7.
- 'Een stuwbecken in het Geuldal', in: *Algemeen Handelsblad*, 8 Februari 1932 (Avond), 2.
- Franquinet, E., 'Stuwbecken-plan van ir. Gelissen', in: *Limburger Koerier*, 9 September 1931, 1.
- Gorter, H.P., '25 jaar verdediging van natuur en landschap', in: *Natuur en Landschap* 11 (1957) 99-148.
- Gorter, H.P., *Ruimte voor natuur. 80 jaar bezig voor de natuur van de toekomst* ('s-Graveland 1986).
- Grooten, Pierre, Reinier Akkermans, Stef Keulen en Olaf op den Kamp red., *De Geleenbeek. Beleef de natuur in verandering* (Maastricht 2019).
- Heijden, Rob P.W.J.M. van der, 'Tijden veranderen: Limburg tussen Nederland en België. De reactie in Nederlands-Limburg op het Belgische annexionisme van 1918-1919', in: *De Maasgouw* 111 (1992) 101-167.
- Heimans, E., *Uit ons krijtland* (Amsterdam 1911).
- Heimans, J., 'De Bemelerberg', in: *Nederlandsch Kruidkundig Archief* 49 (1939) 59-64.
- Heimans, J., 'De St. Pietersberg als bastion voor zuidelijke planten', in: *De Levende Natuur* 28 (1923) 46-49.
- Heimans, J., 'Het Geuldal en Zuid-Limburg', in: *De Levende Natuur* 36 (1932) 337-343.
- Heimans, J., 'Jaarverslag van den eersten secretaris over 1939', in: *Nederlandsch Kruidkundig Archief* 50 (1940) 1-5.
- 'Het Limburgsch Landschap', in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 9 Augustus 1931.
- 'Hulsberg. Raadsvergadering', in: *Limburger Koerier*, 7 Juni 1933.
- K., 'De Limburgsche beken. Noodelooze vernieling vernietigt het natuurschoon', in: *Algemeen Handelsblad*, 6 Juli 1935 (Avond), 2.
- Kemp, Mathias en W. Michiels van Kessenich, 'Het Leudal gered', in: *De Nedermaas* 12 (1935) 123-124.
- Kruytzer, E.M., 'Dokter Beckers honderd jaar geleden geboren', in: *Natuurhistorisch Maandblad* 51 (1962) 95-101.
- Lekan, Thomas M., *Imagining the nation in nature. Landscape preservation and German identity, 1885-1945* (Cambridge/London 2004).
- Lemaire, Ton. 'Inleiding', in: idem red., *Het Leudal* (Haelen 1973) 9-25.
- Lemmens, Eric, *Aan vorst en vaderland gehecht, doch tevreden zijn zij niet. Limburgse politici in Den Haag 1839-1918* (Amsterdam 2004).
- Locht, Benoit, 'De bodem als basis', in: Edmond Staal en Arjan Ovaar red., *Uit en thuis boek* (Arcen 2001) 17-48.
- Meyer, Jan-Henrik, 'Nature: from protecting regional landscapes to regionalist self-assertion in the age of the global environment', in: Xosé M. Núñez Seixas en Eric Storm red., *Regionalism and modern Europe. Identity construction and movements from 1890 to the present day* (London 2019) 65-82.

- Michiels van Kessenich, W., 'Jaarverslag over 1933 van de lotgevallen der Stichting "Het Limburgsch Landschap"', in: *De Nedermaas* 12 (1934) 51-55.
- 'Midden-Limburgs beken bedreigd', in: *De Kampioen* 52 (1935) 1177-1180.
- Munckhof, Piet van den, 'De schatkamers van Weert en Nederweert', in: Frans Coolen, Martine Lejeune, Hans de Mars, Olaf op den Kamp, Harry Tolkamp en Freek van Westreenen red., *Limburgse natuur in een veranderend landschap* (Maastricht 2010) 190-203.
- Nicolas, Edmond red., *Voor Limburgs schoonheid. Gedenkboek bij het 25-jarig bestaan van de Stichting Het Limburgs Landschap* (Maastricht 1956).
- 'Onnoodige vernietiging van natuurschoon', in: *De Telegraaf*, 6 Juli 1935 (Avond), 5.
- Orbons, Piet en Lou Spronck, 'Limburgers worden Nederlanders. Een moeizaam integratieproces', in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 102 (1966) 31-53.
- Pelzers, E. en F.S. van Westreenen, *Kroniek van het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg* (Maastricht 1992).
- Perry, Jos, "'t Nachtegaaltje zingt". Regionalisme in Nederlands-Limburg 1900-1950', in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* 52 (2007) 7-46.
- Peters, A.J.G.P., *Ontginning en werkverschaffing, en de opkomende natuurbescherming, van einde 19de eeuw tot de jaren 1940/1941* (Scriptie KU Nijmegen 1980).
- Piket, J.J.C., 'Landschap en landschapsbeheer in het Leudalgebied', in: Ton Lemaire red., *Het Leudal* (Haalen 1973) 27-53.
- Pulle, A., 'De Geulvallei bedreigd?', in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 7 Februari 1932.
- Purmer, Michiel, *Het landschap bewaard. Natuur en erfgoed bij Natuurmonumenten* (Hilversum 2018).
- Renes, Hans, "'Een zuiver cultuurlandschap, beschaafd en aangenaam voor het oog'. Het landschap van het Geuldal in de twintigste eeuw', in: *Bewogen tijd. Aspecten van de Zuid-Limburgse geschiedenis in de twintigste eeuw* (Valkenburg aan de Geul 2000) 125-144.
- Renes, J., *De geschiedenis van het Zuidlimburgse cultuurlandschap* (Assen/Maastricht 1988).
- Roenhorst, Willemien, 'De natuurlijke natie. Monumentalisering en nationalisering van natuur en landschap in de vroege twintigste eeuw', in: *BMGN: Low Countries Historical Review* 121 (2006) 727-752.
- Rollins, William H., *A greener vision of home. Cultural politics and environmental reform in the German Heimatschutz movement, 1904-1918* (Ann Arbor 1997).
- Ross, Corey, 'Tropical nature as global patrimoine. Imperialism and international nature protection in the early twentieth century', in: *Past & Present* 226 (2015) 214-239.
- Schaik, D.C. van, red., *De Sint Pietersberg* (Maastricht 1938).
- Schmoll, Friedemann, *Erinnerung an die Natur. Die Geschichte des Naturschutzes im deutschen Kaiserreich* (Frankfurt/Main 2004).

- Sipkes, C., 'Een slag voor het Geul-dal! Een stuwmeer bij Epen?', in: *Natura* (1932) 43-47.
- Sonsbeek, J.J. van en J.A.M. Westerwoudt, 'Jaarverslag der Stichting "Het Limburgsch Landschap" over 1940', in: *De Nedermaas* 18 (1941) 149-152.
- Spiertz, M.G., 'Limburg uit de Duitse Bond', in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 102 (1966) 11-29.
- Staal, Edmond en Arjan Ovaa red., *Uit en thuis boek* (Arcen 2001).
- Stomps, Theo J., 'De Geulvallei bedreigd?', in: *Algemeen Handelsblad*, 5 Februari 1932 (Avond), 2.
- Stynen, Andreas, 'Vaderlandse weelde op de kaart gezet. Belgische botanici, wetenschappelijke ijver en nationale motieven', in: *BMGN: Low Countries Historical Review* 121 (2006) 680-710.
- T., 'Captain of industry Petrus IV Regout', in: *De Nieuwe Limburger*, 11 oktober 1967, 7.
- Thijssse, Jac. P., 'De Sint Pietersberg', in: *De Levende Natuur* 28 (1923) 33-34.
- Thijssse, Jac. P., 'De Sint-Pietersberg', in: *De Levende Natuur* 43 (1938) 161-171.
- Thijssse, Jac. P., 'In Midden Limburg', in: *De Groene Amsterdammer*, 3 November 1934, 8-9.
- Thijssse, Jac. P., 'Ons Zuid-Limburg', in: *De Groene Amsterdammer*, 13 Februari 1932.
- Thijssse, Jac. P., 'Onze heldere kronkelbeken', in: *De Levende Natuur* 38 (1934) 328.
- Thijssse, Jac. P., *Wanhoop nooit aan vooruitgang. Brieven van Jac. P. Thijssse, uitgegeven door Marga Coesël* (Amsterdam 2015).
- Trom, Danny, 'Natur und nationale Identität. Der Streit um den Schutz der 'Natur' um die Jahrhundertwende in Deutschland und Frankreich', in: Etienne François, Hannes Siegrist en Jakob Vogel, *Nation und Emotion* (Göttingen 1995) 147-167.
- 'Verslag van de maandelijksche vergadering op Woensdag 2 Nov. l.l.', in: *Natuurhistorisch Maandblad* 16 (1927) 149-153.
- 'Verslag van de maandelijksche vergadering van Woensdag 5 Januari 1938', in: *Natuurhistorisch Maandblad* 27 (1938) 6-7.
- Vuyck, L., 'Iets over bescherming van de natuurlijke bloeiplaatsen onzer inlandsche planten', in: *Nederlandsch Kruidkundig Archief* 12 (1902) 615-622.
- Wachter, W.H., 'De Nederlandsche Botanische Vereeniging 1845-1945', in: *Nederlandsch Kruidkundig Archief* 55 (1947) 12-116.
- Weevers, Th. en Jan G. Sloff, 'Verslag van de Commissie voor de Bescherming van de Wilde Flora over 1936', in: *Nederlandsch Kruidkundig Archief* 47 (1937) 86-88.
- Westhoff, V., 'Het botanisch beheer van natuurreservaten', in: *Jaarboek van de Vereeniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland 1950-1953* (Amsterdam 1953) 104-113.
- Willems, J.H., 'Botanische aspecten van het Leudal en omgeving', in: Ton Lemaire red., *Het Leudal* (Haalen 1973) 55-77.

- Willems, Jo, 'Kalkgrasland in Zuid-Limburg', in: Frans Coolen, Martine Lejeune, Hans de Mars, Olaf op den Kamp, Harry Tolkamp en Freek van Westreenen red., *Limburgse natuur in een veranderend landschap* (Maastricht 2010) 294-311.
- Windt, Henny J. van der, *En dan, wat is natuur nog in dit land? Natuurbescherming in Nederland 1880-1990* (Amsterdam 1995).
- 'Witte steenkool in het Geuldal. Een spaarbekkenkrachtwerk voor de electriciteitsvoorziening van geheel Zuid-Nederland', in: *Limburger Koerier*, 8 September 1931, 2.
- Zanden, Jan Luiten van, 'De veranderende relatie tussen mens en natuur', in: idem en S.W. Verstegen red., *Groene geschiedenis van Nederland* (Utrecht 1993) 179-208.
- 'Zuiver natuurschoon in Limburg bedreigd', in: *De Telegraaf*, 3 Juli 1935 (Avond), Derde Blad, 5.

Dit project heeft financiering ontvangen van het onderzoeks- en innovatieprogramma Horizon 2020 van de Europese Unie onder Marie Skłodowska-Curie subsidieovereenkomst nr. 832350.

Who is responsible for Limburgish nature?

Nature conservation in Limburg, 1900-1940

In the founding phase of the nature conservation movement in the Netherlands in the early twentieth century, organisations at the national level, such as *Natuurmonumenten* and the *Nederlandsche Botanische Vereeniging*, played a leading role. The framing of natural monuments as parts of Dutch natural and cultural heritage and their protection as a national duty or endeavour, however, was at odds with the efforts to create a regional basis for nature conservation in the different Dutch provinces.

This article analyses the history of nature conservation in the province of Limburg between 1900 and 1940 as a case study to describe this inherent tension between understandings of Dutch and Limburgish nature. If a natural area in Limburg was endangered, should it be protected as a unique part of Dutch nature, or was it essentially the responsibility of regionally-based organisations, such as the *Natuur-historisch Genootschap in Limburg* and the *Stichting Het Limburgsch Landschap*, to initiate and co-ordinate such actions? The article follows a number of controversies between Dutch and Limburgish nature conservation organisations in the time period under scrutiny, during which the issue ‘whose nature?’ emerged several times. This was ultimately a question of power: who gets to define the selection of endangered or protected areas and who decides about the suitable methods and strategies?

Twee soorten Duitsers?

Duitse mijnwerkers in
Nederlandse steenkolen-
mijnen, 1944-1949

Annet Schoot Uiterkamp

Inleiding

Nadat Amerikaanse soldaten vanaf september 1944 Zuid-Limburg hadden bevrijd, ontstond er een grote chaos. Veel was vernield, bruggen, wegen, huizen en fabrieken waren kapot. Er was een tekort aan levensmiddelen en kolen. Er heerste sociale onrust, vooral in de Mijnstreek. Het bevrijde Zuiden kwam onder een Militair Gezag te staan met veel bevoegdheden, zolang de rest van Nederland nog niet was bevrijd en de regering nog in Londen zat. Het leven moest weer op gang komen, maar hoe? Hoe konden de kolen gedolven worden zonder voldoende arbeidskrachten? Een van de problemen was wat te doen met collaborateurs die met de Duitsers hadden samengewerkt. Een oplossing van het kolen- en personeelstekort werd uiteindelijk gevonden in het tewerkstellen van politieke gevangenen in de steenkolenmijnen. In mijn proefschrift *Kolen en kampen* heb ik deze kwestie uitgebreid behandeld.¹ Een andere heikele kwestie vormden Duitsers die vanouds in de Limburgse mijnen werkzaam waren. Konden zij dat wel blijven doen? Het waren toch immers vijanden geweest? Moesten zij niet ontslagen worden en uit het land verdreven? Maar waren die Duitse mijnwerkers wel vijanden? Hoe groot was hun aantal, konden de mijnen wel zonder Duitse arbeidskrachten? Dit artikel concentreert zich op de behandeling van deze Duitsers.

Voorgeschiedenis

Twaalf mijnen produceerden in Nederland steenkolen: de Staatsmijnen Wilhelmina in Terwinselen, Emma in Treebeek, Hendrik in Brunssum en Maurits in Geleen, en de particuliere mijnen Oranje-Nassau Mijnen (ON) met de ON I, II, III en IV rondom Heerlen, de maatschappij Laura & Vereeniging (LV) met de mijnen Laura en Julia in Eygelshoven, de mijn Willem-Sophia (WS) in Spekholzerheide en de Domaniale Mijn (DM) te Kerkrade.² In 1939 leverde Staatsmijnen 61 procent van de gezamenlijke steenkolenproductie, met netto ruim 7,8 miljoen ton kolen. De gezamenlijke particuliere mijnen leverden 5,0 miljoen ton. Tijdens de bezetting bleef de productie tot eind 1943 door Duitse druk redelijk stabiel. Direct na de bevrijding stortte de productie echter in. Installaties waren vernield, personeel liep weg, Duitsers werden ontslagen en er ontstond arbeidsonrust. Werkten kort voor de bevrijding nog 42.887 personen in de mijnen, eind september 1944 was dit gedaald tot 37.186 personen, van wie 21.590 ondergronds. Zo daalde bijvoorbeeld het personeelsbestand van de Domaniale Mijn van 2206 werknemers in 1944 tot 1891 in 1945. De nettoproductie in deze mijn was in het boekjaar 1944/45 minder dan de helft van het jaar daarvoor. Bij de kleinste mijn, de Willem-Sophia produceerde men na de bevrijding in 1944 gemiddeld op een dag slechts 397 ton, terwijl het daarvoor nog gemiddeld 1269 ton

-
- 1 Anna Maria Jozefina Schoot Uiterkamp, *Kolen en kampen. Tewerkstelling van politieke delinquenten in Nederlandse steenkolenmijnen 1945-1958* (Maastricht 2022). De bewerkte handelseditie is ter perse: Annet Schoot Uiterkamp, *Kolen en kampen. Tewerkstelling van politieke delinquenten in Nederlandse steenkolenmijnen 1945-1958*. Maaslandse Monografieën 86 (z.p. 2024).
  - 2 Serge Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt in Nederlands-Limburg. Herkomst, werving, mobiliteit en binding van mijnwerkers tussen 1900 en 1965* (Hilversum 2011) 27-40. Zie voor de afzonderlijke mijnen onder meer: Jan Peet en Willibrord Rutten, *Oranje-Nassau Mijnen. Een pionier in de Nederlandse steenkolenmijnbouw 1893-1974* (Amsterdam en Zwolle 2009); Wim Nolten red., *Het wel en wee van L & V. Wetenswaardigheden over de werknemers van de mijnen van Laura & Vereeniging te Eygelshoven (1899-1974)* (Heerlen 2021); Paul Arnold, "Laura en Julia". Een kleine geschiedenis van de Naamloze Vennootschap Laura en Vereeniging', in: Ad Knotter red., *Limburg kolenland. Studies over de geschiedenis van de Limburgse kolenmijnbouw* (Zwolle 2015) 64-101; Frans Pilipiec, *Herinneringen aan de mijn Willem-Sophia* (z.p. 2007); Paul Geilenkirchen, *Van Feierschicht tot vrije zaterdag. De geschiedenis van de N.V. Domaniale Mijn Maatschappij 1925-1966* (Kerkrade 2017).

bedroeg. In de eerste maanden van 1945 schommelde de dagproductie tussen de 396 ton in februari en 500 in april 1945. Ook bij de Oranje-Nassau Mijnen en Laura & Vereeniging daalde het aantal personeelsleden en zakte de productie in. Bij Staatsmijnen was dit eveneens het geval maar in mindere mate. Was dit bedrijf in 1943 nog verantwoordelijk voor 60 procent van de kolenproductie, in 1945 was het percentage geklommen tot 65 procent en bijgevolg het aandeel van de particuliere mijnen gedaald.³

Van ouds werkten veel buitenlanders, mensen met een niet-Nederlandse nationaliteit, in de Nederlandse mijnen, vooral ondergronds. In de opbouwfase ging het daarbij vooral om ervaren Duitse mijnwerkers die afkomstig waren uit de kolenbekkens rond Aken en uit het Ruhrgebied. Tijdens de Eerste Wereldoorlog verminderde hun aandeel sterk omdat Duitsers werden opgeroepen voor het Duitse leger. Na november 1918 keerden de Duitse grensarbeiders echter weer terug.⁴ Een deel van hen vestigde zich blijvend in Zuid-Limburg, bijvoorbeeld door een huwelijk met een Nederlands meisje. In 1930 had 63 procent van de buitenlandse mijnwerkers de Duitse nationaliteit, daarna daalde dat percentage van 56 in 1935 tot 50 in 1940; intussen steeg het percentage overige nationaliteiten van 37 procent in 1930 tot 50 in 1940. Het belang van de inzet van buitenlandse mijnwerkers was daarbij wel gedaald. Bestond 32 procent van de totale mijnbezetting

in 1930 nog uit buitenlanders, tijdens de crisisjaren was dat aandeel bijna gehalveerd tot 16 procent om te eindigen in 9 procent in 1940.⁵ Deze daling werd mede veroorzaakt door het beleid van de mijnmaatschappijen om in slechte tijden de werkgelegenheid voor Nederlanders te behouden ten koste van buitenlanders.⁶

Eerste jaar na de bevrijding

Direct na de bevrijding van het Zuiden in september 1944 werd het Militair Gezag ingesteld. Dat mocht iedereen laten aanhouden, een onderzoek laten instellen en in bewaring nemen. In de eerste chaotische dagen betekende het in de praktijk dat naast NSB'ers en andere collaborateurs ook Rijksduitsers, mensen met de Duitse nationaliteit, werden geïnterneerd. Velen van hen hadden in de mijnen gewerkt, een deel had zich blijvend in de Mijnstreek gevestigd. De Limburgse Militair Commissaris H.J.H. Vullingsh verzette zich eind september 1944 tegen het arresteren van alle Rijksduitsers. In de overvolle kampen was niet genoeg plaats. Hij wilde Duitsers die zich tijdens de bezetting vanuit Nederlands perspectief loyaal hadden gedragen, uitsluiten van internering. In december kwamen er duidelijker richtlijnen.⁷

Voor de Duitse mijnwerkers betekende het einde van de bezetting in veel gevallen niet alleen arrestatie, maar ook definitief ontslag uit de Limburgse mijnen. Duitse grensarbeiders

-
- 3 Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt*, 44-45, 272-277, bijlagen 2 en 3; Frank van Buren, 'Kolenwinning onder Duitse druk. Productie en arbeidsverhoudingen in de Limburgse mijnen tijdens de bezetting 1940-1944', in: Ad Knotter red., *Limburg kolenland. Studies over de geschiedenis van de Limburgse kolenmijnbouw* (Zwolle 2015) 102-151; *Jaarverslag 1945 Gewestelijk Arbeidsbureau Heerlen* (Heerlen 1946) 24-31; Geilenkirchen, *Van Feierschicht tot vrije zaterdag*, 121; SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 82: 'Note sur le Siège d' Exploitation situé à Spekholzerheide', 4 aug. 1945; Peet en Rutten, *Oranje-Nassau Mijnen*, 227, 231; Arnold, 'Laura en Julia', 90-94.
  - 4 Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt*, 127-159; 312-322, bijlagen 15-17.
  - 5 *Ibidem*, bijlagen 15-17 en berekening door ASU op basis daarvan. Zie ook: Serge Langeweg, 'Werving, herkomst en binding van mijnwerkers', in: Ad Knotter red., *Mijnwerkers in Limburg. Een sociale geschiedenis* (Nijmegen 2012) 98, tabel 4. Langeweg noemt in deze tabel voor 1935 een percentage Duitsers van 55, waarschijnlijk op basis van een andere afronding.
  - 6 Langeweg, 'Werving, herkomst en binding van mijnwerkers', 64-74.
  - 7 *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden verschenen te Londen in het jaar 1943*, nr. D 60, artikel 16; D.C.L. Schoonoord, *Het 'Circus Kruls'. Militair Gezag in Nederland, 1944-1946* (Amsterdam 2011) 211-213, 234; Jan Sintemaartensdijk en Yfke Nijland, *Operatie Black Tulip. De uitzetting van Duitse burgers na de oorlog* (Amsterdam 2009) 42-43.

Prikkeldraadversperring aan de Nederlands en Duitse grens in de Nieuwstraat tussen Kerkrade en Herzogenrath, met achteraan links schachtbok van de Domaniale Mijn in Kerkrade. Na de bevrijding was grensarbeid tussen Duitsland en Nederland niet meer mogelijk, en waren Duitse mijnwerkers niet meer welkom in Nederlandse mijnen. Historisch Centrum Limburg / DSM voorlichtingsdienst (fotografieafdeling), foto 15 februari 1948. Fotocollectie DSM, PR3193. CC BY-NC-SA

kwamen het land niet meer in. Hoewel de Nederlandse regering in Londen nog geen maatregelen had getroffen, liepen de mijnen hier vast op vooruit. De Willem-Sophia ontsloeg met ingang van 17 september 1944, de dag waarop de Spekholzer mijn was bevrijd, al het personeel met de Duitse nationaliteit. Staatsmijnen stelden in oktober aan de gezamenlijke mijnen voor de Rijksduitsers (inclusief Duitse grensarbeiders) met ingang van 18 september te ontslaan. In zeer bijzondere gevallen waren hierop uitzonderingen mogelijk, na advies van de Commissies van Bijstand. Deze waren ingesteld om de schorsingsgronden van collaborateurs te toetsen en adviezen over hen uit te brengen. Alle niet-Duitse buitenlanders, bijvoorbeeld Polen, moesten individueel worden beoordeeld, waarbij ook de commissies werden ingeschakeld.⁸

Terwijl het ontslag van de meeste Duitsers werd voorbereid, werkte mr. E.H. Bisschop Boele, hoofd van de juridische afdeling van de Oranje-Nassau Mijnen (ON), een voorstel uit over de behandeling van 'zgn. bonafide Duitsers'. Hij doelde hierbij alleen op die personen met een Duitse nationaliteit, 'die gedurende den oorlog door hun houding en gedrag daadwerkelijk en ondubbelzinnig getoond hebben met de Nederlandsche zaak te sympathiseren en het Duitse standpunt te verwerpen; die aan allen op hen van Duitse zijde geoeffenden druk hebben weerstand geboden, en die zich aan de daarmee verbonden risico's hebben blootgesteld'. Alle andere Duitsers moesten volgens hem worden 'verwijderd [...] uit de Nederlandsche samenleving en van den Nederlandschen grond. Zij zullen met de rest van het Duitse volk de behandeling hebben

te ondergaan, welke voor dit volk zal zijn weggelegd; men moet hopen en verwachten, dat deze behandeling hard en onverbiddelijk zal zijn'. Als je echter alleen formeel uitging van het begrip nationaliteit, deed je tekort aan de persoonlijke omstandigheden van de 'bonafide' Duitsers en gingen zij een troosteloze toekomst tegemoet. Dat hadden zij niet verdiend. Volgens Bisschop Boele – in zijn nota van 4 november 1944 – moest het mijnbedrijf deze personen in bescherming nemen. Dat was geen kwestie van 'grootmoedigheid, maar van fatsoen'.

Duitsers konden volgens hem hier niet meer geduld worden. Daarom moesten 'goede' Duitsers de gelegenheid krijgen de Nederlandse nationaliteit te verwerven. Uiteraard kon alleen de Nederlandse regering hierover een besluit nemen. Voorlopig zouden de bonafiden alleen moeten verklaren bereid te zijn Nederlander te worden. Als ze dat niet wilden, dan moesten ze weg. De bonafiden moesten anders behandeld worden dan de grote groep Duitsers die op uitwijzing wachtte. Het ging om een hele kleine groep mensen. [...] 'Hetgeen in dit verband onder bona fides is te verstaan is zoo weinig verenigbaar met wat den Duitscher pleegt te kenmerken, dat op andere dan zeldzame uitzonderingen wel niet behoeft te worden gerekend'. Bisschop Boele noemde twaalf personen, die volgens hem voorgedragen konden worden aan de Commissie van Bijstand en de Militaire Commissaris. Ten slotte stelde hij voor het uitgangspunt van de nota te bespreken met de andere mijnen, om te voorkomen dat elke mijn een eigen standpunt hierover zou innemen.⁹

8 SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 677, dossiermap 'behoort bij 47': 'Richtlijnen voor ontslag', niet ondertekende doorslag, 1 okt. 1944; 'Brief Directie Staatsmijnen aan de Gezamenlijke Steenkolenmijnen in Limburg No. 4282 S.Z., Heerlen 9 okt. 1944, Afschrift no. 13643/1944; SHCL, archief GSL, EAN 0702, inv.nr. 2135: 'Order directie ON nr. 78/44 over niet Bonafide personeel', 7 okt. 1944; HCL, archief ON, 1705W, inv.nr. 49, map 1944-1948, volgnr. 31: 'Gewijzigde order no. 78/44, over niet-bonafide personeel', 10 okt. 1944; *Ibidem*, map 1944-1947, 1953, 1958: 'Standpunten verschillende mijnen over aannemen van statelozen', nov.-dec. 1944. Zie ook: Peet en Rutten, *Oranje-Nassau Mijnen*, 227.

9 HCL, archief ON, 17.05W, inv.nr. 49, map 1944-1947, 1953, 1958: 'Nota Bisschop Boele aan directie ON', 4 nov. 1944.

De ON-directie ging akkoord, waarna Bisschop Boele met vertegenwoordigers van Staatsmijnen sprak, die vervolgens hetzelfde standpunt innamen. Hierna werd de nota (zonder de namen van de 12 personen) naar de kleinere ondernemingen Laura & Vereeniging, Domaniale mijn en de Willem-Sophia gestuurd. Alle directies stemden in, maar het leek de ON Mijnen verstandig eerst nog de mening te vragen van majoor C.M.J.A.F. Nicolas, de Militair Commissaris voor de Mijnstreek, voordat ze zouden overgaan tot uitvoeren van de nota.¹⁰ Helaas stemde Nicolas niet in. Hij liet weten dat bij het op gang brengen van het sociaaleconomisch leven in de eerste plaats rekening gehouden moest worden met de belangen van werknemers met een Nederlandse nationaliteit. Hij benadrukte dat het Militair Gezag 'onder de huidige omstandigheden' geen risico's kon nemen met het oog op de openbare veiligheid in de mijnen. Tewerkstellen van Duitsers moest hij voorkomen, ook al zou dit in individuele gevallen onbillijk zijn. Met andere woorden: Nicolas voorzag problemen als Duitsers weer in de mijnen zouden gaan werken. De ON-directie stuurde het antwoord naar alle mijnen en zegde toe nog eens mondeling met Nicolas te overleggen. Het gesprek leidde tot niets. Eind 1944 hadden de gezamenlijke mijnen nog maar vier mensen in dienst die beschikten over de Duitse nationaliteit, tegenover 1706 in 1943. Het is onduidelijk waarom deze vier wel mochten blijven.¹¹

Nadat heel Nederland was bevrijd, bleek Nicolas wel bereid na te gaan welke bonafide Duitsers eventueel weer aan het werk konden binnen de mijnen. Hij ging daarbij in iets andere woorden uit van dezelfde definitie van bonafide Duitser als de november-nota van Bisschop Boele. Sprak de laatste over sympathiseren met 'de Nederlandsche zaak', Nicolas sprak over sympathiseren met 'het Nederlandsche volksbelang'.¹² De bereidheid leidde echter niet tot resultaten, ondanks verzoeken om clementie van mijndirecties.¹³ Dat had natuurlijk van alles te maken met de anti-Duitse stemming in het bevrijde Nederland. Die varieerde van 'alle Duitsers moeten worden verwijderd' tot 'personen van Duitse nationaliteit moeten er uit, behalve zij, die getoond hebben anti-nazi te zijn'.¹⁴ In wezen was dat hetzelfde standpunt als de Limburgse mijnbedrijven al in november 1944 hadden verwoord. Nu was het wachten op landelijke maatregelen. De katholieke minister van Justitie H.A.M.T. Kolfschoten liet in augustus 1945 een nota opstellen, die leidde tot de Vreemdelingencirculaire van oktober in hetzelfde jaar. Op grond van deze regeling konden Duitsers blijven als zij van belang waren voor het land, mits zij zich maar als een 'oprecht vriend van Nederland' voor en tijdens de bezetting hadden gedragen. Dat economisch belang zou voor 200 Duitse mijnwerkers kunnen gelden, ze moesten echter wel daarbij aantonen dat ze aan het Nederlands verzet hadden deelgenomen of geen pro-Duitse activiteiten had-

10 *Ibidem*, inv.nr. 49, map 1944-1948: 'Copie nota Bisschop Boele, met akkoordverklaring Staatsmijnen', 4 nov. 1944; Afschrift 'brief ON aan directies LV, Dom. Mijn en WS', 9 nov. 1944; 'Afschrift A.P. 7932 van brief ON aan mil. commissaris', 23 nov. 1944; map 1944-1947, 1953, 1958: 'Brief LV aan ON', 14 nov. 1944; 'Brief De Groot van WS aan ON', 17 nov. 1944. Hierop staat met potlood dat ook Dom. Mijnen akkoord gaan.

11 *Ibidem*, inv.nr. 49, map 1944-1947, 1953, 1958: 'Brief Mil. Com. Mijnstreek Nicolas, no.1742 aan directie ON', 29 nov. 1944; map 1944-1948, 'Afschrift A.P. 8060 brief directie ON aan de verschillende mijnen', 1 dec. 1944. Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt*, 158, 314, 318 en 322.

12 *Ibidem*, inv.nr. 49, map 1944-1947, 1953, 1958: 'Brief nr. 8247/101.211 juridisch ambtenaar Staatsmijnen J. Linthorst aan bedrijfsleiders Staatsmijnen', 15 mei 1945.

13 *Ibidem*, inv.nr. 49, map 1944-1948, diverse stukken, onder meer doorslag van 'Brief nr. AP 3803 directie ON aan mil. com.', 11 juni 1945.

14 Citaat aangehaald in Sophie Molema, *Wie is de vijand. Operatie Black Tulip* [ondertitel op omslag] (Soesterberg 2018) 16.

den uitgevoerd. Die konden variëren van de Nazivlag uithangen op de verjaardag van Hitler, kinderen naar de Duitse school sturen, tot het in dienst treden bij de Wehrmacht, ook al waren ze daartoe gedwongen. De meeste Duitsers moesten echter het land worden uitgezet. In de praktijk bleek dat erg moeilijk. De uitvoering werd vertraagd omdat de geallieerde bezettingsautoriteiten in Duitsland niet wilden meewerken, en ook in Nederland zelf verzet opkwam.¹⁵

Hoe verder?

Al spoedig na de bevrijding had de Nederlandse regering geconstateerd, dat de kolenproductie niet voldoende op gang kwam. Volgens haar zetten de particuliere mijnmaatschappijen zich niet voldoende in om orde op zaken te stellen. Er moest worden ingegrepen. Ondanks hevige verzet van de maatschappijen werd op 8 juni 1945 een Koninklijk Besluit van 4 mei 1945 van kracht, dat bekend werd als het Buitengewoon Mijnsbesluit. Op grond van dit Besluit werden de vier particuliere maatschappijen die op Nederlands grondgebied kolen dolven onder Beheer van de Staat geplaatst. Als Beheerder werd aangesteld dr. ir. Ch. Th. Groothoff, directeur van Staatsmijnen. Hij voerde vanaf juni 1945 het gezag uit over de N.V. Maatschappij tot Exploitatie van Limburgsche Steenkolenmijnen, genaamd Oranje-Nassau Mijnen, gevestigd te Heerlen; de N.V. Société Anonyme des Charbonnages réunis Laura & Vereniging, gevestigd te Brussel; De N.V. Nederlandsche Steenkolenmijnen “Willem-Sophia” gevestigd

te Brussel; en de Domaniale Mijn Maatschappij N.V., gevestigd te Kerkrade. De aandeelhouders bleven weliswaar juridisch eigenaar van de steenkolenmijnen, maar de opbrengsten van de kolen vervielen aan de Staat, tegen een nog overeen te komen schadeloosstelling. De directies werden van hun bevoegdheden ontheven, en per maatschappij werd een toezichthouder namens Groothoff aangesteld. Pas in 1949 zou het Beheer worden opgeheven en konden de vier genoemde maatschappijen weer zelfstandig verder.¹⁶

Ook na de onderbeheerstelling was het probleem met de Duitsers niet opgelost. Beheerder Groothoff nam het standpunt van de oorspronkelijke gezamenlijke mijnen over om slechts in enkele zeer bijzondere gevallen, na toetsing en na naturalisatie, ontslagen Duitsers weer te mogen aanstellen. Hij drong aan op spoedige besluitvorming.¹⁷ Ook binnen de Mijn Industrie Raad (MIR), de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie voor het Mijneven met vertegenwoordigers van werkgevers en werknemers, kwam de kwestie aan de orde. In januari 1946 liet Groothoff aan de MIR weten dat hij naast NSB'ers ‘en dergelijke’ ook in de Mijnstreek woonachtige Duitsers tewerk wilde stellen. De Raad nam het standpunt van de mijnen over. Alleen ‘bonafide-Duitsers’ konden onder voorwaarden eventueel terugkomen, tegen tewerkstelling van andere Duitsers tekenden de leden bezwaar aan. Intussen bleef men maar steggelen over het begrip Duitser, al of niet-bonafide. Daarbij ging het steeds alleen over Duitsers die allang in Zuid-Limburg woonden. Grensarbeid

-
- 15 M.D. Bogaarts, “‘Weg met de moffen’”. De uitwijzing van Duitse ongewenste vreemdelingen uit Nederland na 1945”, in: M.D. Bogaarts, *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945. dl. II. De periode van het kabinet-Beel 3 juli 1946 – 7 augustus 1948, Band C* (’s-Gravenhage 1989), 1734, noot 4: aantal. Zie over de uitzetting ook: Molema, *Wie is de vijand*, passim; Sintemaartensdijk en Nijland, *Operatie Black Tulip*, passim.
- 16 SHCL, archief WS, EAN 0603, inv. nr. 82: Diverse stukken, onder meer: ‘Doorslag brief minister van Sociale Zaken aan mijn Willem-Sophia’, 9 juni 1945. Annet Schoot Uiterkamp, “‘Voorloopig in alle stilte’”. Tewerkstelling van politieke gevangenen in de mijn Willem-Sophia te Spekholzerheide (1945-1946)”, in: *Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 62 (2017) 172-173.
- 17 HCL, archief ON, 17.05W, inv.nr. 49, map 1944-1948, onder meer ‘Afschrift brief nr. 952 Groothoff aan min. van verkeer en energie’, 19 okt. 1945.

was niet toegestaan. Uiteindelijk kwam het in de loop van 1946 tot een uitspraak en tot een verordening.¹⁸

Het begrip ‘Duitsers’ werd in de verordening van augustus 1946 in wezen negatief omschreven: het waren personen met een Duitse nationaliteit, die werkten in de Nederlandse mijnen. Met uitzondering van ‘die personen van Duitse nationaliteit, welke blijkens uitspraak van de Revisiecommissie voor het Mijnbedrijf of eene andere, tot zoodanige uitspraak bevoegde, instantie gedurende de bezettingsjaren de juiste houding tegenover de Nederlandsche gemeenschap hebben aangemen’. De uitzondering waren de ‘bonafide Duitsers’, hoewel deze term niet voorkwam in de verordening. De conclusie kan niet anders zijn dan dat in elk geval in de Mijnstreek Duitsers als ‘fout’ werden beschouwd en ook als zodanig behandeld werden! Strikt genomen nam de MIR nog steeds hetzelfde standpunt in als de door Bisschop Boele in november 1944 verwoorde mening. De ‘niet-bonafide’ of ‘foute’ Duitsers hoefden nu alleen niet meer het land uitgezet worden, maar mochten wel in de mijn werken, zij het slechts in een paar mijnen en afgescheiden van de andere mijnwerkers. Ze werden in wezen gelijkgesteld met politieke delinquente mijnwerkers. Een deel van de politieke delinquenten was sinds augustus 1945 aan het werk, Duitsers mochten pas een jaar later

beginnen. Ook in vergelijking met de gewone, vrije arbeiders waren ze slechter af. Ze verdienden tien procent minder loon voor hetzelfde werk, ze mochten geen functie uitoefenen van meesterhouwer of hoger, ze konden niet opgeleid worden tot opzichter, of aanspraak maken op een bevordering, ze hadden geen recht op verlof met behoud van loon of andere extra’s. Uit de hele verordening bleek dat ze als tweedetrangs mijnwerker werden behandeld. Over de *uitzondering*, de ‘bonafide Duitser’ stond niets vermeld in de verordening, hij werd als een normale werknemer behandeld.¹⁹

De niet-bonafide Duitsers (NBD’s), konden in juni 1946 weer aan het werk, maar niet bij hun oorspronkelijke mijn. Uiteraard verzetten de NBD’s zich, ze wilden graag terug naar hun ‘eigen’ mijnen. De mannen kwamen niet opdagen bij de mijnen waar ze moesten werken, ze lieten zich niet keuren, en ze probeerden op alle mogelijke manieren ‘bonafide’ verklaard te worden. Buiten de Mijnstreek sprak men van ‘ontvijanding’ of ‘ontvijandingsverklaring’.²⁰ De niet-bonafiden dienden verzoekschriften in bij de Commissies van Bijstand (een vorm van personeelsvertegenwoordiging) van de eigen mijn, en bij de Revisiecommissie waar ze eventueel in beroep konden gaan. Of ze stuurden brieven naar Beheerder Groothoff en de minister van Justitie. Ze deden dat niet alleen zelf, maar ook burens of oud-collega’s zetten zich

-
- 18 HCL, archief MIR, 07.Zo1, inv.nr. 80, map politieke delinquenten I: ‘Stuk MIR nr. 2587/330’, bevat afschrift brief Groothoff 9 jan. 1946 (MIR no. 58/330) en antwoord van MIR, no 309/330 aan hem, 7 febr. 1946; inv.nr. 29A-1, map werkexemplaren notulen MIR 28-12-1945 t/m 30-12-1946: ‘Notulen 13^e t.m. 16^e en 19^e verg.’; SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 120: ‘Doorslag brief nr. 2843 Beheerder aan Rüländ, beheerder LV’, 12 maart 1946.
- 19 SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 482: Afschrift ‘Verordening betreffende de arbeidsvoorwaarden van Duitschers, werkzaam in het mijnbedrijf’, vastgesteld in vergadering MIR, 24 aug. 1946. Een eerdere, minder zorgvuldig geformuleerde versie was op 21 juni 1946 vastgesteld. Zie: SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 121: bijlage bij ‘Brief 4207 Beheerder Groothoff aan hoofdbedrijfsingenieur Rüländ, beheerder bij LV’, 27 juni 1946; ‘Brief nr. 5706, Beheerder aan Rüländ’, 17 okt. 1946: de versie van 24 aug. 1946 is goedgekeurd door de minister en afgedrukt in de *Staatscourant* nr. 196 (7 okt.) met een correctie in nr. 198 (9 okt. 1946).
- 20 Zie Maria Ottelina Oprel, *The burden of nationality. Dutch citizenship policies towards German nationals in the aftermath of the Second World War (1944-1967)* (Amsterdam 2020); Marieke Oprel, *Afrekenen met de vijand. Het naoorlogse beleid ten aanzien van Duitsers in Nederland (Amsterdam 2021)* 81: de enige keer dat de term bonafide Duitser valt, en dan ook alleen in verband met de aanvraag van een jonge Duitse mijnwerker.

voor hen in.²¹ In wezen werkten de NBD's gedwongen in de mijnen, ook al gingen ze 'vrijwillig' ondergronds. Immers, als ze niet in de Limburgse mijnen gingen werken, liepen Duitsers het risico te worden opgepakt en over de grens naar Duitsland te worden gezet samen met hun gezin. Velen van hen waren met Nederlandse vrouwen getrouwd en hadden kinderen gekregen. Op 11 september 1946 startte de Nederlandse regering de operatie Black Tulip, om vaart te zetten achter de uitzetting van Rijksduitsers die niet van economisch belang waren voor Nederland. Zij werden opgepakt en naar kamp Mariënbosch bij Nijmegen of Avegoor bij Ellecom overgebracht om daarvandaan uitgezet te worden naar Duitsland. Dat gebeurde ook in Hoensbroek, waar in september 1947 ondanks verzet van burgemeester J.H. Martin, Rijksduitsers werden afgevoerd.²² Het is niet duidelijk hoeveel Duitse mijnwerkers het land werden uitgezet. Volgens Langeweg zullen het er niet veel zijn geweest. Want er werden uitzonderingen gemaakt voor hen 'wier voortgezet verblijf in Nederland noodzakelijk wordt geacht in het algemeen Nederlands belang'.²³ En dat waren mijnwerkers in die tijd zeker. Als niet-bonafide Duitser konden ze aan de slag blijven.

Niet alleen in Limburg, maar in het hele land kwam er in de loop van de jaren verzet tegen de uitzetting van Rijksduitsers. Dit had effect; eind 1948 kwam er een einde aan het massale uitwijzen van Duitsers en werden de kampen Mariënbosch en Avegoor gesloten. Van de ongeveer 17.000 Duitsers die, gezien

Burgemeester J.H. Martin van Hoensbroek (foto 1936). In september 1947 verzette hij zich tevergeefs tegen uitzetting van Rijksduitsers uit zijn gemeente. Historisch Centrum Limburg / Fotograaf onbekend, Rijckheyt Collectie 328-004, nr. 9689. CC BY-NC-SA

hun in Nederlandse ogen eventuele 'foute' verleden tijdens de bezetting, voor uitzetting in aanmerking kwamen, werden er uiteindelijk 3691 uitgewezen.²⁴

Gezien deze langzaam veranderde stemming in Nederland, is het niet verwonderlijk dat de mijnmaatschappijen, die vanaf 1949 niet

-
- 21 SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 693, map nr. 179: 'Diverse stukken revisiecommissie Mijnbedrijf', 1945-1948; inv.nr. 1273: 'Verslagen Ringvergaderingen'; inv.nr. 1279, map R 33 t/m 52: 'Diverse brieven aan Ring WS'; SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 123: Brieven van 19 april en 16 mei 1947 (voorbeeld van iemand die een goed woordje doet bij Groothoff en reactie van directie LV daarop); inv.nr. 578, omslag II, E-1 en E-2: 'Diverse brieven'; HCL, archief ON, 17,05W, inv.nr. 49, map 1946-1950: 'Diverse brieven'.
- 22 Marcel Krutzen, 'Burgemeester Martin van Hoensbroek en de Rijksduitsers', in: *Het land van Herle. Historisch tijdschrift voor Parkstad Limburg* 61 (2011) nr. 3, 146; Sintemaartensdijk en Nijland, *Operatie Black Tulip*, 73-74, 99-102. Voorbeelden van in Nederland werkzame Duitse mijnwerkers: Molema, *Wie is de vijand*, 116-118, 140-143. Voorbeelden van gedwongen werk door Duitsers: Wim Nijsten, Jos Bours en Marlies Hautvast, *Mijnwerkers. Verhalen om te onthouden* (Nijmegen 1979) 123-124.
- 23 Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt*, 159. Citaat uit Sintemaartensdijk en Nijland, *Operatie Black Tulip*, 62.
- 24 Bogaarts, "'Weg met de moffen'", 1722-1732.

Overzicht Oranje-Nassau Mijn II in Schaesberg met de schachten I en II. In deze mijn waren tussen juni 1946 en augustus 1949 niet-bonafide Duitsers ondergronds tewerkgesteld. Historisch Centrum Limburg / DSM voorlichtingsdienst (fotografieafdeling), foto 15 april 1947. Fotocollectie DSM, HI 2702-2333. CC BY-NC-SA

meer onder beheer stonden, en de Mijn Industrie Raad anders over de arbeidsvoorwaarden voor Duitsers gingen denken. Met ingang van 1 januari 1949 werden de meest nadelige arbeidsvoorwaarden voor hen geschrapt. Zo werden ze voortaan niet meer gekort op hun inkomen en mochten ze zelf gaan uitmaken op welke mijn ze wilden werken. De negatieve definitie van Duitser bleef echter bestaan (art.1) en ze kregen geen actief en passief kiesrecht binnen de bedrijfsorganisatie (art.3). Ook konden niet-bonafide Duitsers geen ploegbaas of voorman worden.²⁵ Het is daarom begrijpelijk

dat ook daarna Duitsers nog vroegen om een bonafide verklaring. De Revisiecommissie hield op te bestaan. De MIR nam de functie van deze commissie over.

Aantallen

Over hoeveel Duitse mijnwerkers ging het nu uiteindelijk? In verhouding tot het rumoer dat er omheen ontstond, waren de aantallen minder groot dan je daarbij zou verwachten. Werkten er in juni 1946 169 niet-bonafide Duitsers in de mijnen ON II (12) en III (45), Julia (76) en Domaniale Mijn (36), op 31 december 1946 was dit aantal

25 SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 482: 'Verslag vergadering MIR', 6 jan. 1949, 7 en 'Afschrift nr. 24164/1949 van MIR (kenmerk 7170) aan gezamenlijke steenkolenmijnen', 10 jan 1949.

opgelopen tot 324 mannen. In een nota uit 1948 sprak Beheerder Groothoff nog steeds over niet-bonafide Duitsers als hij het over Duitsers had. Eind 1947 waren het er volgens hem 308 en op 17 april 1948 304.²⁶ De niet-bonafiden werkten allemaal ondergronds. Werkten in 1943 nog 1706 Duitsers in Nederlandse mijnen, eind 1944 was dit zoals eerder gezegd, gedaald tot 4. In 1946 was het aantal weer opgelopen tot 357 onder- en bovengrondse personeelsleden, waarna het langzaam opliep tot 480 in 1948 en 900 in 1949.²⁷ Het gaat hierbij alleen om in Nederland wonende Duitsers. Het is onbekend hoeveel hiervan als bonafide Duitser golden.

Slechts incidenteel zijn er gegevens beschikbaar. Zo meldde de directie van de Oranje-Nassau Mijnen dat er op 15 augustus 1948 84 bonafide Duitse arbeiders werkzaam waren op haar vier locaties, en nog zes bonafide Duitse beampten op de ON I en ON III samen. In dezelfde tijd werkten in de ON 85 niet-bonafide Duitse arbeiders, van beampten was geen sprake.²⁸ Officiële cijfers geven misschien een indicatie, aan hoeveel bonafide Duitsers het mijnwerk werd toegestaan. Zie tabel 1.

De sterke toename in 1948 van het vermoedelijke aantal bonafide verklaarde Duitsers is waarschijnlijk te verklaren uit het feit dat er in

Aantal in Nederlandse mijnen ondergronds werkzame Duitsers, ultimo december 1945 – ultimo december 1949				
	A	B	C (A-B)	D
Jaar	Aantal Duitsers	Aantal NBD's	Vermoedelijk aantal bonafide verklaarde Duitsers	Vermoedelijk percentage NBD's op ondergronds werkzame Duitsers
1945	3	?	?	?
1946	336	324	12	96 %
1947	349	320	29	92 %
1948	396	142	254	36 %
1949	720	160*	?	?

Tabel 1 | * Stand op ultimo augustus 1949 | NBD's = Niet-bonafide Duitsers | Tabel samengesteld op basis van cijfers uit Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt*, bijlage 16 (p. 318) en SHCL, archief GSL, EAN 0702, VN 11384 en VN 11893: Gezamenlijke steenkolenmijnen in Limburg / Nederlands(ch)e Steenkolenmijnen, afd. Statistiek, *Maandcijfers/maandoverzicht der Limburgs(ch)e steenkolenmijnen. Sterkte van het arbeiderspersoneel, dec. 1945 tot en met dec. 1949.*

26 SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 127: 'Maandoverzicht Limburgse mijnen juni en dec. 1946: sterkte van het arbeiderspersoneel; NA, centraal archief EZ, 2.06.087, inv.nr. 709: Afschrift 'Nota Beheerder van de Nederlandse steenkolenmijnen over de tewerkstelling van buitenlandse arbeiders in de Nederlandse mijn', 7 mei 1948, 4: aantallen 1948. Groothoff heeft het over 308 op 31 dec. 1947.

27 Getallen op basis van Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt*, bijlagen 15, 16 en 17.

28 HCL, archief ON Mijnen, 17.05W, inv. nr. 49, map 1946-1950: 'Brief ON (AP 1725) aan Beheerder' met lijst van namen bonafide en niet-bonafide Duitsers, 30 aug. 1948.

1948 een einde kwam aan de operatie Black Tulip. In de praktijk kregen de Duitsers toen gemakkelijker een bonafide verklaring, dan in eerdere jaren.

In welke mijnen Duitsers tewerk werden gesteld en gedurende welke periodes is te zien in tabel 2. Hoewel de meest nadelige arbeidsvoorwaarden per 1 januari 1949 voor hen werden afgeschaft, werden ze nog tot en met

augustus 1949 als aparte groep geregistreerd.²⁹ In ruim drie jaar tijd werkten zij vooral in de particuliere mijnen: in de Oranje-Nassau Mijnen II en III, en in de dicht bij de grens liggende Julia, Domaniale Mijn en de Willem-Sophia. Het gaat daarbij om relatief grote aantallen mannen. Dat valt vooral op bij vergelijking van de aantallen ondergronds werkende politieke delinquenten en de niet-bonafide

Periodes met ondergrondse tewerkstelling van niet-bonafide Duitsers in de verschillende Limburgse steenkolenmijnen, 1946-1949												
Ultimo maand/jaar	Staatsmijnen				Particuliere mijnen							
	Wa	Ea	Hk	Ms	ON I	ON II	ON III	ON IV	La	Ja	DM	WS
06-1946 t/m 07-1946						■	■			■	■	
08-1946 t/m 10-1946	■				■	■	■			■	■	■
11-1946 t/m 08-1947	■					■	■			■	■	■
09-1947	■	■				■	■			■	■	■
10-1947 t/m 05-1948	■	■		■		■	■			■	■	■
06-1948	■	■				■	■			■	■	■
07-1948		■				■	■			■	■	■
08-1948 t/m 09-1948	■	■				■	■			■	■	■
10-1948 t/m 02-1949		■				■	■			■	■	■
03-1949	■	■		■		■	■			■	■	■
04-1949	■	■	■			■	■			■	■	■
05-1949 t/m 08-1949						■	■			■	■	■

Tabel 2 | Wa = Staatsmijn Wilhelmina; Ea = Staatsmijn Emma; Hk = Staatsmijn Hendrik; Ms = Staatsmijn Maurits; ON I - ON IV = Oranje-Nassau Mijnen I-IV; La = mijn Laura en Ja = mijn Julia, beide behorende tot de mijnmaatschappij Laura & Vereeniging; DM = Domaniale Mijn; WS = mijn Willem-Sophia | ■ geeft aan dat in genoemde periode niet-bonafide Duitsers in deze mijnen werkten. | Tabel samengesteld op basis van SHCL, archief GSL, EAN 0702, VN 11384 en VN 11893: Gezamenlijke steenkolenmijnen in Limburg / Nederlands(ch)e Steenkolenmijnen, afd. Statistiek, *Maandcijfers/maandoverzicht der Limburgs(ch)e steenkolenmijnen. Sterkte van het arbeiderspersoneel*, jan. 1945 tot en met dec. 1957.

29 SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 482: 'Verslag vergadering MIR', 6 jan. 1949, 7 en 'Afschrift nr. 24164/1949 van MIR (kenmerk 7170) aan gezamenlijke steenkolenmijnen', 10 jan 1949.

Duitsers (NBD's), samen tewerkgesteld en genoemd. De NBD's maakten bij de particuliere mijnen tussen de vijftien en ruim twintig procent deel uit van het aantal tewerkgestelden. Een uitschieter was februari 1947 toen in de particuliere mijnen op de 1417 tewerkgestelden 335 niet-bonafide Duitsers waren (23,6 procent).³⁰

Hoe lagen de verhoudingen, als we het percentage niet-bonafide Duitsers berekenen op de formele personeelssterkte? Dit is alleen berekend voor de mijnen waarin de NBD's het meest ondergronds werkten, de Oranje-Nassau Mijn (ON) III, de Julia en de Domaniale Mijn. Dan valt op dat vooral in 1947 de NBD's een welkome aanvulling vormden op het formele ondergrondse personeelsbestand. Bij de ON III liep dat percentage in de maanden juni en juli 1947 zelfs op tot ruim tien procent. Vergeleken met de ON III en de Julia waren de percentages bij de Domaniale Mijn aanzienlijk lager.³¹

Ten slotte zijn de percentages tewerkgestelde politieke delinquenten en die van de niet-bonafide Duitsers berekend op de formele ondergrondse personeelssterkte. Ook deze keer alleen voor de mijnen waar beide groepen het meest werkten tussen juni 1946 en augustus 1949. De politieke gevangenen vormden in deze mijnen een belangrijker aandeel op het personeelsbestand, hoewel in de Julia tot juli 1947 de NBD's een veel groter deel uitmaakten (8,7 respectievelijk 8,3 procent).³²

In tabel 3 zijn de cijfers over de inzet van politieke gevangenen en niet-bonafide Duitsers in de Limburgse mijnen samengevat.

Uit tabel 3 wordt duidelijk dat het inzetten van politieke gevangenen vooral in 1946 en 1947, met een uitloop naar 1948, belangrijk was voor de Limburgse mijnen. De inzet van niet-bonafide Duitsers was minder noodzakelijk. Vanaf 1949 sprak men in de statistieken alleen nog maar van Duitsers.

Aantallen en percentages ondergronds tewerkgestelde politieke delinquenten (PD's) en niet-bonafide Duitsers (NBD's) op totale formele sterkte ondergronds in Limburgse steenkolenmijnen, ultimo 1945 tot en met ultimo 1949						
	A	B	C	D (A+B+C)	E	F
Jaar	Formele sterkte O.G. excl. PD's en NBD's	Aantal PD's	Aantal NBD's	Totale formele sterkte O.G.	% pd's op totale formele sterkte O.G. (D)	% NBD's op totale formele sterkte O.G. (D)
1945	19.919	244	-	20.163	1,2 %	-
1946	21.175	2.486	324	23.985	10,4 %	1,3 %
1947	22.904	2.523	320	25.747	9,8 %	1,2 %
1948	24.192	1.238	142	25.572	4,8 %	0,6 %
1949	26.096	784	-	26.880	2,9 %	-

Tabel 3 | O.G. = ondergronds | Tabel samengesteld op basis van SHCL, archief GSL, EAN 0702, VN 11384 en VN 11893: Gezamenlijke steenkolenmijnen in Limburg / Nederlands(ch)e Steenkolenmijnen, afd. Statistiek, *Maandcijfers/maandoverzicht der Limburgs(ch)e steenkolenmijnen. Sterkte van het arbeiderspersoneel*, ultimo dec. 1945 tot en met ultimo dec. 1949.

30 Zie voor exacte aantallen en percentages Annet Schoot Uiterkamp, *Kolen en kampen*, bijlage 6 en 7.

31 Zie voor exacte aantallen en percentages *Ibidem*, bijlage 8.

32 Zie voor exacte aantallen en percentages *Ibidem*, bijlage 9.

Arbeidsvoorwaarden

In 1946 en 1947 waren overeenkomsten gesloten tussen de Beheerder en het Directoraat voor de Bijzondere Rechtspraak. Dit Directoraat was verantwoordelijk voor de kampen en de daarin verblijvende politieke gevangenen. Een paar zaken vallen op bij vergelijking van de *overeenkomsten* (uit 1946 en 1947) met betrekking tot de tewerkstelling van politieke delinquenten (PD's), met de *verordeningen* (uit 1946 en 1949) over de arbeidsvoorwaarden van Duitsers. In beide gevallen ging het om personen, werkzaam in Limburgse mijnen. Allereerste de globale verschillen. De *overeenkomsten* werden gesloten tussen de Directeur-Generaal voor de Bijzondere Rechtspleging en de Beheerder van de Nederlandse mijnen. De *verordeningen* kwamen tot stand na besluitvorming in de Mijn Industrie Raad, zonder betrokkenheid van het ministerie van Justitie. De minister van Economische zaken moest er wel zijn goedkeuring aan hechten. De *overeenkomsten* waren verder veel uitvoeriger dan de *verordeningen*.³³

Kijken we meer gedetailleerd, dan blijkt dat niet-bonafide Duitsers in veel opzichten gelijkgesteld werden met politieke delinquenten, maar dat ze soms slechter werden behandeld, zoals bijvoorbeeld bij de *lonen*. De PD's kregen hetzelfde loon als vrije mijnwerkers, de NBD's kregen te maken met een korting van tien procent op hun salaris. De tien procent die de

Limburgse mijnen van het loon van niet-bonafide Duitsers aftrokken, behielden de mijnen niet zelf, maar zij stortten de gelden volgens afspraak op de rekening van de Stichting 1940-1945. Deze stichting was in het najaar van 1944 opgericht met als doel verzetsmensen of hun nabestaanden na de bevrijding geestelijk en materieel te ondersteunen, als zij hulp nodig hadden.³⁴ Door het afstaan van een deel van hun loon, zouden Duitsers meehelpen het door het Duitse volk aangerichte leed te verzachten. Het werd op prijs gesteld. De Stichting bedankte de verschillende mijnen, nadat de MIR haar had laten weten dat de geldstroom vanaf 1949 zou ophouden. Ze verzekerde dat zij ernaar zou streven 'slachtoffers, die het verzet ook onder de mijnwerkers en -beambten heeft geëist', te blijven verzorgen.³⁵ Tot eind 1948 had de Stichting bijna f 200.000,- ontvangen. Een gedeelte van de ingehouden gelden, zo'n f 39.000,- was daarnaast afgedragen aan het Algemeen Mijnwerkersfonds als werknemersbijdrage voor de pensioenkas van personeelsleden, die tijdens de bezetting gedwongen niet in de mijnen konden werken.³⁶

Bij andere regelingen werden de PD's en NBD's wel over één kam geschoren. Beide groepen hadden bijvoorbeeld geen recht op punten van de Stichting Mijnwerkers Voorzieningen (SMV), waardoor mijnwerkers buiten de distributie om tussen juli 1945 en

33 SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 135: Afschrift 'Overeenkomst betreffende de tewerkstelling van gedetineerden [...]', 24 mei 1946 en Afschrift 'Toelichting tot de voorwaarden bij de tewerkstelling [...]', 3 juni 1946; Afschrift 'Overeenkomst. De Directeur-Generaal voor de Bijzondere Rechtspleging [...] en de Beheerder [...] in aanmerking nemende [...]', 14 febr. 1947 en afschrift 'Bijlage bedoeld in § 3 der overeenkomst betreffende p.d.', [14 febr. 1947]; Afschrift 'Overeenkomst De Minister van Justitie [...] en de Beheerder [...]', 17 sept. 1947; Afschrift 'Bijlage bedoeld in § 3 der overeenkomst betreffende p.g.', [17 sept. 1947]; inv.nr. 482: Afschrift 'Verordening betreffende de arbeidsvoorwaarden van Duitsers, werkzaam in het mijnbedrijf', 24 aug. 1946; Afschrift 'Verordening tot wijziging van de verordening betreffende de arbeidsvoorwaarden van Duitsers, werkzaam in het mijnbedrijf', 6 jan. 1949.

34 SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 121: 'Afschrift brief nr. 2822/610 van MIR aan Beheerder Ned. Steenkolenmijnen', 16 okt. 1946. Zie voor de geschiedenis van de Stichting <https://www.st4045.nl/wie-zijn-wij>, geraadpleegd op 13 november 1923.

35 SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr.572: 'Brief Stichting 1940-1945 aan WS', 20 jan. 1949; HCL, archief ON, 17.05W, inv.nr. 49, map 1946-1950: Dezelfde brief, maar dan gericht aan ON.

36 SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 482: 'Jaarverslag over 1948' in verslag vergadering MIR, 6 jan. 1949, 4.

augustus 1946 bepaalde schaarse goederen konden kopen.³⁷ Een vergelijkend overzicht van een reeks arbeidsvoorwaarden voor vrije mijnwerkers, politieke delinquenten en niet-bonafide Duitsers is in tabel 4 weergegeven, gevlgd door een toelichting.

Een bijzondere vorm van arbeidsvoorwaarden in het mijnbedrijf was het recht op *deputaatkolen*. Dat betekende dat mijnpersoneel, inclusief gepensioneerden, tegen gereduceerde prijs kolen ontvingen. Op hoeveel kolen men kon rekenen was onder meer afhankelijk van het feit of de mijnwerker al dan niet kostwinner was, of gepensioneerd. Soms kregen ook weduwes van oud-mijnwerkers deputaatkolen. Elke mijn had zijn eigen regels rond de levering van deze kolen.³⁸ Politieke gevangenen hadden volgens de overeenkomst uit 1946 geen recht op deputaatkolen, in die van 1947 werden de kolen niet meer vermeld.³⁹ De niet-bonafide Duitsers werden anders behandeld. Zij kregen de helft van de deputaatkolen, die de vrije arbeiders ontvingen. In 1949 kwam aan deze ongelijkheid een einde, bij de wijziging van de verordening over de arbeidsvoorwaarden.⁴⁰

Om de kolenproductie op te voeren werden de mijnwerkers soms aangezet tot vrijwillig overwerk. Daarom werd er ook op 31 augustus 1946, Koninginnedag, vrijwillig doorgewerkt. Normaal zouden de mijnwerkers vrij hebben gehad, met behoud van loon. De opkomst was groot. Achteraf besloot Groothoff iedereen te belonen die die dag gewerkt had. De vrije arbeiders die gewerkt hadden, kregen een *extra uitkering* in de vorm van het verlofloon inclusief de productietoeslag, met andere woorden ze kregen een extra dag uitbetaald. De NBD's en de politieke gevangenen werden van deze extra beloning uitgesloten.⁴¹ Een jaar later was het Beheer al soepeler, in elk geval ten opzichte van gedetineerden. Bij extra-uitkeringen vanaf 1947 ontvingen zij hetzelfde bedrag als vrije mijnwerkers. Bij de NBD's werd tot 1949 steeds de tien procent korting toegepast, op grond van de verordening uit 1946.⁴²

Een belangrijke aanvulling op het loon binnen de mijnbedrijven was de jaarlijkse uitbetaling van de *kerstgratificatie*. In december 1944 gingen de gezamenlijke mijnbedrijven hiertoe over op voorstel van de organisaties van arbeiders en beambten. Volgens hen zou de extra

-
- 37 SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 135: 'Toelichting tot de voorwaarden bij de tewerkstelling [...]'; 3 juni 1946, ad Algemene wenken; inv.nr. 482: 'Verordening betreffende de arbeidsvoorwaarden van Duitschers', 24 aug. 1946, art. 4, sub g. Over de SMV: Willibrord Rutten, 'Het thuisfront van de mijnwerker', in: Ad Knotter red., *Mijnwerkers in Limburg. Een sociale geschiedenis* (Nijmegen 2012) 395.
- 38 SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 681, dossiermap 66: 'Brief directeur centraal distributiekantoor aan alle distributiediensten in provincie Limburg', Vught 4 mei 1945. Zie voor regelingen bij mijn Willem-Sophia: dossiermap 65: Doorslag afd. Personeel, 'Verstrekking van deputaatkolen', 7 maart 1945; dossiermap 63 'Regeling verstrekking van deputaatkolen', 7 aug. 1945. Vanaf 1 juli 1945 ontvingen bij WS weduwes ook kolen.
- 39 *Ibidem*, inv.nr. 135: Afschrift 'Toelichting tot de voorwaarden bij de tewerkstelling van gedetineerden in de Nederlandsche Steenkolenmijnen, 3 juni 1946, ad p.3 algemene wenken; Afschrift: 'Bijlage bedoeld in § 3 der overeenkomst betreffende p.d.' [14 febr. 1947]; Afschrift: 'Bijlage bedoeld in § 3 der overeenkomst betreffende p.g.' [17 sept. 1947]; HCL, archief MIR, 07Z01, inv.nr. 80, map politieke delinquenten I: 'Toelichting tot de voorwaarden bij de tewerkstelling van gedetineerden in de Nederlandsche Steenkolenmijnen.', Heerlen, okt. 1946, ad p.3 algemene wenken.
- 40 SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 482: 'Verordening betreffende de arbeidsvoorwaarden van Duitschers', 24 aug. 1946, art. 4, sub f; 'Verordening tot wijziging [...] arbeidsvoorwaarden van Duitschers, werkzaam in het mijnbedrijf', 6 jan. 1949, art.1.
- 41 SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 673, dossiermap 25: Aantekeningen van afd. personeel, 4 sept. 1946, op 'Bekendmaking van de Beheerder', 2 sept. 1946.
- 42 SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 123: 'Brief Beheerder no. 9669 aan Rüländ LV, 24 juli 1947 en doorslag 'Bekendmaking', 24 juli 1947; inv.nr. 128: Afschrift 'Brief nr. 13185 Beheerder Groothoff', en 'Bekendmaking extra uitkering 1948', 21 mei 1948; SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 482: 'Verordening betreffende de arbeidsvoorwaarden van Duitschers', 24 aug. 1946, art. 4, sub a; 'Verordening tot wijziging [...] arbeidsvoorwaarden van Duitschers, werkzaam in het mijnbedrijf', 6 jan. 1949, art.1.

Vergelijking van arbeidsvoorwaarden tussen vrije arbeiders, tewerkgestelde politieke delinquenten en niet-bonafide Duitsers in Limburgse mijnen				
Soort	Jaar	Vrij	PD	NBD
Deputaatkolen	1945	ja	nee	-
	1946	ja	nee	1/2 hoeveelheid vrije arbeider
	1947 t/m 1948	ja	onbekend	1/2 hoeveelheid vrije arbeider
	Vanaf 1949	ja	onbekend	= hoeveelheid vrije arbeider
Extra uitkering	31-08-1946	ja	nee	nee
	1947	ja	ja	10% korting
	1948	ja	ja	10% korting
	Vanaf 1949	ja	ja	ja
Gelijk loon	1945	ja	ja	-
	1946-1948	ja	ja	10% korting
	Vanaf 1949	ja	ja	ja
Kerstgratificatie	1944-1945	ja	nee	nee
	1946-1948	ja	2/3 bedrag vrije arbeider	2/3 bedrag vrije arbeider
	Vanaf 1949	ja	2/3 bedrag vrije arbeider	= bedrag vrije arbeider
SMV-bonnen	07-1945 t/m 07-1946	ja	nee	nee
Spek en eieren	02-1947	ja	nee	nee
	03 t/m 06-1947	ja	ja	ja
Tabak	1946	ja	onder voorwaarden	nee, behalve op 19-07-1946
	01 t/m 07-1947	ja	onder voorwaarden	nee
	08-1947 t/m medio 1948	ja	onder voorwaarden	ja

Tabel 4 | Vrij = vrije arbeider; PD's = Politieke delinquent; NBD = niet-bonafide Duitser. | Tabel samengesteld op basis van bronnen in SHCL en HCL. Zie noten bij tekst waarin de diverse arbeidsvoorwaarden worden behandeld.

uitkering een aansporing kunnen zijn om de productie te verhogen. De mijnbedrijven gingen akkoord op voorwaarde dat iedereen nu weer volop aan het werk zou gaan. Iedereen die in dienst was, kwam ervoor in aanmerking, behalve de geschorste personeelsleden.⁴³ Vanaf dat jaar werd de kerstgratificatie jaarlijks toegerekend. Volgens de overeenkomsten van 1947 hadden de politieke gevangenen geen recht op kerstgratificatie ‘tenzij de Beheerder anders beslist’. De Beheerder beschikte goedgunstig en liep er zelfs al op vooruit. Met kerst 1946 kregen de gedetineerden een gratificatie, bestaande uit twee derde van het bedrag dat de vrije arbeiders ontvingen. Sindsdien ontvingen ze jaarlijks de extra-uitkering, maar een derde minder dan de vrije arbeiders.⁴⁴

Ook voor de niet-bonafide Duitsers streek de Beheerder over zijn hart. Vanaf kerst 1946 ontvingen ze dezelfde kerstgratificatie als de gedetineerden, met andere woorden twee derde van wat de vrije arbeiders kregen. Met ingang van Kerstmis 1949 werden de niet-bonafide Duitsers echter bevoorrecht ten opzichte van de gedetineerden. In januari van dat jaar bepaalde de Mijn Industrie Raad dat de niet-bonafide Duitsers gelijk beloond moesten worden als het overige personeel. Zij hadden bijgevolg ook recht op de volledige kerstgratificatie. De MIR had echter niets te zeggen over de beloning van politieke delinquenten. Hun kerstgratificatie bleef beperkt tot de gebruikte

lijke twee derde van het uitgekeerde bedrag.⁴⁵

In verband met hun zware werk ontvingen PD's en NBD's net als de vrije arbeiders extra rantsoenkaarten voor voedsel. De NBD's kregen die zelf in handen, bij de gevangenen werden ze overgedragen aan de kampen die hun maaltijden bereidden.⁴⁶ In 1947 werd de extra rantsoenering uitgebreid met bonnen voor *spek en eieren*. Werden de gevangenen en de NBD's hiervan bij de eerste levering in februari nog uitgezonderd, vanaf 5 maart 1947 hadden ook alle tewerkgestelden recht op een tweewekelijkse verstrekking van een bon voor 1 kg spek en vier bonnen, die elk recht gaven op een ei. Ook deze keer kregen de gevangenen de bonnen niet zelf. In juni werden voor het laatste de bonnen uitgereikt, omdat de rantsoenering hiervan was opgeheven.⁴⁷

Tabak was ten slotte een ander belangrijke arbeidsvoorwaarde. Mijnwerkers kregen soms een extra rantsoen toegewezen. En dat gold ook voor de politieke gevangenen. Vanaf 1 juli 1946 kregen ze voorlopig per maand vijf rantsoenen kerftabak van 20 gram per rantsoen. De gedetineerden kregen de rantsoenen na afloop van de maand. Bij wangedrag kon een rantsoen worden ingetrokken. Tabak werd als een extra stimulans voor mijnwerk gezien. Toen op 19 juli 1946 een dagproductie werd bereikt van 31.000 ton kolen, konden de mijnwerkers rekenen op een extra portie: ondergronds ontvingen één busje Amerikaanse of

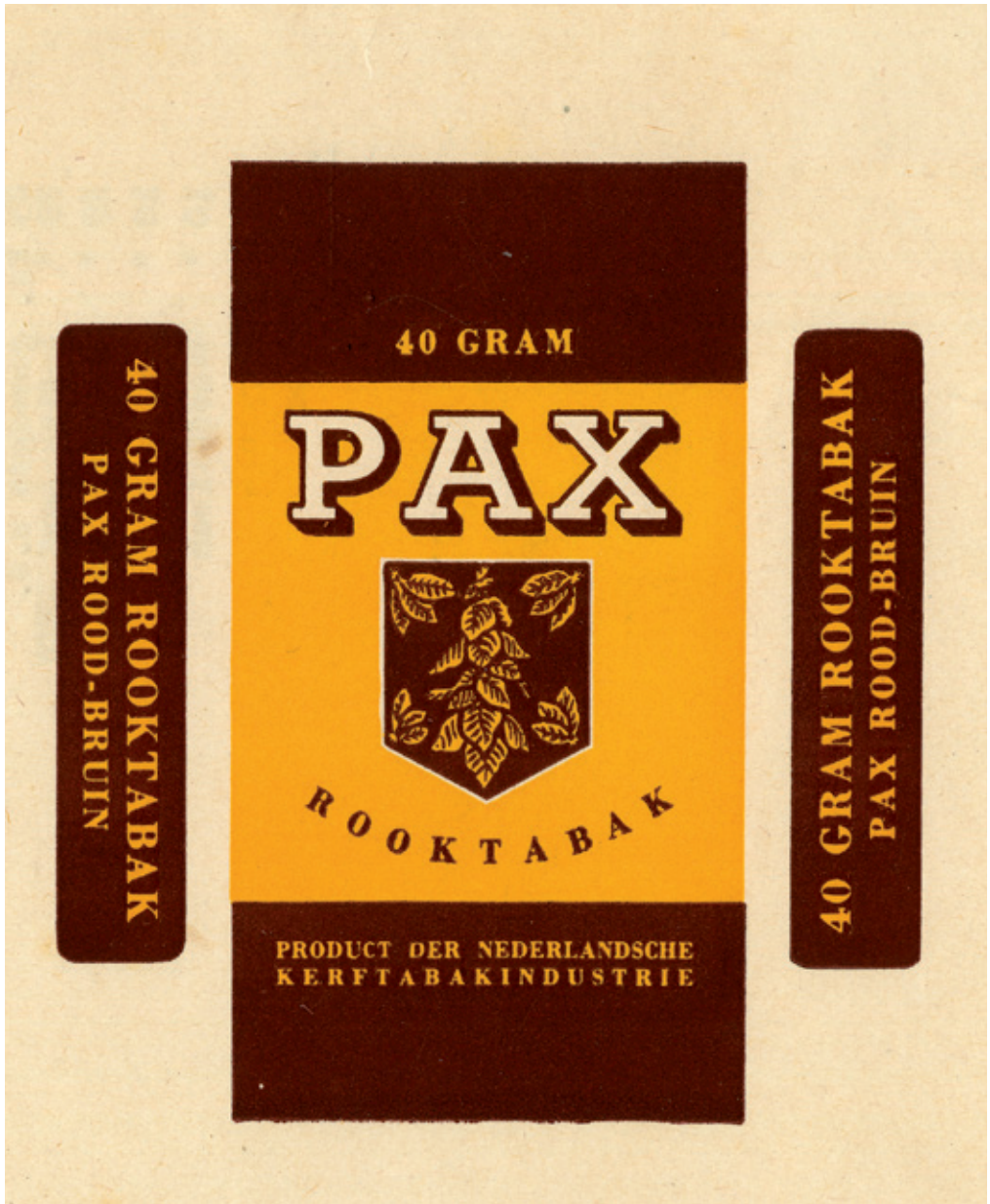
43 SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 673, dossiermap 28: 'Bekendmaking Kerstgratificatie', 8 dec. 1944.

44 SHCL, archief Willem-Sophia, EAN 0603, inv.nr. 135: Afschrift: 'Bijlage bedoeld in § 3 der overeenkomst betreffende p.d.' [14 febr. 1947], 4, V, sub F; Afschrift: 'Bijlage bedoeld in § 3 der overeenkomst betreffende p.g.' [17 sept. 1947], 5, V, sub F; inv.nr. 1198: 'Bekendmaking kerstgratificatie', 18 nov. 1946; inv.nr. 673, dossiermap 28; inv.nr.1199-1200; SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 123, 124, 363: 'Correspondentie en bekendmakingen over de kerstgratificatie', 1945-1952.

45 *Ibidem*, verwijzingen naar de bekendmaking over 1946-1948. Zie voor volledige toekenning aan NBD's: SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 363: 'Afschrift nr. 27028/1949 van brief Gezamenlijke steenkolenmijnen in Limburg aan MIR', 27 oktober 1949 en 'brief nr. 8539, MIR aan de mijnen', 8 nov. 1949.

46 SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 135: 'Overeenkomst betreffende de tewerkstelling van gedetineerden [...]', 24 mei 1946, art. 15; 'Bijlage [...] overeenkomst betreffende p.d.', [14 febr. 1947, V, sub G; en 'Bijlage [...] overeenkomst betreffende p.g.', [17 sept. 1947], V, sub G; inv.nr. 482: 'Verordening betreffende de arbeidsvoorwaarden van Duitschers', 24 aug. 1946, art.4, sub g.

47 SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 122 en 123: 'Richtlijnen voor 1^e - laatste [tweewekelijkse] verstrekking spek en eieren', 18 febr.-3 juni 1947.

Drukvel voor verpakking van Pax rooktabak van de firma Peletier & Philips in Zaltbommel. Anders dan de tewerkgestelde politieke gevangenen kregen niet-bonafide Duitse mijnwerkers pas vanaf augustus 1947 het recht op een extra rantsoen Pax-tabak. Deze was van mindere kwaliteit dan Engelse of Amerikaanse tabak. Regionaal Archief Rivierenland / Fotograaf onbekend, Toegangsnummer 3006-66

Engelse tabak, bovengronders kregen één pakje Pax-tabak. Deze na de bevrijding door de Nederlandsche Kerftabakindustrie geleverde 'Vrede's tabak was van mindere kwaliteit. Onderscheid moest er blijkbaar wezen. De gedetineerden en niet-bonafide Duitsers werden in deze met hen gelijkgesteld, of ze nu boven- of ondergronder waren. De Beheerder zag deze gift als een vriendelijke geste tegenover de gedetineerden en NBD's. Er kon dan ook geen recht op extra-verstrekkingen aan ontleend worden.⁴⁸

Vanaf 1947 kregen vrije personeelsleden extra hoeveelheden tabak op de bedrijven uitgereikt, waarna de kosten met het loon werden verrekend. In de uitvoeringsregels stond niet op hoeveel men recht had. De politieke delinquenten konden volgens de overeenkomsten uit 1947 geen aanspraak maken op extra tabak, tenzij de Beheerder het toestond. Blijkbaar streek Groothoff over zijn hart, want van begin 1947 tot medio 1948 kregen ook zij extra tabak. Per maand stond in richtlijnen aangegeven op hoeveel ze konden rekenen. Het varieerde van 50 gram shagtabak, al dan niet met vloeï, en 2 pakjes sigaretten tot dezelfde hoeveelheden, maar dan aangevuld met 2 tot 3 porties pruimtabak. Als een van hen willekeurig had verzuimd, met andere woorden niet was komen opdagen, of eerder vertrokken, dan werd er gekort of kreeg men helemaal niets. Van krijgen was trouwens geen sprake, je had recht op de hoeveelheden, maar de kosten werden met

het loon verrekend. Bij deze uitgifte waren de niet-bonafide Duitsers aanvankelijk slechter af dan de politieke delinquenten. De NBD's konden op grond van de verordening van 1946 geen aanspraak maken op tabak. Op 18 augustus 1947 besloot de Mijn Industrie Raad dat zij ook rookwaren op de bedrijven mochten ontvangen en werden ze zelfs hierbij gelijkgesteld met vrije mijnwerkers. Zij waren in tegenstelling tot de politieke gevangene niet aan bepaalde hoeveelheden gebonden en van eventuele strafkorting was geen sprake.⁴⁹

Als we de grote en kleine verschillen tussen de arbeidsvoorwaarden voor politieke gevangenen en de niet-bonafide Duitsers binnen de mijnen overzien, blijken de niet-bonafide Duitsers meestal harder aangepakt te worden dan de politieke delinquenten, vooral op het gebied van het loon, de extra uitkering en het recht op tabak. Bovendien ging men er bij voorbaat vanuit dat de in Nederland wonende en werkende Duitsers 'fout' waren geweest in de oorlog. Zij moesten zelf veel moeite doen om het tegendeel te bewijzen. Alleen op grond van hun nationaliteit werden ze buitengesloten. In 1949 werd een begin gemaakt met de rehabilitatie. De mijnen konden niet zonder Duitsers, bonafide of niet. Vanaf 1948 werden er weer pogingen ondernomen om onder voorwaarden Duitse grensarbeiders aan te trekken. Vooral de mijnmaatschappijen die dicht bij de Duitse grens lagen, de Willem-Sophia, de Domaniale en Laura & Vereeniging, deden via de MIR een

48 SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 121: 'Afschrift nr. 16635/1946, van Beheer aan gezamenlijke steenkolenmijnen in Limburg', verstuurd 15 juli 1946; 'Instructie tabaksverstrekking aan gedetineerden'; 'Brief nr. NNM 1242/S.A. van Beheerder aan bedrijfsleiding', 23 juli 1946; HCL, archief ON Mijnen, 17.05W, inv.nr. 49, map 1946-1951,1958: 'Briefwisseling tussen leiding ON Mijnen en Beheer', 31 juli en 9 aug. 1946; SHCL, archief WS, EAN0603, inv.nr. 588 [688], dossiermap 138: 'Instructie tabaksverstrekking aan gedetineerden', 26 aug. 1946 waarbij de administratie rond de tabaksverstrekking iets werd gewijzigd. Zie over Pax-tabak: <https://toebackvaria.nl/tweedewereldoorlog/de-tabaksmerken-beka-en-pax/>, geraadpleegd op 14 november 2023.

49 SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 482: 'Verordening betreffende de arbeidsvoorwaarden van Duitsers, werkzaam in het mijnbedrijf', 24 aug. 1946, art. 4, sub g; inv.nr. 135: 'Bijlage [...] overeenkomst betreffende p.d.', [14 febr. 1947, V, sub F en 'Bijlage [...] overeenkomst betreffende p.g.', [17 sept. 1947], V, sub F; SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 122, 123, 128 en HCL, archief Strafgevangenen, 07.A03, inv.nr. 110: 'Richtlijnen voor het verstrekken van rookartikelen op het bedrijf', 'Richtlijnen voor tabaksverstrekking aan ondergrondse gedetineerden', jan. 1947 tot en met juni 1948, en 'Uitvoeringsbepalingen', juni-juli 1948.

Nederlandse en Duitse douaniers aan de grens in de Nieuwstraat tussen Kerkrade en Herzogenrath. Vanaf eind 1949 kwam grensarbeid vanuit Duitsland naar Nederland weer langzaam op gang. Historisch Centrum Limburg / DSM voorlichtingsdienst (fotografieafdeling), foto 15 februari 1948. Fotocollectie DSM, PR3194. CC BY-NC-SA

beroep op minister van Economische zaken J.R.M. van den Brink. Deze hield de kwestie aan. Het lag allemaal nog veel te gevoelig. Vanaf eind 1949 kwam de grensarbeid vanuit Duitsland naar Limburg weer langzaam op gang.⁵⁰

Conclusie

In dit artikel heb ik op grond van archiefonderzoek duidelijk gemaakt dat Duitse personeelsleden bij de Nederlandse steenkolenmijnen direct na de bevrijding in 1944 werden ontslagen. Dit betrof alleen in Limburg wonende Rijksduitsers, personen met een Duitse nationaliteit; grensarbeid was so wie so niet meer toegestaan. Kampend met personeelstekort probeerden de directies echter al snel weer de ontslagen personen opnieuw aan het werk te krijgen. Dat lukte pas vanaf medio 1946 en niet zonder de nodige strubbelingen. Men maakte een onderscheid tussen 'bonafide' en 'niet-bonafide' Duitsers. Laatstgenoemden mochten niet terug naar hun oorspronkelijke mijn en kwamen terecht in een beperkt aantal mijnen, in afzonderlijke pijlers, afgescheiden van de Nederlandse arbeiders. Het ontstane rumoer in aanmerking genomen, was het aantal Duitsers dat tijdens de eerste jaren na de bevrijding in de mijnen werkte, niet bijzonder hoog.

In vergelijking met tewerkgestelde politieke gevangenen werden Duitsers slechter behandeld. Zij ontvingen tien procent minder loon en hadden aanvankelijk ook geen recht op tabaksbonnen. In de loop van 1949 werd de situatie genormaliseerd en werden Duitsers in een aantal opzichten weer als gewone medewerkers behandeld. Ook kwam grensarbeid mondjes-

maat op gang. Of vrije mijnwerkers zich heftig verzet hebben tegen het opnieuw in dienst nemen van Duitsers vanaf 1946 is niet onderzocht, echte aanwijzingen daartoe ben ik echter niet tegengekomen.

Uit recent onderzoek blijkt dat vanaf 1933 grote weerstand was gegroeid tegenover het nieuwe nationaalsocialistische Duitsland. Veel van de sympathie voor de Duitse burens werd daardoor verspeeld.⁵¹ Na de oorlog prevaleerde aanvankelijk het verlangen Duitsland te straffen voor het aangedane leed. Weldra kwam echter vooral in de grensstreken het besef op, dat men hoe dan ook weer op de gebruikelijke manier met elkaar moest kunnen omgaan. Brauer onderzocht de 'herstart' in de grensstreek tussen Nijmegen en Kleef.⁵² Vermoedelijk is het in de Nederlands-Duitse Mijnstreek niet veel anders gegaan. Naar alle waarschijnlijkheid werden Duitsers weer als vertrouwde kompels geaccepteerd. Nederlandse mijnwerkers waren van ouds immers gewend geweest met hen samen te werken. Onder de grond lijkt de 'ontvijanding' sneller te zijn verlopen dan erboven.

50 SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 101: 'Doorslag rapport De Groot aan Beheerder', 14 mei 1948; inv.nr. 482: 'Verslag verg. MIR', 22 febr. 1949; inv.nr. 1273: 'Verslagen vergadering Ring WS', 14 sept. 1949 en 15 febr. 1950; NA, centraal archief EZ, 2.06.087, inv.nr. 705: 'correspondentie met minister', april-juni 1949.

51 Jan Brauer, *Over de grens. De sociaal-politieke dynamiek in de Nederlands-Duitse grensregio's, 1930-1940* (Hilversum 2022) 287.

52 *Ibidem*, 292-295.

Archieven

- Historisch Centrum Limburg (HCL), Maastricht
  - HCL, Archief Mijn Industrie Raad (MIR), 1946-1976, 07.Z01 (HCL, archief MIR, 07.Z01).
  - HCL, Archief Oranje-Nassau Mijnen. Oorlogstijd en na-oorlogstijd, 1936-1966, 17.05W (HCL, archief ON, 17.05W).
- Nationaal Archief (NA), Den Haag
  - NA, Centraal archief van het Ministerie van Economische Zaken, (1906) 1944-1965 (1975), 2.06.087 (NA, centraal archief EZ, 2.06.087).
- Sociaal Historisch Centrum voor Limburg (SHCL), Maastricht
  - SHCL, Archief NV Laura & Vereeniging te Eygelshoven, (1877) 1899-1998, EAN_0950 (SHCL, archief LV, EAN 0950).
  - SHCL, Archief NV Nederlandse Steenkolenmijn Willem-Sophia / Société Anonyme des Charbonnages Néerlandais Willem-Sophia te Spekholzerheide, 1898-1979, EAN_0603 (SHCL, archief WS, EAN 0603). Bij de afsluiting van mijn onderzoek was dit archief nog niet volledig geinventariseerd. De inventarisnummers waarnaar ik verwijst, kunnen afwijken van de definitieve inventaris.
  - SHCL, Archief Vereniging De Gezamenlijke Steenkolenmijnen in Limburg (GSL), voorheen Vereniging tot behartiging van de belangen der Limburgsche Mijnindustrie te Heerlen, 1904-1975, EAN_0702 (SHCL, archief GSL, EAN 0702).

Bibliografie

- Arnold, Paul, "‘Laura en Julia’". Een kleine geschiedenis van de Naamloze Vennootschap Laura en Vereeniging’, in: Ad Knotter red., *Limburg kolenland. Studies over de geschiedenis van de Limburgse kolenmijnbouw* (Zwolle 2015) 64-101.
- Bogaarts, M.D., "‘Weg met de moffen’". De uitwijzing van Duitse ongewenste vreemdelingen uit Nederland na 1945’, in: M.D. Bogaarts, *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945. dl. II. De periode van het kabinet-Beel 3 juli 1946 – 7 augustus 1948, Band C* (’s-Gravenhage 1989) 1716-1739.
- Brauer, Jan, *Over de grens. De sociaal-politieke dynamiek in de Nederlands-Duitse grensregio’s, 1930-1940* (Hilversum 2022).
- Buren, Frank van, 'Kolenwinning onder Duitse druk. Productie en arbeidsverhoudingen in de Limburgse mijnen tijdens de bezetting 1940-1944', in: Ad Knotter red., *Limburg kolenland. Studies over de geschiedenis van de Limburgse kolenmijnbouw* (Zwolle 2015) 102-151.
- Geilenkirchen, Paul, *Van Feierschicht tot vrije zaterdag. De geschiedenis van de N.V. Domaniale Mijn Maatschappij 1925-1966* (Kerkrade 2017).
- *Jaarverslag 1945 Gewestelijk Arbeidsbureau Heerlen* (Heerlen 1946).
- Knotter, Ad red., *Limburg kolenland. Studies over de geschiedenis van de Limburgse kolenmijnbouw* (Zwolle 2015).
- Knotter, Ad red., *Mijnwerkers in Limburg. Een sociale geschiedenis* (Nijmegen 2012).

- Krutzen, Marcel, 'Burgemeester Martin van Hoensbroek en de Rijksduitsers', in: *Het land van Herle. Historisch tijdschrift voor Parkstad Limburg* 61 (2011) nr. 3, 139-150.
- Langeweg, Serge, *Mijnbouw en arbeidsmarkt in Nederlands-Limburg. Herkomst, werving, mobiliteit en binding van mijnwerkers tussen 1900 en 1965*. Maaslandse Monografieën 75 (Hilversum 2011).
- Langeweg, Serge, 'Werving, herkomst en binding van mijnwerkers', in: Ad Knotter red., *Mijnwerkers in Limburg. Een sociale geschiedenis* (Nijmegen 2012) 54-98.
- Molema, Sophie, *Wie is de vijand. Operatie Black Tulip* [ondertitel op omslag] (Soesterberg 2018).
- Nijsten, Wim, Jos Bours en Marlies Hautvast, *Mijnwerkers. Verhalen om te onthouden*. Boek van de arbeid 1; LINK-paperback 15 (Nijmegen 1979).
- Nolten, Wim, red., *Het wel en wee van L & V. Wetenswaardigheden over de werknemers van de mijnen van Laura & Vereeniging te Eygelshoven (1899-1974)*. Historische Reeks Parkstad Limburg 15 (Heerlen 2021).
- Oprel, Maria Ottelina, *The burden of nationality. Dutch citizenship policies towards German nationals in the aftermath of the Second World War (1944-1967)*. Proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam (Amsterdam 2020).
- Oprel, Marieke, *Afrekenen met de vijand. Het naoorlogse beleid ten aanzien van Duitsers in Nederland* (Amsterdam 2021).
- Peet, Jan en Willibrord Rutten, *Oranje-Nassau Mijnen. Een pionier in de Nederlandse steenkolenmijnbouw 1893-1974* (Amsterdam en Zwolle 2009).
- Pilipiec, Frans, *Herinneringen aan de mijn Willem-Sophia* (z.p. 2007).
- Rutten, Willibrord, 'Het thuisfront van de mijnwerker', in: Ad Knotter red., *Mijnwerkers in Limburg. Een sociale geschiedenis* (Nijmegen 2012), 388-424.
- Schoonoord, D.C.L., *Het 'Circus Kruls'. Militair Gezag in Nederland, 1944-1946* (Amsterdam 2011).
- Schoot Uiterkamp, Anna Maria Jozefina, *Kolen en kampen. Tewerkstelling van politieke delinquenten in Nederlandse steenkolenmijnen 1945-1958*. Proefschrift Universiteit Maastricht (Maastricht 2022).
- Schoot Uiterkamp, Annet, *Kolen en kampen. Tewerkstelling van politieke delinquenten in Nederlandse steenkolenmijnen 1945-1958*. Maaslandse Monografieën 86 (z.p. 2024) ter perse.
- Schoot Uiterkamp, Annet "'Voorloopig in alle stilte". Tewerkstelling van politieke gevangenen in de mijn Willem-Sophia te Spekholzerheide (1945-1946)', in: *Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 62 (2017) 166-192.
- Sintemaartensdijk, Jan, en Yfke Nijland, *Operatie Black Tulip. De uitzetting van Duitse burgers na de oorlog* (Amsterdam 2009).

Two kinds of Germans?

German miners in Dutch coalmines,
1944-1949

Archival research demonstrates that after the liberation of South Limburg, German miners were immediately discharged from the Dutch coal mines and sometimes also imprisoned. These were Reich Germans, people with German nationality, who had in many cases been living in the Netherlands for a long time and were often married there as well. Also, cross-border work, commuting back and forth from Germany, was no longer allowed. Due to a lack of workers, the mine managers soon tried to get the dismissed people back to work. This was not possible until mid-1946 and not without serious difficulties. In these discussions about reintegration and employment, a distinction was made between 'bona fide' and 'non-bona fide' Germans. In order to be declared 'bona fide', the Reich Germans had to prove that they had not joined the German army during the war and had not sent their children to German schools. 'Non-bona fide' Germans were not allowed to return to their original mines but were employed in a limited number of mines, in designated pillars, separated from the Dutch workers. Considering the anti-German attitude during the immediate post-war period the number of Germans who worked in the mines during the first years after the liberation was relatively small.

Compared to Dutch political delinquents voluntarily employed in the mines, Germans were treated more harshly. They were paid 10 percent less than free or detained miners and were initially not entitled to tobacco coupons. It took until 1949 for this discriminatory treatment ended. Thereafter Germans were treated as ordinary employees again in many respects. Cross-border work also got off to a slow start. Whether free miners vehemently resisted the reinstatement of Germans from 1946 onwards has not been investigated, but significant evidence for that statement has not been found.

De kunst van het provoceren

Het artistieke actie-
repertoire van Provo in
Amsterdam (1965-1967)
in relatie tot het
activistische kunst-
repertoire van Luuks in
Maastricht (1966-1967)

Tessa Kalsbeek

Het was zaterdagavond 7 augustus 1965. De klok had twaalf uur geslagen.¹ Rondom 'Het Lieverdje', het beeld in Amsterdam, hadden zich jongeren verzameld voor de eerste happening van Robert Jasper Grootveld (1932-2009) in samenwerking met een groep jeugdigen die al snel bij het grote publiek bekend zou worden als 'Provo'. Vuur werd gestookt en fietsen werden witgeverfd. Het politieoptreden dat hierop volgde, mondde uit in een rel. Daarmee was de toon voor de komende jaren gezet.² Maar niet alleen in Amsterdam broeide er toen iets onder de jongeren. Zo zou bijvoorbeeld de jeugd in Maastricht later die zomer haar eigen 'lieverdje' vinden en onder de vlag van 'Luuks' protesteren voor meer vrije dansgelegenheden. Naar hoofdstedelijk voorbeeld trokken de jongeren rond het beeld 'De Mestreechter Geis' terwijl zij 'Dancing! Dancing! Dancing!' scandeerden.³

Deze bijdrage gaat over Provo uit Amsterdam en Luuks uit Maastricht. Enerzijds genereert dit artikel nieuwe kennis en inzichten met betrekking tot een recent tijdvak – de 'lange jaren zestig' oftewel de periode 1958-1974 – dat in de Limburgse geschiedschrijving nog altijd opmerkelijk weinig aandacht krijgt.⁴ Anderzijds is de algemene geschiedschrijving over de sixties hoofdzakelijk Amsterdamgeoriënteerd, waardoor al snel de indruk ontstaat dat er in de zogenaamde 'periferie', en dus ook in Limburg, weinig sociaal-culturele dyna-

miek plaatsvond. Dat beeld behoeft echter bijstelling, zoals kunsthistorica Monique Dickhaut in een artikel uit 2020 over de Limburgse kunstwereld reeds op overtuigende wijze heeft laten zien. Deze bijdrage gaat in zekere zin een stap verder door te laten zien dat sociale-culturele ontwikkelingen in Amsterdam niet alleen navolging kregen in Maastricht, maar dat er ook volop uitwisseling plaatsvond tussen beide steden, waarbij in dit geval Provo niet alleen een bron van inspiratie vormde voor Luuks, maar zeker ook andersom.⁵

Een theoretisch concept dat in de literatuur centraal staat sinds het verschijnen van de monumentale boeken *De eindeloze jaren zestig* (1995) van historicus Hans Righart en *Nieuw Babylon in aanbouw* (1995) van historicus James Kennedy, is dat van de *agents of change*.⁶ Wie zijn er verantwoordelijk geweest voor de ingrijpende sociaal-culturele transformatie die zich in Nederland versneld voltrok tussen 1958 en 1974? Righart legde bij de beantwoording van deze vraag de nadruk op wat hij zag als een 'dubbele generatiecrisis'. Hij betoogde dat de kern van de verandering heeft gelegen bij de jongere generatie die het kwetsbaar geworden oude bestel sloopte. De vooroorlogse generatie zou destijds een interne crisis hebben doormaakt. Onderlinge verschillen, aldus Righart, boden ruimte voor verandering.⁷ Kennedy schoof op zijn beurt de 'accommodatiethese'

1 Dit artikel is een bewerking van: Tessa Kalsbeek, *De kunst van het provoceren. Het artistieke actierepertoire van Provo in Amsterdam (1965-1967) en Luuks in Maastricht (1966-1967)* (Masterscriptie Geschiedenis, Radboud Universiteit, Nijmegen 2019). Deze scriptie is te raadplegen via de Radboud Repository (<https://repository.ubn.ru.nl/>). Tijdens het schrijfproces van dit artikel heeft Chris Dols een belangrijke rol gespeeld in het verfijnen en structureren van de tekst. Daar wil ik Chris via deze weg graag voor bedanken.

2 Jos van der Lans, *De werkelijkheid buiten spel: Over jeugdkultuur, Provo en jongerenbeweging* (Doctoraalscriptie Cultuur- en Godsdienstpsychologie, Radboud Universiteit, Nijmegen 1981) 89.

3 Niek Pas, *Imaazje! De verbeelding van Provo 1965-1967* (Amsterdam 2003) 242.

4 Paul Tummers e.a. red., *Limburg. Een geschiedenis III: vanaf 1800* (Maastricht 2015).

5 Monique Dickhaut, 'Van Arcadië naar Nieuw Babylon. Het Limburgse kunstdebat in de jaren zestig', in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg*, 155 (2019) (Maastricht 2020).

6 Maarten van den Bos, *Verlangen naar vernieuwing: Een historische analyse van sociale bewegingen in de jaren zestig* (Utrecht 2012); Chris Dols, *Fact Factory. Sociological Expertise and Episcopal Decision Making in the Netherlands 1946-1972* (Nijmegen 2015).

7 Hans Righart, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam 2006).

naar voren. Hij wees nadrukkelijk naar de zittende elites, bisschop Marinus Bekkers (1908-1966) en andere prominente gezagsdragers voorop, en beschouwde juist hen als de dynamische *agents of change*, omdat zij vernieuwingen in meer of mindere mate hebben toegestaan.⁸

Feit is en blijft dat de jaren zestig een periode was waarin jongeren van allerlei sociale en culturele achtergronden bij elkaar kwamen en waarin deze omvangrijke babyboomgeneratie een rol van betekenis ging spelen in het maatschappelijke veld.⁹ De jeugd stelde heersende denkbeelden en ingeslepen conventies vaak ter discussie door middel van creatieve beleving, waarbij zij zich niet langer of in ieder geval veel minder frequent dan hun voorouders begaven in de traditionele politieke arena met de daarbij horende repertoires van de gevestigde politieke macht, oftewel het establishment.¹⁰ Illustratief voor dat laatste is dat jongeren in toenemende mate de publieke sfeer gebruikten als een domein van expressie. Ook Provo en Luuks begaven zich voornamelijk op straat, waardoor hun ludieke protest een sprekend voorbeeld is van politiek buiten de Tweede Kamer, oftewel straatpolitiek.¹¹ De door hen ingezette actievormen weerspiegelden een nieuwe interpretatie van wat politiek kon zijn of moest zijn, in een tijd waarin cultuur en politiek volgens historicus Niek Pas onlosmakelijk met elkaar verbonden raakten, en het uitdragen van een alternatieve levensstijl kon gelden als een politieke manifestatie.¹² Het gevoel kwam naar voren dat politiek zelf ook

een uiting van creativiteit, emotie en zelf-expressie moest zijn. Historicus Piet de Rooy constateerde in navolging van Pas dat de samenleving in de jaren 1960 aanzienlijk is gepolitiiseerd. Het begrip ‘politiek’ werd niet langer exclusief gebezigd in relatie tot het parlement of partijen. Politiek ging voortaan over bijna iedere vorm van machtsverschil en machtsgebruik. Menselijke verhoudingen konden eveneens een politieke lading hebben of een politieke betekenis krijgen.¹³

In deze bijdrage staan Provo en Luuks centraal. Provo, zo zal blijken, was in de eerste plaats een protestbeweging die de maatschappij wilde ontregelen. Het aanvallen van het gezag, het bekritisieren van de inrichting van de stad en het uiten van onvrede over de komst van Claus van Amsberg – dat alles gebeurde via creatieve protestuitingen oftewel een artistiek actie-repertoire. Luuks ontstond uit de samenkomst van enkele creatievelingen die zich niet zozeer met de politiek in enge zin als wel met de provocatie van het establishment in het algemeen bezighielden. Zij ontwikkelden eerder een activistisch kunstrepertoire. In de bestudering van Provo staat vaak de manier waarop de groep de media bespeelde en ‘imaazjes’ creëerde, centraal. Het spel van pers en Provo blijft in dit onderzoek daarom op de achtergrond, om juist de protestuitingen zelf onder de loep te nemen. Het doel daarvan is een scherper beeld te krijgen van wat de ‘kernboodschappen’ van de Amsterdamse en Maastrichtse provobeweging waren en met welke middelen de bewegingen deze ideeën communiceerden

8 James Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995).

9 Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 200.

10 Pas, *Imaazje!*, 19; Wim de Jong, *Van wie is de burger? Omstreden democratie in Nederland, 1945-1985* (Enschede 2014) 22-23. Het begrip (politiek) repertoire werd door Charles Tilly gedefinieerd als het samenklonteren van performances tot een repertoire van ‘claim-making’ routines met twee kampen, een eiser en een object. Zie: Charles Tilly, *Regimes and Repertoires* (Chicago 2006) 35.

11 Femke Kaulingfreks, *Straatpolitiek* (Amsterdam 2017).

12 Niek Pas, ‘De problematische internationalisering van de Nederlandse jaren zestig’, *BMGN - Low Countries Historical Review*, 124:4 (2009) 618-632, aldaar 624.

13 Piet de Rooy, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2005) 247.

naar mede-provo's en de buitenwereld. Het gaat om wat Provo en Luuks zeiden en deden, om patronen, methodes en telkens terugkerende terminologie te ontdekken binnen wat door velen als een onsamenhangend geheel van provocaties wordt getypeerd. Het was een tijd waarin politiek, kunst en het dagelijkse leven als een wirwar door elkaar liepen, waardoor het waardevol is om zowel een artistieke protestgroep als een provocerend kunstenaarscollectief te bestuderen, tevens in twee verschillende plaatsen in Nederland. Door de (grafische) vormgeving en performance art vanuit zowel een kunsthistorische als cultureel- en politiek-historische invalshoek te benaderen, en zowel de context van de kunstwereld als de sociaal-politieke situatie mee te nemen, is getracht uiteen te zetten hoe Provo en Luuks verschillende artistieke middelen inzetten om hun (soms vrij complexe) ideeën over een nieuwe wereld naar een breed publiek uit te dragen.

In de eerste paragraaf van dit artikel wordt aan de hand van de literatuur een algemene karakterschets geboden van Provo en Luuks. Wie waren hun dragers en waar stonden ze voor? In het vervolg worden beide bewegingen op drie artistieke actievormen in onderlinge samenhang bestudeerd: tijdschriften (paragraaf 2), happenings (paragraaf 3) en vormgeving (paragraaf 4). In de slotbeschouwing wordt gereflecteerd op zowel de overeenkomsten en de verschillen tussen beide bewegingen als hun wederzijdse beïnvloeding. Niet eerder zijn de communicatie-repertoires van Provo en Luuks zo systematisch met elkaar in verband gebracht.

1. Provo en Luuks

Op 25 mei 1965 richtten Roel van Duijn, Rob Stolk en Garnt Kroeze in Amsterdam een anarchistische protestbeweging op. Deze beweging, Provo, was ontstaan uit samenkomsten van activistische jongeren uit Den Haag, Zaandam en Amsterdam. Allen koesterden dezelfde wens: het anarchisme verspreiden, vooral door het provoceren (vandaar de naam) van de gevestigde orde en de autoriteiten. Tot en met haar theatrale opheffing op 13 mei 1967 zou Provo de straat overnemen met haar artistieke protestuitingen: happenings, Provokaties, de uitgave van het tijdschrift *Provo*, het Provokonsilie, en rookbommen en rellen tijdens het huwelijk van prinses Beatrix en Claus van Amsberg. De beweging ontwikkelde een eigen vocabulaire en spelling om haar ideeën met de wereld te delen.

Zowel de denkbeelden als de samenstelling van Provo zijn in wetenschappelijke kringen aanleiding geweest tot discussie en debat. Sociaal geografe Virginie Mamadouh typeerde Provo als een stedelijke sociale beweging met maatschappelijke doelstellingen, terwijl volgens historicus James Kennedy eerder sprake is geweest van een groep uiteenlopende individuen die zich verbonden voelden door een vurig verlangen het 'klootjesvolk' te provoceren.¹⁴ Socioloog Saskia Wieringa benaderde de beweging als een sociaal construct met een eigen politieke cultuur.¹⁵ Historicus Niek Pas interpreteerde Provo als een cultureel circuit waarin individuen elkaar hebben ontmoet die mentaliteiten en symbolen tijdelijk met elkaar deelden.¹⁶ Mamadouh benadrukte verder dat

14 Virginie Mamadouh, *De stad in eigen hand. Provo's, kabouters en krakers als stedelijke sociale beweging* (Amsterdam 1992); Kennedy, *Nieuw Babylon*. 'Klootjesvolk' was een term waarmee provo's naar de 'in slaap gesukkeld' Nederlandse burgers verwezen die zij wakker probeerden te schudden.

15 Marian van der Klein en Saskia Wieringa, *Protestrepertoires in Nederland, 1965-2005* (Amsterdam 2006).

16 Niek Pas, *Provo! Mediafenomeen 1965-1967* (Amsterdam 2015); Pas, *Imaazje!*

het bij Provo vooral is gegaan om het provoceren van het stedelijke gezag, en dat de thema's milieu, de openbare ruimte, woningen en verkeer daarbij van groot belang waren.¹⁷ Pas zag Provo primair als een fenomeen dat de media heeft bespeeld en gebruikt om een image (imaazje) te creëren.¹⁸ Historicus Hans Righart bespeurde niet al teveel programmatische consistentie in Provo, omdat de revolutie van de jaren 1960 in Nederland met name cultureel van aard was, in tegenstelling tot het meer politiek-revolutionaire karakter van de protest-beweging in de Verenigde Staten.¹⁹ Historicus Piet de Rooy merkte op dat er nauwelijks een basis is geweest voor een min of meer coherente beweging. Zoals medeoprichter Van Duijn zelf stelde in een interview in het tijdschrift *De Gids* in 1966: 'een echte provo dat is eigenlijk geen provo [...], iemand die grillig en ongreepbaar, oppositioneel tegen alles is'.²⁰ Het succes van Provo heeft volgens De Rooy vooral gelegen bij de happenings van Robert Jasper Grootveld – niet bij de ideeën die Provo over haar eigen beweging had.²¹

Medio jaren zestig vonden er ook in de Zuid-Limburgse kunstwereld betekenisvolle ontwikkelingen plaats. Maastricht was onder meer de stad van de Jan van Eyck Academie, een van oorsprong katholieke kunstacademie. In de jaren zestig nam echter voor velen in de samenleving het belang van het religieuze aspect af en gingen kunstenaars zich verzetten tegen het culturele en politieke establishment.²² In augustus 1964 werd Artishock opgericht. Dit was een onafhankelijke stichting voor

beeldende kunstenaars.²³ Samen openden Artishockers de galerie Arti-Schunck, met als doel het klimaat voor moderne kunst in Maastricht te verbeteren. Mede daardoor sijnelden nieuwe ideeën over kunst de Maasstad binnen. Bij Artishock ging het om een groep keurige maar tegelijkertijd vooruitstrevende kunstenaars. Met name dat laatste zorgde nog wel eens voor de nodige oproer. Zo wilden sommige leden hun kunstzinnige interventies een stuk radicaler maken. Op een gegeven moment scheidden zij zich af van Artishock en riepen zij de Space Group in het leven. Onder deze 'artistieke astronauten' bevonden zich twee voormalige Artishockers: graficus Kees Graaf (1930-2013) en kunstschilder Ger Brouwer (1938), bijgestaan door beeldend kunstenaar Iris de Leeuw (1944) en de artistiek georiënteerde psycholoog Hans Mol (1934-2019).²⁴

Na de rellen tijdens het huwelijk van prinses Beatrix en Claus van Amsberg op 10 maart 1966 kondigde journalist en Luuks-protagonist Kees Slager in *Het Vrije Volk* het experimentele blad *Ontbijt op Bed* aan.²⁵ De *Ontbijt op Bed*-groep werd 'Luuks' genoemd. Sociaal-geëngageerde kunstenaars, journalisten en publicisten werkten in hun 'Luuks-laboratorium' aan speelse prototypen om de wereld om hen heen te provoceren en te vernieuwen.²⁶ Daarnaast wilden zij kunst naar de publieke sfeer brengen, met de straat als haar belangrijkste speelveld.²⁷ De idealen van Luuks zaten al vervat in de naam. 'Luuks' was door de specifieke, fonetische schrijfwijze ervan een anti-woord van 'luxe'

17 Mamadouh, *De stad in eigen hand*, 58.

18 Pas, *Imaazje!*, 17.

19 Hans Righart, *De wereldwijde jaren zestig: Groot-Brittannië, Nederland, de Verenigde Staten* (Utrecht 2004) 96, 135.

20 Anton Constandse en Harry Mulisch, 'Gesprek met Roel van Duyn', in: *De Gids* 129 (1966), 17-26.

21 Piet de Rooy, *Alles! En wel nu! Een geschiedenis van de jaren zestig* (Amsterdam 2020) 21-22.

22 Dickhaut, 'Van Arcadië naar Nieuw Babylon', 215.

23 Pas, *Imaazje!*, 251.

24 Pas, *Imaazje!*, 254-255.

25 Pas, *Imaazje!*, 255-256.

26 Pas, *Imaazje!*, 257.

27 *Zondagmorgen. De zevende krant van de week* nr. 32, 20-27 oktober 1966.

geworden, die volgens Mol de mensen uit elkaar dreef.²⁸ Het fonetisch schrijven van woorden was een techniek die Luuks dikwijls toepaste: het gold als manier om tegen de norm te ageren.²⁹ In de optiek van Slager was Luuks 'een fijne toestand' en stond de beweging voor de kunst van het genieten.³⁰ De beweging werd al snel als de 'Limburgse Provo' beschouwd, alhoewel de leden zichzelf niet als een directe subgroep van de Amsterdamse beweging duiden of afficheerden.³¹ Hiernaast was er in Maastricht een tweede, niet direct aan Luuks verbonden provocerende beweging actief. Lynx organiseerde voornamelijk de happenings rondom het reeds genoemde beeld 'De Mestrechtter Geis'.³²

Net als Provo is Luuks in de literatuur op verschillende manieren gekarakteriseerd. Eén ding is zeker: de beweging is zeker geen kopie van Provo geweest. Conservator Harm Stevens omschreef Luuks als een kunstenaarsbeweging die zich vanaf 1966 is gaan richten op *instant-art*: kunst die opeens ontstaat en bestaansrecht krijgt door aanwezig zijn die het kunstzinnige zien gebeuren.³³ Kunsthistorica Monique Dickhaut situeerde de provocerende bewegingen in Maastricht (Luuks en Lynx) in de sociale context van de 'stille generatie' (geboren tussen 1928 en 1945), die dus verre van stil is geweest. Beide bewegingen wilden geen onderdeel uitmaken van de dominante kunstwereld en beoogden op een neomarxistische manier de maatschappelijke machtsverhoudingen te ver-

anderen. Voor het verkondigen van hun eisen hebben zij volgens Dickhaut in principe vreedzame middelen ingezet, maar wel met het doel 'het gezag' en de 'brave burger' wakker te schudden.³⁴ Journalist Roger Schoemans meende dat de leden van Luuks gerust de vijfde colonne van Provo genoemd kunnen worden, omdat ze net deftig en oud genoeg waren om door de massa aanvaard te worden. Luuks is in zijn optiek de eerste groep in Nederland en Vlaanderen geweest die erin slaagde om de Amsterdamse Provo-acties een algemene tint te geven.³⁵ Historicus Niek Pas typeerde Luuks als een groep die zichzelf weliswaar niet als Provo heeft gezien, maar deze titel na verloop van tijd wel min of meer heeft geaccepteerd. Hij signaleerde dat de leden van Luuks zeer zelfbewust waren in hun mediaspel.³⁶ Roel van Duijn, medeoprichter van Provo, omschreef de groep rondom *Ontbijt op Bed* als een 'lieverevolutionaire beweging' en hiernaast als de meest creatieve en originele Provo-groep buiten Amsterdam. Van Duijn zag Luuks als de eerste werkelijk linkse stroming in Limburg die een forse aanhang heeft gekregen.³⁷

Sociale en culturele ontwikkelingen voltrokken zich niet in een vacuüm in dorpen en steden in Nederland in de sixties. In 1966 en 1967 zouden ook Provo en Luuks elkaar meermaals tegenkomen. Zo ondersteunden zij elkaars acties in woord of daad, waarover verderop meer. In november 1966 organiseerden Provo en Luuks bovendien samen een 'wereld

28 In het Stedelijk Museum Amsterdam vond van 7 juli 2018 tot en met 6 januari 2019 de tentoonstelling 'Amsterdam Magisch Centrum. Kunst en tegencultuur 1967-1970' plaats. Daarbij werd een podcast gemaakt: Yuki Kho en Iris de Leeuw, 'Podcast 2. Revolutiejaar 1968 en een penis op de Dam', *Stedelijk Museum Amsterdam Podcast* (13 juli 2018), vanaf 30:30

29 Kho en De Leeuw, 'Podcast 2' (13 juli 2018), vanaf 30:30.

30 *Limburgs Dagblad* 4 oktober 1966; *Zondagmorgen* 20-27 oktober 1966; Pas, *Imaazje*, 257.

31 Pas, *Imaazje*!, 253, 256.

32 Dickhaut, 'Van Arcadië naar Nieuw Babylon', 229.

33 Aflevering 7: 'This Strange Effect' van de achtdelige televisieserie *Ondersteboven: Nederland in de jaren zestig*, uitgezonden door de VPRO/NTR tussen 19 maart 2016 en 7 mei 2016, 45:06. Harm Stevens is vanaf 04:00 aan het woord.

34 Dickhaut, 'Van Arcadië naar Nieuw Babylon.'

35 *Zondagmorgen* 20-27 oktober 1966.

36 Pas, *Imaazje*!, 256 en 260.

37 Roel van Duijn, *Het witte gevaar: een vademakum voor provoos* (Amsterdam 1967), 213-214.

provokonsilie', ook wel het 'Klaaskonsilie' genoemd, in Kasteel Borgharen.³⁸ Enerzijds was de bijeenkomst een provocatie van de katholieke kerk, aangezien het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) in het katholieke zuiden weerklank vond. Anderzijds was het 'konsilie' een moment om na te denken over de toekomst van Provo en verwante bewegingen.³⁹ Op 12, 13 en 14 november 1966 werd duidelijk dat er met name binnen Provo onoverbrugbare meningsverschillen waren ontstaan tijdens het samenzijn in Borgharen. Het 'intellectuele provotariaat', dat ideologisch was ingesteld, was tegenover een militantere groep komen te staan, die zich afscheidde in de Revoluutsjonerre Terroristische Raad (RTR).⁴⁰ Hiermee waren breuklijnen zichtbaar geworden. In de daaropvolgende lente van 1967 hief Provo zichzelf officieel op. Kort daarna verdween Luuks zonder al te veel poespas van het toneel.⁴¹

2. Provo en Luuks: tijdschriften

Voor provocerende bewegingen gold het tijdschrift als een vehikel bij uitstek om gedachten en plannen te verspreiden. In Amsterdam werd *Provo* uitgegeven en in Maastricht zette *Ontbijt op Bed* de toon. In beide tijdschriften smolten tekst, cartoons, fotografie en vormgeving samen tot één geheel. In deze paragraaf worden de twee bladen behandeld. Deze bestudering leidt tot de identificatie van een aantal 'kernboodschappen' die telkens in woord en beeld terugkeren. Dit zijn de afkeer van het koningshuis, gekoppeld aan een afkeer van

Duitsland, een afwijzing van iedere vorm van autoriteit, de droom van een nieuwe, creatieve wereld gebaseerd op het utopische kunstproject New Babylon van Constant Nieuwenhuys, en de (Witte) Plannen. Bij dat laatste ging het om uiteenlopende, vaak ludieke voornemens met betrekking tot een schoner milieu en een leefbare stad, inclusief het publiek maken van privébezit. In Maastricht stonden de provocerende activisten op straat (leden van Lynx en rellende jeugd die hun Geishappenings aantrokken) los van de artistieke kunstenaars-publicisten van *Ontbijt op Bed*.⁴² In Amsterdam ontstond juist wél symbiose. Sommige Provo's gingen door hun regelmatige bijdragen aan *Provo* bij het 'intellectueel provotariaat' horen dat de acties van het 'straatprovotariaat' schriftelijk ondersteunde en aanstuurde.

2.1. Provo en *Ontbijt op Bed*

Na de oprichting van Provo verscheen op 25 mei 1965 de aankondiging van *Provo*, 'jongerentijdschrift ter vernieuwing van het anarchisme'.⁴³ Op 12 juli 1965 kwam de eerste aflevering uit. Die bood een introductie op het provocerend denken en lokte autoriteiten uit hun tent met een handleiding voor het maken van een bom, inclusief een rotje om af te steken.⁴⁴ *Ontbijt op Bed* kwam voort uit een bundeling van krachten door Kees Graaf, Ger Brouwer, Iris de Leeuw en Hans Mol. Het huwelijk van prinses Beatrix en Claus van Amsberg op 10 maart 1966 was het moment waarop het nieuwe blad werd gelanceerd.

38 Dickhaut, 'Van Arcadië naar Nieuw Babylon', 23; Paul van der Steen, 'Klaaskonsilie 1966 bracht Amsterdamse provo's naar Borgharen', *Zuiderlucht* 9 (september 2009) via <https://www.zoutmagazine.eu/klaaskonsilie-1966-bracht-amsterdamse-provos-naar-borgharen/>.

39 Van der Steen, 'Klaaskonsilie 1966 bracht Amsterdamse provo's naar Borgharen'; Marko Otten, *Provo: De ludieke opstand tegen bom en regentendom* (Doetinchem 2017) 142-143.

40 Otten, *Provo*, 149-151.

41 Van der Steen, 'Klaaskonsilie 1966 bracht Amsterdamse provo's naar Borgharen'; Dickhaut, 'Van Arcadië naar Nieuw Babylon', 239.

42 Pas, *Imaazje!*, 260.

43 Pas, *Mediafenomeen*, 43.

44 *Provo* 1 (12 juli 1965).

Van *Provo* verschenen tussen juli 1965 en maart 1967 vijftien edities, die elk een aantal Provo-onderwerpen centraal stelden. Zo introduceerden de Provo-leden het utopische New Babylon in *Provo 4*, keerden zij zich in *Provo 5* af van het koningshuis en stelden zij in *Provo 6* luchtvervuiling aan de kaak. Verder verschenen er beschouwende artikelen over beweegredenen, stukken naar aanleiding van eerdere acties, ingezonden brieven over provocaties, en uiteenzettingen van Witte Plannen. Van een vaste opzet lijkt niet of nauwelijks sprake te zijn geweest.

In maart 1966 was *Ontbijt op Bed* de eerste editie uit een reeks die uiteindelijk elf afleveringen zou tellen, waarvan het laatste nummer in 1967 werd gedrukt. *Ontbijt op Bed* werkte met afleveringen die met betrekking tot beeld en vormgeving voornamelijk op één thema waren gericht. Met andere woorden: *Ontbijt op Bed* sneed niet zoals *Provo* meerdere thema's tegelijkertijd aan. Zo was de derde editie volledig gewijd aan de happening als fenomeen, thematiseerde *Ontbijt op Bed 4* 'de voetganger' en stelde nummer 10 'de sterke man' ter discussie. In die themanummers toonde de groep met artikelen, maar vooral met vormgeving, haar fascinatie voor de nieuwe mens en de wijze waarop deze met de hem omringende ruimte communiceerde. Daarbij werden allerlei prototypen voor steden, ruimtes of kleren gemaakt.⁴⁵ De leden van Luuks toonden interesse in dezelfde onderwerpen als *Provo*, met als belangrijkste doel de lezer te prikkelen en aan te sporen tot 'Luuks' gedrag. Daarbij speelden zij regelmatig in op de Maastrichtse actualiteit.⁴⁶

2.2. Formats

Ontbijt op Bed kreeg door de mainstream media al snel het etiket 'provoblade' opgeplakt. Zelf gebruikte Luuks de term niet, maar de beweging accepteerde die op een gegeven moment wel min of meer. Zodoende vond er een samensmelting plaats van het Amsterdamse activistische karakter en de Maastrichtse kunstzinnige tendens. *Provo* en *Ontbijt op Bed* zijn echter in verschillende historische contexten tot stand gekomen, met makers die elk eigen formats hebben ontwikkeld.

Van *Provo* verschenen de eerste twaalf edities in gestencild A4-formaat (30x10 centimeter), waarbij het papier in de lengte werd gevouwen. Daardoor ontstond een opvallend, smal blad. Vanaf 1966 was Bernard Willem Holtrop (1941), artiestennaam 'Willem', de vaste cartoonist.⁴⁷ *Provo* bestond in tegenstelling tot Luuks niet uit kunstenaars, maar werkte wel nauw met hen samen. Holtrop liet zich op 22 juni 1968 in het *Algemeen Handelsblad* ontvallen dat hij niet geloofde een politiek ziener of hervormer te zijn. Hij voelde zich niet verbonden aan partijen of stromingen.⁴⁸ Toch was er wel degelijk sprake van een zekere sympathie voor het gedachtegoed van *Provo*, want volgens Provo-lid Hans Metz had Holtrop zelf ook een hekel aan de monarchie.⁴⁹ Vanaf de dertiende uitgave van *Provo* veranderde de vormgeving drastisch. Na een publicatiepauze van vier maanden lanceerde Provo-medeprichter Rob Stolk in januari 1967 de nieuwe versie, die dankzij het andere formaat (21x60 centimeter) op een krant leek. Voor deze metamorfose was vooral gepleit door de Provo's van de al genoemde Revoluutsjonerre Terroristische

45 Pas, *Imaazje!*, 257.

46 Dickhaut, 'Van Arcadië naar Nieuw Babylon', 239.

47 Otten, *Provo*, 142.

48 Citaat uit: Hans Smits, 'Tekenaar Willem; een vredige rebel', *Algemeen Handelsblad* (22 juni 1968), supplement.

49 Mischa Cohen, Hoe tekenaar Willem zijn carrière begon bij Provo, <https://www.vn.nl/hoe-tekenaar-willem-zijn-carriere-begon-bij-provo/> (geraadpleegd 22 mei 2019).

Raad (RTR). Zij meenden dat het blad een gedaanteverandering nodig had.⁵⁰ Historicus Marko Otten omschreef de vormgeving vanaf dat moment als meer underground en ‘ongetwijfeld geïnspireerd door de zeefdruklay-outs van *Ontbijt op Bed*’.⁵¹

Door de artistieke achtergrond van Luuks ging er in *Ontbijt op Bed* bijna vanzelfsprekend veel aandacht uit naar het visuele aspect, waarbij doelbewust werd gebroken met de geordende en zakelijk georiënteerde grafische vormgeving die in de jaren 1960 de boventoon voerde. Dit resulteerde in een zogenaamde ‘anti-vormgeving’ met een kenmerkende opmaaktechniek, waarbij snippers tekst kris-kras over de uitgave waren verspreid, pagina’s werden afgesneden en experimenten met lay-out en illustraties door elkaar heen liepen.⁵² Dit kwam de leesbaarheid van de artikelen bepaald niet altijd ten goede. Het tijdschrift werd daarom ook wel een ‘gedrukt anti-kunstwerk’ genoemd, een ‘collage tussen twee kaftjes’.⁵³ Journalist en Luuks-protagonist Kees Slager observeerde: ‘Lezen met hindernissen is het niet, juist lezen op een vrolijke manier’.⁵⁴ De nadruk lag vooral op die hindernissen – op speelsheid, vormen en kleuren die de thema’s van de tijdschriften versterkten. Formaat (17x26 centimeter) en algemene opzet kenden door de tijd heen geen substantiële veranderingen. Met kleur, paginavormen, collages en tekstplaatsing werd wel volop geëxperimenteerd. Iedere editie was weliswaar duidelijk als *Ontbijt op Bed* te herkennen, maar was qua vormgeving telkens vernieuwend.

Vanaf begin 1967 kwamen er steeds meer gelijkenissen tussen de vormgeving van *Provo* en *Ontbijt op Bed*. Reacties uit Amsterdam bevestigden de hierboven reeds gesignaleerde invloed aldaar van Luuks. Zo verklaarde Provo-medeoprichter Rob Stolk achteraf dat de vormgeving van *Ontbijt op Bed* belangrijk is geweest voor zijn eigen ontwikkeling: ‘Ik vond dat van een schoonheid, fantastisch, prachtig’.⁵⁵ Bovendien schreef Roel van Duijn in *Provo* 10 de volgende lovende woorden:

“‘Ontbijt op Bed’ is een Dada-achtig tijdschriftje van het Maastrichtse provotariaat. Het is heel mooi ge-off-set. Er zijn drie nummers van verschenen, die meer artistiek dan sociaal geëngageerd waren. Ze zijn dan ook samengesteld door een groepje jonge kunstenaars, [...] Abonneer je maar snel.’⁵⁶

Provo en Luuks ontmoetten elkaar in die tijd meerdere keren: het Provokonsilie in Borgharen had recent plaatsgevonden en *Provo* was daarna betrokken geweest bij andere ludieke acties van Luuks. Het lijkt aannemelijk dat in deze periode van intensief contact ook uitwisselingen op artistiek vlak hebben plaatsgevonden. Toch bleef in *Provo* tekst overheersen en in *Ontbijt op Bed* beeld domineren. *Provo* benadrukte, als anarchistische beweging, niet met een vaststaande redactie te werken, maar signeerde artikelen wel. Dat laatste gebeurde niet bij *Ontbijt op Bed*. Als gevolg hiervan is niet gelijk op te maken wie hierin welk artikel heeft geschreven. Terwijl *Provo* volgden Van Duijn continu bezig was met het lanceren van ‘imaazjes’, werkte Luuks voornamelijk anoniem,

50 Otten, *Provo*, 150-151.

51 Otten, *Provo*, 151.

52 Pas, *Imaazje!*, 256; Frederieke Raat, ‘Juni ’66 – Hans Mol & Ger Brouwer’, *NRC* (15 juni 1991), [https://www.nrc.nl/nieuws/1991/06/15/juni-66-hans-mol-ger-brouwer-6970653-a1151442_\(geraadpleegd 1 mei 2019\)](https://www.nrc.nl/nieuws/1991/06/15/juni-66-hans-mol-ger-brouwer-6970653-a1151442_(geraadpleegd%201%20mei%202019)).

53 Pas, *Imaazje!*, 256.

54 Aflevering 7: ‘This Strange Effect’, *Ondersteboven: Nederland in de jaren zestig*. Kees Slager is vanaf 19:00 minuut aan het woord over Luuks en *Ontbijt op Bed*.

55 Pas, *Imaazje!*, 256. Uit: Interview Tjebbe van Tijen met Rob Stolk, 10 januari 1991. IISG GC4-367.

56 Roel van Duijn, *Provo* 10 (30 juni 1966), 19.

en werd daarmee geruzie over de publiciteitscultuur rondom één bepaald persoon voorkomen.⁵⁷

2.3. Provo: monarchie en autoriteiten

In de artistieke uitingen van Provo keerden telkens kernthema's terug die grotendeels het 'imaazje' van de beweging bepaalden. De meest wijdverspreide boodschap was die van een sterke afkeer van de monarchie en het verlangen naar een anarchistisch georganiseerde republiek. Dit anti-monarchiegevoel, dat onderdeel uitmaakte van een algemener anti-autoriteitsgevoel, werd steeds in woord en beeld herhaald: 'Het bijzondere van ons is dat we ook genoeg hebben van elke monarchie, van elke republiek, van elke regering en elke autoriteit. Wie had dat gedacht: we zijn anarchisten'.⁵⁸

Sociaal geografe Virginie Mamadouh zag in het provoceren van de autoriteiten de hoofddoelstelling van Provo, waarbij de term 'autoriteit' fluïde kon worden ingevuld, al naargelang welke gezagsdragers op dat moment provocatie 'verdienden'.⁵⁹ Het kwam in deze bijdrage reeds aan bod: volgens historicus Hans Righart is er geen sprake geweest van een duidelijk politiek programma, maar eerder van een mengmoes van ludiek en artistiek protest dat door media-aandacht (politieke) betekenis heeft gekregen.⁶⁰ De provocatiemogelijkheid die Claus van Amsberg bood is volgens Righart een groot geschenk voor Provo geweest. Volgens de historicus vormde de monarchie de enige Nederlandse politieke kwestie van betekenis in de jaren 1960.⁶¹ Historicus Ernst Heinrich Kossmann onderschreef dit: in tegenstelling tot

bijvoorbeeld de Verenigde Staten, waar de Vietnamoorlog hevig ter discussie stond, had Nederland destijds geen hete hangijzers van dien aard. Kossmann beweerde dat de onrust in Amsterdam aanvankelijk geen eigen doel heeft gehad, en dat het koningshuis, de verloving en het huwelijk van prinses Beatrix en Claus van Amsberg uiteindelijk onderwerp van provocatie zijn geworden.⁶² Het 'besmette' verleden van de echtgenoot van Beatrix diende volgens Provo-protagonist Van Duijn als de voedingsbodem van het anti-monarchiegevoel: was Claus niet als Klaas gekomen, dan had Provo hem zelf moeten verzinnen.⁶³ Daarmee refereerde Van Duijn aan de veelgebruikte leus 'Klaas komt!' van Robert Jasper Grootveld: een voorspelling dat er andere tijden aankwamen, spelend met het idee van de goedheiligman. Later bleek de naam perfect bij de nieuwe prins-gemaal te passen.⁶⁴ In die tijd kwamen ogenschijnlijk twee groepen samen, namelijk pro-monarchisten die anti-Claus waren vanwege zijn Duitse afkomst en anti-monarchisten die door hun afkeer van het koningshuis ook anti-Claus waren. Provo behoorde tot de laatste groep:

'Sommig verzet tegen Het Huwelek heeft als achtergrond: voor ons liever een ander als Prinsgemaal. Maar zeer veel verzet tegen Het Huwelek en tegen Claus is bedoeld als verzet tegen het koningshuis, tegen de monarchie. En daar sluiten we ons dan van harte bij aan, in de overtuiging dat de monarchie uit de tijd is, een overleefde traditie.'⁶⁵

57 Van Duijn, *Het witte gevaar*, 214.

58 Roel van Duijn (en iedere provo die dit geschreven kon hebben), *Provo 1* (12 juli 1965), 2-3.

59 Mamadouh, *De stad in eigen hand*, 70.

60 Righart, *De wereldwijde jaren zestig*, 136. Zie hiervoor ook: Jan Glastra van Loon, 'Rebellen zonder doel?', in: F.E. Frenkel ed., *Provo: kanttekeningen bij een deelverschijnsel* (Amsterdam 1967) 207-217, aldaar 207-208.

61 Righart, *De wereldwijde jaren zestig*, 91, 96, 135, 136.

62 Ernst Heinrich Kossmann, *De Lage Landen 1780-1980: twee eeuwen Nederland en België* (Amsterdam 1986) 311-312.

63 Van Duijn, *Het witte gevaar*, 22.

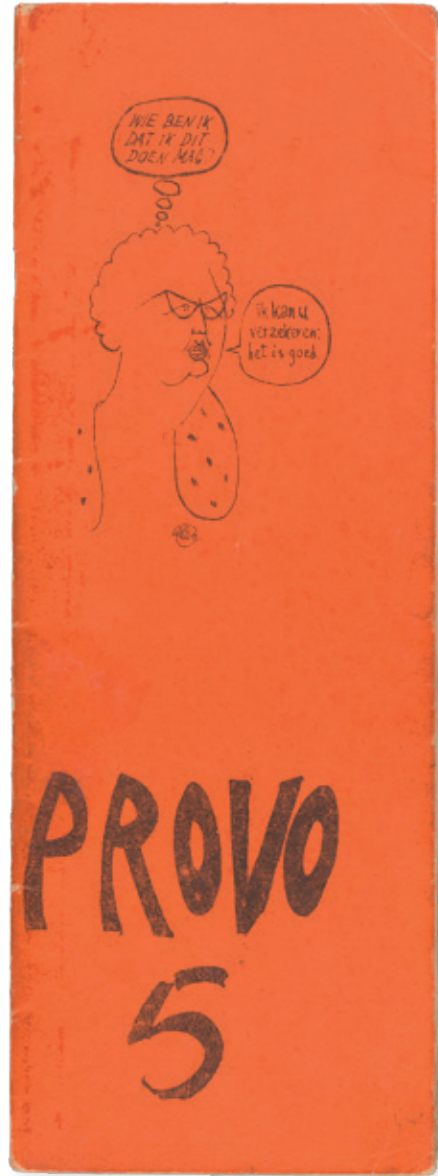
64 Van der Steen, 'Klaaskonsilie 1966 bracht Amsterdamse provo's naar Borgharen'.

65 Hans Metz, *Provo 5* (18 december 1965), 6.

Cultuurwetenschapper Konrad Boehmer en studentenleider Ton Regtien benadrukten in 1970 dat de afkeer van Duitsland de burgers en de Provo's slechts schijnbaar liet samenkomen. Terwijl de meerderheid van de burgers het vooral problematisch vond dat de toekomstige koningin met een Duitser zou trouwen, zette Provo de situatie in om het gehele koningshuis af te schrijven en een anarchistische republiek te eisen.⁶⁶ In haar protestuitingen zette de beweging de afwijzing van individuen in als de onderbouwing en misschien zelfs wel de rechtvaardiging van een breder anti-autoriteitsgevoel. De afkeer van Claus ging symbool staan voor een groter anti-monarchie-sentiment. Die afkeer werd vervolgens ingezet om zich tegen een tweede autoriteit te keren: de politie. Het protest tegen iedere vorm van autoriteit zou een cruciale stap zijn naar de door Provo beoogde nieuwe wereld:

'Wij beschouwen de Claus-affaire als een prachtige gelegenheid om te agiteren tegen de monarchie [...]. De Claus-affaire is ook een gelegenheid om in verzet te komen tegen de Autoriteiten in het algemeen. Wanneer het Oranje-gezag eenmaal valt kan er een creatieve periode aanbreken, die menig Autoriteit zich heugen zal.'⁶⁷

In de periode van het huwelijk van prinses Beatrix en Claus van Amsberg was de anti-monarchieboodschap van Provo het grootst, met *Provo 5* (18 december 1965) als belangrijkste uitgave. De feloranje kافت met daarop een spotprent van koningin Juliana liet geen misverstand bestaan over tegen wie en wat Provo ageerde: het koningshuis en haar positie binnen de samenleving. 'Wie ben ik dat ik dit doen mag?', vraagt de koningin zich af. In tekst en beeld moesten koninklijke figuren het ontgelden.

Omslag *Provo 5* met spotprent door Bernhard Willem Holtrop (Willem), 18 december 1965, papier en drukinkt, 29,5 x 10,5 cm, NG-2015-17-3-28, Rijksmuseum, Amsterdam.

66 Konrad Boehmer en Ton Regtien, 'Provo model of anecdote? Functie en ideologie van een protestbeweging', in: Konrad Boehmer en Ton Regtien eds., *Van Provo naar Oranje Vrijstaat* (Amsterdam 1970) 14-34, aldaar 17.

67 Red., *Provo* 1, 5.

SPAKEN IN DE WIELEN VAN DE GOUDEN KOETS

Vóór 1848 was de monarchie misschien nog te verdedigen. Het was een tijd dat de regeringsmacht in handen was van een uiterst beperkte groep, in sommige gevallen zelfs van één man: de koning. Maar er rees verzet in februari 1848 vond in Parijs een omwenteling plaats. In maart volgde het oproer te Wenen. Ook in maart van dat jaar waren er rellen op de Dam in Amsterdam. In de geschiedenisboekjes wordt er niet anders over geschreven, dan dat ze weinig om 't lijf hadden en dat ze aangesticht waren door buitenlandse arbeiders. Hoe 't ook zij, de revoluties van 1848 hebben geleid tot een aantal grondwetten. In de Nederlandse grondwet van 1848: De koning is onschendbaar; de ministers zijn verantwoordelijk. Het tijdperk van koninklijke willekeur was voorbij. De koning werd van machtsfaktor tot popkast-figuur. Er begon nu een periode van kunstmatige instandhouding van de monarchie, een periode die tot vandaag voortduurt.

1.

Willem, Spotprent, *Provo* 5, 18 december 1965, p. 1, papier en drukinkt, 29,5 x 10,5 cm, NG-2015-17-3-28, Rijksmuseum, Amsterdam.

Willem, Spotprent, *Provo* 5, 18 december 1965, p. 9, papier en drukinkt, 29,5 x 10,5 cm, NG-2015-17-3-28, Rijksmuseum, Amsterdam.

Koningin Juliana werd afgebeeld als het baasje van haar trouwe hond, de politie; aangelijnd een agressief kijkende agent die zwaait met een groot zwaard. Een tweede spotprent toonde de vorstin, stoïcijns de handen in elkaar gevouwen, voor een menigte agenten die pistolen en wapenstokken in de lucht houden. Claus van Amsberg, in militair uniform met wapen en gasmasker, werd als onbetrouwbaar geportretteerd: 'Ik zal proberen uw vertrouwen te winnen'. Eén van twee parende leeuwen moest koning Willem III voorstellen. Artikelen verzelden de spotprenten.

Op deze manier werd de anti-monarchieboodschap in woord en beeld gegoten. Met betrekking tot dat laatste werd er gespeeld met herkenbare symbolen, waardoor Provo een visueel, provocerend repertoire opbouwde van tekens die verwezen naar grotere thema's. Zo stond de Nederlandse leeuw symbool voor een pro- of anti-monarchiestandpunt, of voor een monarch of het koninkrijk. Ook het militair uniform werd ingezet, als een verwijzing naar specifieke Duitse personen (Claus), Duitsland of de Tweede Wereldoorlog. Geweld is volop aanwezig. Agressieve blikken en wapens maakten duidelijk wie Provo zag als haar voornaamste tegenstanders: de politie, Claus van Amsberg en het koningshuis. Ook seks werd niet geschuwd. De Nederlandse leeuw, normaal gesproken een teken van vaderlandsliefde, werd parend met een tweede leeuw afgebeeld bij een artikel over seksuele en agressieve excessen van koning Willem III. Door het gebruik van de symbolische leeuw werden de acties van één koning uit het verleden geprojecteerd op het koningshuis in het algemeen.

In haar blad maakte Provo veelvuldig gebruik van humor, in zowel woordgrappen die ontevredenheid articuleerden als cartoons die de opponent visualiseerden. De humoristische verpakking van spotprenten creëerde de mogelijkheid om militante denkbeelden op een 'zachtere', meer aantrekkelijke wijze te uiten.⁶⁸ Spotprenten zijn in dat opzicht waardevolle hulpmiddelen, omdat ze gemakkelijk ideeën kunnen overdragen op uiteenlopende groepen in de samenleving. Een beeld zegt meer dan duizend woorden en kan – vooral met behulp van provocerende beeldelementen – snel en effectief een bepaald sentiment uitdragen. Hierdoor kan saamenhorigheid ontstaan, aangezien de 'lezers' van de prenten gedeelde ervaringen kunnen herkennen en vervolgens om

68 Marjolein 't Hart, 'The Role of Humor in Protest Culture', in: Kathrin Fahlenbrach, Martin Klimke en Joachim Scharloth eds., *Protest Cultures. A Companion* (New York 2016) 198-204, aldaar 198.

kunnen zetten in politieke eisen.⁶⁹ Taal was zonder twijfel het belangrijkste communicatieve element in *Provo*. Toch kon de lezer die niet elk artikel uitvoerig tot zich nam relatief gemakkelijk een globaal idee krijgen van de standpunten van de beweging door al bladerend te letten op cartoons, foto's en typografie. De door communicatie-expert Karen Schriver gemunte term *document design* is essentieel als het gaat om protesttijdschriften. Hierbij worden proza, grafiek, illustratie, fotografie en typografie in één uiting samengebracht ten behoeve van instructie, informatie of overtuiging.⁷⁰ De dynamische samenwerking tussen taal en spotprenten wordt inzichtelijk door de manier waarop Provo in de vijfde editie van haar tijdschrift het koningshuis en de politie duidde:

'Voor ons is het koningshuis meer het symbool van een politiestaat: op allerlei manieren wordt de vrijheid beknot, als het koningshuis in 't geding komt. Openlek uitkomen voor republikeinse gevoelens wordt gestraft met boetes en gevangenisstraffen (voorbeeldten genoeg de laatste tijd).'⁷¹

Provo's visie op het samenspel tussen het koningshuis en de politie zou in zekere zin realiteit worden tijdens de huwelijksdag op 10 maart 1966: het zware politieoptreden gaf Provo het laatste zetje om haar anti-autoriteitsboodschap van het koningshuis naar de politie te verschuiven – een provocatiemogelijkheid die de groep met beide handen aangreep.

Provo maakte zowel in beeld als in taal steeds opnieuw gebruik van referenties naar de Tweede Wereldoorlog. Dit had onmiskenbaar provocatie als doel: de oudere generatie had dit gewapende conflict zelf meegemaakt en bovendien hield het persoonlijke verleden van Claus van Amsberg de gemoederen in Nederland flink bezig. Daar kwam bij dat de jongere generatie volgens historicus Ernst Heinrich Kossmann was opgegroeid in de overtuiging dat de juiste levenshouding er een van verzet was: hun ouders hadden dat immers gedaan in de oorlog. Jongeren ontdekten echter dat veel volwassenen nauwelijks verzet tegen het nazi-regime hadden geboden, iets dat zij twintig jaar later zelf zouden moeten rechtzetten. Het establishment stond achter het huwelijk van Beatrix met een Duitser en dus deden de Provo's alles wat in hun macht lag om dit tegen te werken.⁷² Zo noemde Provo-lid Hans Metz de prins-gemaal spottend 'onze Hakenclaus'.⁷³ Een dergelijke woordspeling is tweeledig: de samentrekking van woorden is humoristisch, maar speelt tegelijkertijd in op een schrijnend verleden. Dit soort retoriek kon als *empowerment* werken voor individuen binnen Provo: het versterken van een anti-standpunt met krachtige Provo-terminologie leidde tot een intensievere persoonlijke toewijding.⁷⁴ Volgens historicus Piet de Rooy was een anti-Duitse houding in de jaren 1960 bon ton geworden, waardoor verzet gold als een progressieve uiting van een deugdelijke mentaliteit.⁷⁵

69 't Hart, 'The Role of Humor in Protest Culture', 200.

70 Jürgen Spitzmüller, 'Typography and Text Design', in: Kathrin Fahlenbrach, Martin Klimke en Joachim Scharloth eds., *Protest Cultures. A Companion* (New York 2016) 259-263, aldaar 259.

71 Hans Metz, *Provo* 5, 3-4.

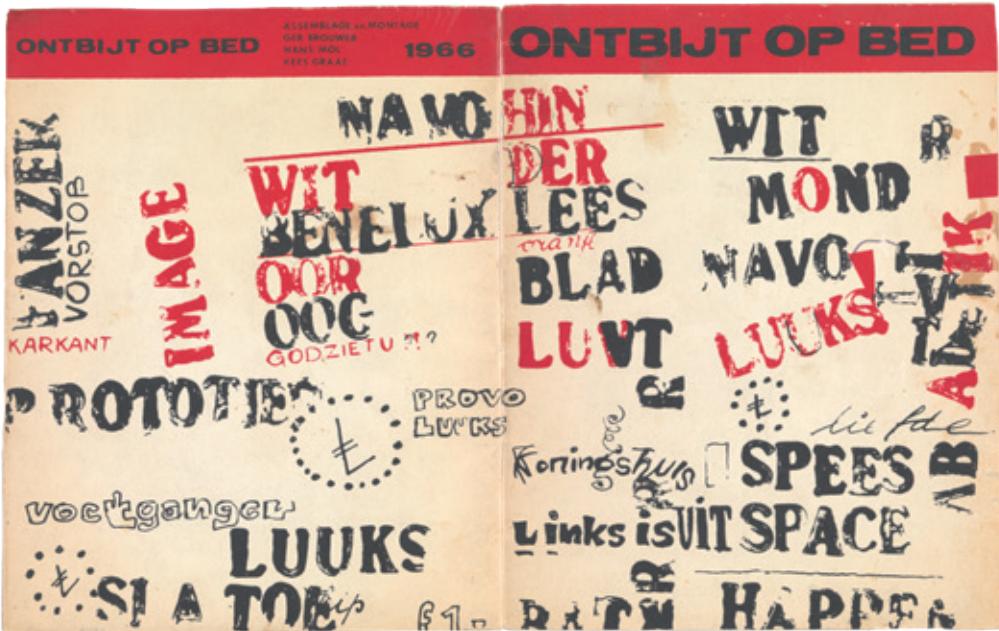
72 Kossmann, *De lage landen*, 313.

73 Hans Metz, *Provo* 5, 5.

74 T.V. Reed, 'Protest as Artistic Expression', in: Kathrin Fahlenbrach, Martin Klimke en Joachim Scharloth eds., *Protest Cultures. A Companion* (New York 2016) 77-93, aldaar 88.

75 De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 244-245.

Kees Graaf, Ger Brouwer en Hans Mol (Luuks Laboratorium), Omslag *Ontbijt op Bed* 5, september 1966, papier, 21 x 16,7 cm, NG-2013-1-7-4, Rijksmuseum Amsterdam.

2.4. Luuks: Klaas ook in Limburg

Kwam Klaas voor de Amsterdammers van Provo in de persoon van Claus, Luuks vond haar eigen tegenstander in generaal Johann Adolf Graf von Kielmansegg. Nadat Frankrijk zich in 1966 uit de NAVO had teruggetrokken, moest het hoofdkwartier van de Allied Forces Central Europe elders worden gevestigd. Het oog van de NAVO viel op Nederland, in het bijzonder op het complex van een voormalige kolenmijn in het Zuid-Limburgse dorp Brunssum.⁷⁶ Generaal Von Kielmansegg, van Duitse komaf, zou in 1967 de leiding krijgen over het nieuwe onderkomen. Direct nadat dit bekend was gemaakt, werd zijn oorlogsverleden opgerakeld. Hierbij werd ontdekt dat hij het nazisme had geprezen. Deze informatie leidde in Limburg tot een sterk anti-Duits en anti-

fascistisch sentiment. Dit sloot naadloos aan bij wat de Provo's eerder hadden laten zien ten tijde van het omstreden huwelijk.⁷⁷ Zoals hun protest tegen Claus van Amsberg tevens een protest tegen de monarchie was geweest, zo stond het protest tegen de komst van de Duitse generaal, mede van Luuks, symbool voor een breder antimilitarisme.

Hierboven kwam al aan de orde dat er in iedere editie van *Ontbijt op Bed* telkens één thema centraal stond. Volgens Hans Mol was dit meestal een taboe dat 'op z'n kop moest'.⁷⁸ De vijfde aflevering van het tijdschrift (september 1966) stond geheel in het teken van 'het taboe NAVO' en de daaraan verbonden anti-Von Kielmanseggboodschap. Het omslag is een sprekend voorbeeld van *document design* waarbij vormgeving, typografie en bewegingstermen

⁷⁶ Otten, *Provo*, 141.

⁷⁷ Otten, *Provo*, 142.

⁷⁸ Raat, *NRC* (15 juni 1991).

samen één geheel vormden en aangaven wat de lezer kon verwachten. *Ontbijt op Bed* had een eigen, direct herkenbare vormgeving waarmee op artistieke wijze de ‘geschreven propaganda’ werd overgedragen.⁷⁹ Het gebruik van fonetisch geschreven Luuks-kernwoorden maakte van het omslag als het ware een samenvatting van waar Luuks voor stond. Op zowel de voor- als de achterzijde van het tijdschrift is ‘NAVO’ te lezen, achterop tevens ‘Von Kielman’.

Bij het openslaan van *Ontbijt op Bed* werd meteen duidelijk dat, voor Luuks, het spelen met en het creëren van beelden belangrijk was voor het overdragen van boodschappen. In deze specifieke editie werd de lezer begroet door de zeefdrukafbeelding van een militair die ‘En dan Von Kielmansegg’s advies: *Über Gräber vorwärts!*’ schreeuwt. Een tweede tekening liet een militair en een geestelijke zien die gemoeidelijk glimlachend zij aan zij staan. Voor Luuks, dat opereerde in de religieuze context van Limburg, was naast het (anti)militarisme de verhouding tot het katholicisme een nadrukkelijk punt van aandacht, meer dan in Amsterdam het geval was. Met felgekleurde vlakken, tekeningen, opvallende koppen en de verschillende formaten die de pagina’s hadden, vestigde *Ontbijt op Bed* de aandacht op het hoofdthema. Voor Luuks was het duidelijk: de bedoelingen van de NAVO hoefden niet in detail te worden gekend om je ertegen te verzetten. Na een korte uitleg die bepaald niet in het voordeel was van de NAVO schakelde het blad over op meer ‘praktische’ taal. Soldaten waren diegenen die geprovoceerd moesten worden. Zij maakten oorlog immers zo normaal dat het volk er niet meer tegen protesteerde. *Ontbijt op Bed* bood dan ook richtlijnen aan voor onder meer het

provoceren van soldaten. Het ging hierbij om een artikel met concreet toepasbare ideeën, dat vanwege de stijl ervan erg doet denken aan de handleiding ‘De praktische anarchist’ die de Amsterdammers in *Provo* 1 plaatsten, samen met een rotje dat opriep tot het uitvoeren van een performance.⁸⁰ Van Duijn zei dat het klap-pertje werd toegevoegd om duidelijk te maken dat de brochure als curieus en humoristisch moest worden opgevat.⁸¹ Wordt de humor van een ludieke actie niet ingezien, dan wordt deze uit zijn context gerukt en door de politie als serieuze anarchistische dreiging gezien. *Provo* was meer dan alleen lezen: het stimuleerde ook lezersparticipatie door op te roepen tot een performance en vergrootte daarmee de kracht van haar boodschap. *Ontbijt op Bed* zette misschien nog wel meer in op humor en lezersparticipatie met allerlei ludieke initiatieven. Naast humor en participatie pasten zowel *Provo* als Luuks Tweede Wereldoorlog-retoriek toe, waar ook Von Kielmansegg zich goed voor leende. In *Ontbijt op Bed* 8 schreef Luuks:

‘Generaal von Kielmansegg zei tijdens de persconferentie dat hij de warning van *Ontbijt op Bed* niet kon lezen (hij leest geen Nederlands). Daarmee was voor hem de kous af. Hij vroeg niet of de tekst voor hem vertaald zou worden. Nu kan hij ook hierover zeggen dat hij het niet geweusst heeft wat er precies gebeurde.’⁸²

Met deze woorden verwees Luuks naar ‘*Wir haben es nicht gewußt*’, een uitspraak die na de Tweede Wereldoorlog frequent werd gebruikt om de houding van de Duitse bevolking ten opzichte van de Holocaust te duiden.

79 Spitzmüller, ‘Typography and Text Design’, 260.

80 ‘De praktische anarchist’ inclusief provo-voorwoord en provo-nawoord, *Provo* 1, 9-17 en 20-21.

Het bijschrift daarbij was: ‘Om de lezer meteen wat in de stemming te brengen bieden wij hem hierbij een kleine ontploffer aan. Leg deze bladzij van *Provo* op een harde ondergrond, sla vervolgens met een hard voorwerp de ontploffer op de kop. De knal en de geur alleen al zullen voldoende zijn een onverhoopte bourgeois-lezer tot een overtuigd anarchisties terrorist te maken.’ *Provo* 1, 21.

81 Van Duijn, *Het witte gevaar*, 26.

82 Auteur onbekend, *Ontbijt op Bed* 8 (december 1966/januari 1967), geen paginanummer.

Deze woorden suggereerden dat men wel wist wat er gebeurde was in de oorlogsjaren, maar dat men daar ook doelbewust van wegkeek. *Ontbijt op Bed* gebruikte tijdens een happening van Luuks deze beladen zin als een zogenaamd excuus van de generaal voor zijn onwetendheid. Humor moet begrepen worden om een effectief protestmiddel te kunnen zijn. Aangezien Nederlanders destijds bekend waren met de bewuste uitdrukking uit het recente oorlogsverleden, kan de retoriek van Luuks hebben bijgedragen aan een anti-NAVO gevoel. *Ontbijt op Bed* laat zien dat Luuks op het gebied van retoriek en anti-Duits sentiment aansluiting vond bij Provo. Er lijkt sprake te zijn geweest van een gedeelde voorliefde voor woordspelingen. Zo noemden de Luuks-leden de bevelhebber in editie 10 spottend 'Generaal van Kievietsei'.⁸³

De komst van Von Kielmansegg in Limburg ontging de Provo's niet en bracht de Amsterdammers veelvuldig in contact met het 'Limburgse provotariaat'. Het schrikbeeld van Amerikaanse troepen die onder leiding van een Duitse generaal het land binnentrokken, sloeg over naar de hoofdstad.⁸⁴ In *Provo 11* werd een spotprent opgenomen als een teken van solidariteit.⁸⁵ De afbeelding toonde Von Kielmansegg die met een tevreden blik aan zijn bureau zit. Achter hem prijkt een poster waarop 'met Duitsland in den strijd voor Europa' staat. Over een swastika is het NAVO-logo geprikt, maar het hakenkruis wordt niet geheel bedekt. Het wantrouwen jegens Duitsland werd zo op een visuele manier gearticuleerd. Volgens Provo ging achter de NAVO-façade van Von Kielmansegg een nazi-mentaliteit schuil. In de allerlaatste *Provo*-editie (maart 1967) bracht *Provo* nogmaals een hommage aan de Maastrichtse 'medestrijders' door Von Kielmansegg in een bed met een 'ontbijt op

Willem, Spotprent, *Provo 11*, 15 augustus 1966, p. 25, papier en drukinkt, 29,5 x 10,5 cm, NG-2015-17-3-34, Rijksmuseum, Amsterdam.

83 Auteur onbekend, *Ontbijt op Bed* 10, 2.

84 Otten, *Provo*, 142.

85 *Provo 11* (15 augustus 1966), 25.

bed' van botten af te beelden.⁸⁶ Het briefje met 'Polen' en 'afz. Kaminsky' onder de botresten verwijst naar zijn oorlogsverleden. In het standpunt tegen de generaal werd opnieuw een visueel Tweede Wereldoorlog-repertoire zichtbaar. De komst van de NAVO zou voor Luuks ook een belangrijk thema voor happenings en instant-art worden, waarbij dezelfde boodschap op theaterlijke wijze vorm kreeg.

2.5. New Amsterdam en New Maastricht

Provo en Luuks deelden naast anti-gevoelens een hevige verlangen naar een betere wereld, met enerzijds nadruk op het aanpakken van lucht- en milieuvuiling en anderzijds veel aandacht voor het creëren van optimale omstandigheden voor de ontwikkeling van creativiteit. Daarbij baseerden beide bewegingen zich, elk op eigen wijze, op het utopische project *New Babylon* van kunstenaar Constant Nieuwenhuys (1920-2005).⁸⁷ Hierdoor gingen ideaalbeelden van een creatieve, vrije wereld hand in hand met tastbare plannen ter verbetering van het milieu en het stadsleven. De tijdschriften van Provo en Luuks fungeerden als plekken om te reflecteren op abstracte thema's, maar werden ook gebruikt om Amsterdamse en Maastrichtse Witte Plannen te lanceren. Dit waren meer of minder uitgewerkte voorname met een ludieke inslag die gingen over een door Provo of Luuks belangrijk geacht probleem met betrekking tot milieu, emancipatie, stedelijke inrichting of privébezit.

In de voorstellingswereld van Nieuwenhuys zou New Babylon een stad worden zonder vormen van autoriteit. Geautomatiseerde arbeid zou zorgen voor oneindig veel vrije tijd en dus voor ruimte om te creëren, te spelen en liefde in vrijheid te ervaren. New Babylon moest een plaats zijn waar de homo ludens (spelende mens, een concept dat historicus Johan Huizinga in 1938 uitwerkte in zijn gelijknamige studie) volledig tot bloei zou komen.⁸⁸ De interesse in deze imaginaire stad van de toekomst was merkbaar bij zowel Roel van Duijn (Provo) als de leden van Artishock en later Luuks.⁸⁹ In juli 1965 vond in Maastricht een tentoonstelling over New Babylon plaats, waarbij Artishock het bulletin *De New Babylon* uitgaf.⁹⁰ In Amsterdam leverde Nieuwenhuys hoogstpersoonlijk tekstuele bijdragen aan *Provo*. In de edities 4 en 9 reflecteerde hij op de rol die Provo speelde in zijn kunstproject.⁹¹

Een kunstenaar, een protestbeweging en een activistisch kunstcollectief – allemaal hadden ze een vergelijkbare veranderingsdrang. De manieren waarop die werd geuit, verschilden echter van elkaar. De toe-eigening van het New Babylon-concept door de Provo's laat de sterke invloed zien van een kunstenaar op een protestbeweging. Provo politiseerde in feite een kunstconcept.⁹² Kunst werd ingezet, zowel in taal, beeld als performance, om een Provoboederschap te creëren, te versterken en over te dragen. De beweging zocht aansluiting bij de kunstscene, terwijl Nieuwenhuys zich actief verhiel tot het activisme en Provo's aanspoorde hun idealen

86 *Provo* 15 (maart 1967), 14.

87 Constant Nieuwenhuys, 'II De new babyloen' en 'III De newbabyloense cultuur', in: *New Babylon. Een ontwerp voor een cultuur* (Nederlandse bewerking door de auteur, 1965). RKD - Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis Den Haag, Archief Constant, inv.nr. 414b.

88 Zie *Provo* 4 en 9 en *Ontbijt op Bed* 4 en 6; Constant, 'II De new babyloen' en 'III De newbabyloense cultuur', in: *New Babylon. Een ontwerp voor een cultuur*.

89 Pas, *Imaazje!*, 252.

90 Pas, *Imaazje!*, 253.

91 *Provo* 4, 2-11; *Provo* 9 (12 mei 1966), 2-6.

92 Dit sluit aan bij de door Piet de Rooy geconstateerde politisering van de samenleving. Zie daarvoor: De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 247.

te verwerkelijken: ‘Het provocisme zie ik juist als een geboortestuijp van de aanstaande kollektieve creativiteit.’⁹³ ‘Ik geloof juist dat de provoos de uiteindelijke winnaar zullen zijn. Jullie zijn de eerste lichting van een enorm, toekomstig wereldprovotariaat. Jullie spelen het spel dat in New Babylon op groter schaal en op hoger nivo gespeeld zal worden.’⁹⁴

De makers van *Ontbijt op Bed* lieten zich op een meer ludieke manier beïnvloeden door New Babylon. Het project van Nieuwenhuys werd in Maastricht minder gepolitiseerd dan in Amsterdam en diende in de Maasstad vooral als een inspiratiebron van kunstpraktijken, die tevens vaak gestoeld waren op utopische idealen.

Hoe eigenden Provo en Luuks zich New Babylon concreet toe? In *Provo 9* werd New Babylon geconcretiseerd in New Amsterdam, in een tijd dat Provo meedeed aan de gemeenteraadsverkiezingen. Dit betreden van het traditionele politieke veld betekende ook een duidelijker Provo-programma. De groep bedacht een Witte Woningenplan (oplossen woningnood), een Witte Fietsenplan (minder autoverkeer) en een Witte Schoorstenenplan (tegengaan luchtvervuiling).⁹⁵ Over de toekomstige creatieve, vrije wereld schreef *Provo*: ‘Constant heeft met zijn New Babylon een richting aangewezen naar het volledig gautomateerde en gedemocratiseerde welvaartsland, waarin een cultuur van kollektieve creativiteit verwezenlijkt is’.⁹⁶ De New Babylon-boodschap werd in *Provo* met name door middel van woorden gecommuniceerd, af en toe vergezeld van fotomateriaal.

Ontbijt op Bed gaf de nieuwe stad heel anders weer, maar maakte wel direct helder dat Nieuwenhuys het eerste zaadje had geplant:

‘Dit nummer gaat over de stad van de toekomst. Neem er een kijkje in. C.N. legt de eerste steen. Hij is een vermaarde voetganger’.⁹⁷ In *Ontbijt op Bed* waren fotocollages te zien. Daarnaast was het woord ‘voetganger’ van groot belang. *Ontbijt op Bed 4* was, zoals de omslag verduidelijkte, gemaakt voor voetgangers. Voeten dienden als metonymie voor de mens van de nieuwe stad, die niet gehinderd door verkeer wilde leven. Zo bezien was de voet hét protestmiddel tegen de ‘auto-autoriteit’. In visueel opzicht werd dit benadrukt door midden in een artikel een voet te plaatsen, waarbij de omlijnningen van de verschillende onderdelen waren getekend met woorden. De auto was ‘mijn grote alles verpletterende schoen’.⁹⁸ Door in zowel beeld als taal te spelen met het woord ‘voet’ sloot *Ontbijt op Bed* in vergelijking met *Provo* op een minder directe, maar ook op een humoristischere en wellicht meer aansprekende wijze aan bij het gedachtegoed van New Babylon.

Een ander ludieke uitwerking door Luuks was het ‘voetgangersspel’ dat onderlinge communicatie en ontmoetingen moest stimuleren met de straat als belangrijkste speelveld. Het spel stond voor de kernwaarden van New Babylon en legde de basis voor een communicatieve performance die door lezers op ieder moment kon worden uitgevoerd. Het actief betrekken van de lezer kon het gevoel versterken dat deze daadwerkelijk onderdeel uitmaakte van Luuks. De leden van Luuks verzonnen daarnaast plannen die gelijkenissen vertoonden met de Witte Plannen van Provo, waarmee ze eenzelfde afkeer van de ‘auto-autoriteit’ en een vergelijkbare interesse in

93 Constant Nieuwenhuys, *Provo 4*, 8.

94 Constant Nieuwenhuys, *Provo 4*, 11.

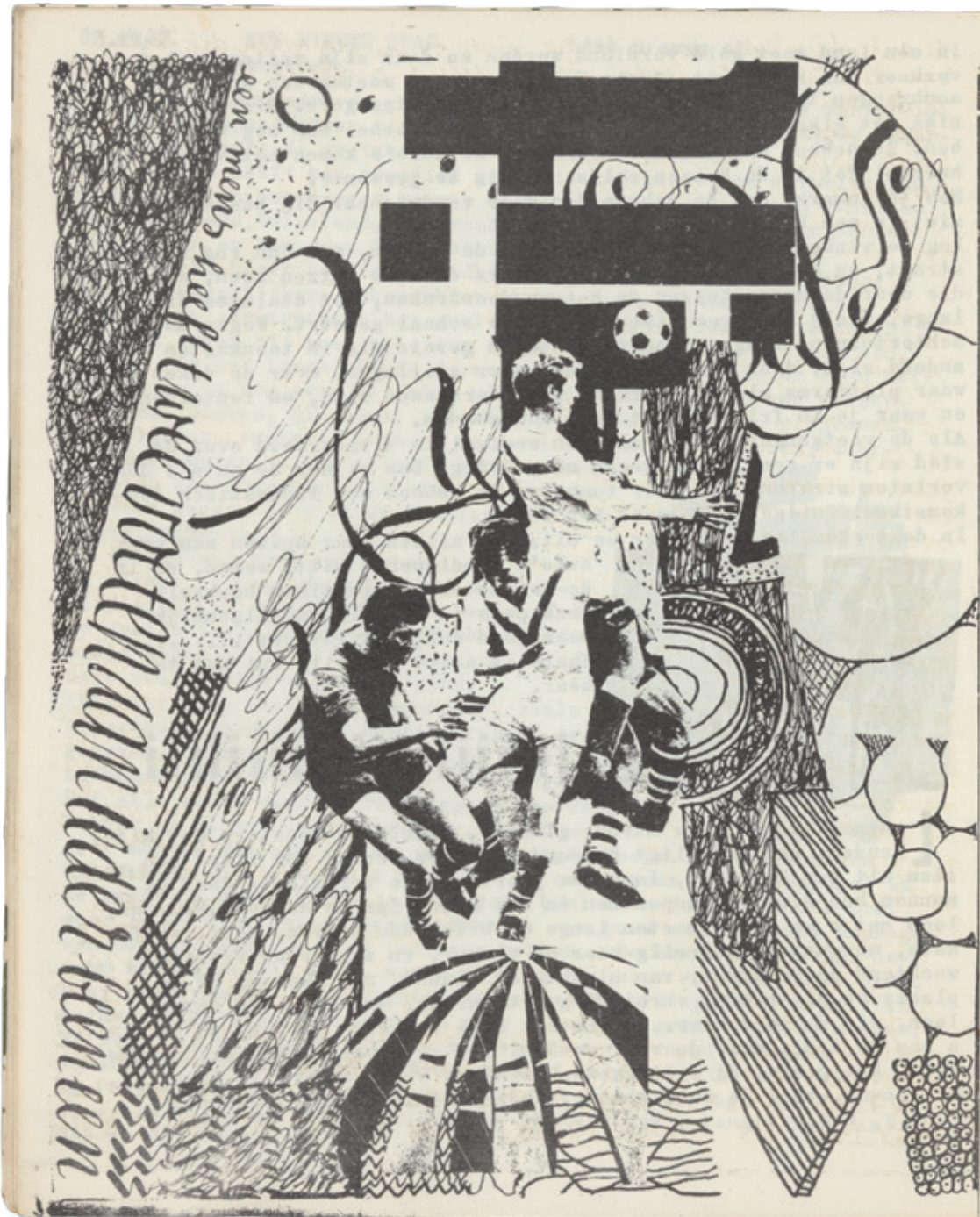
95 Martijn, *Provo 9*, 18.

96 Roel van Duijn, *Provo 7* (25 februari 1966), 25.

97 Auteur onbekend, *Ontbijt op Bed 4*, geen paginanummer.

98 Auteur onbekend, *Ontbijt op Bed 4*, geen paginanummer.

Kees Graaf, Ger Brouwer en Hans Mol (Luuks Laboratorium), Artikel over de auto in *Ontbijt op Bed 4*, 1966, papier, 21 x 16.7 cm, NG-2014-18-2, Rijksmuseum, Amsterdam.

stedelijke inrichting lieten zien. In editie 6 werd het Zebrastratenplan gelanceerd, in reactie op het al dan niet opheffen van een zebrapad op het Vrijthof. Luuks wilde het leven van de automobilisten zo zuur mogelijk maken, om deze uiteindelijk op ludieke wijze uit de stad te verdrijven.⁹⁹

‘Alle kankerverwekkende, lawaaimakende en de voetganger naar het leven staande motorvoertuigen moeten in de city zoveel mogelijk obstakels op hun weg vinden; dan blijven ze er snel genoeg weg. Zebrapaden zijn van die obstakels. OOB doet het voorstel om alle straten van de binnenstad over hun volle lengte met zwart-witte zebrastrepen te beschilderen, als teken dat de voetgangers overal voorrang hebben en de automobilist blij mag zijn als hij, elke voetganger netjes voorrang gevend, nog in het centrum mag komen.’¹⁰⁰

Bovendien pleitten ze voor openbaar vervoer in de binnenstad. Deze concretere plannen zouden sceptici een reden kunnen geven om de groepen serieuzer te nemen, al schreef rechtsfilosoof J.F. Glastra van Loon in 1967 dat het niet duidelijk werd waar Provo voor stond. De bom, luchtverontreiniging, de Vietnamoorlog en het aftakelen van de stadscentra: er was volgens Glastra van Loon geen lijn in te bespeuren, behalve dat het aanleidingen tot protest waren waar veel mensen voor op de been waren te krijgen.¹⁰¹ Provo Bernhard de Vries bracht daar tegenin dat het Provo niet om

schijnvertoningen te doen was: het had wel degelijk concrete plannen die te realiseren waren.¹⁰² In bijna alle uitingen van Provo en Luuks, of deze nu werkelijk (politieke) verandering als doelstelling hadden of niet, was de straat de belangrijkste locatie. Deze moest worden behouden voor sociaal verkeer, spel en creatie. Het snelverkeer, symbool bij uitstek van het kapitalisme, bombardeerden de provocerende jongeren tot een van hun grootste vijanden.

3. Provo en Luuks: happenings

Beeld en (theater)spel waren voor Provo en Luuks geliefde uitingsvormen. Het kwam in deze bijdrage reeds aan bod: Provo was geen artistieke beweging, maar politiseerde bestaande kunstvormen als protestmiddel – door Righart werd dit een ‘bewuste esthetisering van politiek’ genoemd.¹⁰³ Luuks was in beginsel juist een kunstenaarscollectief en gebruikte haar kunst om aan te sporen tot navolging van het ‘Luukse’ leven. Luuks wilde nadrukkelijk niet op dezelfde manier als Provo bij de politiek betrokken raken. De Maastrichtse beweging wilde maatschappelijke machtsverhoudingen veranderen, het gezag aanpakken, zich tegen het culturele establishment keren en de samenleving wakker schudden – provoceren op een ‘lieve’ manier, via kunst.¹⁰⁴ Ondanks hun verschillen gingen zowel Provo als Luuks de straat op met hun happenings. Daarover gaat deze paragraaf. Voor Provo fungeerde de straat als het primaire speelveld van haar (politieke) protest. Voor Luuks, op zoek naar ‘kommunikaasie’, was dit de perfecte ontmoetingsplek.

99 Auteur onbekend, *Ontbijt op Bed 6*, geen paginanummer.

100 Auteur onbekend, *Ontbijt op Bed 6*, geen paginanummer.

101 Glastra van Loon, ‘Rebellen zonder doel?’, 207.

102 Bernhard de Vries, ‘Provo van binnenuit’ in F.E. Frenkel ed., *Provo: kanttekeningen bij een deelverschijnsel* (Amsterdam 1967) 19-31, aldaar 26.

103 Righart, *De wereldwijde jaren zestig*, 23.

104 Dickhaut, ‘Van Arcadië naar Nieuw Babylon’, 229-231.

3.1. What's happening?

De happening als protestmiddel

'Vorige week zaterdagavond tussen twaalf en één uur. Er gebeurde iets bij het Amsterdamse Lieverdje op het Spui. Er waren Provo's, er was politie, er was publiek. Onvermijdelijk viel het woord happening. De vraag dringt zich op: was dit wel een happening?'.¹⁰⁵ Deze woorden waren te lezen in de krant *Het Parool* op 14 augustus 1965. Het fenomeen happening maakte destijds een serieuze evolutie door: van de 'uitvinding' ervan door de Amerikaanse kunstenaar Allan Kaprow (1927-2006) in de jaren 1950 tot wijdverbreide politiekgeëngageerde provohappening, onder in meer Europa.¹⁰⁶ Was de happening in de Verenigde Staten onderdeel geworden van de elitekunst, in Europa ging het veel meer om een activistisch karakter aan 'de basis'. Jonge Europese kunstenaars gebruikten de happening om zich van de gevestigde orde af te keren en de 'brave burger' te choqueren – dat sprak de provo's vanzelfsprekend aan.¹⁰⁷

Het was in de sixties in Nederland niet vanzelfsprekend wat een happening was en wat niet. Zo kon een happening volgens schrijver Simon Vinkenoog (1928-2009) slechts éénmaal plaatsvinden, en dat je in feite alles een happening kan noemen – maar wat er op het Spui gebeurde, was het niet.¹⁰⁸ Vinkenoog was het

die in december 1962 in Amsterdam met zijn 'Open het graf' de eerste Nederlandse happening organiseerde. Niet veel later kwamen er in de hoofdstad de wekelijkse bijeenkomsten van anti-rookmagiër Robert Jasper Grootveld.¹⁰⁹ Vanaf juni 1964 tot de zomer van 1965 vonden iedere zaterdagavond bij het beeld 'Het Lieverdje' om twaalf uur drie kwartier lang 'exhibities' plaats. Dat waren korte 'semi-religieuze diensten' waarbij de politie niet massaal optrad.¹¹⁰ Een politieke betekenis viel er volgens cultuurwetenschapper Konrad Boehmer en studentenleider Ton Regtien niet of nauwelijks in te ontwaren. Dit veranderde vanaf de zomer van 1965, toen de sfeer grimmiger werd.¹¹¹

De volgelingen van Grootveld en van Roel van Duijn verenigden zich om de maatschappijkritiek van Provo samen verbeeldingsvoller te kunnen uiten.¹¹² Volgens Vinkenoog was dat nodig ook, want 'met gestencilde blaadjes alléén doe je niet veel meer'.¹¹³ Bovendien deelden al deze lieden bepaalde idealen: de opvattingen van Grootveld met betrekking tot verslaving, vervuiling en consumptie sloten aan bij Provo's ideeën over een nieuwe maatschappij.¹¹⁴ De versmelting van een kunstzinnig en een actievoerend publiek gaf een impuls aan het protest.¹¹⁵ Verder kon de jeugd volgens Provo Bernhard de Vries 'haar natuurlijke

105 Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam, Archief Provo, inv.nr. Doos 21 Map 1 Artistieke raakpunten met Provo (theater, film enz.), map met krantenknipsels uit Nederland. 1965-1967, Hans Smits, 'hap hap happening' in: *PS Het Parool* (zaterdag 14 augustus 1965).

106 Allan Kaprow, 'Preface to the expanded edition: On the Way to Un-Art', in: Allan Kaprow en Jeff Kelley eds., *Essays on the blurring of art and life* (Berkeley 2003) xxvii-xxix, aldaar xxvii.

107 Van der Lans, *De werkelijkheid buiten spel*, 104-106, 107.

108 Citaat van Simon Vinkenoog in: H. Smits, 'hap hap happening' in: *PS Het Parool* (zaterdag 14 augustus 1965).

109 Van der Lans, *De Werkelijkheid buiten spel*, 108.

110 Pas, *Provo!*, 56; Van Duijn, *Het witte gevaar*, 21; Roel van Duijn, *Provo. De geschiedenis van een provotarische beweging* (Amsterdam 1985) 84.

111 Boehmer en Regtien, 'Provo model of anekdote?', 15.

112 Pas, *Provo!*, 65.

113 Citaat van S. Vinkenoog in: H. Smits, 'hap hap happening' in: *PS Het Parool* (zaterdag 14 augustus 1965).

114 Van der Lans, *De werkelijkheid buiten spel*, 112.

115 Boehmer en Regtien, 'Provo model of anekdote?', 15.

agressiviteit' uitstekend uit in collectieve creativiteit.¹¹⁶ Daarmee sloot de happening naadloos aan een op New Babylon geïnspireerde toekomst. Eerst werd de happening als protestmiddel ingezet, daarna kon deze een 'creatie zonder nut' worden: 'De happenings van nu zijn niet alleen een voorloper van deze hopelijk komende kollektieve creativiteit, [...] Mobilisatie van het provotariaat en provocatie van de autoriteiten zijn de funksies ervan.'¹¹⁷

De happenings van Provo konden rekenen op uitgebreide aandacht in de media, die in de jaren 1960 niet zelden een conflictgeoriënteerde koers gingen varen. Dit leidde tot de politisering van een kunstvorm, al was de Europese happening in de kern al activistisch van aard.¹¹⁸ Werden de bijeenkomsten aanvankelijk als onschuldig beschouwd, de toenemende betrokkenheid van jongeren bracht een groeiende politieke betekenis teweeg. Harde interventies van de politie en daaropvolgende rellen gaven het fenomeen happening een hele andere lading: de artistieke, eenmalige, grotendeels geïmproviseerde voorstelling was een Provo-fenomeen geworden.¹¹⁹ Van Duijn gaf in 1967 aan dat hij de toenemende bemoeienis van de politie niet begreep, omdat Provo-bijeenkomsten weinig verschilden van eerdere happenings.¹²⁰ Bij de happenings van Provo ontstond een actie-reactie-tegenreactie, waarbij het optreden van Provo en de politie kan worden gezien als een vorm van theater. Het spel tussen beide past qua opzet binnen het principe 'theater van angst', waarmee historica Beatrice de Graaf de relatie tussen terroristen en ter-

reurbestrijding omschrijft.¹²¹ Hierbij wordt het zaaien van angst gevoed door de bestrijding ervan. Provo provoceerde (actie), de politie taxeerde dit als een bedreiging en greep stevig in (reactie), waarna Provo het hardhandige ingrijpen kon gebruiken als een legitimatie van haar anti-politieprotest en nieuwe aanhangers kon werven (tegenreactie). De hevige reactie van de autoriteiten wortelde volgens Provo in een onbegrip van kunst:

'In de manier waarop Provo actie voert voor belangen die eigenlijk iedereen ter harte gaan, zit een element van speelsheid, van satire. En overdrijving. Tegenover deze vormgeving staat de zittende overheid zo vreemd dat hij er kwaadaardig van wordt.'¹²²

De happenings gingen gelden als gevaarlijk, terwijl de politieke boodschap in telkens wisselende intensiteit aanwezig was. Sommige bijeenkomsten hadden een duidelijk thema, zoals de happening van 28 juli 1965 rondom het Witte Fietsenplan, maar de meeste waren primair een politieke manifestatie tegen de autoriteiten, in welke hoedanigheid dan ook. Het spel van actie-reactie-tegenreactie was voor Provo een machtig publiciteitsmiddel. De strijd met de politie zorgde ervoor dat Provo haar 'slachtofferschap' naar buiten kon brengen om de publiciteit te vergroten. Haar impopulariteit vergrootte de politie volgens Van Duijn zelf: hoe harder ze ingreep, hoe meer de happenings opstanden werden.¹²³ Het ideaal van de happening als collectieve creativiteit was naar

116 De Vries, 'Provo van binnenuit', 28.

117 Roel van Duijn, *Provo* 7, 26.

118 Pas, *Provo!*, 65; Van der Lans, *De werkelijkheid buiten spel*, 112.

119 De Rooy, *Republiek der Rivaliteiten*, 242; Mamadouh, *De stad in eigen hand*, 64.

120 Van Duijn, *Het witte gevaar*, 83.

121 Beatrice de Graaf, *Theater van de angst. De strijd tegen terrorisme in Nederland, Duitsland, Italië en Amerika* (Amsterdam 2010); Bleich Anet, 'Theater van de angst. De zegeningen der soetheit', *de Volkskrant* (19 maart 2010), <https://www.volkskrant.nl/cultuur-media/theater-van-de-angst-b6386907?referer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F> (geraadpleegd 31 mei 2019).

122 Duco van Weerlee, *Provo* 8 (14 april 1966) 8.

123 Van Duijn, *Provo*, 51.

de achtergrond geschoven: het was een strijd tussen regels en vrijheid geworden, uitgevochten in de vorm van een happening, met het Lieverdje als vrijplaats.¹²⁴

3.2. Happenings rondom 'de Geis'

'Een happening is een gebeurtenis die soms een demonstrerend karakter heeft. Echt maar soms. Daar zijn veel mensen bang van. Zij weten niet waar ze aan toe zijn.'¹²⁵ 'Er verscheen een nummer over de happening. Het nieuwe lichaam vraagt om nieuwe bewegingen. [...] Happenings zijn ook prototiepen van nieuwe vormen van omgang tussen mensen.'¹²⁶

In Maastricht vonden jongeren in het beeld 'De Mestreechter Geis' een equivalent van het Amsterdamse 'lieverdje'. Niet Luuks maar Lynx – de meer orthodoxe provogroep volgens Van Duijn – organiseerde de evenementen.¹²⁷ Vanaf september 1965 begonnen bij 'de Geis' bijeenkomsten die volgens historicus Niek Pas eerst een flauwe kopie zijn geweest van wat er daarvoor in Amsterdam was gebeurd. Begin 1966 kreeg de beweging echter meer kracht en voerden de jongeren met pamfletten actie voor een toename van uitgaansmogelijkheden en vrije dansgelegenheden.¹²⁸ De sociale conventies in Maastricht, geschreven en ongeschreven, waren destijds streng. Het moraliserende katholieke geloof was er nadrukkelijk aanwezig en de oudere generaties hielden een oogje in het zeil.

Het is begrijpelijk dat de situatie in Maastricht niet overeenkwam met die in

Amsterdam, aangezien beide steden in menig opzicht wezenlijk van elkaar verschilden. Belangrijke Limburgse dagbladen berichtten niet over de eerste Geis-happenings. De hoofdredactie van het *Limburgs Dagblad* gaf aan dat de situatie in Amsterdam als kwajongensstreek was begonnen, maar dat door inmenging en aanmoediging van de pers een echte gezagscrisis was ontstaan. Die situatie moest in het zuiden worden voorkomen.¹²⁹ Uiteindelijk zou de 'dancingkwestie' momentum krijgen, vooral na een grotere happening tijdens Koninginnedag 1966, waarbij rellen en arrestaties plaatsvonden. Dit was voor de Limburgse media een keerpunt. Vanaf nu zou er ook over 'Maastricht' worden bericht. De ontwikkelingen doen sterk denken aan hoe de happenings en het politie-ingrijpen in de hoofdstad zijn ontspoord in augustus 1965.¹³⁰ Bovendien zijn er parallellen geweest met betrekking tot de, als het aan de organisatoren lag althans, onvoorziene en meestal ongewenste belangstelling van jongeren voor hun wekelijkse bijeenkomsten. Net als in Amsterdam kwam de gehele beweging in Maastricht in een kwaad daglicht te staan door anarchistisch tiernegeweld. Het vreedzame karakter van het activisme ging compleet voorbij aan veelrellende jongeren die niet bij de Provo-beweging waren aangesloten.¹³¹

Ook al ontwikkelde de situatie in Maastricht zich steeds meer naar hoofdstedelijk voorbeeld, toch zou de politisering van de Amsterdamse happenings en de daaropvolgende conflicten

124 Van der Lans, *De werkelijkheid buiten spel*, 113.

125 Auteur onbekend, *Ontbijt op Bed 3* (het Happening-nummer), geen paginanummer.

126 IISG Amsterdam, Collectie Ontbijt op bed (Maastricht), inv.nr. Doos 01 Map 1 Diversen Hans Mol, map met diversen, fotokopieën, krantenknipsels, pamfletten, tijdschriften, publicaties uit Nederland. 1960-1991, Tekst, uitgesproken als onderdeel van de opening van de expositie: 'Prototiepen van Ger Brouwer en Hans Mol', in Galerij Karkant te Hassel op 19 augustus 1966.

127 Van Duijn, *Het witte gevaar*, 214.

128 Pas, *Imaazejel*, 241.

129 'Happening', *Limburgs Dagblad* (23 april 1966). Persoonlijke collectie Hans Mol, via: Pas, *Imaazejel*, 242. In *Provo 3* (22 september 1965) werd bericht over de situatie in Maastricht: 'Maastricht. Een provo provokeerde het beeld van "Der Geis". Een politie-commissaris gaf als commentaar: "We zijn hier niet in Amsterdam."'

130 Pas, *Imaazejel*, 242.

131 Dickhaut, 'Van Arcadië naar Nieuw Babylon', 231, 233.

een stuk verder gaan. Luuks-lid Hans Mol heeft in dat licht aangegeven dat er in Maastricht meer sprake was van krachtmetingen tussen jeugd en politie dan van daadwerkelijke rellen. Het doel van de bijeenkomsten was de autoriteiten te kijk te zetten, veel meer dan ze echt aan te vallen.¹³²

3.3. De NAVO-warning

Ook rondom de persconferentie van generaal Johann Adolf Graf von Kielmansegg in januari 1967 was het onrustig. Op straat protesteerde een internationaal 'provotariaat', bij de conferentie zelf voerde, zoals hierboven reeds aan de orde is gekomen, Hans Mol namens Luuks een happening op.

Op het Provokonsilie dat in november 1966 in Borgharen had plaatsgevonden, was besloten tot een 'warm onthaal' van de bevelhebber van Duitse komaf: Provo's uit Amsterdam, Den Haag en België beloofden hun steun.¹³³ Op de bewuste dag waren het voornamelijk Amsterdamse studenten van de vereniging Perikles die pamfletten uitdeelden waarop teksten als 'Moordenaar in Polen' en 'Geen Nazi's in Nederland' stonden. Op hun spandoeken viel 'Van K. tot Nazi tot Navo' en 'K., heim ins Reich' te lezen. Van een meer theatraal optreden was sprake toen jongeren 'Von Kielmansegg Nazi' scandeerden en daarbij rode zakdoeken met hakenkruizen voor hun gezicht hielden, alsof hun neuzen bloedden.¹³⁴ De Provo's speelden hiermee op ludieke, verbeeldingsvolle wijze in op de eerder in deze bijdrage al genoemde, beladen uitdrukking 'Wir haben es nicht gewußt'. Op die manier lieten de Provo's een vorm van symbolisme – betekenissen die door anderen geïnterpreteerd kunnen worden – zien, wat volgens historicus Simon Gunn een van de basiscriteria van een performance is.

Ontbijt op Bed, Warning, zeefdruk, januari 1967, 70 x 24.9 cm, NG-2013-1-6, Rijksmuseum, Amsterdam.

¹³² Raat, *NRC* (15 juni 1991).

¹³³ Raat, *NRC* (15 juni 1991); Otten, *Provo*, 145.

¹³⁴ Relletjes rond Afcen-werkbezoek: zeven arrestaties. Provo-“warning” voor Graf von Kielmansegg’, *Limburgs Dagblad* (woensdag 18 januari 1967) 49^e jaargang no. 15, voorpagina.

Symboliek die raakte aan de Tweede Wereldoorlog werd nu ook in theaterspel ingezet om de anti-Duitse boodschap van de beweging uit te dragen.¹³⁵

Ook in Limburg had de min of meer traditionele manier van demonstreren in de jaren 1960 aan effectiviteit ingeboet. Daarom zochten provocerende bewegingen naar andere opties om het gezag te ondermijnen of in ieder geval in twijfel te trekken. Hans Mol, die ook wel als frontman van Luuks wordt gezien, was sluw genoeg om zich strak in pak en met een oude perskaart op zak te mengen onder de verslaggevers tijdens de NAVO-persconferentie over de komst van generaal Von Kielmansegg.¹³⁶ De locatie werd tot het allerlaatste moment geheimgehouden, maar journalist Kees Slager ontving de informatie en wist Mol tijdig te tippen. Toen er gelegenheid kwam om vragen te stellen, vroeg Mol of de generaal de pamfletten in de stad had gezien. Het Luukslaboratorium had een handgeschreven WARNING-pamflet opgesteld met als openingsvraag 'Bent u ook geïnteresseerd in mensen en hun bezigheden?'. Vervolgens werd het als discutabel gepresenteerde verleden van de generaal uiteengezet. Mol zou zich daarover later laten ontvallen: 'De generaal zei nee en toen heb ik hem er een overhandigd. Het was heel vreemd, er gebeurde helemaal niets. Pas toen ik weer op mijn plaats zat kwamen er vijf of zes officieren naar me toe. Ze wilden ook zo'n pamflet'.¹³⁷ Het *Limburgs Dagblad* noemde de aanbieding van het pamflet 'de clou van de nogal woelige provocaties in de binnenstad'.¹³⁸ In de televisieserie

'Ondersteboven: Nederland in de jaren zestig' (2016) herinnerde Slager zich dat het pamflet heeft geleid tot de nodige paniek, ja zelfs tot het stopzetten van de persconferentie. Dit laatste was volgens hem geen slimme zet, want juist daardoor wilden journalisten eigenlijk alleen nog maar van Mol weten wat er nu op dat pamflet stond, waardoor de inhoud breed in het nieuws werd uitgemeten. Op de vraag of dat kunst was, antwoordde Slager: 'Ik vind dat zeker kunst. Ja, dat heb ik in elk geval als kunst ervaren'.¹³⁹

Historicus Niek Pas noemde de actie een provocatie in optima forma. Mol had volgens hem ter plekke en kortstondig een situatie gecreëerd die een ontwrichtende uitwerking had, met als doel Von Kielmansegg te 'ontmaskeren'.¹⁴⁰ Zijn voornaamste strijdmiddel was het aanmeten van een passend 'imaazje' (opgaan in de massa) geweest, om vervolgens tijdens een officiële vragengelegenheid met een onverwachte vraag te provoceren. In *Ontbijt op Bed* stond over de happening: 'De happening heeft een magische kracht. Zij maakt het moment tot een moment bij uitstek'.¹⁴¹ Toch was de actie van Mol in de optiek van Pas geen happening maar een uiting van *instant art*. Hoewel de actie in principe gevangen zou kunnen worden in de term happening (een min of meer spontane actie, waarbij er interactie is tussen publiek en 'kunstenaar'), is *instant art* hierop nog beter van toepassing, aldus Pas: met slechts één vraag, in één ogenblik, wist Mol zijn aanwezigheid om te vormen tot een performance.

135 Simon Gunn, 'Analysing Behaviour as Performance', in: Simon Gunn en Lucy Faire eds., *Research Methods for History* (Edinburgh 2012) 210-225, aldaar 218.

136 Pas, *Imaazje!*, 261; Raat, *NRC* (15 juni 1991); *Limburgs Dagblad* (woensdag 18 januari 1967).

137 Citaat van Hans Mol uit: Raat, *NRC* (15 juni 1991).

138 *Limburgs Dagblad* (woensdag 18 januari 1967).

139 Aflevering 7: 'This Strange Effect', *Ondersteboven: Nederland in de jaren zestig*. Vanaf 19:00 minuut vertelt Slager over de persconferentie.

140 Pas, *Imaazje!*, 261.

141 Auteur onbekend, *Ontbijt op Bed* 3 (het Happening-nummer), geen paginanummer.

4. Provo en Luuks: vormgeving

Provo en Luuks gebruikten beide pamfletten, spandoeken en warnings om hun boodschappen van vernieuwing over te brengen. Dit waren, gezien de lage kosten ervan en de mogelijkheid die ze boden om politieke statements in esthetisch aantrekkelijke vormen te gieten, in principe efficiënte communicatievormen voor protestgroepen.¹⁴² De grafische uitingen van Luuks waren net als *Ontbijt op Bed*, het tijdschrift van de beweging, bedoeld om op een vrolijke manier te worden gelezen. De ideale, Luukse wereld zou leiden tot een samenleving zonder autoriteit en kapitalistische structuren een plek waar creativiteit en communicatie volop konden bloeien. Dit alles had weliswaar veel weg van het ideaalbeeld van Provo, maar de leden van Luuks richtten zich bij het propageren ervan, anders dan Provo, nauwelijks op het creëren van een duidelijk wij-versus-zij-gevoel. Ook waren zij niet uit op een rechtstreeks conflict met het gezag – met uitzondering misschien van Von Kielmansegg. Of, zoals de leden van Luuks het zelf uitdrukten: ‘Luuks is een mentaliteit, een kleur, een vorm, een groeiend begrip’.¹⁴³ Over zulke kleuren en vormen, kortom over de vormgeving van vernieuwing, gaat deze laatste paragraaf.

4.1. Provocerende pamfletten

Provo en Luuks zijn ook in het verleden vaak tegen elkaar afgezet: het strijdlustige Provo versus het ‘lieverevolutionaire’ Luuks. De Limburgse ‘medestrijders’ zouden er bijvoorbeeld volgens Roel van Duijn vanuit zijn gegaan dat een te harde provocatie in het zuiden een hevige tegenreactie zou oproepen, die alle aarzelende linkse pogingen zou verstommen.¹⁴⁴

Hoe dergelijke, meer ideologische verschillen hebben doorgeklonken in de grafische expressie van Provo en Luuks wordt inzichtelijk wanneer *Provokatie* nr. 2 uit juli 1965 (Provo) wordt vergeleken met een uitgave van *Ontbijt op Bed* uit 1966 (Luuks). In deze uitgave wisselden flarden tekst elkaar af met typische Luukse vormgeving. In tekst zette Luuks de filosofie van de groep uiteen, met een nadruk op creativiteit en communicatie. Dat werd gecombineerd met het appello logo van Provo, Luukse termen zoals ‘Whamm’ of ‘Luuks’ en karakteristieke kleuren en vormen. ‘SPEES’ loopt door in de verschillende vlakken van de uitgave. Met deze term verwees Luuks naar de toekomst, de tijd van de homo ludens. Posters zijn communicatieve middelen die individuen en groepen kunnen mobiliseren door op snelle en visuele wijze een verhaal te vertellen.¹⁴⁵ De poster van *Ontbijt op Bed* deelde complexere wereldbeelden door middel van Luukse termen en een opvallende vormgeving (*document design*).

Provo deed iets vergelijkbaars, maar met een fundamenteel andere esthetiek. Waar Luuks zich primair vastklampte aan kleur en speelse vormgeving, waren de pamfletten van Provo – net als het gelijknamige tijdschrift – zwart-wit en ook anderszins sober uitgevoerd. Opvallend is dat in de eerste pamfletten van de Amsterdamse beweging fotografie een grotere rol speelde dan in het eigen *Provo* of in de uitingen van Luuks. *Provokatie* nr. 2, waarin Claus van Amsberg als persona non grata de hoofdrol speelt, nog uitgegeven vóór de eerste editie van het Provo-tijdschrift, is daarvan een sprekend voorbeeld. Provo speelde met het format van een vermissingsformulier om een warning af te geven: pas op voor Claus, maar ook voor de afbraak

142 Sascha Demarmels, ‘Posters and Placards’, in: Kathrin Fahlenbrach, Martin Klimke en Joachim Scharloth eds., *Protest Cultures. A Companion* (New York 2016) 233-242, aldaar 235-236.

143 IISG Amsterdam, Archief Provo, inv.nr. Doos 34 Map 06 *Ontbijt op Bed*, map met tijdschriften uit Nederland. 1966-1967, *Uitgave Luuks/Ontbijt op Bed* (1966).

144 Van Duijn, *Het witte gevaar*, 214.

145 Reed, ‘Protest as Artistic Expression’, 83.

Provo, *Provokatie nr. 2*, gestencilde pamflet (inkt op papier), 25 juni 1965, Archief Provo 1.1 Pamfletten Provo-beweging: 1 - 5, map met pamfletten uit Nederland, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam.

van de democratie. Foto's worden vaak affectief beleefd en zijn daarom uitermate geschikt om de aandacht, de emoties, de houding of het gedrag van de toeschouwers te leiden.¹⁴⁶ De foto van Claus gaf letterlijk een gezicht aan het republicanisme. Zijn persoon gold in woord en beeld als metonymie. Provo zette hem in als *pars pro toto* voor het hele koningshuis.

4.2. Provocerende pakken

Kunst en politiek raakten in de jaren 1960 innig met elkaar verweven. Politieke boodschappen werden geuit via kunstzinnig protest; toekomst-idealen inspireerden op hun beurt kunstzinnige creatie. Provo maakte dankbaar gebruik van artistieke tijdgenoten, waar Luuks zelf experimenteerde en prototypen ontwikkelde in haar

'laboratorium' om een nieuwe wereld vorm te geven. Provo putte voornamelijk uit werk van *movement supportive* kunstenaars zoals Bernard Willem Holtrop of Robert Jasper Grootveld. Bij Luuks was eerder sprake van *movement-based* protestkunst die ontstond binnen de beweging.¹⁴⁷ Luuks-protagonist Iris de Leeuw zelf omschreef de beweging als een groep kunstenaars die anti-consumptie was en in allerlei facetten van de samenleving ingreep om communicatie tot stand te brengen. Luukse kunst ging lijnrecht in tegen traditionele opvattingen: échte kunst was voor de leden van Luuks non-objectkunst, geen kunst van grote bedragen. Kunst was communicatie en effect.¹⁴⁸ Het moest leiden naar een nieuwe wereld waarin creativiteit kon bloeien:

146 Kathrin Fahlenbrach, 'Images and Imagery of Protest', in: Kathrin Fahlenbrach, Martin Klimke en Joachim Scharloth eds., *Protest Cultures. A Companion* (New York 2016) 243-258, aldaar 244.

147 Reed, 'Protest as Artistic Expression', 83.

148 IISG Amsterdam, Collectie Ontbijt op Bed, inv.nr. Doos 01 Map 1, Poster *Kunst is voortaan non objekt kunst* (1967).

'Het luuks laboratorium is een centrum voor iedereen die ziet dat de oude inrichting van kamers, straten enz. het gebruik van nieuwe contactvormen in de weg staat. Het luuks laboratorium is de werkruimte waar in een totaal nieuwe omgeving een creatief gedrag wordt uitgelokt, opgeroepen, afgetaast, beproefd, geregistreerd, ontwikkeld, gedeeld en vermenigvuldigd. Dit nieuwe gedrag roept nieuwe gevoelens wakker.'¹⁴⁹

Tijdens de opening van de expositie Prototiepen van Ger Brouwer en Hans Mol in Galerij Karkant te Hasselt in augustus 1966 droeg Hans Mol een tekst voor waarin hij aangaf dat het nieuwe lichaam vroeg om andere kledingstukken en verlangde naar andere bewegingen.¹⁵⁰ Feitelijk vroegen volgens hem alle ruimtes om vernieuwing: niet alleen het huis, de straat of de stad, maar ook de ruimte tussen de mensen. Ger Brouwer, Kees Graaf en Hans Mol ontwikkelden allerlei 'prototiepen' om te ontsnappen aan de beknelling van het hedendaagse leven, om de wereld te provoceren en op conceptuele wijze te herinrichten. De vraag naar kleding die aan iedere persoonlijke situatie kon worden aangepast, werd beantwoord door het 'speespak' van Iris de Leeuw.¹⁵¹ Ook 'speespak' was een fonetisch geschreven anti-woord: het was geen echt spacepak voor astronauten, maar kwam qua uiterlijk wel overeen.¹⁵²

In 1966 startte De Leeuw met het ontwerpen van zulke draagbare kunstwerken die als doel hadden om op een nieuwe manier intiem te communiceren.¹⁵³ Het Rijkmuseum in Amsterdam noemt het speespak een avantgarde pak dat moest dienen als vrijetijdskleding voor de homo ludens.¹⁵⁴ De kunstenaar zelf omschreef het kledingstuk als een prettig draagbare broek met afritsbare pijpen waarvan het de bedoeling was deze uit te wisselen met andere speespakdragers. De manier waarop de pijpen aan het broekje waren bevestigd, vereiste dat dragers elkaar moesten helpen met aanritsen. De sluitingen zaten bewust vlak onder de intieme zone. Elkaar helpen, aldus De Leeuw, betekende 'kort bij elkaars kruis frommelen'.¹⁵⁵ In het Maastricht van de jaren 1960 was dat een provocatie van jewelste. Volgens De Leeuw 'mocht je toen niet eens zoenen in het plantsoen', laat staan bij elkaars kruis 'kommuniseren'.¹⁵⁶ Van die 'preutse' regels lag Luuks niet wakker, maar het gaf wel een impuls om mensen uit hun schulp te laten kruipen.¹⁵⁷

Roel van Duijn (Provo) omschreef de speespakken als een tweeledige 'provoganda' oftewel provocatie: ten eerste het provoceren van de 'misselijkmakende middenstand' door de goedkope, verantwoorde productie ervan; ten tweede het overbrengen van het Luukse gevoel op de dragers ervan.¹⁵⁸ Het ontwerp van de speespakken was het resultaat van de door-

149 IISG Amsterdam, Archief Provo, inv.nr. Doos 28 Map 11 Pamfletten Provobeweging: Nederland, map met pamfletten uit Nederland. 1966-1967, 'Luuks-laboratory - Maastricht 1966'; IISG Amsterdam, Archief Provo, inv.nr. Doos 34 Map 06, *Uitgave Luuks/Ontbijt op Bed* (1966).

150 IISG Amsterdam, inv.nr. Doos 01 Map 1, Tekst uitgesproken bij expositie door Hans Mol.

151 Pas, *Imaazje!*, 257.

152 De Leeuw, 'Podcast 2' (13 juli 2018), vanaf 31:30.

153 Kho, 'Podcast 2' (13 juli 2018), vanaf 30:45.

154 Harm Stevens, 'Acquisitions: Dutch Counter Culture 1960-70', *The Rijksmuseum Bulletin* 66:2 (2018) 184-199, aldaar 194.

155 De Leeuw, 'Podcast 2' (13 juli 2018), vanaf 30:55; De Leeuw, 'This Strange Effect', *Ondersteboven: Nederland in de jaren zestig*, vanaf 29:00.

156 De Leeuw, 'Podcast 2' (13 juli 2018), vanaf 31:05.

157 Otten, *Provo*, 138; De Leeuw, 'Podcast 2' (13 juli 2018), vanaf 30:55.

158 Van Duijn, *Het witte gevaar*, 214.

Iris de Leeuw/Luiks
Laboratorium, *Oranje
Speespak*, katoen en ijzer,
ca. 150 x 50 cm, 1966-
1967, NG-2016-57-2,
Rijksmuseum, Amsterdam.

dachte en kunstzinnige manier waarop Luuks keek naar haar omgeving.¹⁵⁹ Ieder pak had een echtheidscertificaat. In de broek zat een zijvakje waarin dit kon worden bewaard.¹⁶⁰ Het document, helemaal in Luuks-stijl vormgegeven, legde uit hoe je de broek kon dragen en hoe het pak paste binnen de ideeën van Luuks:

‘Dit speespak (space astronauten ritsen, ja aardig gedacht) is geïnspireerd op de toekomst. In dit pak waar je je eindelijk in bewegen kunt tot dat de Homo Ludens ofwel de Luuksmens nou es de kans [krijgt, red.] om te spelen met zijn eigen kleren. Binnen de schijnbare beperkingen van dit prototypenpak zijn ontegenwoordig veel kombi-mogelijkheden – en bovendien: en daar gaat ’t eigenlijk om: kommunikaasie mogelijkheden. Kom je iemand tegen met andere Luuks pijpen aan dan ruil je natuurlijk even (eens gegeven blijft gegeven). Fijne kommunikaasiebezigdheden op straat.’¹⁶¹

Het herstellen en bevorderen van “kommunikaasie” stond centraal in alles wat Luuks deed: zij geloofden dat de communicatie tussen mensen steeds slechter werd en dit kon worden teruggedraaid via onderling contact.¹⁶² Het speespak belichaamt het verlangen naar communicatie en creativiteit, en dan ook nog op een ‘klootjesvolk-provoocerende’ wijze. Luuks onderscheidde zich daarin van het Amsterdamse Provo waar meer klassieke vormen van protest (op schrift, in woord en via demonstraties) de boventoon voerden. In 1967 richtte De Leeuw samen met Luud Schimmelpennink van Provo een speespak-werkgemeenschap op. De pakken bleken een multifunctioneel protestmiddel te

zijn. Zo konden de pijpen ervan gelden als een verduidelijking van waar men tegen demonstreerde. Te denken valt daarbij aan rode pakken met Vietcong-pijpen: op die manier kon het pak onderdeel worden van iemands identiteit.¹⁶³ De Leeuw ontwikkelde speespak-bestelkaarten zodat men een gepersonaliseerd pak kon bestellen. Daarmee werd het pak meer dan slechts een protestmiddel van Luuks. De werkplaats van De Leeuw en Schimmelpennink werd als het ware een speespak-modehuis en de outfits konden door allerlei individuen of groeperingen worden ingezet ten behoeve van een heel scala aan (protest)boodschappen.

Besluit

In deze bijdrage stonden Provo uit Amsterdam en Luuks uit Maastricht centraal. Systematischer dan tot dusverre was gebeurd in de historiografie zijn de actierepertoires van deze provoocerende bewegingen in onderlinge samenhang beschreven en geanalyseerd, waarbij vooral is gekeken naar tijdschriften, happenings en vormgeving. Minder aandacht is er daardoor uitgegaan naar het reeds uitvoerig bestudeerde spel met de pers en het creëren van imaaizes.

De tijdschriften *Provo* en *Ontbijt op Bed* laten zien dat de kernboodschappen van beide bewegingen grotendeels met elkaar overeenkwamen. De afkeer van de monarchie, die vaak was gekoppeld aan een aversie tegen Duitsland, nam in beide periodieken een prominente rol in. Datzelfde gold voor de afwijzing van praktisch iedere vorm van autoriteit: (leden van) het koningshuis, de politie, de gevestigde orde en de kapitalistische consumptiemaatschappij. In het geval van Limburg werd daarbij ook de katholieke kerk nadrukkelijk geprovooceerd.

159 Pas, *Imaaize!*, 258.

160 Harm Stevens, ‘This Strange Effect’, *Ondersteboven: Nederland in de jaren zestig*, vanaf 29:00.

161 Citaat van het certificaat. Iris de Leeuw, *Speespak-echtheidscertificaat*, 1966-1967, zeefdruk op papier, 70x50 cm, Rijksmuseum Amsterdam.

162 IISG Amsterdam, Archief Provo, inv.nr. Doos 34 Map 06, *Uitgave Luuks/Ontbijt op Bed* (1966).

163 Pas, *Imaaize!*, 258.

Zowel Provo als Luuks droomden van een nieuwe wereld die wortelde in het utopische kunstproject *New Babylon* van Constant Nieuwenhuys. Zij ondersteunden elkaars acties en er waren duidelijke dwarsverbanden tussen beide.

Grotendeels overeenkomstige ideeën werden echter op andere manieren geuit, wat vooral vanuit de verschillende sociaal-culturele achtergronden van Provo en Luuks goed te verklaren valt. Bij Provo ging het primair om actievoerende jongeren uit de ‘protestgeneratie’ die bestaande kunstvormen politiseerden, waar Luuks werd bevolkt door kunstenaars uit de ‘stille generatie’ die voor hun op communicatie en impact gerichte ludieke kunst inspiratie haalden uit eigentijdse politieke en maatschappelijke vraagstukken. Door die verschillende samenstellingen bleef de nadruk bij Provo liggen op taal en maakte Luuks voornamelijk gebruik van een speelse vormgeving en ludieke ontwerpen als actiemiddel. Beide bewegingen zetten hun uitingen kracht bij met humor: in zowel woord (woordspelingen en fonetische termen) als beeld (cartoons en vormgeving). Ook in de handelingen tijdens de happenings van Provo en in Luukse ‘prototypen’ voor kleding of spellen ging altijd een zekere geestigheid schuil.

Het gaat te ver om in het geval van Provo te spreken van een eensgezinde protestgroep en om een min of meer samenhangend geheel van boodschappen toe te schrijven aan Luuks. Toch heeft deze bijdrage meer dan andere studies laten zien dat er sprake is geweest van enkele constant terugkerende ideeën en van het uitdragen hiervan op basis van bepaalde herkenbare repertoires. Toekomstig onderzoek zou zich kunnen richten op het perspectief van de ontvanger, dat in dit artikel buiten beeld is gebleven, om vast te stellen of boodschappen werkelijk overkwamen bij het publiek. Ook over het veelzijdige artistieke protestrepertoire van beide bewegingen lijkt het laatste woord nog lang niet te zijn gezegd.

Bibliografie

- Boehmer, Konrad en Ton Regtien, ‘Provo model of anecdote? Functie en ideologie van een protestbeweging’, in: Konrad Boehmer en Ton Regtien (red.), *Van Provo naar Oranje Vrijstaat* (Amsterdam 1970) 14-34.
- Bos, Maarten van den, *Verlangen naar vernieuwing: Een historische analyse van sociale bewegingen in de jaren zestig* (Utrecht 2012).
- Constandse, Anton en Harry Mulisch, ‘Gesprek met Roel van Duyn’, in: *De Gids* 129 (1966), 17-26.
- Demarmels, Sascha, ‘Posters and Placards’, in: Kathrin Fahlenbrach, Martin Klimke en Joachim Scharloth (red.), *Protest Cultures. A Companion* (New York 2016) 233-242.
- Dickhaut, Monique, ‘Van Arcadië naar Nieuw Babylon. Het Limburgse kunstdebat in de jaren zestig’, in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 155 (2019) (Maastricht 2020) 207-257.
- Dols, Chris, *Fact Factory. Sociological Expertise and Episcopal Decision Making in the Netherlands 1946-1972* (Nijmegen 2015).
- Duijn, Roel van, *Het witte gevaar: een vademakum voor provoos* (Amsterdam 1967).
- Duijn, Roel van, *Provo. De geschiedenis van een provotarische beweging* (Amsterdam 1985).
- Fahlenbrach, Kathrin, ‘Images and Imagery of Protest’, in: Kathrin Fahlenbrach, Martin Klimke en Joachim Scharloth (red.), *Protest Cultures. A Companion* (New York 2016) 243-258.
- Glastra van Loon, Jan, ‘Rebellen zonder doel?’, in: F.E. Frenkel (red.), *Provo: kanttekeningen bij een deelverschijnsel* (Amsterdam 1967) 207-217.
- Graaf, Beatrice de, *Theater van de angst. De strijd tegen terrorisme in Nederland, Duitsland, Italië en Amerika* (Amsterdam 2010).
- Gunn, Simon, ‘Analysing Behaviour as Performance’, in: Simon Gunn en Lucy Faire (red.), *Research Methods for History* (Edinburgh 2012) 210-225.

- Hart, Marjolein 't, 'The Role of Humor in Protest Culture', in: Kathrin Fahlenbrach, Martin Klimke en Joachim Scharloth (red.), *Protest Cultures. A Companion* (New York 2016) 198-204.
- Jong, Wim de, *Van wie is de burger? Omstreden democratie in Nederland, 1945-1985* (Enschede 2014).
- Kaprow, Allan, 'Preface to the expanded edition: On the Way to Un-Art', in: Allan Kaprow en Jeff Kelley (red.), *Essays on the blurring of art and life* (Berkeley 2003) xxvii-xxix.
- Kaulingfreks, Femke, *Straatpolitiek* (Amsterdam 2017).
- Kennedy, James, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995).
- Klein, Marian van der en Saskia Wieringa, *Protestrepertoires in Nederland, 1965-2005* (Amsterdam 2006).
- Kossmann, Ernst Heinrich., *De Lage Landen 1780-1980: twee eeuwen Nederland en België* (Amsterdam 1986).
- Lans, Jos van der, *De werkelijkheid buiten spel: Over jeugdkultuur, Provo en jongerenbeweging* (Doctoraalscriptie Cultuur- en Godsdienstpsychologie, Radboud Universiteit, Nijmegen 1981).
- Mamadouh, Virginie, *De stad in eigen hand. Provo's, kabouters en krakers als stedelijke sociale beweging* (Amsterdam 1992).
- Otten, Marko, *Provo: De ludieke opstand tegen bom en regentendom* (Doetinchem 2017).
- Pas, Niek, *Imaazje! De verbeelding van Provo 1965-1967* (Amsterdam 2003).
- Pas, Niek, 'De problematische internationalisering van de Nederlandse jaren zestig', *BMGN - Low Countries Historical Review* 124:4 (2009) 618-632.
- Pas, Niek, *Provo! Mediafenomeen 1965-1967* (Amsterdam 2015).
- Reed, T.V., 'Protest as Artistic Expression', in: Kathrin Fahlenbrach, Martin Klimke en Joachim Scharloth (red.), *Protest Cultures. A Companion* (New York 2016) 77-93.
- Righart, Hans, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam 2006).
- Righart, Hans, *De wereldwijde jaren zestig. Groot-Brittannië, Nederland, de Verenigde Staten* (Utrecht 2004).
- Rooy, Piet de, *Alles! En wel nu! Een geschiedenis van de jaren zestig* (Amsterdam 2020).
- Rooy, Piet de, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2005).
- Spitzmüller, Jürgen, 'Typography and Text Design', in: Kathrin Fahlenbrach, Martin Klimke en Joachim Scharloth (red.), *Protest Cultures. A Companion* (New York 2016) 259-263.
- Stevens, Harm, 'Acquisitions: Dutch Counter Culture 1960-70', *The Rijksmuseum Bulletin* 66:2 (2018) 184-199.
- Tilly, Charles, *Regimes and Repertoires* (Chicago 2006).
- Tummers, Paul e.a. (red.), 'Limburg. Een geschiedenis I: tot 1500'; *Limburg. Een geschiedenis II: 1500-1800; Limburg. Een geschiedenis III: vanaf 1800* (Maastricht 2015).
- Vries, Bernhard de, 'Provo van binnenuit', in: F.E. Frenkel (red.), *Provo: kanttekeningen bij een deelvverschijnsel* (Amsterdam 1967) 19-31.

Digitale bronnen

- Anet, Bleich, 'Theater van de angst. De zegeningen der softheid', *de Volkskrant* (19 maart 2010), <https://www.volkskrant.nl/cultuur-media/theater-van-de-angst~-b6386907/?referer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F> (geraadpleegd 31 mei 2019).
- Cohen, Mischa, 'Hoe tekenaar Willem zijn carrière begon bij Provo', <https://www.vn.nl/hoe-tekenaar-willem-zijn-carriere-begon-bij-provo/> (geraadpleegd 22 mei 2019).
- Raat, Frederieke, 'Juni '66 – Hans Mol & Ger Brouwer', *NRC* (15 juni 1991), <https://www.nrc.nl/nieuws/1991/06/15/juni-66-hans-mol-ger-brouwer-6970653-a1151442> (geraadpleegd 1 mei 2019).

- Steen, Van Der, Paul, 'Klaaskonsilie 1966 bracht Amsterdamse provo's naar Borgharen', *Zuiderlicht* 9 (september 2009) via <https://www.zoutmagazine.eu/klaas-konsilie-1966-bracht-amsterdamse-provos-naar-borgharen>.

Krantenartikelen

- *Limburgs Dagblad* (4 oktober 1966).
- 'Relletjes rond Afcen-werkbezoek: zeven arrestaties. Provo-"warning" voor Graf von Kielmansegg', *Limburgs Dagblad* (woensdag 18 januari 1967) 49^e jaargang no. 15.
- *Zondagmorgen. De zevende krant van de week* nr. 32 (20-27 oktober 1966).
- Smits, Hans, 'hap hap happening', *PS Het Parool* (zaterdag 14 augustus 1965).
- Smits, Hans, 'Tekenaar Willem; een vredige rebel', *Algemeen Handelsblad* (22 juni 1968), supplement.

Podcasts

- 'Podcast 1. Clash tussen generaties in Amsterdam Magisch Centrum', *Stedelijk Museum Amsterdam Podcast* (6 juli 2018), 35:49.
- 'Podcast 2. Revolutiejaar 1968 en een penis op de Dam', *Stedelijk Museum Amsterdam Podcast* (13 juli 2018), 46:14.

Televisie

- Aflevering 7: 'This Strange Effect', achtdeelige televisieserie *Ondersteboven: Nederland in de jaren zestig*, uitgezonden door de VPRO/NTR tussen 19 maart 2016 en 7 mei 2016, 45:06.

Archiefstukken Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam

Archief Provo

- Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam, Archief Provo, inv.nr. Doos 21 Map 1 Artistieke raakpunten met Provo (theater, film enz.), map met krantenknipsels uit Nederland. 1965-1967, H. Smits, 'hap hap happening' in: *PS Het Parool* (zaterdag 14 augustus 1965).
- Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam, Archief Provo, inv.nr. Doos 28 Map 11 Pamfletten Provobeweging: Nederland, map met pamfletten uit Nederland. 1966-1967, 'Luuks-laboratory – Maastricht 1966'.
- Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam, Archief Provo, inv.nr. Doos 34 Map 06 Ontbijt op Bed, map met tijdschriften uit Nederland. 1966-1967, Uitgave Luuks/Ontbijt op Bed (1966).
- Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam, Archief Provo, inv.nr. Doos 34 Map 06 Ontbijt op Bed, map met tijdschriften uit Nederland. 1966-1967, Nummers van *Ontbijt op Bed*: *Ontbijt op Bed 4*, *Ontbijt op Bed 5*, *Ontbijt op Bed 6*, *Ontbijt op Bed 8*, *Ontbijt op Bed 9* en *Ontbijt op Bed 10*.

Collectie Ontbijt op Bed

- Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam, Collectie Ontbijt op bed (Maastricht), inv.nr. Doos 01 Map 1 Diversen Hans Mol, map met diversen, fotokopieën, krantenknipsels, pamfletten, tijdschriften, publicaties uit Nederland. 1960-1991, Tekst, uitgesproken als onderdeel van de opening van de expositie: 'Prototiepen van Ger Brouwer en Hans Mol', in Galerij Karkant te Hassel op 19 augustus 1966.

- Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam, Collectie Ontbijt op Bed (Maastricht), inv.nr. Doos 01 Map 1 Diversen Hans Mol, map met diversen, fotokopieën, krantenknipsels, pamfletten, tijdschriften, publicaties uit Nederland. 1960-1991, Poster Kunst is voortaan non object kunst (1967).
- Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam, Collectie Ontbijt op Bed (Maastricht), inv.nr. Doos 01 Map 1 Diversen Hans Mol, map met diversen, fotokopieën, krantenknipsels, pamfletten, tijdschriften, publicaties uit Nederland. 1960-1991, Nummers van Ontbijt op Bed: *Ontbijt op Bed 2* en *Ontbijt op Bed 3* (happeningnummer).

**Rijksmuseum Research Library,
Amsterdam**

- Special Collections: *Provo*. Nr 1. (12 jul. 1965) – Nr. 15 (mrt. 1967).
- *Provo 1* (12 juli 1965), *Provo 2* (17 augustus 1965), *Provo 3* (22 september 1965), *Provo 4* (28 oktober 1965), *Provo 5* (18 december 1965), *Provo 6* (24 januari 1966). Standplaats: GF 387 A 3, exemplaarnummer: NG-2015-17-3-24 t/m 29.
- *Provo 7* (25 februari 1966), *Provo 8* (14 april 1966), *Provo 9* (12 mei 1966), *Provo 11* (15 augustus 1966), *Provo 12* (september-oktober 1966). Standplaats: GF 387 A 4, exemplaarnummer: NG-2015-17-3-30 t/m 35.
- *Provo 10* (30 juni 1966). Standplaats: GF 387 C 4, exemplaarnummer: 2018/0821.
- *Provo 13* (januari 1967). Standplaats: 336 E 3, exemplaarnummer: 2016/5071.
- *Provo 14* (februari 1967). Standplaats: GF 387 A 5, exemplaarnummer: NG-2015-17-3-69.
- *Provo 15* (maart 1967). Standplaats: GF 387 A 6, exemplaarnummer: NG-2015-17-3-36 t/m 37.
- Extra bulletin: 'Van Hall treedt af'. Standplaats: 336 E 3, exemplaarnummer: 2016/5071.

**RKD – Nederlands Instituut voor
Kunstgeschiedenis Den Haag**

- Nieuwenhuys, Constant, 'II De new babyloon' en 'III De newbabyloonse cultuur', in: *New Babylon. Een ontwerp voor een cultuur* (Nederlandse bewerking door de auteur, 1965). RKD - Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis Den Haag, Archief Constant, inv.nr. 414b.

The art of provocation

The artistic action repertoire of Provo in Amsterdam (1965-1967) in relation to the activist art repertoire of Luuks in Maastricht (1966-1967)

This article delves into Provo in Amsterdam (1965-1967) and Luuks in Maastricht (1966-1967) and offers an analysis of their action repertoires. It explores the core messages and creative expressions that defined the movements within the urban contexts of their cities.

Provo, primarily a protest movement, aimed to provoke society in a creative manner. It attacked authority, critiqued urban planning, and expressed dissatisfaction with Claus van Amsberg through artistic protest actions. Luuks, on the other hand, was a collective of artists focused more on provoking the establishment through activist art. Rather than adhering to traditional politics, they developed an activist art repertoire.

This study examines both Provo and Luuks through their magazines, happenings, and design, highlighting their shared core messages. Both movements opposed the monarchy, authority figures, and the capitalist consumer society. Provo mostly used language and wordplay in its expressions, while Luuks favored playful design and ludic games, all with a distinct sense of humor.

While these movements were not uniform protest groups, this research identifies recurring ideas and how they were spread through recognizable repertoires. It sheds light on a lesser-explored period in Limburg's history, emphasizing sociocultural dynamism beyond Amsterdam. During the 1960s, youngsters from diverse backgrounds came together, challenging societal norms and redefining politics with creativity and self-expression.

This exploration of Provo and Luuks offers insight into an era when youth reshaped politics and culture, highlighting the interplay between art and politics in their actions. Future research could further explore audience reception of the repertoires of both movements.

Vensters op een veelkleurig verleden

De nieuwe historische
canon van Limburg
(2024)

Chris Dols en Maurice Heemels

‘De tijd is voorbij dat historici bepalen wat belangrijk is en de overheid [bepaalt] waar het museum komt’. Zo luidde in juni 2023 de kop van een door Bert Mennings ingezonden stuk in *de Volkskrant*.¹ Zou Mennings, als directeur verbonden aan het Limburgs Museum in Venlo, deze nogal gezwollen retoriek zelf hebben geplaatst boven zijn pleidooi voor een Nationaal Historisch Museum dat geen fysiek maar een digitaal karakter heeft? Waarschijnlijk is dat journalisten van *de Volkskrant* met een dergelijke schreeuwende titel een discussie die toen al jarenlang woedde – moet er een Nationaal Historisch Museum komen, en zo ja, waar en hoe dan? – op scherp hebben willen zetten.

Een urgente en boeiende kwestie die Mennings aansneet in zijn opiniestuk, en wel een stuk subtieler dan de bovenstaande krantenkop doet vermoeden, raakt aan een vraag die historica Dolly Verhoeven eerder heeft opgeworpen in haar oratie *Met open vensters* (2009): wie is de baas over de geschiedenis?² Met andere woorden: wie bepaalt wat er wordt gepresenteerd als een al dan niet gedeeld verleden en onder welke voorwaarden? De relaties die mensen en gemeenschappen aan de basis van samenlevingen opbouwen met erfgoed resoneren in de cultuursector zeker sinds het Verdrag van Faro (2005) steviger dan daarvoor in *bottom-up* perspectieven en praktijken.

Hierbij wordt veel aandacht geschonken aan meerstemmigheid, co-creatie en burger-expertise.³ Ook de totstandkoming van de ‘nieuwe’ canon van Limburg heeft zich bewogen op het snijvlak van reeds ‘gecanoniseerde’ en te ‘canoniseren’ (en daardoor, linksom of rechtsom, toch door een in maatschappelijk opzicht geprivilegieerde groep ‘officieel’ gemaakte) geschiedenissen enerzijds en bijna continu veranderende en veelkleurige geschiedenissen anderzijds.⁴

Over deze onlangs herziene historische canon van Limburg gaat dit artikel.⁵ De doelstelling ervan is om verslag te doen van het herijkingsproces op een manier die vergelijkbaar is met de wijze waarop de Commissie Herijking Canon van Nederland onder leiding van historicus James Kennedy haar werkzaamheden heeft toegelicht in de publicatie *Open vensters voor onze tijd* (2020).⁶ Om die casus in een wat groter verband te plaatsen, zal om te beginnen worden gekeken naar wat een (historische) canon eigenlijk is en hoe die ‘werkt’ in termen van in- en uitsluiting. Daarna komen de vervaardiging van de ‘oude’ (2009) en het maakproces van de ‘nieuwe’ (2024) canon van Limburg aan bod. Zo wordt de casus van de herijkte Limburgse canon gebruikt als een lens om in bredere zin te kijken naar het fenomeen van historische canonvorming.

1 Bert Mennings, ‘Opinie: de tijd is voorbij dat historici bepalen wat belangrijk is en de overheid waar het museum komt’, in: *De Volkskrant*, 18-06-2023. Een woord van dank zij gericht aan Caspar Cillekens, die ons enkele relevante artikelen uit de Limburgse pers bezorgde.

2 Dolly Verhoeven, *Met open vensters. Nijmeegse geschiedenis tussen wetenschap en publiek* (Nijmegen 2009) 12-15, vooral 14. Verhoeven sprak de oratie uit bij haar aanvaarding van het ambt van hoogleraar Geschiedenis van Nijmegen (in het bijzonder de publieksgerichte aspecten) aan de Radboud Universiteit.

3 Wim Hupperetz, *Erfgoed, engagement en participatie. Waar staan we 150 jaar na ‘Holland op zijn smalst?’* (= 1e Erfgoedlezing Radboud Erfgoed, Nijmegen, 04-11-2022).

4 In relatie tot Limburg en het Maasland wordt ‘canon’ in deze bijdrage – in navolging van recente ontwikkelingen in Nijmegen – zoveel mogelijk met een kleine letter geschreven, omdat in het herijkingsproces nadrukkelijk is geprobeerd om de geschiedenis meer ‘van onderop’ te schrijven dan voorheen is gebeurd. Vgl. Alexander Vander Stichele, “De geschiedenis is van iedereen”, in: *Faro* 13 (2020, nr. 4) 44-49. Het gaat hier om een interview met Lotte Jensen, die als lid van de Commissie Kennedy mede de ‘oude’ historische canon van Nederland heeft herzien. Voor de grotere context, die raakt aan definitiemacht in relatie tot processen van erfgoedvorming, zie onder meer: Marit Monteiro en Maaïke Derksen, ‘Gedeeld cultureel erfgoed delen’, in: *Ex Tempore* 39 (2020) 102-123.

5 Chris Dols (red.), *De nieuwe canon van Limburg* (Amsterdam 2024).

6 Commissie Herijking Canon van Nederland, *Open vensters voor onze tijd. De Canon van Nederland herijkt* (Amsterdam 2020) 39.

Omslag van de eindrapportage (2020) van de Commissie Kennedy, die de 'oude' historische canon van Nederland uit 2006 herijkte. Amsterdam University Press.

1. Canonvorming

In de kern is een historische canon een serie ontwikkelingen, gebeurtenissen, personen of zaken uit het verleden die als cruciaal wordt gezien voor het collectieve geheugen van groepen en gemeenschappen. Van dat geheugen zou de serie zogenaamd onderdeel moeten zijn en, althans tenminste een tijd lang, ook moeten blijven. Een canon is dus in wezen niet neutraal en evenmin onschuldig, zoals wel eens wordt gedacht, maar heeft in potentie een sterk normatieve werking.⁷ Hij structureert het historisch besef en geeft dit mede vorm. Het gaat bij canonvorming om niets minder dan een culturele interventie en wel in de vorm van een selectie. Het lijstje van gedenkwaaardigheden is immers nooit uitputtend. Historici Maria Grever en Kees Ribbens definieerden een historische canon in 2004 als 'het als dominant verhaal gepresenteerde geheel van geselecteerde historische feiten en interpretaties dat binnen een gemeenschap erkend wordt als wezenlijke kennis omtrent het gemeenschappelijke verleden'.⁸

Zoals cultuurhistoricus Willem Frijhoff heeft betoogd, onder meer in de context van het omvangrijke onderzoeksprogramma *Culturele Dynamiek* (2007-2018) van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO), zijn canons het product van een waarde- en prestigetoekenning die verbonden is met de sociale positie en de macht van de toekenner.⁹ Het begrip 'canon' wortelt in de christelijke traditie. De reeks van als authentiek erkende Bijbelboeken wordt

'canoniek' genoemd. Bovendien heet het kerkelijk recht ook wel 'canoniek recht'. Daarom kan een canon alleen al vanwege de naam ervan de indruk wekken vervaardigd te zijn als een onaantastbaar iets dat van hogerhand wordt opgelegd als maat- en richtinggevend en dat voor een langere tijd wordt gefixeerd. Toch heeft Frijhoff er met klem op gewezen dat canons wel degelijk veranderlijk kunnen zijn. Zo kan de *inhoud* ervan zakken of stijgen in hiërarchie, of (tijdelijk) verdwijnen, bijvoorbeeld omdat de blik op het verleden in dialoog met maatschappelijke ontwikkelingen verandert. Ook kan het zo zijn dat de groep dragende actoren – initiatiefnemers en/of samenstellers – van een bepaalde canon wijzigt, wat haast automatisch leidt tot een andere inhoud. De *vorm* en de *functie* van canons zijn eveneens niet in beton gegoten.

Een sprekend voorbeeld van zulke culturele dynamiek in relatie tot canonvorming is de historische canon van Nederland. Deze werd in 2006 op instigatie van de Onderwijsraad als een didactisch instrument in het leven geroepen. Volgens historisch letterkundige Frits van Oostrum, de voorzitter van de commissie die de inhoud ervan vaststelde, wilden hij en zijn collega's primair 'enthousiasme, liefde voor de stof wekken' bij scholieren in het basis- en voortgezet onderwijs.¹⁰ De canon mocht geen gorddroge lijst van dode materie worden, maar moest 'levend' zijn.¹¹ Daartoe werd het concept van de 'vensters' toegepast: ramen die vanwege het 'glas' dat erin zat zekere perspectieven op het verleden boden, als expliciete uitnodigin-

7 Gregor Langfeld, 'The Canon in Art History. Concepts and Approaches', in: *Journal of Art Historiography* 19 (2018) 1-18, met name 5-8. Vgl. in dit verband het werk van de Amerikaanse historicus David Lowenthal (1923-2018), die meermaals heeft geponeerd dat erfgoed in de kern subjectief is en een manipulatieve werking kan hebben. Klassiek is: David Lowenthal, 'Fabricating Heritage', in: *History and Memory* 10 (1998) 5-24.

8 Maria Grever en Kees Ribbens, 'De historische canon onder de loep', in: *Kleio* 45 (2004, nr. 7) 2-7, aldaar 5.

9 Zie hiervoor de programmanotitie *Culturele dynamiek* (Den Haag 2007), naast: *Cultural Dynamics* (Den Haag 2011).

10 Commissie Herijking Canon van Nederland, *Open vensters voor onze tijd*, 39.

11 Voorwoord van Van Oostrum in: John Reid, Bastiaan Geleijnsen en Jean-Marc van Tol, *De historische canon van Fokke & Sukke* (Soest 2007) zonder pagina's.

Banner van het onderzoeksprogramma Culturele dynamiek (2007-2018) van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO), dat in de kern de veranderlijkheid en de gelaagdheid van cultuur thematiseerde. Ook (historische) canonvorming was een inhoudelijke krachtlijn hierin. NWO.

gen om hierover verder met elkaar in gesprek te gaan. In de jaren na zijn lancering zou de canon, die in totaal vijftig van dergelijke vensters telde, inderdaad een levendige rol spelen in het onderwijs in Nederland en in andere domeinen zoals de erfgoedsector.¹² Omdat het selectieve karakter van een canon per definitie in- en uitsluiting impliceert, en individuen en groepen zich onvoldoende herkenden in het nationale narratief, kwamen er bovendien talloze canons die verrijking in welke vorm dan ook tot doelstelling hadden. Zo verschenen er canons op provinciaal, regionaal en lokaal niveau.¹³

‘Opvattingen over het verleden kunnen snel veranderen en geschiedenis is voortdurend onderwerp van gesprek’, aldus minister Ingrid

van Engelshoven (Onderwijs, Cultuur en Wetenschap) in 2019. Daarom kregen de al genoemde historicus James Kennedy en de andere leden van zijn commissie in dat jaar, nadrukkelijker dan voorheen vanuit de landelijke politiek, de opdracht om de bestaande nationale canon kritisch te bestuderen en indien nodig te herijken. De herziening, die daadwerkelijk plaatsvond, leidde bijvoorbeeld tot een toegenomen aandacht voor: meerstemmigheid (schaduwkanten); diversiteit in termen van etniciteit, man-vrouwverhouding en de balans tussen de elite en het ‘gewone volk’; de internationale invalshoek; en regionale spreiding.¹⁴ Op het gebied van de vensterindeling leidde dat laatste onder andere tot de transformatie van

12 Onderzoek wees onder meer uit dat de canon in de bovenbouw van het basisonderwijs werd gebruikt door ruim twee derde van de leerkrachten, ‘vaak als extra materiaal naast een methode of als inspiratiebron bij het vormgeven van het thematisch onderwijs’. In het voortgezet onderwijs werd de canon door zes op de tien docenten gebruikt ter illustratie of verdieping: Commissie Herijking, *Open vensters voor onze tijd*, 15-16. Met het oog op het vervolg van deze bijdrage is het goed te weten dat de eerste historische canon op nationaal niveau (2006) doelbewust niet aansloot bij het didactische systeem van de tien tijdvakken. Daarop kwam forse kritiek vanuit het onderwijsveld.

13 Vgl. bijvoorbeeld: Dolly Verhoeven (red.), *De canon van Nijmegen* (Nijmegen 2009).

14 Zie naast het al genoemde rapport *Open vensters voor onze tijd*, Sabine Zwart, ‘De Canon van Nederland. Van begin tot herijking’, in: *Boekman* 32 (2020, nr. 124) 22-23.

het venster over de gasbel (2006) tot een venster over kolen en gas (2020), met hierin volop aandacht voor de Limburgse mijnen.

Hoe complex, aanvechtbaar, ja zelfs hoogst omstreden het voornemen tot een historische canon kan zijn, blijkt wel uit de ‘biografieën’ – inclusief *Nachleben* – van de ‘oude’ historische canon van Nederland (2006) en de onlangs gelanceerde historische canon van Vlaanderen (2023).¹⁵ Enkele prominente historici lichtten hun fundamentele bedenkingen toe in respectievelijk de publicaties *Controverses rond de canon* (2006) en *Een canon van Vlaanderen: motieven en bezwaren* (2022).¹⁶ Met betrekking tot de gebeurtenissen in Nederland benadrukten Maria Grever, Ed Jonker, Kees Ribbens en Siep Stuurman dat collectieve herinneringen en processen van identiteitsvorming niet zo gemakkelijk van elkaar te scheiden zijn als de Commissie Van Oostrum had beweerd: ‘Het onderscheid tussen collectief geheugen en identiteit is kunstmatig: de identiteit of het imago van een gemeenschap is opgebouwd uit collectieve herinneringen. Het laatste is het onderwerp van de canon, met het eerste willen de auteurs van het canonrapport zich zo min mogelijk inlaten. Maar zo eenvoudig laat de verwevenheid van historische en culturele oriëntering met nationale identiteit zich niet weg definiëren’.¹⁷ In Vlaanderen wezen Jo Tollebeek, Marc Boone en Karel Van Nieuwenhuysse op de politieke dimensies van de canon, aangezien de plannen hiervoor niet waren bedacht door beoefenaars van de wetenschap of de onderwijswereld, maar door ‘politici, die de geschiedenis en de politiek bij elkaar brachten, vanuit de politiek’.¹⁸ Mede in dat licht wezen zij op de ‘ver-

beelding van een eigen, onvervreemdbaar geacht karakter’ van Vlaanderen als een zeer problematisch uitgangspunt, alsmede op het gevaar van finalisme:

‘(...) een geschiedschrijving waarin een vandaag bestaande entiteit – een gemeenschap, een geografische ruimte – wordt geprojecteerd naar een tijd waarin die nog niet bestond, een tijd waarin evenmin sprake was van het Vlaanderen zoals dat vandaag door zijn taal en zijn institutionalisering is bepaald. De Canon voert met andere woorden een relatief recente schepping – *finaliter* de Vlaamse deelstaat zoals die in de context van verschillende staatshervormingen in België tot stand is gekomen – terug naar een verleden waarin daarvan zelfs geen voorgeschiedenis bestond. Het doel is duidelijk: de canonmakers willen de Vlaamse deelstaat de nodige ouderdomspapieren verschaffen. De verleiding is groot. De term ‘Vlaanderen’ wekt immers verwarring. Hij suggereert door zijn eigen ouderdom een verre geschiedenis. Maar ook hier is het belangrijk woord en zaak te onderscheiden. Pas vanaf 1860 – en dan nog maar alleen in beperkte literaire milieus – werd de term ‘Vlaanderen’ gebruikt ter aanduiding van de noordelijke, Nederlandstalige helft van België, het gebied dus dat zich een kleine halve eeuw later een eigen nationale historiografie zou aanmeten en zich nog later tot de huidige deelstaat zou ontwikkelen. Voordien verwees de term naar heel andere entiteiten, zowel taalkundig als territoriaal.’¹⁹

15 Commissie Canon van Vlaanderen, *De Canon van Vlaanderen in 60 vensters* (Gent 2023).

16 Maria Grever, Ed Jonker, Kees Ribbens en Siep Stuurman, *Controverses rond de canon* (Assen 2006); Jo Tollebeek, Marc Boone en Karel Van Nieuwenhuysse, *Een canon van Vlaanderen. Motieven en bezwaren* (Brussel 2022).

17 Grever, Jonker, Ribbens en Stuurman, *Controverses rond de canon*, 107-110.

18 Tollebeek, Boone en Van Nieuwenhuysse, *Een canon van Vlaanderen*, 11.

19 Ibidem, 49.

Zoals verderop in deze bijdrage aan de orde komt, zou deze laatste zin ook kunnen gelden voor de Limburgse canon.²⁰ Het is daarom zaak om zoveel mogelijk te waken voor finalisme. In 2006 stelden Grever, Jonker, Ribbens en Stuurman over de nationale canon:

‘Om te beginnen is deze canon gebaseerd op een anachronistisch en eenzijdig perspectief op de natie. Het verhaal achter de vensters is gebaseerd op de fictie dat er sedert de Romeinse tijd al zoiets als ‘Nederland’ bestond. In feite werden de Nederlanden pas onder de Bourgondiërs een identificeerbare politieke entiteit in Europa. Het zwaartepunt van de Bourgondische Nederlanden lag daarbij in het huidige België, terwijl Gelderland, Friesland en Groningen er buiten bleven. Pas in de Opstand van de late zestiende eeuw ontstond de zelfstandige Noord-Nederlandse (protestantse) staat, met als aanhangsel de katholieke Generaliteitslanden. De culturele wortels van ‘Nederland’ en de andere Europese naties kunnen verder terug vervolgd worden dan de politieke en economische, maar ook hier komt men niet veel verder dan de twaalfde eeuw. De reeks vensters bestrijkt meer dan tweeduizend jaar, maar voor ruim de helft van die tijd bestond er helemaal geen Nederland. De canon suggereert van wel.’²¹

2. Canon van Limburg: Een historisch overzicht (2009)

Uit de vorige paragraaf kan worden geconcludeerd dat een historische canon bij uitstek kan dienen als een krachtige inspiratiebron in het

basisonderwijs en het voortgezet onderwijs. Bovendien kan hij in het klaslokaal cruciaal zijn voor de ontwikkeling van een rijk en genuanceerd historisch besef, bij voorkeur te midden van andere lesmethodes en werkvormen. Tegelijkertijd kleven er onmiskenbare grote nadelen aan dit didactische instrument. Dat is helemaal het geval wanneer een historische canon politieke doeleinden dient of wanneer hij ongeproblematiseerd tot stand wordt gebracht of op die manier wordt gebruikt. Om het ietwat gechargeerd te stellen: een zorgvuldige samenstelling van een canon van het verleden – ogenschijnlijk een eenvoudig rijtje wetenswaardigheden – behelst meer dan het bijeenrapen van wat feiten en jaartallen op een blauwe maandag.

Hoe is de eerste historische canon van Limburg ontstaan? In zijn wordingsgeschiedenis speelde niet de politiek of een adviesorgaan maar een individu de sleutelrol. Op 12 maart 2005 publiceerde journalist en historicus Paul van der Steen in de kranten *Dagblad De Limburger* en het *Limburgs Dagblad* wat kan worden beschouwd als een voorzichtige en tegelijkertijd serieuze aanzet tot een historische canon van Nederlands meest zuidelijke provincie.²² Hij deed dit naar aanleiding van het destijds pas verschenen boek *Kortweg Nederland* (2005) van de historici Jan Bank, Gijsbert van Es en Piet de Rooy.²³ Ook was op dat moment de Boekenweek in aantocht. Die had in 2005 ‘spiegel van de lage landen’ als thema en stond in het teken van de Nederlandse geschiedenis. Het artikel van Van der Steen was verhalend opgebouwd rond het systeem van de tien tijdvakken met de ‘kenmerkende aspecten’ dat een commissie onder voorzitterschap van historicus Piet de Rooy in 2001

20 Gregory Vercauteren, ‘De canon uit Nederlands-Limburg’, in: *Faro* 13 (2020, nr. 4) 50-51. Het gaat hier om een interview met Maurice Heemels.

21 Grever, Jonker, Ribbens en Stuurman, *Controverses rond de canon*, 107-110.

22 Paul van der Steen, ‘Wat iedereen zou moeten weten over de Limburgse geschiedenis’, in: *Dagblad De Limburger* en *Limburgs Dagblad*, 12-03-2005.

23 Jan Bank, Gijsbert van Es en Piet de Rooy, *Kortweg Nederland. Wat iedereen wil weten over onze geschiedenis* (Wormer 2005).

had ontwikkeld ten behoeve van het Nederlandse onderwijs. De bijdrage leidde naar verluidt op de burelen van de betrokken Limburgse kranten tot tientallen reacties, waarvan de meeste positief getoonzet waren. Enige tijd leek het hierbij te blijven. Totdat de Kring Maastricht van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap (LGOG) onder de noemer ‘Bosquet-sessies’ (naar apotheker en paleontoloog Joseph Augustinus Hubertus de Bosquet, die leefde van 1814 tot 1880) een serie van drie debatavonden organiseerde in het Natuurhistorisch Museum in Maastricht. De centrale inzet daarvan was om een impuls te geven aan de gedachtevorming over een meer geraffineerde historische canon met een provinciaal karakter.

Want, zoals Van der Steen zelf ruiterslijk toegaf – hij voerde het woord tijdens de eerste bijeenkomst op 21 november 2005 – had hij zijn stuk noodgedwongen in korte tijd geschreven: ‘Echt de tijd nemen voor een klus als deze is zo goed als onmogelijk in een werkkring waar actualiteit en waan van de dag voorrang hebben op gewroet in het verleden’.²⁴ Verder was het schier onmogelijk geweest om in slechts twee krantenpagina’s ook maar een beeld te geven van een eeuwenoude geschiedenis ‘waarin de lappendeken Limburg door voortdurend wijzigende machtsverhoudingen voortdurend veranderde’. Om er gelijk aan toe te voegen: ‘Grote geschiedenis werd in Limburg zelden geschreven. Grote bestuurscentra ontbraken meestal, net als belangwekkende instellingen als universiteiten. Bij de oorlogen die hier uitgevochten werden, ging het soms helemaal niet om Limburg. De tegenstanders stootten gewoon hier op elkaar’. De journalist en historicus ‘had de neiging’ om een positief ant-

woord te formuleren op de vraag of een canon van de Limburgse geschiedenis zin had. Zo kon op basis daarvan bijvoorbeeld het hardnekkige beeld van een verdeling in noord-zuid en zuid-noord worden bijgesteld: ‘Kijkend naar eeuwen geschiedenis wordt duidelijk dat veel meer bewegingen juist van west naar oost of vice versa liepen’. Voorts zou een canon ‘hiaten in de bestaande historiografie’ blootleggen en kon hij ‘onderzoekers wijzen op of interesseren voor periodes of onderwerpen die anders onderbelicht zouden blijven’.

Dit klonk de toenmalige voorzitter van het LGOG, Karel Majoor, als muziek in de oren. Deze daadkrachtige oud-burgemeester van Herten, Meerssen en Weert taxeerde de situatie als een uitgelezen kans om zijn instelling te profileren als een betekenisvolle kennis- en netwerkvereniging. Het LGOG nam de coördinerende rol dan ook vrijwel meteen op zich.²⁵ De discussie over een mogelijke canon van Limburg kwam in een stroomversnelling terecht toen Van Oostrum en de zijnen een jaar later de eerste nationale canon presenteerden. Op 17 oktober 2006 liet journalist Ron Buitenhuis van zich horen in *Dagblad De Limburger*. In zijn bijdrage stelde hij met name het in zijn ogen Holland-centrische geschiedbeeld van de nationale canon aan de kaak.²⁶ Limburg was ‘niet eens een voetnoot’ in de geschiedenis van Nederland:

‘Geen woord in de canon over de mijnsluiting, toch het grootste banenverlies uit de jongste geschiedenis. Niets over het Verdrag van Maastricht, waar het fundament van het nieuwe Europa werd gelegd. Geen woord over Mosa [sic!] Trajectum (Maastricht), in het hoofdstuk dat de komst en de invloed

24 Notitie ‘Naar een canon van de Limburgse geschiedenis. Een aanzet voor de discussie bij de eerste Bosquet-sessie, op maandag 21 november 2005 in het Natuurhistorisch Museum te Maastricht’ door Paul van der Steen (onderdeel van projectdossier Canon van Limburg, Bureau LGOG).

25 Karel Majoor, ‘Voorwoord’, in: Jos Venner (red.), *Canon van Limburg. Een historisch overzicht* (Maastricht 2009) 5.

26 Ron Buitenhuis, ‘Limburg niet eens voetnoot in geschiedenis’, in: *Dagblad De Limburger*, 17-10-2006.

Omslag van de eerste historische canon van Limburg, die in 2009 verscheen onder auspiciën van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap en onder redactie van Jos Venner. Bureau LGOG.

van de Romeinen behandelt. Niets over de eerste katholieke premier Ruys de Beerenbrouck, niets over bouwmeester Pierre Cuypers, niets over de komiek der komieken Toon Hermans. Nee, zelfs niets over Jan Linders, de voormalige melkboer uit Gennep, begiftigd met de L1-versierselen van “de Grootste Limburger aller tijden”.

Drie dagen later deden de prominente LGOG-leden Henk Boersma, Peer Boselie en Frank Hovens hier in het *Limburgs Dagblad* nog een schepje bovenop: ‘De Canon van Nederland, zo luidt de kritiek van de drie leden van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, speelt zich af in een gebied waar-

van de grens bij Budel ligt. Op die manier ont-houd je Limburgse kinderen van tien tot veer-tien jaar, de leeftijdsgroep waarvoor de Canon van Nederland bestemd is, een stuk eigen geschiedenis. En dat vraagt om een correctie’.²⁷ Het zou volgens het drietal inderdaad goed zijn om die zogenaamde correctie uit te voeren door middel van een provinciale canon, waarvoor op dat moment dus al langer plannen bestonden. Paul van der Steen juichte dit initia-tief toe in *Dagblad De Limburger* op 21 oktober 2006.²⁸ Tegelijkertijd adviseerde hij het LGOG om ‘de verleiding te weerstaan de Limburgse canon als een soort hersteloperatie te zien’. Volgens hem ging het bij een canon primair om de onderwerpen die er het meest toe deden, en

27 Caspar Cillekens, ‘Hoogste tijd voor Limburgse canon’, in: *Limburgs Dagblad*, 20-10-2006.

28 Paul van der Steen, ‘Limburgse Canon’, in: *Dagblad De Limburger*, 21-10-2006.

niet zozeer om de uitwerking ervan in, zeg, hoofdstukken over Willibrord of Servatius. Met andere woorden: de grote thema's waren belangrijker dan de casuïstiek.

In 2009 verscheen onder supervisie van historicus en vakdidacticus Jos Venner, een vooraanstaand lid van deze historische en archeologische vereniging, het boek *Canon van Limburg: Een historisch overzicht* met een bijbehorende website. De canon telde 52 vensters. In tegenstelling tot de nationale voorloper en in aanvulling op de bijdrage van Van der Steen sloot de Limburgse pendant aan bij het systeem van de tien tijdvakken met de 'kenmerkende aspecten'. Wie de uiteindelijke vensterteksten (Bijlage) vergelijkt met het artikel van Van der Steen uit 2005, feitelijk een stoomcursus Limburgse geschiedenis, moet concluderen dat dit artikel niet alleen met betrekking tot vorm maar ook inhoudelijk gezien heeft gediend als hét centrale uitgangspunt. Nagenoeg alle van de door Van der Steen genoemde zaken komen eveneens voor in de canon. Deze canon sloot processen van historische canonvorming op een meer lokaal niveau niet uit. Zo verscheen in 2023 *De Canon van Maasgouw*.²⁹

3. De nieuwe canon van Limburg: Vensters op een veelkleurig verleden (2024)

In de vorige paragraaf is inzichtelijk gemaakt hoe journalist en historicus Paul van der Steen in 2005 de aanzet gaf tot de eerste historische canon van Limburg. Het LGOG trok vervolgens de samenstelling ervan snel en met succes

naar zich toe. Een boek en een website waren in 2009 de voornaamste resultaten van het project.

Eveneens vanuit de LGOG-gelederen kwam in 2020 het voornemen om de 'oude' canon van Limburg te herijken. De Commissie Educatie, met historicus en vakdidacticus Maurice Heemels als voorzitter, constateerde in de loop van dat jaar dat de samenleving sinds 2009 ingrijpende veranderingen had ondergaan.³⁰ Bovendien was in een decennium een aanzienlijk aantal wetenschappelijke deelstudies en overzichtswerken over de geschiedenis van Limburg van de drukpersen gerold.³¹ De concrete aanleiding tot dergelijke bespiegelingen was overigens een stuk minder visionair dan men wellicht zou denken. De commissie had namelijk vernomen dat de technische infrastructuur van de canon (Adobe Flash) per 1 januari 2021 zou ophouden te bestaan, waardoor de website praktisch onbruikbaar zou worden.³²

Medio 2020 leek er genoeg reden te bestaan om in het spoor van de landelijke Commissie Kennedy te onderzoeken in hoeverre de 'oude' canon van Limburg toe was aan herziening in zowel inhoudelijk als vakdidactisch opzicht. Heemels heeft vervolgens mogelijke antwoorden op deze vraag verder doordacht in een serie gesprekken met onder meer historicus en erfgoed specialist Chris Dols. Laatstgenoemde was destijds voorzitter van de redactie van het wetenschappelijke jaarboek van het LGOG en in die hoedanigheid ook adviseur van het LGOG-Hoofdbestuur. Daarnaast had hij als auteur van één venstertekst een bescheiden bijdrage geleverd aan de canon uit 2009.

29 Kris Förster (eindred.), *De Canon van Maasgouw. De Maasgouwse geschiedenis in 14 verhalen* (Maasbracht 2023).

30 Vercauteren, 'De canon uit Nederlands-Limburg'.

31 Bij de overzichtswerken valt allereerst te denken aan het meer wetenschappelijke, uit drie kloeke delen bestaande: Paul Tummers e.a. (red.), *Limburg. Een geschiedenis* (Maastricht 2015). Toegankelijker zijn de '25' deeltjes die onder de titel *De Kleine Geschiedenis Van Limburg in 25 dagen* en onder eindredactie van Frank Hovens in 2010 zijn verschenen bij Uitgeverij WBooks in Zwolle. Een synthese hiervan biedt het boek: Frank Hovens (eindred.), *Geschiedenis van Limburg* (Zwolle 2010).

32 Startnotitie LGOG-Werkgroep Herijking Canon van Limburg door Chris Dols en Maurice Heemels, januari 2021. Deze notitie is samen met de andere voorbereidende 'think pieces' en werkteksten die in deze paragraaf worden vermeld als onderdeel van een projectdossier gedeponeerd in het archief van Bureau LGOG.

In de gesprekken was er nadrukkelijk aandacht voor de niet-aflattende behoefte aan een canon van Limburg, zoals die zichtbaar was in het provinciale onderwijsveld, waarmee de Commissie Educatie van het LGOG sinds jaar en dag intensieve contacten onderhoudt, en tevens voor het complex van nadelen dat onvermijdelijk verbonden is met canonvorming in het algemeen.³³ Heemels en Dols, de auteurs van dit artikel, observeerden in de zomer van 2020 na ampel beraad dat het juist vanwege die voortdurende behoefte aan de vraagzijde aan te bevelen was om aan de aanbodzijde de ‘oude’ canon van Limburg zo optimaal mogelijk mee te laten ademen met de veranderende samenleving. Het moest hierbij zonder meer blijven gaan om de canon als een *didactisch instrument* waarmee de onderwijsprogramma’s op de basisscholen en de middelbare scholen met regionale perspectieven konden worden verrijkt ter aanvulling op de nationale canon.³⁴ In institutionele zin dachten Heemels en Dols aan twee werkgroepen die zouden ressorteren onder de Commissie Educatie: de Werkgroep Herijking, die zich ging bekommeren om de *inhoud*, en de Werkgroep Digitalisatie, die zich ging bezighouden met de *vorm*. Van meet af aan is gekoerst op een digitale canon. Ondanks de wetenschap dat een digitale omgeving nooit een vervanging kan zijn van fysieke beleving, zijn computer en tablet een vast onderdeel geworden van de didactische gereedschapskist van leerlingen en scholieren, en opent de digitale wereld tal van nieuwe mogelijkheden om geschiedenis en erfgoed crossmediaal te beleven. Vanuit de Commissie Educatie superviseerde Heemels het complete project. Mede vanwege de algemene bezwaren tegen canon-

vorming die hierboven aan de orde zijn gekomen, formuleerden Dols en hij in de herfst van 2020 de volgende zes basisvoorwaarden.³⁵ Hoewel daarmee de tekortkomingen van canonvorming niet ongedaan konden worden gemaakt, konden ze op die manier wél enigszins worden ondervangen.

Ten eerste moesten samenstelling en functioneren van beide werkgroepen in onafhankelijkheid gebeuren om eventuele ongewenste invloeden van buitenaf te voorkomen. Bovendien moest bij de werving van werkgroepleden rekening worden gehouden met evenwichtigheid van expertise, genderidentificatie, sociaal-culturele achtergrond, leeftijd en woonplek. *Ten tweede* dienden met het oog op meerstemmigheid, co-creatie en burgerexpertise zowel de leerkracht en de docent als de primaire doelgroep, namelijk de leerling en de scholier, actief te worden betrokken bij het herijkingsproces. Het komt maar al te vaak voor dat een ‘commissie van wijzen’ in een dergelijk proces bepaalt wat ertoe doet zonder daarbij de beoogde gebruikers te consulteren. ‘Historici bezitten allerminst een monopolie op het verleden, maar ze kunnen zich wél inspannen om nieuwe visies voor het voetlicht te brengen en het belang van een meervoudig perspectief op het verleden te benadrukken’, aldus de al genoemde historica Dolly Verhoeven³⁶. Of, om genuanceerd aan te haken op de krantenkop boven het artikel van museumdirecteur Bert Mennings waarmee deze bijdrage opende: de tijd dat *alleen* historici bepaalden wat belangrijk is, is voorbij, en dat is een welkome ontwikkeling. Historici en erfgoed specialisten blijven echter nodig. Geschiedenis is een vak.

33 Het is onmogelijk gebleken om op basis van kwantitatief bronnenmateriaal steekhoudende uitspraken te doen over het bezoek van de website over een langere tijd. Er zijn wel enige statistieken over dit bezoek (vgl. projectdossier Canon van Limburg, Bureau LGOG), maar de empirische basis hiervan is veel te smal. Met dank aan Kris Förster, die ons voorzag van relevante informatie.

34 Vercauteren, ‘De canon uit Nederlands-Limburg’.

35 Vgl. de opeenvolgende versies van het projectplan *Canon van Limburg 2.0* (projectdossier Canon van Limburg, Bureau LGOG).

36 Verhoeven, *Met open vensters*, 14.

Ten derde vonden we het cruciaal om het beoogde open, haast niet-canonieke karakter van de te herijken canon tevens tot uitdrukking te laten komen in een inleidende tekst en in de algemene communicatie. De canon diende een selectie uit de geschiedenis te bieden en moest deze selectie meteen ter discussie stellen en uitnodigen tot nadere gesprekken hierover. Geschiedschrijving en canonvorming mogen immers niet leiden tot een in beton gegoten geheel van keuzes dat wordt geacht het verleden te representeren. *Ten vierde* diende het gegeven van Limburg als een politiek-staatkundige ‘constructie’ uit de negentiende eeuw expliciet te worden gethematiseerd om vormen van finalisme zoveel mogelijk op voorhand uit te sluiten. Niet alleen werd daarom voorzien in een heel nieuw venster (nr. 32) hierover, maar ook werd besloten er in de inleiding uitgebreid aandacht aan te besteden. Anders dan in de ‘oude’ canon komt bovendien in de ‘nieuwe’ canon het begrip ‘Limburg’ niet voor waar het gaat over de periode vóór 1867. In plaats daarvan is telkens ‘Maasland’ gebruikt. *Ten vijfde* hebben we in navolging van de Commissie Kennedy een duidelijke levensduur gekoppeld aan het project.³⁷ Vanwege de enorme collectieve krachtsinspanning die nodig is geweest om de revisie tot een goed einde te brengen, is het Hoofdbestuur van het LGOG geadviseerd om niet omstreeks 2034 – de Commissie Kennedy brak een lans voor een herziening om de tien jaar – maar rond 2040 opnieuw positie te bepalen en indien nodig een volgende herijking te entameren. Mogelijk is de canon te zijner tijd wel zó aan herziening toe dat de situatie op dat moment vraagt om een heel andere opzet en uitwerking. Zo kenmerkt de canon van Amsterdam (2008) zich door twee inhoudelijke krachtlijnen: migratie en emancipatie.³⁸ *Ten zesde* hebben we gepleit om

tenminste totdat dit moment daadwerkelijk is aangebroken de canon digitaal duurzaam te verankeren in de Limburgse erfgoedsector.

Al met al kunnen in het opnieuw doordenken en aanpassen van de canon van Limburg drie fasen van elkaar worden onderscheiden. In de *opstartfase*, die liep van oktober tot en met december 2020, werden beide werkgroepen geformeerd en contacten gelegd met erfgoedbeherende instanties. De Werkgroep Herijking kwam onder voorzitterschap te staan van Chris Dols (Radboud Universiteit/Sociaal Historisch Centrum voor Limburg). Verder namen hierin zitting Jack Claessen (De Nieuwste Pabo), Theo Engelen (Radboud Universiteit), Renske Heisen (Limburgs Museum), Christian Kicken (Radboud Universiteit), Jody Martens (Historisch Goud), Maurice Heemels (Fontys Lerarenopleiding Sittard) en Jos Venner. Laatstgenoemde borgde de continuïteit tussen de ‘oude’ en de ‘nieuwe’ canon. De Werkgroep Digitalisatie ging bestaan uit Justine Camps (voorzitter) en Kelly Krijntjes namens het LGOG en voorts uit Wouter Daemen (Huis voor de Kunsten Limburg), Odin Essers (Universiteit Maastricht), Celine Huits (Sociaal Historisch Centrum voor Limburg) en Neeltje Wessels (Historisch Centrum Limburg). De instituten die in deze alinea tussen haken staan, zijn overigens vooral een indicatie van professionele achtergronden. Veruit de meeste werkzaamheden zijn onbezoldigd verricht. In de *herijkingfase* moesten de handen uit de mouwen. Terwijl de Werkgroep Digitalisatie plannen ontwikkelde om de digitale aspecten van het project te realiseren, boog de Werkgroep Herijking zich tussen december 2020 en juli 2021 in maandelijks sessies over de overkoepelende structuur (aantal, inhoud en volgorde van vensters) van de canon. Tussen juli 2021 en

37 Commissie Herijking Canon van Nederland, *Open vensters voor onze tijd*, 37-38.

38 Piet de Rooij en Emma Los (red.), *De canon van Amsterdam* (Amsterdam 2008).

mei 2023 stond het (her)schrijven van de vensterteksten centraal. Daarvoor tekenden zowel werkgroepleden zelf als externe contribuanten die vanwege hun specifieke expertise werden aangezocht. De *afrondingsfase* duurde van mei tot en met oktober 2023.

Voor de ‘dialoog van onderop’, een van de basisvoorwaarden van de hele exercitie, is de feedback die beide werkgroepen hebben gekregen tijdens twee webinars van grote waarde geweest. Terwijl de eerste bijeenkomst (21 juni 2021) onderdeel was van het tweejaarlijkse symposium *Truuk nao Hoes* van de Commissie Educatie van het LGOG, werd het tweede samenzijn (29 juni 2022) speciaal georganiseerd om de voortgaande herziening van de canon te bespreken met deskundigen en belangstellenden. Op basis van concrete suggesties is het schema van vensters aangepast, in die zin dat er in de canon nog meer dan aanvankelijk was voorzien aandacht is gekomen voor het dagelijkse leven, het landschap en de sport.³⁹ Minstens even betekenisvol is de kritische meeleepondering op Basisschool Natuurlijk! in Blerick geweest. Hierbij hebben meer dan vijftig leerlingen van groep 8 in het voorjaar van 2023 de vensterteksten in concept gelezen en van commentaar voorzien.⁴⁰ In het kader van drempelverlaging hebben de aantekeningen van de leerlingen geleid tot vele tientallen kleinere interventies, overwegend taalkundig van aard.⁴¹ Daarover gesproken: taal doet ertoe. Geprobeerd is om in het licht van inclusie en diversiteit zoveel mogelijk aan te sluiten bij de publicatie *Woorden doen ertoe* (2018).⁴² Zo is vanwege een ‘dekoloniaal’

perspectief niet langer zomaar gesproken van ‘ontdekkingsreizen’ of van ‘Midden-Oosten’. Deze termen gaan namelijk uit van een Eurocentrisch wereldbeeld.

4. Vijf modi van herijking

In totaal telt de ‘nieuwe’ canon van Limburg 54 vensters (Bijlage). Er zijn dus twee vensters bijgekomen ten opzichte van de versie uit 2009. De centrale inzet van de Werkgroep Herijking is altijd geweest om inhoudelijk gezien met een progressief en prikkelend geheel voor de dag te komen. Tijdens het herzieningsproces is daarom telkens geprobeerd om het goede van de ‘oude’, 52 vensters omvattende canon te behouden en tegelijkertijd mede aan de hand van de bevindingen van de Commissie Kennedy verfijning en vernieuwing te bewerkstelligen.

In de praktijk heeft dit geleid tot een handhaving, zo niet een intensivering van met name de krachtlijn van het landschap en van de internationale dimensie. De geschiedenis van het gebied dat tegenwoordig Limburg heet, is per definitie Europese geschiedenis, dat wil zeggen: van het continent dat als zodanig wordt aangeduid. Voorts is de globale opzet hetzelfde gebleven, maar is er over de hele linie meer balans aangebracht inzake man-vrouwverhoudingen, het alledaagse leven inclusief ‘grijstinten’ en ‘zwarte bladzijden’, sociale (on)gelijkheid en regionale spreiding. Er is, met andere woorden, aan inclusie en diversiteit gewonnen. Wie het wat scherp zou willen stellen, zou kunnen beweren dat de ‘oude’ canon van Limburg: werd bevolkt door relatief veel mannen (slechts twee vensters waren toebedeeld aan een

39 Samenvatting van het webinar over de canon van Limburg op 21-06-2021 door Kelly Krijntjes en Maurice Heemels (projectdossier Canon van Limburg, Bureau LGOG).

40 Manuscript *Canon van Limburg. Vensters op een veelkleurig verleden*, maart 2023, van aantekeningen voorzien door leerlingen van Basisschool Natuurlijk! in Blerick (projectdossier Canon van Limburg, Bureau LGOG).

41 Manuscript *Canon van Limburg. Vensters op een veelkleurig verleden*, juli 2023, na verwerking van de commentaren van vier deskundigen en leerlingen van Basisschool Natuurlijk! in Blerick (projectdossier Canon van Limburg, Bureau LGOG).

42 Wayne Modest en Stijn Schoonderwoerd, *Woorden doen ertoe. Een incomplete gids voor woordkeuze binnen de culturele sector* (Amsterdam 2018).

Relatief meer vrouwen zijn de 'nieuwe' canon gaan bevolken om de balans in genderverhoudingen te optimaliseren. Hier hertogin Maria van Gelre en Gulik. Staatsbibliothek zu Berlin.

Het voetbalelftal dat in 1934 de kostschool Rolduc vertegenwoordigde. Sport is een thema dat nadrukkelijker dan voorheen aan bod komt in de 'nieuwe' canon van Limburg. *Rolduc's Jaarboek*.

vrouw); weinig aandacht had voor de schaduwkanten van onder meer de asynchrone koloniale machtsverhoudingen en de opkomst van het nationaalsocialisme; betrekkelijk veel vormen van 'hoge cultuur' bevatte; en zich onevenredig vaak afspeelde in Maastricht en wijdere omgeving. Al met al heeft de herijking geleid tot een interventie die steviger uitpakte dan aanvankelijk was voorzien.⁴³

Aangezien de totale hoeveelheid vensters naar het oordeel van de werkgroep ongeveer hetzelfde moest blijven, was het nodig om ruimte te creëren voor de gewenste inhoudelijke verschuivingen. Van grofweg vijf 'modi' van herijking konden de werkgroepleden zich daartoe bedienen. Omdat het binnen het beperkte bestek van dit artikel onmogelijk is

om alle aangebrachte wijzigingen gedetailleerd te behandelen, zullen deze modi in het hiernavolgende aan de hand van een of enkele voorbeelden kort worden toegelicht.

De eerste modus: het *toevoegen van vensters*. In totaal zijn er veertien compleet nieuwe vensters geschreven (Bijlage). Voorbeelden hiervan zijn de vensters over hertogin Maria van Gelre en Gulik, de beeldenstorm van Weert, de boekdrukkunst in Maastricht, harmonie Sint Cecilia uit Mheer, de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) en haar voorman Max graaf de Marchant et d'Ansembourg, voetballen bij de verenigingen Caesar (Beek) en Concordia (Heer), en Pinkpop. Bijzonder is wat dat betreft een reeks historisch-demografische vensters die vooral

43 Maurice Heemels: 'We verwachten echter niet dat dit zal leiden tot ingrijpende veranderingen'. Vercauteren, 'De canon uit Nederlands-Limburg', 51.

PINKPOP 70

PINKSTERMAANDAG 18 MEI
SPORTPARK GELEEN
met o.a.

KEEF HARTLEY
**GOLDEN
EARRING**
GEORGE BAKER
LIVIN' BLUES
DE DREAM
LIVE EN OPUS
MR. ALBERT SHOW

aanvang 13.00 uur. entree in de voorverkoop f.2.50 en
aan de ingang f.3.50. dit is een organisatie van de
werkgroep jongerencentra i.s.m. de nu-pagina d.n.l.

Ook voor muziek is er in de 'nieuwe' canon van Limburg volop aandacht: in het venster over de harmonie van Mheer, en, zoals dit affiche uit 1970 laat zien, over Pinkpop. Regioarchief Sittard-Geleen.

zicht biedt op de weerbaarheid van het leven van alledag: van ziektes en hongersnoden tot zuigelingensterfte en geboortebeperving. De tweede modus bestond uit het *samenvoegen van vensters*. Zo worden Petrus Regout en Willem Vliegen nu beiden naast elkaar behandeld als hoofdrolspelers in de Industriële Revolutie. In de ‘oude’ canon hadden ze elk een eigen venster. Datzelfde geldt voor Charles Ruys de Beerenbrouck en Mathilde Haan, die beiden in een en hetzelfde venster aan bod komen als baanbrekende politici in tijden van sociaal-culturele emancipatie.

De derde modus? Het *verwijderen van vensters*. Voorbeelden hiervan zijn de vensters over de vuursteenmijnen van Rijckholt, de ‘legendarische’ en met Maastricht verbonden bisschop Sint Servatius, het leenstelsel, de lakenproductie en -handel, de in Venray geboren katholieke voorman Henri Poels en de doopsgezinde Thijs van Lin uit Roermond. Vanuit het onderwijsveld is de Werkgroep Herijking met klem opgeroepen om scherp te selecteren: ‘Duidelijke keuzes maken – en dus ook thema’s weglaten – tenslotte werd als belangrijk gezien om te voorkomen dat de leerlingen bij het kennismaken met de herziene canon door de bomen het bos niet meer zien’.⁴⁴ Daarom bijvoorbeeld geen venster over de eerste carnavalsverenigingen zoals Sociëteit Momus (Maastricht, opgericht in 1840), Sociëteit Jocus (Venlo, opgericht in 1842) en De Marotte (Sittard, opgericht in 1881). En ook niet over de in Sittard geboren kunstenaar Toon Hermans, over de cultuur van het wielrennen rond de in 1966 ontstane Amstel Gold Race, die zich pas in de jaren 1970 ging afspelen in Limburg, en over de Napoleonsbaan of treinstation Valkenburg als verkeersknooppunten in de afgelopen eeuwen.

De vierde modus behelste het *vervangen van vensters*. Daarbij bleef de algemene thematiek hetzelfde, maar werd er doorgaans gekozen voor een andere protagonist of blikvanger. Dit gebeurde onder meer met de ‘oude’ vensters over de Romeinse Villa Holzkuil (vervangen door Villa Voerendaal), de humanist Mattheus Herbenus uit Maastricht (vervangen door Joannes Murmellius uit Roermond) en vestingstad Maastricht (vervangen door vestingstad Sittard). Tenslotte was er de vijfde modus: het *herschrijven van vensters*. Sommige ‘oude’ vensters zijn integraal voorzien van een nieuwe tekst, zoals die over vervoer en transport ten tijde van de Romeinen, over de kloosterwereld in de negentiende en twintigste eeuw, over de Arbeidsinzet tijdens de Tweede Wereldoorlog en over het Verdrag van Maastricht (1992). In andere gevallen hebben de reeds bestaande teksten in meer of mindere mate gediend als het uitgangspunt, dat vervolgens is verrijkt. Te denken valt hierbij aan het venster over Eugène Dubois, waarin recente maatschappelijke discussies omtrent kolonialisme in relatie tot wetenschap zijn verwerkt, en dat over de slachtoffers van het Naziregime, waarin nu tevens Anna Maria Steinbach voorkomt. Zij staat symbool voor de dikwijls vergeten Sinti- en Roma-gemeenschappen.⁴⁵

Besluit

Het samenstellen of herijken van een historische canon is een delicate onderneming. Terwijl sommigen fundamenteel gekant zijn en blijven tegen het fenomeen canon, bijvoorbeeld vanwege zijn per definitie reducerende tendensen of de aangebrachte begrenzingsen in tijd en ruimte, zullen anderen de makers ervan wijzen op concrete personen, ontwikkelingen of jaar-

44 Samenvatting van het webinar over de canon van Limburg op 21-06-2021 door Kelly Krijntjes en Maurice Heemels (projectdossier Canon van Limburg, Bureau LGOG).

45 Vgl. voor het vraagstuk-Dubois onder meer: Vikkie Bartholomeus, ‘Eugène Dubois is ook een beetje van Indonesië’, in: *De Limburger*, 04-02-2023.

tallen die in hun ogen ten onrechte ontbreken. Weer anderen zullen met betrekking tot de gekozen vorm protest aantekenen tegen wat zij zien als een (dis)balans tussen de vraagzijde (leerlingen, scholieren, het ‘grote publiek’) en de aanbodzijde (deskundigen, verenigingen en stichtingen, de politiek). ‘Spelen’ met een historische canon – was de mens volgens de bekende historicus Johan Huizinga niet een *homo ludens*, een ‘spelende mens’? – is spelen met vuur.⁴⁶

In dit artikel is verslag gedaan van de herijking van de canon van Limburg uit 2009, die heeft plaatsgevonden van 2020 tot en met 2023. Ook is de totstandkoming van deze allereerste canon gereconstrueerd. In tegenstelling tot wat er soms elders in den lande is gebeurd, gaf daartoe in 2005 niet de politiek of een instituut maar journalist en historicus Paul van der Steen de aanzet. Toen de discussie over de canoovorming op provinciaal niveau in 2006 in een stroomversnelling terecht kwam door het verschijnen van de eerste nationale canon, trok het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap (LGOG) onder voorzitterschap van oud-politicus Karel Majoor het initiatief definitief naar zich toe. In 2020 leidden observaties achter de schermen van deze historische en archeologische vereniging tot een revisie van de ‘oude’ canon, mede ingegeven door de herziening van de nationale canon die in dat jaar werd afgerond. In dat hervormingsproces speelde de aandacht voor man-vrouwverhoudingen, het alledaagse leven inclusief ‘grijs-tinten’ en ‘zwarte bladzijden’, sociale (on)gelijkheid en regionale spreiding een sleutelrol. Voor zowel inhoud als taal is de feedback van professionals uit het provinciale onderwijsveld en van de beoogde doelgroep, leerlingen en scholieren, cruciaal geweest. Deze feedback is verdisconteerd in het schema van vensters. Bovendien hebben op basis hiervan vele tientallen inter-

venties plaatsgevonden in de vensterteksten. Zo is geprobeerd om een idiosyncratische historische thematisering actief te verbinden met een diversiteit aan (historische) gemeenschappen, achtergronden en perspectieven. Het is belangrijk om de werking van de canon als het ware ‘open te leggen’ in de praktijk van alledag en dus niet normatief dicht te plamuren.

Hopelijk is de nieuwe historische canon van Limburg niet het laatste woord, biedt hij voldoende stof tot verder nadenken en vormt hij een nieuw vertrekpunt van discussie en debat. Want het verleden is niet eenduidig en eenvormig, maar meerduidig en meerstemmig. Vandaar de ondertitel ‘Vensters op een veelkleurig verleden’. Waar u waarde aan hecht, lezer, hoeft niet per se hetzelfde te zijn als wat uw naasten zien als waardevol. Ieders stem doet ertoe. Of, zoals Van der Steen het uitdrukte toen hij in 2005 de aanzet gaf tot wat uiteindelijk resulteerde in de ‘oude’ (2009) en recent de ‘nieuwe’ (2024) canon: ‘De slechtste uitkomst van het werk van de commissie-Van Oostrum zou zijn dat haar bevindingen elk verder debat doodslaan. Niets werkt zo verstikkend als historisch botulisme. Discussie is een basisvoorwaarde voor leven in het geschiedenisdebat. Hopelijk zorgt de canon van dit gezelschap voor nieuw vuur in het discours’. Moge dat vertoog ook na 2024 steeds opnieuw weer in beweging blijven.⁴⁷

46 Johan Huizinga, *Homo ludens. Proeve eener bepaling van het spel-element der cultuur* (Haarlem 1938).

47 Op het moment dat deze bijdrage ter perse ging, stond er in het *Tijdschrift voor Geschiedenis* (2023, nr. 2) een discussiedossier over de Vlaamse canon. Dat dossier kon niet meer worden verwerkt in dit artikel.

Bibliografie

- *Culturele dynamiek* (Den Haag 2007).
- *Cultural Dynamics* (Den Haag 2011).
- Bank, Jan, Gijsbert van Es en Piet de Rooy, *Kortweg Nederland. Wat iedereen wil weten over onze geschiedenis* (Wormer 2005).
- Bartholomeus, Vikkie, 'Eugène Dubois is ook een beetje van Indonesië', in: *De Limburger*, 04-02-2023.
- Buitenhuis, Ron, 'Limburg niet eens voetnoot in geschiedenis', in: *Dagblad De Limburger*, 17-10-2006.
- Cillekens, Caspar, 'Hoogste tijd voor Limburgse canon', in: *Limburgs Dagblad*, 20-10-2006.
- Commissie Canon van Vlaanderen, *De Canon van Vlaanderen in 60 vensters* (Gent 2023).
- Commissie Herijking Canon van Nederland, *Open vensters voor onze tijd. De Canon van Nederland herijkt* (Amsterdam 2020).
- Dols, Chris (red.), *De nieuwe canon van Limburg* (Amsterdam 2024).
- Förster, Kris (eindred.), *De Canon van Maasgouw. De Maasgouwse geschiedenis in 14 verhalen* (Maasbracht 2023).
- Grever, Maria, Ed Jonker, Kees Ribbens en Siep Stuurman, *Controverses rond de canon* (Assen 2006).
- Grever, Maria, en Kees Ribbens, 'De historische canon onder de loep', in: *Kleio* 45 (2004, nr. 7) 2-7.
- Hovens, Frank (eindred.), *Geschiedenis van Limburg* (Zwolle 2010).
- Huizinga, Johan, *Homo ludens. Proeve eener bepaling van het spel-element der cultuur* (Haarlem 1938).
- Hupperetz, Wim, *Erfgoed, engagement en participatie. Waar staan we 150 jaar na 'Holland op zijn smalst'?* (= 1e Erfgoedlezing Radboud Erfgoed, Nijmegen, 04-11-2022).
- Langfeld, Gregor, 'The Canon in Art History. Concepts and Approaches', in: *Journal of Art Historiography* 19 (2018) 1-18.
- Lowenthal, David, 'Fabricating Heritage', in: *History and Memory* 10 (1998) 5-24.
- Mennings, Bert, 'Opinie: de tijd is voorbij dat historici bepalen wat belangrijk is en de overheid waar het museum komt', in: *de Volkskrant*, 18-06-2023.
- Modest, Wayne, en Stijn Schoonderwoerd, *Woorden doen ertoe. Een incomplete gids voor woordkeuze binnen de culturele sector* (Amsterdam 2018).
- Monteiro, Marit, en Maaïke Derksen, 'Gedeeld cultureel erfgoed delen', in: *Ex Tempore* 39 (2020) 102-123.
- Reid, John, Bastiaan Geleijnse en Jean-Marc van Tol, *De historische canon van Fokke & Sukke* (Soest 2007).
- Rooij, Piet de, en Emma Los (red.), *De canon van Amsterdam* (Amsterdam 2008).
- Steen, Paul van der, 'Wat iedereen zou moeten weten over de Limburgse geschiedenis', in: *Dagblad De Limburger en Limburgs Dagblad*, 12-03-2005.
- Steen, Paul van der, 'Limburgse Canon', in: *Dagblad De Limburger*, 21-10-2006.
- Tollebeek, Jo, Marc Boone en Karel Van Nieuwenhuyse, *Een canon van Vlaanderen. Motieven en bezwaren* (Brussel 2022).
- Tummers, Paul, e.a. (red.), *Limburg. Een geschiedenis* (Maastricht 2015).
- Vander Stichele, Alexander, "'De geschiedenis is van iedereen'", in: *Faro* 13 (2020, nr. 4) 44-49.
- Venner, Jos (red.), *Canon van Limburg. Een historisch overzicht* (Maastricht 2009).
- Vercauteren, Gregory, 'De canon uit Nederlands-Limburg', in: *Faro* 13 (2020, nr. 4) 50-51.
- Verhoeven, Dolly, *Met open vensters. Nijmeegse geschiedenis tussen wetenschap en publiek* (Nijmegen 2009).
- Verhoeven, Dolly (red.), *De canon van Nijmegen* (Nijmegen 2009).
- Zwart, Sabine, 'De Canon van Nederland. Van begin tot herijking', in: *Boekman* 32 (2020, nr. 124) 22-23.

Bijlage: schema van canonvensters, 2009 en 2024

Tijdvak

Vensters 'oude' canon (2009)

Supervisie: Jos Venner

Vensters 'nieuwe' canon (2024)

Supervisie: Chris Dols

I. Jagers & Boeren

1.1. Het Belvédère-mes. Neushoornvlees

1.2. Tent van rendierhuiden. Tent in steen

1.3. Bandkeramiek. Een verdraaid fraaie pot

1.4. Vuursteenmijnen. Het Grote Atelier in het Savelsbos

1. Het Belvédère-mes. De oudste menselijke sporen [1a]

2. Rendierjagers langs de Maas. Leven in de Steentijd [1a]

3. Een bandkeramisch grafveld in Elsloo. Goed boeren in de prehistorie [1b]

II. Grieken & Romeinen

2.1. De Eburonen muntschat van Amby. Regenboogshoteltjes

2.2. Villa Holzkuil. Romeinse villa ontdekt

2.3. Romeinse thermen in Heerlen. Een Romeinse pilaar gevonden...

2.4. De Via Belgica. Een offer voor Jupiter

2.5. Sint-Servatius. Een legende

4. De muntschat van Amby. Kelten ontmoeten Romeinen [2c]

5. Villa Voerendaal. Romeinen en hun landbouw [2c]

6. Het Romeinse badhuis in Heerlen. Leven in de eerste steden [2c]

7. Van A naar B in het Romeinse noorden. Water en wegen in het Maasland [2c]

8. De helm van Kessel. Goden, God, Germanen [2c, 2d, 2e]

III. Monniken & Ridders

3.1. Leenstelsel. Leenman Karel Emanuel van Keverberg

3.2. Susteren. R.K. Sint-Amalbergakerk

3.3. Karolingische Renaissance. Karel de Grote

9. Het klooster van Susteren. Religieus leven tussen Kerk en Staat [3a]

10. De Sint-Servatiusleutel. Een 'legendarische' bisschop in Maastricht [3a]

11. De Karolingische Renaissance. Donkere Middeleeuwen? [3a, 3d]

Tijdvak

Vensters 'oude' canon (2009)

Vensters 'nieuwe' canon (2024)

IV. Steden & Staten

4.1. De grote ontginningen. Rolduc 4.2. De Servatiusleutel. Jocundus schrijft een vita 4.3. Hendrik van Veldeke. Een dichter bezingt 'schoon Maastricht' 4.4. Maashandel. Verdronken in de Maas 4.5. Lakenproductie en lakenhandel. Een gildebrief voor het Weerter wolambacht 4.6. De 'Zesmannen'. Controle van de stadsfinanciën 4.7. Het Groot Privilege (1477). Karel de Stoute	12. Maria van Gelre en Gulik. Krachtige vorstin in het gebied van Maas en Rijn [4b, 4e] 13. De grote ontginningen. Heide, bossen en zandgronden in cultuur gebracht [4a] 14. De stadskist van Roermond. Politiek en macht in de stad [4a, 4b] 15. Sittard vestingstad. De kunst van het verdedigen [4b, 4e] 16. De Maassteden. Handel over water [4a, 4b] 17. Overleven in barre tijden. Van ziekte, honger en oorlog, verlos ons Heer [4a] 18. Hendrik van Veldeke. Een dichter bezingt Maastricht [4a, 4b]

V. Ontdekkers & Hervormers

5.1. Mattheus Herbenus. Humanist 5.2. Jan van Steffeswert. Bieldesnider 5.3. Thijs van Lin. Doopsgezind 5.4. Wilhelmus Lindanus. Eerste bisschop van Roermond	19. Joannes Murmellius. Humanist tijdens de Renaissance [5b, 5c] 20. De beeldsnij kunst. Uit het juiste hout gesneden [5b] 21. De beeldenstorm van Weert. Anna van Egmond en de Opstand [5d, 5e] 22. Het bisdom Roermond. De katholieke Kerk en de Contrareformatie [5d, 5e] 23. Huwelijk en geboortebeperving. Wie mag er trouwen? [4a]

VI. Regenten & Vorsten

6.1. Territoriale versnippering. Plundering en roof 6.2. Vestingstad Maastricht. De vesting gesloopt 6.3. Simultaankerken. Paapse stoutigheden en protestantse ergernissen 6.4. Latijnse scholen. Een nieuw schoolgebouw in Sittard	24. Staatkundige verbrokkeling. Vorsten met elkaar in de clinch [5d, 5e, 6a] 25. De boekdrukkunst. Gedrukt in Maastricht [5b, 5c, 6b] 26. De Latijnse scholen. Jong geleerd... [5c, 5d, 6d]

Tijdvak

Vensters 'oude' canon (2009)

Vensters 'nieuwe' canon (2024)

VII. Pruiken & Revoluties

7.1. Bokkenrijders. Peter Douven

7.2. Baron van Keeverberg. Verlicht bestuurder

7.3. Roermond en de Brabantse Revolutie. Het Oostenrijkse bewind

7.4. De Franse Tijd. Sibbe 1795

27. Staatkundige onrust. Van Spaanse Successie tot Franse Tijd [7b, 7d]

28. Baron van Keeverberg. Verlicht bestuurder onder Napoleon en Willem I [7a, 7d]

29. De Meinweg. Boerenlevens in tijden van de overlevingslandbouw [7b]

30. De Bokkenrijders. Bandieten of arme sloebers? [7b]

31. Zuigelingen- en kindersterfte. Een vroege dood [7b]

VIII. Burgers & Stoommachines

8.1. Limburg verdeeld. 1839

8.2. Brikkenbakkers. De weg over de grens

8.3. Petrus Regout. Maastrichts grootindustrieel

8.4. Willem Vliegen. Apostel van het socialisme

8.5. De missionarissen van Steyl. Arnold Janssen heilig verklaard

8.6. Pierre J.H. Cuypers. Bouwen tot in de hemel

8.7. Eugène Dubois. De zoektocht naar onze menselijke voorouder

32. Een provincie van Nederland? Limburg [8e]

33. Harmonie Sint Cecilia uit Mheer. Blaasmuziek in dorp en stad [8d]

34. Petrus Regout en Willem Vliegen. Twee hoofdrolspelers in de Industriële Revolutie [8a, 8b, 8f]

35. Trekarbeiders en pendelaars. Werken aan de andere kant van de grens [8a]

36. Geboortebeperving. Het aantal kinderen onder controle [8a, 10d, 10e]

37. De wereld van de kloosterlingen. Geroepen tot geloften [8c, 8d]

38. Pierre Cuypers. De Roermondse architect en de neogotiek [8d]

39. Eugène Dubois. De zoektocht naar onze menselijke voorouder in tijden van kolonialisme [8c]

Tijdvak

Vensters 'oude' canon (2009)

Vensters 'nieuwe' canon (2024)

IX. Wereldoorlogen

9.1. De Eerste Wereldoorlog. Familiebezoek met dodelijke afloop	40. De dodendraad. De Eerste Wereldoorlog [9d]
9.2. Charles Ruijs de Beerenbrouck. Premier	41. Mathilde Haan en Charles Ruijs de Beerenbrouck. Twee baanbrekende politici in tijden van emancipatie [8d, 8e, 8f]
9.3. Mathilde Haan. Roermonds raadslid 1919	42. Nederlandse steenkolenmijnen. Het zwarte goud [8a]
9.4. Steenkolenmijnen. Ik word mijnwerker!	43. Op voetbal bij Caesar (Beek) en Concordia (Heer). Verzuilde sport [8d, 8f]
9.5. Henri Poels, priester. De Noodkistrede	44. De NSB. Graaf de Marchant et d'Ansembourg en het nationaal-socialisme [9b, 9c, 9d, 9f]
9.6. Edith Stein. Slachtoffer van het anti-joodse Naziregime	45. Edith Stein en Anna Maria Steinbach. Slachtoffers van het naziregime [9b, 9d, 9e, 9f]
9.7. Dwangarbeiders. Kerkrassia in Beringe	46. De razzia van Roermond. Dwangarbeid in Duitsland [9f]
	47. De wederopbouw. Werk in uitvoering [9g]

X. Televisie & Computer

10.1. Molukkers. Molukkers naar Limburg	48. Nieuwe Limburgers. Komen en gaan [10e]
10.2. Landbouw. Van gemengd bedrijf naar zorgboerderij	49. De mijnsluitingen. Van zwart naar groen [10e]
10.3. De mijnsluitingen. Van zwart naar groen	50. De landbouw in verandering. Van gemengd bedrijf naar zorgboerderij [10e]
10.4. Rijksuniversiteit Limburg. Levenswerk van Sjeng Tans	51. De ontkerkelijking. Kerkstraat zonder kerk [10d, 10e]
10.5. Bevolkingsontwikkeling. Van het ene uiterste naar het andere	52. Pinkpop. Nederlands langstlopende popmuziekfestival [10d, 10e]
10.6. Ontkerkelijking. Van bouw tot sloop	53. De Rijksuniversiteit Limburg. Het hoger onderwijs [10d, 10e]
10.7. Het Verdrag van Maastricht. Crisis	54. Het Verdrag van Maastricht. Limburg en Europa [10c]

Vetgedrukt = compleet nieuw: nieuw venster & nieuwe tekst.

De informatie tussen vierkante haken verwijst naar de zogeheten 'kenmerkende aspecten'.

Windows onto a Multicolored Past

The new historical canon of Limburg (2024)

This article examines historical canon formation in the Dutch Province of Limburg by focusing on the ways in which the ‘old’ (2009) and the ‘new’ (2024) historical canons have been crafted. Journalist and historian Paul van der Steen kickstarted the discussion on the matter in 2005, after which *Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap* (LGOG), one of the key historical and archeological societies active in Limburg, sprang into action and took over the initiative. The emergence of a historical canon on the national level (2006), too, influenced a process in which 52 phenomena, persons, and objects from the past were deemed important for understanding the multifaceted history of the political and sociocultural entity of Limburg from 1867 onwards and of the landscape, towns, villages, and communities in the Meuse-Rhine Region prior to that particular year. In 2020, once again under the influence of a national trend of canon formation, the decision was made within the realm of LGOG to reconsider the 2009 canon in light of both societal and historiographical developments that had recently taken place. It took three years to actually rethink and revise the canon. Much time and effort was invested into an optimisation of the overall balance as far as the dimensions of gender, everyday life including the so-called ‘dark pages’ of history, social (in)equality, and spatial differentiation were concerned, leading to a total of 54 chapters. As argued in this article, five modes of ‘recalibration’ were used to this end: adding brand new chapters (1), merging existing chapters (2), removing existing chapters (3), replacing existing chapters (4), and rewriting existing chapters (5).

Een literair topstuk uit het Limburgse verleden

Het historiografische
oeuvre van Peter
Treckpoel (1442-1510/11)

Habetslezing, Steven Vanderputten

Naar aanleiding van het succes van de televisiereeks *Het Verhaal van Vlaanderen* (De Mensen/VRT) en het publieksboek *De Canon van Vlaanderen* was er het afgelopen anderhalf jaar opnieuw veel te doen over de geringe aandacht die Belgisch-Limburg krijgt in discussies over het nationale verleden.¹ Ook aan de Nederlandse kant van de grens leeft al jaren het gevoel dat Limburg het ondergeschoven kind van de landelijke geschiedschrijving is.² Voor een deel ligt dat aan het feit dat het rijke archeologische, artistieke en historische erfgoed van de regio onvoldoende in kaart is gebracht en dat daarom kansen om topstukken bij het grote publiek bekend te maken onbenut blijven. Veel bouwstenen van een topstukkenregister zijn nu al beschikbaar dankzij de inspanningen van tal van academici, erfgoedinstellingen, heemkundige kringen en andere *stakeholders*. Zo wees een recent boekproject rondom het rijke literaire erfgoed van de regio op het immense potentieel van dit materiaal voor verdere wetenschappelijke studie en voor de publiekswerking.³ Toch blijft de belangstelling van onderzoekers voor een aantal belangrijke hoofdstukken uit dat verhaal voorlopig uit. Ook met de valorisatie loopt het niet altijd even vlot.

Dat gold tot voor kort eveneens voor het oeuvre van de laatmiddeleeuwse geschiedschrijver Petrus Treckpoel (1442-1510 of 1511).⁴

Van deze priester uit Beek bleven er niet minder dan vier historiografische teksten uit de late vijftiende en vroege zestiende eeuw bewaard, waarvan er maar één op dit ogenblik beschikbaar is in een moderne uitgave.⁵ Een recent gestart project, dat beoogt de wetenschappelijke editie van zijn oeuvre te completeren, zal zonder twijfel aanleiding geven tot nieuw onderzoek naar de auteur en zijn werk.⁶ Maar ook nu beschikken we al over voldoende historische, literaire en taalkundige argumenten om te spreken van een topstuk uit het literaire verleden van de beide Limburgen.⁷ Zo bevatten de vier genoemde teksten veel unieke gegevens over de turbulente politieke, sociale en religieuze geschiedenis van de beide regio's in de tweede helft van de vijftiende en de vroege zestiende eeuw. Daarnaast vormen ze een oeuvre dat qua genre ongewoon divers is, maar tegelijk qua argumentatie zeer coherent. Treckpoels standpunt is nadrukkelijk dat van de 'gewone' mens, met bijzondere aandacht voor de fysieke en mentale impact van de talrijke oorlogen op de bevolking. Bovendien bevatten de teksten heel wat passages die ons een goed beeld geven van zijn biografische traject, zijn mentaliteit en het sociale milieu waarin hij verkeerde. Verder biedt het feit dat we voor drie van de vier bronnen met een aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid beschikken over autografe handschriften een unieke kans om het werk- en

1 Dit artikel is gebaseerd op de Habetslezing die ik, Steven Vanderputten (Universiteit Gent) op 21 september 2023 gaf voor de leden van het LGOG in Sittard. Een herziene en uitgebreide versie zal verschijnen als inleiding op de geplande wetenschappelijke editie van Peter Treckpoels *Chronijk van Overmaas en Kroniek van Bilzen*. Graag bedank ik de bestuursleden van het LGOG voor de uitnodiging om in Sittard te komen spreken en deze bijdrage aan te leveren.

2 Zie hiervoor onder meer de bijdrage van Chris Dols en Maurice Heemels, over historische canonvorming in Limburg, in dit Jaarboek.

3 Wat betreft het literaire erfgoed werd hiervoor al een eerste aanzet gegeven in Lou Spronck, Ben van Melick en Wiel Kusters (red.), *Geschiedenis van de literatuur in Limburg* (Nijmegen 2016).

4 Steven Vanderputten, 'Reconstructie van een laatmiddeleeuws historiografisch oeuvre: het voorbeeld van de Loonse priester Petrus Treckpoel (1442 - circa 1508)', in: *Revue Belge de Philologie et d'Histoire - Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 83 (2005) 1059-75 en 'Petrus Treckpoel (of Tripoll)', in: *Nationaal biografisch woordenboek* 17 (Brussel, 2005) 510-18.

5 Zie hierover verder in dit artikel.

6 De geplande editie zal het werk zijn van Michel Oosterbosch, Rombout Nijssen en mezelf, met de ondersteuning van de in 2023 opgerichte Stichting Peter Treckpoel.

7 Natuurlijk is het gebruik van 'Limburg/Limburgen' een anachronisme van formaat als we spreken over de middeleeuwen. Toch gebruik ik het hier nadrukkelijk om te verwijzen naar de erfgoedwaarde van de besproken teksten vanuit hedendaags perspectief.

denkproces achter deze teksten, hun ontstaansgeschiedenis én hun receptie beter te begrijpen. Ten slotte kunnen taalkundigen dankzij de autografen kijken naar Treckpoels dialect en spellingsgewoonten. Aardig wat aspecten van zijn oeuvre zouden zich makkelijk laten inpassen in een valorisatietraject voor het brede publiek.

Een grondige kijk op de meeste van de bovenstaande argumenten reserveer ik voor de inleiding op de geplande editie. Toch wil ik in dit artikel alvast een tipje van de sluier lichten door achtereenvolgens te kijken naar de ontdekkingsgeschiedenis van Treckpoels oeuvre; zijn levensloop en sociale profiel, voor zover we die kunnen reconstrueren; het oeuvre zelf en de achterliggende methode; en ten slotte – kort nog – het *Nachleben* van zijn werk.

1. Een literaire ontdekkingsgeschiedenis

Kort voor 1855 verwierf de hoofdconservator van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel bij de boekhandelaar Frederik Muller in Amsterdam een exemplaar van de anonieme *Alder excellenste chronijke van Brabant*, een incunabel dat in 1498 verschenen was bij de Antwerpse drukker Rolant Van der Dorpe.⁸ De acquisitie van een exemplaar van dit anonieme werk door de toen nog jonge Belgische staatsinstelling was behoorlijk groot nieuws onder bibliofielen. Inhoudelijk sloot het werk goed aan bij de groeiende collectie volkstalige regionale kronieken van de Koninklijke Bibliotheek en in formeel opzicht was het een voorname getuige van de vroege boekdrukkunst in de Lage Landen.⁹ Toen adjunct-conservator Charles Ruelens (1820-1890) de opdracht kreeg het boek grondig te inspecteren, vielen hem

meteen enkele eigenaardigheden op. In een artikel, dat hij publiceerde in de *Bulletin du Bibliophile Belge*, bracht hij hierover verslag uit. Zijn belangrijkste vondst was een voor wetenschappers onbekend handschrift van maar liefst 63 pagina's dat volgde op de gedrukte tekst van de kroniek. Ruelens beschreef de inhoud van dit handschrift als een 'soort kroniek of memoriaalboek'. Verder gaf hij aan dat de anonieme tekst in een 'Limburgs' dialect was geschreven en 'een nogal onregelmatige orthografie' vertoonde. En over de inhoud wist hij te melden dat die een groot aantal belangrijke gegevens bevatte voor de regionale geschiedenis van de beide Limburgen. Hij twijfelde er niet aan dat historici hier en daar op nieuw feiten zouden stuiten.¹⁰

Het ziet ernaar uit dat Ruelens de betekenis van zijn vondst nog niet goed kon inschatten toen hij zijn artikel schreef. Erg nauwkeurig had hij de kroniek in ieder geval niet bestudeerd, want hoewel de tekst doorloopt tot in 1507, dateerde hij het schrift in het midden van de vijftiende eeuw. Toch eiste hij voor de zekerheid de *scoop* van de ontdekking voor zichzelf op. In een afsluitende zin meldde hij dat hij in de toekomst misschien nog zou overwegen om enkele uittreksels – nog maar eens een poging om het belang van de kroniek te minimaliseren – te publiceren.¹¹ Van dat laatste kwam echter niets in huis. Streekhistorici beseften al snel het belang van deze nieuwe bron, en één van hen zette zijn connecties aan het werk om zich bevoorrechte toegang tot het handschrift te verschaffen. Via een contact bij het Brusselse Hof van Cassatie kreeg de priester Jan Joseph Habets (1829-1893) het boek in langdurige bruikleen. Habets (die bij de meeste lezers van de *Publications* bekend zal staan als rijksarchiva-

8 Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Incunabels B 1373 (online raadpleegbaar via uurl.kbr.be/1963729).

9 Jaap Tigelaar, *Brabants historie ontvouwd. Die alder excellenste cronyke van Brabant en het Brabantse geschiedbeeld anno 1500* (Hilversum 2006).

10 Charles Ruelens, 'Histoire des livres', in: *Bulletin du Bibliophile Belge* 11 (1855) 4-10, op pp. 4-6.

11 *Ibid.*, 6.

ris in Limburg, een groot kenner van de streekgeschiedenis en natuurlijk ook de eerste voorzitter van het LGOG) had niet veel tijd nodig om te zien dat de anonieme bron een historisch document van de eerste orde was. Hij moet vrij snel aan het werk gegaan zijn met de transcriptie van een deel van de kroniek, meer bepaald de aantekeningen vanaf het jaar 1275, en van een selectie aantekeningen bij de gedrukte Brabantse kroniek. Zijn editie, in 1870 verschenen onder de titel *Chronijk der landen van Overmaas en aangrenzende gewesten*, beantwoordt in grote lijnen aan de wetenschappelijke standaarden van die tijd.¹² De beknopte inleiding voegde weinig toe aan de bevindingen van Ruelens, behalve dat Habets minder terughoudend was over het belang van de kroniek. Ook had hij de naam van de auteur achterhaald. Zo was het hem opgevallen dat er hier en daar in de tekst (auto)biografische aantekeningen stonden over een priester uit Beek met de naam Peter Treckpoel.¹³

Vakgenoten vonden Habets' toeschrijving van de *Chronijk van Overmaas* – zo zou de kroniek vanaf dan bekend staan – aan Treckpoel overtuigend. In 1887 publiceerde de toonaangevende Luikse historicus Camille de Borman (1837-1922) een kort artikel waarin bij de hypothese van de rijksarchivaris bevestigde. Daarnaast toonde hij aan dat Treckpoel aan het begin van de zestiende eeuw getuige was geweest bij de voltrekking van een huwelijk in

de stad Bilzen.¹⁴ Nog eens achttien jaar later stelde de priester-historicus Jan Paquay (1878-1936) vast dat Treckpoel nog op een andere manier aan Bilzen was gelinkt. Volgens hem was de Beekse priester naar alle waarschijnlijkheid ook de auteur van een laat-vijftiende-eeuwse kroniek van het klooster Onze-Lieve-Vrouw ter Engelen in die stad. Daarnaast gaf Paquay de tekst van die kroniek, weliswaar met weglating van enkele passages, voor het eerst uit.¹⁵ Paquay had goede redenen voor de toeschrijving aan Treckpoel. Zo bevestigt en completeert de tekst een aantal biografische details uit de *Chronijk van Overmaas*, waaronder de chronologie van Treckpoels kapelaanschap in Geulle en Sittard. Daarnaast wijzen de chronologie van de twee werken, de gedeelde belangstelling voor de geschiedenis van de streek rond Maastricht en die van vrouwelijke religieuze gemeenschappen in de regio, de sterk gelijklopende rapportering van specifieke gebeurtenissen zoals het beleg van Bilzen in 1483, en ten slotte het ongewoon emotionele idioom van beide teksten in de richting van één auteur.¹⁶

Sindsdien bestaat er onder historici een brede consensus over de toeschrijving van zowel de *Kroniek van Bilzen*, de *Chronijk van Overmaas* en de zogenaamde *Aantekeningen op de Alder excellenste chronijke van Brabant* aan Treckpoel.¹⁷ In een boekje uit 1924 rekende Paquay ook de vroeg-zestiende-eeuwse *Chronijk*

12 Josephus Habets, *Chronijk der Landen van Overmaas en der aangrenzende gewesten* (Roermond 1870) 11-196. Habets 'herstelde' de warrige chronologie van veel passages en schrapte andere die hij redundant vond. Dat zorgde naast de vele omissies, transcriptiefouten en goedbedoelde correcties voor een sterk vertekend beeld van de oorspronkelijke tekst.

13 Ibid., 8-10. Overigens zag Habets bij het nalezen van de drukproeven van zijn editie over het hoofd dat hij per abuis Joannes Treckpoel had genoteerd.

14 Camille De Borman, 'Pierre Treckpoel à Bilzen', in: *L'Ancien Pays de Looz* 1 (1896-1897), 17 en 39.

15 Jan Paquay, 'Kroniek der stad Bilzen uit de XVde eeuw', in: *Bulletin de la Société Scientifique & Littéraire du Limbourg* 33 (1915), 16-44, op p. 18. Het handschrift van de *Kroniek van Bilzen* wordt vandaag bewaard als Hasselt, Rijksarchief, Klooster Maria ter Engelen, 6 (voorheen Bilzen, Parochiearchief 4). Eerste deel, pp. 1-45 en Tweede Deel, p. 8.

16 Vanderputten, 'Reconstructie van een laatmiddeleeuws historiografisch oeuvre' en 'Het turbulente verleden van de Luikse prinsbisschoppen door de ogen van een inwoner van het oude graafschap Loon: de Chronijk van Luyk, toegeschreven aan Petrus Treckpoel (1442-circa 1507-8)', in: *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire - Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis* 174 (2008), 5-79.

17 Zie het repertorium *Narrative Sources from the Medieval Low Countries* (www.narrative-sources.be), records 2323, P018, P019.

Eerste pagina van Treckpoels *Kroniek van Bilzen* (Hasselt, Rijksarchief, Klooster Maria-ter-Engelen, 6, Eerste deel, 1; copyright Algemeen Rijksarchief).

van *Luyk* – die hij aangetroffen had in een zeventiende-eeuws handschrift uit de abdij van Averbode – tot diens oeuvre.¹⁸ Allerhande indirecte gegevens met betrekking tot de vooropleiding en het profiel van de auteur, zijn belangstelling voor de streek rond Maastricht, Sittard, Beek en Bilzen, en de talrijke passages die vrijwel identiek zijn aan de corresponderende passages in de andere historiografische teksten van Treckpoel, laten er nauwelijks twijfel over bestaan dat het inderdaad om een vierde werk van de Beekse priester gaat.¹⁹

Daarna bleef het lang stil rond Treckpoel. Dat drie van diens teksten alleen beschikbaar waren in onvolledige en in verschillende opzichten al snel sterk verouderde edities, en een vierde enkel in een zeventiende-eeuws afschrift, was daar niet vreemd aan. Verder vonden veel historici het werk rommelig op het vlak van de compositie, weinig verfijnd qua stijl en (onterecht, zo bleek later) allesbehalve origineel qua inhoud. En in een tijd dat ze bijna uitsluitend het werk van middeleeuwse kroniekschrijvers uit de elite en bourgeoisie lazen, kon

18 Jan Paquay, *Bilzen voorheen. Geschiedkundige schets* (Bilzen 1924), 178-209 (met ook een iets completere editie van de *Kroniek van Bilzen*), op p. 170. Het handschrift van de *Chronijk van Luyk* wordt vandaag bewaard als Averbode, Abdijarchief, IV, Historische handschriftencollectie van Egidius die Voecht, nr. 14, folio's 167r-203r.

19 Vanderputten, 'Het turbulente verleden', 17-22. In een artikel uit 1996 wordt verder ook het *Chronicon Diestense* aan Treckpoel toegeschreven, weliswaar zonder dat het daar overtuigende argumenten voor aanbrengt; zie hierover Alain Marchandisse, 'Prélude à l'éternité... Mort, funérailles et sépultures des évêques de Liège au crépuscule du Moyen Âge (XIIIe-XVe siècles)', *Publications de la Section Historique de l'Institut G.-D. de Luxembourg* 98 (2006), 197-239, op p. 205, noot 20 en Vanderputten, 'Reconstructie', 1073, noot 63.

dat van een eenvoudige clericus bijna per definitie op weinig belangstelling rekenen. Bovendien schreef Treckpoel in een regionaal dialect dat voor de overwegend Franstalige experts van de laatmiddeleeuwse geschiedschrijving in het prinsbisdom Luik volslagen ontoegankelijk was. Zo nu en dan plukten streekhistorici feiten en anekdotes uit Treckpoels werk die niet voorkwamen in andere teksten uit die tijd: maar van enige belangstelling voor zijn oeuvre, zijn methode en zijn perspectief als historiograaf was echter geen sprake.²⁰ Pas vanaf het begin van de jaren 1990 kwam hier verandering in. Zo brachten heemkundigen uit Beek en Bilzen het belang van Treckpoels werk voor onze kennis van het regionale verleden onder de aandacht. In 1992 besprak Jacques Aussems zowel zijn biografie als de *Kroniek van Bilzen* en die van Overmaas in het tijdschrift *Becha*, en werden er in de gemeente Beek Peter Treckpoelfeesten georganiseerd.²¹ En in 2004 signaleerde Robrecht Penders bij de leden van de heemkundevereniging *Bilisium* dat het autografe handschrift van Treckpoels *Kroniek van Bilzen* zich in het Rijksarchief te Hasselt bevond.²²

Intussen was er in de academische wereld een kentering aan de gang in het wetenschappelijke onderzoek naar de (laat)middeleeuwse geschiedschrijving. Waar vakspecialisten tot dan toe vooral interesse hadden in kronieken en aanverwante teksten omwille van de historische feiten die ze bevatten, verlegde hun belangstelling zich nu naar het hoe en het waarom van de berichtgeving. Ook maakte het steeds min-

der uit of de teksten die ze bestudeerden van grote literaire betekenis waren, en of de auteurs ervan bekend stonden als vooraanstaande intellectuelen of prominenten. Die trend vlakke het oude onderscheid dat wetenschappers maakten tussen de 'hoge' en 'lage' historiografische cultuur uit, en daarmee ook meteen dat tussen 'grote' en 'kleine' werken in het genre.²³ Teksten zoals die van Peter Treckpoel kwamen hierdoor echt in het vizier van de onderzoekers. Dat gebeurde voor het eerst tijdens mijn doctoraatsonderzoek naar het maatschappelijke verloop van kloosterkronieken uit de Zuidelijke Nederlanden.²⁴ Bij die gelegenheid stelde ik vast dat er heel wat aan te merken viel op de stand van het wetenschappelijk onderzoek over de auteur en zijn werk. Aanzetten tot een biografie waren onvoltooid gebleven, hypothesen over de toeschrijving van de vier werken waren nooit hardgemaakt, en het hoe, wanneer en waarom van zijn oeuvre waren nooit grondig onderzocht. In twee studies uit 2005 bracht ik het dossier van Treckpoels auteurschap op orde.²⁵ Ook sprak ik de hoop uit dat er snel nieuw onderzoek naar de man en zijn geschreven nalatenschap zou komen.

In hun eindverhandeling losten drie studenten Geschiedenis aan de Universiteit Gent die hoop gedeeltelijk in. Yves Willemot bestudeerde Treckpoels carrière en rol als biechtvader in het klooster Onze-Lieve-Vrouw ter Engelen en Helena Verstappen bekeek de *Kroniek van Bilzen* vanuit genderperspectief, terwijl Tine Decosemaker Treckpoels relatie met zowel de zusters van Onze-Lieve-Vrouw ter

20 Vanderputten, 'Reconstructie'.

21 Jacques Aussems, 'Peter Treckpoel gevolgd', in: *Becha* 6 (1992), 47-48 en 55-56. Over de Peter Treckpoelfeesten zie Jacques Aussems e.a., *Daer en syt gy dan... Peter Treckpoelfeesten Beek 1992* (Beek 1993).

22 E-mail van Robrecht Penders aan de auteur.

23 Zie bijvoorbeeld Robert Stein, *Politiek en historiografie: het ontstaansmilieu van Brabantse kronieken in de eerste helft van de vijftiende eeuw* (Leuven 1994) en Lisa Demets, *Onvoltooid verleden: de handschriften van de 'Excellente Cronike van Vlaenderen' in de laatmiddeleeuwse Vlaamse steden* (Hilversum 2020).

24 Steven Vanderputten, *Sociale perceptie en maatschappelijke positionering in de middeleeuwse monastieke historiografie (8ste-15de eeuw)*, 2 delen (Brussel 2001) 1:295.

25 Vanderputten, 'Reconstructie' en 'Petrus Treckpoel (of Tripoll)'.

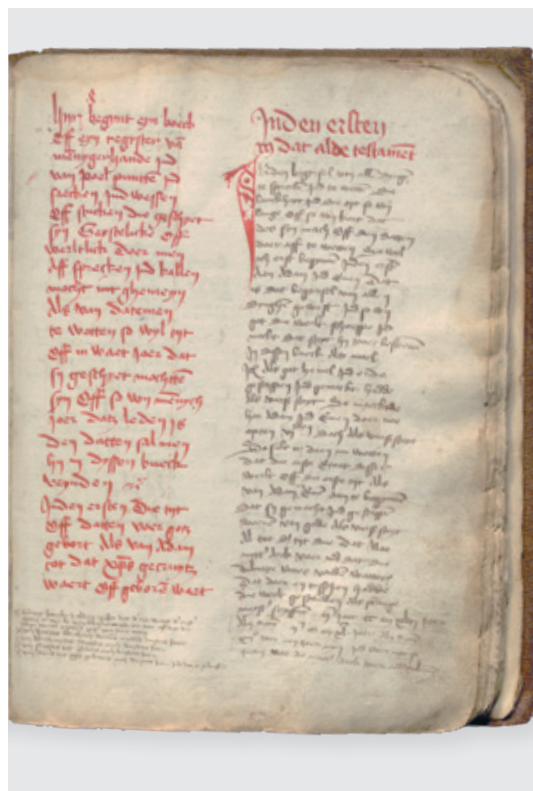

Engelen als een behoorlijk groot aantal andere religieuze vrouwengemeenschappen in kaart bracht.²⁶ Daarnaast bezorgde ik in 2008 de eerste kritische editie van de *Chronijk van Luyk*.²⁷ In de daaropvolgende jaren verscheen er een reeks artikelen waarin Jacques Aussems de bevindingen in mijn publicaties en de eindverhandelingen van mijn studenten presenteerde aan de lezers van het tijdschrift *Becha*.²⁸ Ook verschenen er van zijn hand in *Becha* en *Historisch Jaarboek voor het Land van Zwentibold* detailstudies waarin passages uit het oeuvre van Treckpoel werden besproken.²⁹

De geplande wetenschappelijke editie van de *Chronijk van Overmaas*, geselecteerde *Aantekeningen bij de Alder Excellenste chronijke van Brabant* en de *Kroniek van Bilzen* moet het beeld dat we hebben van Treckpoels oeuvre completeren en een aanzet zijn tot nieuw onderzoek naar de man en zijn werk. Daarom is het goed de balans op te maken van de huidige stand van onze kennis ter zake, te beginnen met Treckpoels biografie.

Aanhef van de *Chronijk van Overmaes* in Treckpoels hand (Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Incunabels B 1373, handschriftgedeelte, folio 7r; copyright Koninklijke Bibliotheek).

- 26 Yves Willemot, *Tronen op de biechtstoel: afdrukken van biechtvaders in vrouwenkloosters van de moderne devotie*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling (Universiteit Gent 2003-2004); Helena Verstappen, *Zusterboeken en kloosterkronieken van de moderne devotie (XVe-XVIe eeuw): bronnen voor genderstudie en mentaliteitsgeschiedenis*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling (Universiteit Gent 2006-2007); en Tine Decosemaker, 'Och lassy! Och arme!': *biechtvaderschap in semi-religieuze gemeenschappen, met als casus de handschriften van Petrus Treckpoel, biechtvader in het Onze-Lieve-Vrouw-Ter-Engelen*, onuitgegeven masterscriptie (Universiteit Gent, 2019-2020). Deze verhandelingen zijn raadpleegbaar via www.lib.ugent.be.
- 27 Vanderputten, 'Het turbulente verleden'.
- 28 Jacques Aussems, 'Peter Treckpoel en zijn priesterterverleden', in: *Becha* 24 (2010) 21-25; 'Peter Treckpoel nader bekeken en beoordeeld (delen 1-2)', in: *Becha* (2018) 43-46 en 69-71 (beide over de verhandeling van Verstappen); 'Peter Treckpoel nader bekeken en beoordeeld (delen 3-5)', in: *Becha* (2019) 3-5, 28-30, 46-48 (over Vanderputten, 'Reconstructie' en 'Het turbulente verleden'); 'Peter Treckpoel nader bekeken en beoordeeld (6, aanvullend)', in: *Becha* 33 (2019) 66-68 (over De Borman, 'Pierre Treckpoel'). Zie verder ook 'Peter Treckpoel nader bekeken en beoordeeld', in: *Historisch Jaarboek voor het Land van Zwentibold* (2019) 69-71.
- 29 Jacques Aussems, 'Denssers, ook in Overmaze? 'Eyn wonderlicke dollerye' in 1373', in: *Historisch Jaarboek voor het Land van Zwentibold* (2020) 67-70 en 'Die Poekenseytde. Een nieuwe ziekte in de Landen van Overmaas anno 1497-1498', in: *Historisch Jaarboek voor het Land van Zwentibold* (2021) 41-45.

2. Petrus Treckpoel: een biografische schets

Op een paar details na voert alles wat we over Peter Treckpoel weten terug op wat hij over zichzelf schreef.³⁰ Zo verwerkte hij allerhande verwijzingen naar mijlpalen en belangrijke episodes in zijn leven in de *Chronijk van Overmaas* en de *Kroniek van Bilzen* en valt er ook uit een aantal impliciete opmerkingen in zijn hele oeuvre het een en ander te leren. Uit de *Chronijk van Overmaas* kunnen we afleiden dat hij in 1442 geboren is te Beek.³¹ Als jongvolwassene volgde hij een opleiding om priester te worden en zong hij zijn eerste mis in de kerk van zijn geboortedorp op 1 oktober 1469.³² Zijn priester-carrière begon onder een slecht gesternte, want uit het bisschoppelijk archief van Luik leren we dat hij al in hetzelfde jaar of het volgende door zijn kerkelijke oversten op de vingers werd getikt omdat hij een seksuele relatie had met zijn dienstmeid Petronilla Brantz.³³ Korte tijd later verhuisde hij naar Geulle, hoewel hij aanspraak bleef maken op de inkomsten van het ambt van koster in de kerk van Beek.³⁴ In zijn nieuwe woonplaats werd hij ter vervan-

ging van Arnoldus van Aerle aangesteld als kapelaan *ad interim* van de plaatselijke parochiekerk.³⁵ Nog in 1470 of 1471 werd hij beboet voor zijn onkuise gedrag in Beek, al belette hem dat niet om zijn functie in Geulle tien jaar lang te behouden.³⁶ In 1480 werd hij in hetzelfde ambt van kapelaan aangesteld in de collegiale kerk van Sittard, wat ongetwijfeld neerkwam op een bescheiden promotie.³⁷ In de *Kroniek van Bilzen* lezen we dat hij op een niet nader te bepalen tijdstip zijn moeder, die wellicht intussen weduwe was geworden, liet overkomen uit Beek.³⁸

In zijn functie als kapelaan bezocht Treckpoel een aanzienlijk aantal gemeenten in de omgeving van Beek, Meerssen, Maastricht, Sittard en Bilzen. In veel van die plaatsen had hij contacten met religieuze gemeenschappen in de sfeer van de Moderne Devotie. Soms waren die contacten nauw. Dit gold zeker voor de Orde van het Heilig Graf, die hem zelfs toegang gaf tot haar archief.³⁹ Ook wijdde hij in 1476 samen met een vertegenwoordiger van deze beweging, de prior van Sint-Odiliënberg, Jan van Abroek, de eerste bewoner van een

-
- 30 Er is geen standaardspelling van zijn achternaam. In laatmiddeleeuwse bronnen komen we zowel *Treckpoel*, *Tretpoel*, *Trietpoell*, *Treetpoel*, *Trepoel*, *Trepoels*, *Trepoelen* als *Tripoll* tegen. Om pragmatische redenen is het verstandig om vast te houden aan de spelling *Treckpoel*, want die is de meest courante. In de wetenschappelijke studies en repertoria. Zie hierover Vanderputten, 'Reconstructie', 1063, noot 14.
- 31 Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Incunabels B 1373, folio 29r. *Het Repertorium Fontium historiae medii aevi, 9/1-2* (Rome 2002), 180 geeft als geboortjaar 1422, maar dat is een tikfout.
- 32 Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Incunabels B 1373, folio 29r.
- 33 Luik, Archives de l'Evêché de Liège, Archidiaconatus Campinia, 1.139, folio 64r. Mijn dank aan Guus Janssen, die de archiefstukken in deze en voetnoot 36 aan het licht bracht.
- 34 Dat zou hij pas doen in 1479; G.C.A. Juten, 'Beneficiënlijsten in de landdekenaten Susteren, Maeseyck en Wassenberg 1474-1555', in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg à Maestricht* 61 (1925) 29-86, op p. 36.
- 35 H. Mosmans, 'De honderdjarige Pastoor van Geul', in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg à Maestricht* 61 (1925) 1-27, op pp. 13 and 15. Ook in een beneficiënlijst uit de jaren 1477-1479 wordt hij genoemd als vervanger van van Aerle; Juten, 'Beneficiënlijsten', 41. Zie verder ook Treckpoels eigen verwijzingen naar zijn tijd in Geulle in Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Incunabels B 1373, folio 34r en Hasselt, Rijksarchief, Klooster Maria ter Engelen, 6, Eerste deel, p. 37.
- 36 Luik, Archives de l'Evêché de Liège, Archidiaconatus Campinia, 1.140, folio 63v.
- 37 Hasselt, Rijksarchief, Klooster Maria ter Engelen, 6, Eerste deel, 37.
- 38 Hasselt, Rijksarchief, Klooster Maria ter Engelen, 6, Eerste deel, 37-38.
- 39 Joseph Daris, *Histoire du diocèse et de la principauté de Liège pendant le XVIe siècle* (Luik 1884), 89.

kluis te Geulle in.⁴⁰ Tevens met de Franciscanen had hij klaarblijkelijk intense en positieve contacten. Zo valt in de *Chronijk van Luyk* een passage op waarin de auteur lof heeft voor de Franciscanen van Lichtenberg bij Maastricht, die hij prijst voor hun eenvoud en omdat ze een aanbod om de kloostergebouwen te verfraaien hadden afgeslagen.⁴¹ Daarnaast kunnen we uit de *Chronijk van Overmaas* en de *Aantekeningen bij de Alder excellenste chronijke van Brabant* afleiden dat hij op de hoogte was van het leven in kleine en soms erg efemere religieuze vrouwen-gemeenschappen in de streek. In enkele van deze gemeenschappen trad hij vermoedelijk bij tijd en wijle op als prediker en/of biechtvader.⁴² Verder is de mogelijkheid geopperd dat Treckpoel aalmoezenier was voor de Luikse troepen in de strijd tegen Karel de Stoute, maar zelf doet hij daar geen uitspraken over.⁴³ In ieder geval blijkt uit zijn werk dat hij goed geïnformeerd was over de recente gebeurtenissen in zijn streek in de periode tussen ongeveer 1468 en zijn overlijden in de vroege zestiende eeuw. De reden hiervoor moeten we ongetwijfeld zoeken in Treckpoels mobiliteit en zijn uitgebreid netwerk van contactpersonen in den lande. Het lijkt geen twijfel dat het nieuws van de talrijke schokkende gebeurtenissen waarover hij rapporteert zich als een lopend vuurtje verspreidde.

In het voorjaar of zomer van 1492 nodigden de Franciscanen in Hasselt Treckpoel uit

om rector te worden van het convent van Onze-Lieve-Vrouw ter Engelen te Bilzen. Deze kleine vrouwengemeenschap, die bestond uit een besloten en open deel, was twintig jaar eerder opgericht op de locatie van een voormalig begijnhof en behoorde tot de Derde Orde van Franciscus.⁴⁴ Volgens een passage in de *Kroniek van Bilzen* vonden de Franciscanen Treckpoel geschikt voor die nieuwe functie omdat ze hem al lang kenden als ‘eynen gueden maen’, een goed man.⁴⁵ Zowel in die tekst als in een lijstje met de namen van de eerste twee biechtvaders van het klooster (Nicholaas Peters van Catz en Treckpoel) meldt hij dat hij in functie trad op 17 juli 1492.⁴⁶ In de kroniek meet Treckpoel zowel het persoonlijke offer dat hij bracht naar aanleiding van het vertrek uit Sittard als de consternatie van zijn relaties in de stad over zijn beslissing breed uit. Naar eigen zeggen was zijn leven in Sittard erg aangenaam. Zo genoot hij er van het comfort van een degelijk ingericht huis en waren hij en zijn moeder er graag gezien. Daarnaast lag de verhuizing naar Bilzen allesbehalve voor de hand. De Luikse oorlogen lagen nog vers in het geheugen en de verwoestende gevolgen voor de streek waren onmiskenbaar zichtbaar in het landschap. Treckpoel zelf spreekt van ‘eyn verorlocht lant’, een gebied dat zwaar getekend was door de oorlog. Ook het convent van Onze-Lieve-Vrouw ter Engelen had veel te lijden gehad. Volgens de kroniekschrijver trof hij het bij zijn aankomst

40 Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Incunabels B 1373, folio 29r; zie ook J. Ceyssens, ‘Jan van Abroek, hervormer van de kloosters der kanunniken van het H. Graf en de stichter der sepulchrienen in het bisdom Luik (1440(?)-1520)’, in: *Limburg* 4 (1922-23), 107-10, 129-36, 157-60, 192-97, op p. 108.

41 Vanderputten, ‘Het turbulente verleden’, 45-46.

42 Decosemaker, ‘Och lassy! Och arme!’.

43 Vanderputten, ‘Het turbulente verleden’, 19.

44 Alfons Paquay, *Het oude zusteren klooster van den derden regel te Bilzen* (Tongeren 1896), 35-36. Over de reguliere vrouwelijke tak van de Derde Orde in de regio en daarbuiten Marc Carnier, ‘De reguliere vrouwelijke derde orde in de Zuidelijke Nederlanden’, in: *Trajecta* 14 (2005), 205-220.

45 Hasselt, Rijksarchief, Klooster Maria ter Engelen, 6, Eerste deel, 37.

46 Hasselt, Rijksarchief, Klooster Maria ter Engelen, 6, Tweede deel, [13].

aan in een ‘verdorffven’ staat.⁴⁷ Met die laatste opmerking wilde hij zijn lezers een idee geven van de staat van fysieke en morele ontredde- ring die de zustergemeenschap te beurt was geval- len. Maar ongetwijfeld bereidde hij zijn lezers op die manier ook voor om het verhaal van de wederopstanding van de gemeenschap onder zijn doortastend leiderschap zonder veel vra- gen te slikken.

Naar eigen zeggen was de vijftigjarige kapelaan erg gemotiveerd in zijn nieuwe rol.⁴⁸ Zo begeleidde hij de gemeenschap intensief op spiritueel vlak door de leden ervan de biecht af te nemen, te prediken en hen moed in te spre- ken wanneer het moeilijk ging. Zijn motto was kennelijk ‘zachte heelmeeesters maken stin- kende wonden’. In de *Kroniek van Bilzen* meldt hij, met nauwelijks verholten trots, dat hij van de zusters geen zelfmedelijden over hun armoede en moeilijke levensomstandigheden duldde, en hen op het hart drukte dat hij niet naar Bilzen gekomen was om hun geklaag te aanhoren.⁴⁹ Ook speelde hij als rector een belangrijke rol in het bestuur van het convent. In de *Kroniek van Bilzen* benadrukt hij dat hij nauwlettend toezag op de naleving van de sta- tuten.⁵⁰ Uit een document uit 1499 blijkt boven- dien dat hij actief deelnam aan het uitvaardigen van nieuwe interne reglementen. Zo kondigde hij samen met de moeder-overste en de con- ventsleden een nieuwe regeling af inzake de anciënniteit van de conventsleden. In de tekst

van het document vermeldt hij zichzelf (onder de titel pater) voor alle andere betrokkenen. Mogelijk kunnen we hierin een spoor van zijn autoritaire en wat zelfingenomen karakter zien.⁵¹

Ongetwijfeld was het nieuwe elan van de gemeenschap – naast de rustigere politieke omstandigheden – de reden waarom er zich al snel nieuwe kandidaat-leden aanboden. De meest opvallende nieuwe rekrut was Treckpoels nicht Maria ‘Tretproels van Beick’: zij werd geprotest als buitenzuster op 1 septem- ber 1494.⁵² Treckpoels leidinggevende rol zien we tevens in een aantal transacties die hij regelde ten gunste van de gemeenschap en die goede relaties met lokale notabelen veronder- stelden.⁵³ Verdere indicaties van zijn succes in het uitbouwen van een plaatselijk netwerk in Bilzen vinden we in een huwelijkscontract uit 1501, waarin hij voorkomt als getuige.⁵⁴ Het contract werd gesloten in het huis van Goert Lantmeters, een verwant van Herman Lantmeters, die op zijn beurt als ‘momboer’ betrokken was geweest bij de ontbinding van het begijnhof en de oprichting van het nieuwe klooster.⁵⁵ Ongetwijfeld waren de banden met de familie Lantmeters sterker dan het docu- ment laat vermoeden.

In Bilzen vond Treckpoel, naast zijn rol in het bestuur en de spirituele begeleiding van de binnen- en buitenzusters, de rust die hij nodig had om zich te wijden aan zijn passie voor de

47 Hasselt, Rijksarchief, Klooster Maria ter Engelen, 6, Eerste deel, 38.

48 Ibid., 38-39.

49 Ibid., 40-41.

50 Ibid., 40.

51 Ibid., 46. Over de administratieve rol van biechtvaders in religieuze vrouwengemeenschappen zie Willemot, *Tronen op de biechtstoel*.

52 Hasselt, Rijksarchief, Klooster Maria ter Engelen, 6, Tweede deel, [18], Ledenlijst nr. 37.

53 Paquay, *Bilzen voorheen*, 170, noot 3 verwijst naar een inventaris van het archief van het klooster uit 1766 waarin Treckpoel tweemaal wordt genoemd. Voor zover ik kon nagaan bevindt deze inventaris zich niet langer tussen de stukken uit het voormalige kloosterarchief in het Rijksarchief te Hasselt.

54 Luik, Archives de l'Etat, Fonds des échevins de Liège, Convenances et testaments, reg. 24 (1498-1505), folio's 335r-336v.

55 Paquay, *Het oude zusteren klooster*, 3-4.

geschiedenis van zijn streek en zijn literaire ambities. Niet lang na zijn aankomst schreef hij een nieuwe versie van de plaatselijke kloosterkroniek.⁵⁶ Aan het einde van het decennium was hij bovendien intensief bezig met het bestuderen en het annoteren van het een exemplaar van de *Alder excellenste chronijke van Brabant* dat hij kort daarvoor had verworven. Vervolgens gebruikte hij de gedrukte kroniek, zijn notities en andere bronnen om de *Chronijke van Overmaas* en de *Chronijke van Luyk* te schrijven. Het heeft er alle schijn van dat hij vlak voor zijn dood nog steeds aan het werk was aan de twee teksten, die beide abrupt afbreken in het jaar 1507, maar in de oorspronkelijke versie iets langer doorliepen.⁵⁷ In de professioneelste lijst van de zusters maakte hij voor het laatst een aantekening op 2 september 1509. De eerstvolgende, aangebracht door zijn opvolger, betreft een professie die plaatsvond op de derde zondag van mei in het jaar 1511.⁵⁸ Wellicht was Treckpoel toen al overleden. Volgens het zeventiende-eeuwse register met de jaargetijden van het convent werd hij herdacht op 19 maart.⁵⁹

3. Chronologie, genre en methode van Treckpoels oeuvre

Een vergelijkende lectuur van Treckpoels werken laat er geen twijfel over bestaan dat hij vanaf ongeveer 1468 tot het einde van zijn leven een uitgebreide set notities heeft bijgehouden. Daarin beschreef hij belangrijke gebeurtenissen uit zijn persoonlijke leven en uit het politieke, sociaal-economische, en religieuze leven van zijn streek. Wat precies de bedoeling was van dat vele werk, is vooraansnog onduidelijk. Ook weten we niet welke vorm die notities hadden, en of ze veel uitgebreider zijn

geweest dan de talrijke parafrazen die we terugvinden in zijn *Kroniek van Bilzen*, *Aantekeningen by de Alder excellenste chronijke van Brabant*, *Chronijke van Overmaas* en *Chronijke van Luyk*. Feit is dat hij in de loop van de jaren tussen 1492 en 1508 dikwijls uit die verzameling heeft geput en bij de redactie van zijn historiografische werk meermaals naar dezelfde aantekeningen heeft teruggegrepen. Dit verklaart waarom er in Treckpoels historiografische productie sprake is van een buitengewoon grote intertekstualiteit.⁶⁰ Naast de ongewoon emotionele stijl en de niet-elitaire blik op historische gebeurtenissen is dit één van de redenen waarom zijn oeuvre van significant belang is voor het wetenschappelijk onderzoek naar de methode van volkstalige geschiedschrijvers uit de late vijftiende en vroege zestiende eeuw.

Ook al was Treckpoel vroeg in zijn leven geïnteresseerd in eigentijdse geschiedenis, toch was hij als echte historiograaf zonder meer een laatbloeiër. Eerder zagen we reeds dat hij kort na zijn aanstelling in de zomer van 1492 – als rector van de zusters van Onze-Lieve-Vrouw ter Engelen – aan de slag is gegaan met de redactie van de *Kroniek van Bilzen*, die de geschiedenis van het convent beschrijft van 1472 tot 1492. Uit de inhoud van deze kroniek kunnen we afleiden dat hij zich baseerde op een kroniek uit het midden van de jaren 1480 door een anoniem lid van de plaatselijke gemeenschap, bovendien op stukken uit het conventsarchief, verder op zijn eerder aangehaalde notities, ook op gesprekken met de zusters, de Franciscanen in Hasselt en de bevolking van Bilzen, en ten slotte op zijn eigen impressies nadat hij in Bilzen was gearriveerd. Qua genre is dit een hybride tekst. Enerzijds kunnen we

56 Op zich was dit geen ongewoon fenomeen; Verstappen, *Zusterboeken en kloosterkronieken van de moderne devotie (XVe-XVIe eeuw)*.

57 In de inleiding op de wetenschappelijke editie zal ik dieper ingaan op dit punt en de handschriftelijke overlevering van beide teksten.

58 Hasselt, Rijksarchief, Klooster Maria ter Engelen, 6, Tweede deel, [17 en 18].

59 Hasselt, Rijksarchief, Bilzen Klooster Maria ter Engelen, 4, 17.

60 Zie voorlopig de inleiding en het notenapparaat bij de editie van de *Chronijke van Luyk* in Vanderputten, 'Het turbulente verleden'.

spreken van een klassiek opgevatte kloosterkroniek die zich toespitst op de institutionele ontwikkeling van de zustergemeenschap en de impact van de recente politieke en militaire gebeurtenissen op het leven in en rondom Bilzen. Anderzijds bevat de tekst beschouwingen over de heroïsche volharding van de zusters in moeilijke tijden en hun relatie met hun strenge maar betrokken rector Treckpoel, wat aan het geheel een persoonlijk en zelfs licht beschouwend karakter geeft.⁶¹ Naar eigen zeggen schreef de auteur de kroniek omdat hij wilde dat alle goede gelovige mensen zouden weten welk psychisch, fysiek en materieel lijden de zusters de afgelopen twintig jaar hadden ondergaan.⁶²

Dat de zustergemeenschap na 1493 in rustiger vaarwater terecht kwam, verklaart mogelijk waarom Treckpoel de *Kroniek van Bilzen* niet heeft voortgezet. Alleen bij het jaar 1496 noteerde hij nog één aantekening over het overlijden op 15 september van de voormalig begijn en kloosterzuster Liesbeth, die eerder ter sprake gekomen was in de tekst. Vermoedelijk vatte hij omstreeks die tijd het plan op om de kroniek op te nemen in een handschrift dat zich nu in het Rijksarchief in Hasselt bevindt. Het convoluut bestaat uit drie makkelijk te onderscheiden delen:

1. De *Kroniek van Bilzen*, vermoedelijk geschreven in Treckpoels hand (pp. 1-45), later aangevuld met een document uit 1499 waarin hijzelf, de moeder-overste en de hele gemeenschap een beslissing nemen inzake anciënniteitsregels (p. 46).
2. De anonieme *Kroniek van Bilzen* door een zuster van Onze-Lieve-Vrouw ter Engelen (pp. 1-7) in een wat vroegere hand. Treckpoel bracht op de blanco bladen aan

tekeningen aan over twee schenkingen door lekenweldoeners uit het jaar 1495 (p. 8) en een Middelnederlandse vertaling (mogelijk door hemzelf) van een privilege dat de Luikse bisschop Louis van Bourbon in 1476 had verleend (pp. 9-10).

3. Twee documenten in Treckpoels hand, met respectievelijk een lijst van biechtvaders van het klooster (p. [13]) en een andere met geprofeeste zusters van Onze-Lieve-Vrouw ter Engelen (derde deel, pp. [15-19]).

Die samenstelling doet vermoeden dat Treckpoel met dit handschrift de basis wilde leggen voor het collectieve geheugen van de zustergemeenschap, en dat hij daarnaast een soort persoonlijk testament over zijn eigen rol in haar materiële en morele wederopstanding heeft willen nalaten. Het zegt iets over zijn vertrouwen in zijn literaire kunnen en zijn opvattingen over zijn rol als rector dat hij niet enkel zijn eigen kroniek vóór de oudere versie door de kloosterzuster plaatste, maar dat hij ook de lijst met biechtvaders liet voorafgaan aan de lijst met geprofeeste gemeenschapsleden. Dat hij zichzelf beschouwde als *de facto* aanvoerder van de zustergemeenschap blijkt, behalve uit zijn eigen getuigenis in de *Kroniek van Bilzen* overigens, ook uit het eerder aangehaalde document met de verordening van 1499.

Het heeft er alle schijn van dat Treckpoel dit vervolgens als een afgesloten project beschouwde en zijn ambities als historiograaf in de laatste jaren van de vijftiende eeuw grondig verlegde. Ongetwijfeld is het geen toeval dat hij in 1498 of kort daarna een exemplaar bemachtigde van de pas verschenen *Alder excellentste chronijcke van Brabant*. Het enorme aantal aantekeningen in zijn persoonlijke exemplaar – dit is hetzelfde exemplaar dat zich sinds 1854 in

61 Hasselt, Rijksarchief, Klooster Maria ter Engelen, 6, Eerste deel, 26. Zie ook de verwijzing in de *Chronijk van Overmaas* naar de penibele situatie van de zusters (Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Incunabels B 1373, folio 60v): 'heet waes eyn quade platz off stede vuer vrouwen oem eyn besloetten closter te hobben'.

62 Hasselt, Rijksarchief, Klooster Maria ter Engelen, 6, Eerste deel, 30-31.

Twee pagina's uit het zeventiende-eeuwse handschrift van de *Chronijk van Luyk* (Averbode, Abdijarchief, IV, Historische handschriftencollectie van Egidius die Voecht, nr. 14, folio's 190v-191r; copyright Abdij Averbode).

de Koninklijke Bibliotheek in Brussel bevindt en door Charles Ruelens voor het eerst werd onderzocht – laten zien dat hij de tekst intensief heeft bestudeerd.⁶³ Voor een deel bestaan ze uit onderstrepingen, correcties van zetfouten, een handvol synoniemen en korte observaties van één of enkele woorden. Maar voor een ander deel gaat het om notities van één zin tot een hele paragraaf die betrekking hebben op de geschiedenis van zijn streek en die de kroniek als het ware aanvullen vanuit Treckpoels eigen regionale perspectief. Voor de periode van de zevende tot het midden van de vijftiende eeuw maakte hij daarbij onder andere gebruik van vooralsnog niet-geïdentificeerde annalen uit Brabant of Limburg. Maar vanaf de late jaren 1460 baseerde hij zich in eerste instantie op zijn eigen notities, waaruit hij later nog veel zou putten voor zijn andere werk. Deze marginale aantekeningen vormen een integraal deel van zijn oeuvre en zijn daarom een voorname bron voor zowel de streekgeschiedenis als de studie van de laatmiddeleeuwse historiografie.

Ongetwijfeld brachten de vele uren die Treckpoel over het incunabel gebogen zat hem onder meer op het idee om zijn notities om te werken tot één of twee op zichzelf staande kronieken. Aan het eerste product, de *Chronijk van Overmaas*, begon hij na 1498 en was hij nog aan het schrijven in 1507 of mogelijk nog een jaar of twee later. Deze wereldkroniek vertoont om voor de hand liggende redenen formele gelijkenissen met van de *Alder excellenste chronijke van Brabant*, aangezien de nieuwe tekst bedoeld was als een soort ‘Limburgse’ tegenhanger van dat werk. De eerste bladzijden van Treckpoels handschrift – dat zoals gezegd ingebonden is samen met zijn persoonlijke exemplaar van de

gedrukte kroniek – bestaan uit een reeks historische en chronologische aantekeningen: een lijst van heiligen met hun jaar van overlijden; een lijst met onkosten van Karel de Stoute bij het beleg van Neuss in 1474 en een overzicht van zijn titels (folio 1r); een lijst met christelijke koninkrijken, hertogdommen en graafschappen (folio 1v); een opvallend verzorgd geschreven gedeelte met een Bijbelse geschiedenis vanaf de Schepping tot de tijd van Mozes (folio’s 2r-6v); en ten slotte een lijst met keurvorsten en koninkrijken (folio 6v). Habets omschreef deze aantekeningen als een ‘vervelende introductie, die veel lijkt op het kattenmuziek, wat onvermijdelijk alle concerten van snaar- en blaasinstrumenten voorafgaat’.⁶⁴ In werkelijkheid gaat het echter om enerzijds een restant van Treckpoels notities en anderzijds een afgebroken eerste poging om het begin van de kroniek te schrijven. Kennelijk was het oorspronkelijke plan om de kroniek te laten beginnen met een uitvoerige bespreking van de Bijbelse geschiedenis. Toen Treckpoel zich evenwel realiseerde dat dit te veel tijd (en papier!) zou kosten, besloot hij helemaal opnieuw te beginnen, zoals ook blijkt uit de eigenlijke kroniek, die begint op folio 7r. Die twee restanten van het redactieproces van een laatmiddeleeuwse wereldkroniek zijn uiterst zeldzaam en verdienen nader onderzoek.

Op folio 7r begint de eigenlijke kroniek. Zelf omschrijft Treckpoel het werk als ‘een boek of register van velerlei zaken die gebeurd zijn, religieuze en wereldlijke, waarover onder de algemene bevolking gesproken is’.⁶⁵ De tekst begint met een beknopt overzicht van de Bijbelse geschiedenis, dat al na anderhalve folio (7r-v) naadloos overgaat in een vrij onsamen-

63 Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Incunabels B 1373.

64 Habets, *Chronijk*, 6.

65 Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Incunabels B 1373, folio 7r: ‘Hy begynt eyn boeck off eyn register van menngerhande ind van voel punten ind saecken ind wessen off stucken die geschyet syn geystelicke off wertlick doer men aff sprecken ind kallen mocht int ghemeyn’.

hangende reeks korte stukjes over Troje, Londen, Rome, de stichting van Tongeren en Hoi, keizer Augustus, de geboorte van Maria en ten slotte die van Jezus. Vanaf folio 8v wordt het betoog samenhangender. We lezen een combinatie van Romeinse, Bijbelse en hagiografische passages in de vorm van annalen, die hier en daar in de marge en op vrije plaatsen op de bladspiegel aangevuld worden met informatie die Treckpoel achteraf moet zijn ingevallen. Naarmate de christelijke historie vordert, groeit gestaag de aandacht voor heiligen en, vanaf de zevende eeuw, voor figuren die een rol speelden in de kerstening van de Lage Landen. In het deel over de negende eeuw (folio's 16r-v) komen we al spaarzame aantekeningen tegen met betrekking tot de geschiedenis van de twee Limburgen, meer bepaald het ontstaan van een aantal vorstendommen en de oprichting van kerken en religieuze instellingen, naast een handvol natuurrampen.

Vanaf dit deel van de kroniek worden de marginale aanvullingen en redacties een stuk talrijker en de redactie slordiger. Dit wijst erop dat Treckpoel zijn eigen werk een aantal keren heeft geredigeerd en aangevuld. Op folio 17v – we zijn intussen ergens rond het jaar 1100 beland – onderbreekt hij zijn betoog om een lijst te geven van nieuwe kloosterorden uit de elfde tot dertiende eeuw, die hij net zoals andere delen van de tekst achteraf voorzag van talrijke aanvullingen. Tot in de twaalfde eeuw (folio's 18r-19r) heeft de tekst een sterk annalistisch karakter, maar vanaf het begin van de dertiende eeuw is de redactie plots een stuk samenhangender en meer streekgebonden (folio's 19r-

21v). De tweeënveertig resterende folio's handelen over de vijftiende eeuw, waarbij de periode uit Treckpoels volwassen leven om eerder aangehaalde redenen de meeste aandacht krijgt. Hier zien we veel overeenkomsten met zijn andere historiografische teksten, wat betreft de rapportering van de feiten, de emotionele schrijfstijl, het 'volkse' perspectief en het sterk moraliserende oordeel van de auteur over talrijke protagonisten in zijn verhaal. Andere 'Limburgse' Middelnederlandse kronieken uit die tijd tonen lang niet de formele ambitie en inhoudelijke rijkdom van Treckpoels tekst.⁶⁶ En hoewel Franstalige geschiedschrijvers uit Luik en omgeving enige aandacht besteedden aan de gebeurtenissen in het noorden van het prinsbisdom, is de informatie die ze geven over die regio altijd veel beperkter, en is hun perspectief steeds dat van een buitenstaander uit de bevoorrechte klassen van de samenleving.⁶⁷ Tevens om die redenen verdient het werk van Treckpoel een bijzondere plaats in het Limburgse literaire canon.

De *Chronijk van Luyk* behoort tot het genre van de bisschoppelijke *gesta*, waarbij de geschiedenis van een bisdom verteld wordt in hoofdstukken die telkens aan de regering van één bisschop zijn gewijd. Hoewel het begin van de tekst ontbreekt in het enige handschrift, kunnen we vermoeden dat Treckpoel zijn verhaal begonnen is bij het ontstaan van het bisdom. In ieder geval bestaat een eerste deel van de kroniek uit een eenvoudige Latijns-Nederlandse bisschopslijst met sporadische aantekeningen die zich kenmerken door een negatieve houding ten aanzien van de Luikenaars en een bij-

66 *Cornycke in cort begreepen van die destructie van den lande van Ludick*, uitgegeven in Jan Paquay, 'Kroniek der Luiksche oorloggen uit de XVde eeuw', in: *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde* (1928), 203-46); *Chronijk van Maastricht en omstreken*, uitgegeven door Josephus Habets in: *Publications de la Société d'Archéologie dans le Duché de Limbourg* 1 (1864), 70-93); en de kroniek van de bisschoppen van Tongeren, Maastricht en Luik tot 1430 door Willem van Berchen; Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 8037-50, folio's 443r-458v.

67 Alain Marchandisse en Steven Vanderputten, 'Histoire et chroniques du XIVe au XVIe siècle', in: Paul Bruyère en Alain Marchandisse (red.), *Florilège du livre en principauté de Liège du IXe au XVIIIe siècle* (Luik 2009) 113-131.

zondere aandacht voor de heilige bisschoppen Servatius en Remaclus. Vanaf de regering van Hugo III van Chalon (1296-1301) tot en met die van Adolf II van der Marck (1313-1344) krijgen we een vrij warrig overzicht van de geschiedenis van de Luiks-Brabantse relaties, waarvan de inhoud helemaal lijkt te zijn ontleend aan de *Alder excellenste cronijke van Brabant*. Dit toont onder andere aan dat we de tekst inderdaad in het laatste decennium van Treckpoels leven moeten situeren.

Het derde deel van de *Chronijk van Luyk* loopt van Engelbert van der Marck (1345-1364) tot het midden van de vijftiende eeuw en is een stuk samenhangender. Het merendeel van de aantekeningen is gewijd aan de militaire geschiedenis van het graafschap Loon, met bijzondere aandacht voor Bilzen, Stokkem, Rutten en Maastricht. In deze passages vinden we voor het eerst Treckpoels kenmerkende emotionele stijl terug. Het laatste deel begint met de regering van Lodewijk van Bourbon (1456-1482). Hieruit blijkt dat Treckpoel achterdochtig was ten aanzien van de Luikse en Loonse adel, die hij zowel onbesuisd als onbetrouwbaar vond. Ook toonde hij geen enkel begrip voor het roekeloze gedrag van stadsbewoners van onder andere Luik en Dinant toen die in opstand kwamen tegen de bisschop van Luik. In schrill contrast daarmee staat zijn empathische houding ten aanzien van de trouwe onderdanen van de bisschoppen en vooral voor de zwakkere groepen in de samenleving.⁶⁸ Het standpunt in die laatste tekst is militanter dan in de rest van zijn historiografische oeuvre: de precieze reden daarvoor moet nog verder worden onderzocht.

Voor de periode vanaf 1468 maakte de auteur net als in de *Chronijk van Overmaas* vooral gebruik van zijn eigen notities, oog-

getuigenverslagen en allerhande documenten die hij aantrof in zijn persoonlijk archief en dat van zijn relaties. Dit is de verklaring waarom veel passages grote gelijkenissen vertonen met die andere kroniek en, weliswaar in mindere mate, met de *Kroniek van Bilzen*.⁶⁹ Uit Treckpoels hele oeuvre blijkt dat hij goed ingelicht was over de recente politieke en militaire geschiedenis van zijn streek. Zijn perspectief is dat van een lokale clericus die nauwe contacten onderhoudt met een regionaal netwerk van religieuze gemeenschappen en lokale notabelen, en die zowel hun ervaringen als die van mannen en vrouwen uit de lagere klassen van de samenleving probeerde te verwoorden. Dat verklaart onder andere waarom zijn werk van onschatbare waarde is voor de politieke, sociaal-economische en culturele geschiedenis van de regio.

Bij die waardering moeten we wel een aantal kanttekeningen plaatsen. Treckpoel moet om te beginnen vaak gissen naar de oorzaak van de gebeurtenissen die hij beschrijft. Voor een deel heeft dat te maken met de genres waarin hij schrijft en met het feit dat hij geen 'insider' was in de toenmalige politiek. Voor een deel ligt het ook aan zijn neiging om gebeurtenissen en maatschappelijke processen te reduceren tot enerzijds het verhaal van een strijd tussen verstandige bestuurders en roekeloze opstandelingen en anderzijds dat van weerloze 'kleine' mensen die de gevolgen moeten dragen van immorele keuzes van veldheren en bandieten. Tekenend voor zijn naïef-moraliserend perspectief is bovendien het feit dat hij op een enkele passage in de *Kroniek van Bilzen* na weinig woorden wijdt aan het leven in tijden van vrede. Daarom is het raadzaam zijn beschrijvingen van oorlogsleed en tegenspoed met een kritisch oog lezen. Een sprekend voorbeeld hiervan is zijn dramatische beschrijving

68 Vanderputten, 'Het turbulente verleden', 13-14.

69 Ibid., 14-16.

in de *Kroniek van Bilzen*, de *Chronijk van Overmaas* en de *Chronijk van Luyk* van de belegering en verwoesting van de stad Bilzen in 1483. Uit archivalia blijkt dat het verhaal van de feiten hetzij door Treckpoels informanten of door hemzelf flink moet zijn aangedikt.⁷⁰ Daar staat tegenover dat hij in de proloog op de *Chronijk van Overmaas* aangeeft dat zijn tekst de gebeurtenissen beschrijft zoals er onder de bevolking over werd gesproken.⁷¹ Ook dat aspect van zijn werk maakt het problematisch in sommige opzichten en fascinerend in weer andere.

4. Nachleben van Treckpoels werk

Welk doelpubliek Treckpoel met zijn historio- grafische werk voor ogen had, is niet helemaal duidelijk. Zoals we al zagen, zijn er aanwijzingen dat hij de *Kroniek van Bilzen* en het handschrift voor het convent van Onze-Lieve-Vrouw ter Engelen beschouwde als instrumenten om de memoriecultuur van de zusters vorm te geven. Dat is ten dele gelukt. Na zijn dood hebben zijn opvolgers de professielijst systematisch aangevuld tot het tweede kwart van de achttiende eeuw. Daar staat tegenover dat niemand de lijst met biechtvaders heeft gecompleteerd en dat er geen spoor is van enige systematische poging om de kroniek aan te vullen. In de vroege jaren 1630 gebruikte de biechtvader Arnoldus Molenvaux wel een blanco pagina om aantekeningen te maken over een recente brand en de heropbouw van het klooster.⁷² Ook bracht iemand niet lang daarna notities aan in de marge van Treckpoels kroniek. Die laatste ingreep is vermoedelijk te situeren in de context van een grondige reorganisatie van het archief en de

memorieteksten van de zustergemeenschap in het midden van de zeventiende eeuw.⁷³

In de vroege achttiende eeuw kwam het handschrift opnieuw onder de aandacht. Ter gelegenheid van de samenstelling van een register uit 1716 schreef de recollet en biechtvader Tilkin een Franstalige geschiedenis over het vroegste begin van het convent. Voor die tekst baseerde hij zich helemaal op de twee vijftiende-eeuwse *Kronieken van Bilzen*, aangevuld met Treckpoels aantekeningen over de schenkingen uit 1495 en de notities van Arnoldus Molenvaux. Opvallend daarbij is dat Tilkin alle autobiografische aantekeningen door Treckpoel en de passages waarin deze zijn relatie met de zusters beschrijft buiten beschouwing heeft gelaten. Wel nam hij in het handschrift een Franse vertaling op van Treckpoels observatie inzake de beslissing over anciënniteitsregels in het klooster, en van diens lijst met de twee eerste biechtvaders en de geproteste zusters.⁷⁴ Meer dan een halve eeuw later nam de Luikse karmeliet en dilettant Jean Pierre Renier Stéphani (1737-1817) Tilkins geschiedenis van het convent op in de voorbereidende stukken voor zijn postuum gepubliceerde *Mémoires pour servir à l'histoire monastique du Pays de Liège*.⁷⁵ Deze studie, pas verschenen in 1876 en 1877, biedt een tekst die in meerdere opzichten ver afstaat van de twee middeleeuwse versies van de kroniek.

Er zijn aanwijzingen dat ook de andere werken van Treckpoel in de loop van de zestiende en zeventiende eeuw zijn gelezen. Van het geannoteerde incunabel van de *Alder excellenste chronijke van Brabant* weten we dat het in de zestiende eeuw in het bezit is geweest van een

70 Rombout Nijssen, 'De weerslag van 1483 op het inwonersaantal van Bilzen', in: *Limburg* 64 (1985) 237-240.

71 Zie het citaat in noot 65.

72 Hasselt, Rijksarchief, Klooster Maria ter Engelen, 6, Tweede deel, [11-12].

73 Hasselt, Rijksarchief, Bilzen Klooster Maria ter Engelen, 4 en 5.

74 Hasselt, Rijksarchief, Bilzen Klooster Maria ter Engelen, 3.

75 Jean Pierre Renier Stéphani, 'Chronique de Notre Dames des Anges à Bilsen', in: J. Alexandre (red.), *Mémoire pour servir à l'histoire monastique du pays de Liège*, 2 delen (Luik 1876-1877), 2:265-275.

lid van de familie Lantmeters uit Bilzen, die in contact stond met zowel de zustergemeenschap als Treckpoel zelf.⁷⁶ In de loop van de zestiende of zeventiende eeuw maakten één of enkele scribenten een handvol aantekeningen in het incunabel – zonder hun identiteit prijs te geven en zonder dat ze duidelijke sporen nalieten in het begeleidende handschrift van Treckpoels *Chronijk van Overmaas*. Tot nu toe zijn er geen aanwijzingen gevonden dat die laatste tekst enige invloed heeft uitgeoefend op de vroegmoderne geschiedschrijving van de twee Limburgen. Over de overlevering en receptie van de *Chronijk van Luyk* weten we nóg minder, behalve dat iemand aan het begin van de zeventiende eeuw een kopie van een ouder handschrift (mogelijk Treckpoels autograaf) maakte voor Gillis die Voecht. Hij was op dat ogenblik materiaal aan het verzamelen voor een grootschalige geschiedenis van Brabant, die nooit voltooid werd. Volgens de huidige stand van het onderzoek heeft noch Die Voecht noch iemand anders de kroniek als historische bron gebruikt.

Voor de echte erkenning van Treckpoels nalatenschap als geschiedschrijver was het wachten tot zijn oeuvre vanaf de late negentiende eeuw geleidelijk aan herontdekt werd. Dat proces van herontdekking is tegenwoordig nog steeds niet afgelopen. Nu de toeschrijving van de vier werken zo goed als vastligt, en een (bijna) complete editie van het hele oeuvre op stapel staat, kunnen we verwachten dat er in de nabije toekomst meer onderzoek zal plaatsvinden. Ongetwijfeld zullen die studies verder inzichtelijk maken waarom zijn werk zowel vanuit wetenschappelijk oogpunt als van dat van de valorisatie van het middeleeuwse literaire erfgoed een prominente plaats verdient in het collectieve geheugen van de beide Limburgen.

Bibliografie

Handschriften en archiefstukken

- Averbode, Abdijarchief, IV, Historische handschriftencollectie van Egidius die Voecht, nr. 14.
- Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschrift 8037-50.
- Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Incunabels B 1373.
- Hasselt, Rijksarchief, Bilzen Klooster Maria ter Engelen, 3, 4, 5 en 6.
- Luik, Archives de l'Etat, Fonds des échevins de Liège, Convenances et testaments, reg. 24.
- Luik, Archives de l'Evêché de Liège, Archidiaconatus Campinia, I.139 en I.140.

76 Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Incunabels B 1373, folio 3r. Over Treckpoels connectie met de familie zie noten 54-55 hierboven.

Bronnedities

- Habets, Josephus, 'Chronijk van Maastricht en omstreken', in: *Publications de la Société d'Archéologie dans le Duché de Limbourg* 1 (1864) 70-93.
- Habets, Josephus, 'Chronijk der Landen van Overmaas en der aangrenzende gewesten door eenen inwoner van Beek bij Maastricht', in: *Publications de la Société d'Histoire et d'Archéologie dans le Duché de Limbourg* 7 (1870) 5-196.
- Paquay, Jan, 'Kroniek der stad Bilsen uit de XVde eeuw', in: *Bulletin de la Société Scientifique et Littéraire du Limbourg* 33 (1915) 26-43.
- Paquay, Jan, 'Kroniek der Luiksche oorlogen uit de XVde eeuw', in: *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde* (1928) 203-246.
- Stéphanie, Jean Pierre Renier, *Chronique de Notre Dames des Anges à Bilsen*, in: J. Alexandre (red.), *Mémoire pour servir à l'histoire monastique du pays de Liège*, 2 delen (Luik 1876-1877), 2:265-275.
- Vanderputten, Steven, 'Het turbulente verleden van de Luikse prinsbisschoppen door de ogen van een inwoner van het oude graafschap Loon: de *Chronijk van Luyk*, toegeschreven aan Petrus Treckpoel (1442 - circa 1507-8)', in: *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire - Bulletin van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis* 174 (2008) 5-25.

Secundaire literatuur

- [Anoniem], 'Johannes Treckpoel', in: *Repertorium Fontium historiae medii aevi* 6 (Rome 1990) 421.
- [Anoniem], 'Petrus Treckpoel', in: *Repertorium Fontium historiae medii aevi* 9/1-2 (Rome 2002) 180.
- Aussems, Jacques, 'Peter Treckpoel gevolgd', in: *Becha* 6 (1992) 47-48 en 55-56.
- Aussems, Jacques e.a., *Daer en syt gy dan... Peter treckpolfēesten Beek 1992* (Beek 1993).
- Aussems, Jacques, 'Peter Treckpoel en zijn priesterverleden', in: *Becha* 24 (2010) 21-25.
- Aussems, Jacques, 'Peter Treckpoel nader bekeken en beoordeeld (delen 1-2)', in: *Becha* (2018) 43-46 en 69-71.
- Aussems, Jacques, 'Peter Treckpoel nader bekeken en beoordeeld (delen 3-5)', in: *Becha* (2019) 3-5, 28-30, 46-48.
- Aussems, Jacques, 'Peter Treckpoel nader bekeken en beoordeeld (6, aanvullend)', in: *Becha* 33 (2019) 66-68.
- Aussems, Jacques, 'Densers, ook in Overmaze? 'Eyn wonderlicke dollerye' in 1373', in: *Historisch Jaarboek voor het Land van Zwentibold* (2020) 67-70.
- Aussems, Jacques, 'Die Poeckenseytd. Een nieuwe ziekte in de Landen van Overmaas anno 1497-1498', in: *Historisch Jaarboek voor het Land van Zwentibold* (2021) 41-45.
- Carnier, Marc, 'De reguliere vrouwelijke derde orde in de Zuidelijke Nederlanden', in: *Trajecta* 14 (2005) 205-220.

- Ceyskens, J., 'Jan van Abroek, hervormer van de kloosters der kanunniken van het H. Graf en de stichter der sepulchrienen in het bisdom Luik (1440(?)-1520)', in: *Limburg* 4 (1922-1923) 107-110, 129-136, 157-160, 192-197.
- Daris, Joseph, *Histoire du diocèse et de la principauté de Liège pendant le XVIe siècle* (Luik 1884).
- De Borman, Camille, 'Pierre Treckpoel à Bilzen', in: *L'Ancien Pays de Looz* 1 (1896-1897) 17 en 39.
- Decosemaker, Tine, 'Och lassy! Och arme!': *Biechtvaderschap in semi-religieuze gemeenschappen, met als casus de handschriften van Petrus Treckpoel, biechtvader in het Onze-Lieve-Vrouw-Ter-Engelen, onuitgegeven masterscriptie* (Universiteit Gent, 2019-2020).
- Demets, Lisa, *Onvoltooid verleden: de handschriften van de 'Excellente Cronike van Vlaenderen' in de laatmiddeleeuwse Vlaamse steden* (Hilversum 2020).
- Juten, G.C.A., 'Beneficiënlijsten in de landdekenaten Susteren, Maeseyck en Wassenberg 1474-1555', in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg à Maestricht* 61 (1925) 29-86.
- Marchandisse, Alain, 'Prélude à l'éternité... Mort, funéraires et sépultures des évêques de Liège au crépuscule du Moyen Âge (XIIIe-XVe siècles)', in: *Publications de la Section Historique de l'Institut G.-D. de Luxembourg* 98 (2006) 197-239.
- Marchandisse, Alain en Steven Vanderputten, 'Histoire et chroniques du XIVe au XVIe siècle', in: Paul Bruyère en Alain Marchandisse (red.), *Florilège du livre en principauté de Liège du IXe au XVIIIe siècle* (Luik 2009) 113-31.
- Mosmans, H., 'De honderdjarige Pastoor van Geul', in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg à Maestricht* 61 (1925) 1-27.
- *Narrative Sources from the Medieval Low countries* (www.narrative-sources.be).
- Nijssen, Rombout, 'De weerslag van 1483 op het inwonersaantal van Bilzen', in: *Limburg* 64 (1985) 237-240.
- P[aquay], Alfons, *Het oude zusteren klooster van den derden regel te Bilzen* (Tongeren 1896).
- Paquay, Jan, *Bilzen voorheen. Geschiedkundige schets* (Bilzen 1924).
- Ruelens, Charles, 'Histoire des livres', in: *Bulletin du Bibliophile Belge* 11 (1855) 4-10.
- Simoens, Jef, *Bilzen voorheen. Geschiedkundige schets* (Bilzen 1977).
- Stein, Robert, *Politiek en historiografie: het ontstaansmilieu van Brabantse kronieken in de eerste helft van de vijftiende eeuw* (Leuven 1994).
- Tigelaar, Jaap, *Brabants historie ontvouwd. Die alder excellentste cronyke van Brabant en het Brabantse geschiedbeeld anno 1500* (Hilversum 2006).
- Toussaint, Thierry, 'Adrien d'Oudenbosch: un chroniqueur liégeois du quinzième siècle', in: *Bulletin de l'Institut Archéologique Liégeois* 108 (1996) 23-73.
- Vanderputten, Steven, *Sociale perceptie en maatschappelijke positionering in de middeleeuwse monastieke historiografie (8ste-15de eeuw)*, 2 delen (Brussel 2001).
- Vanderputten, Steven, 'Petrus Treckpoel (of Tripoll)', in: *Nationaal Biografisch woordenboek* 17 (Brussel 2005) 510-518.

- Vanderputten, Steven, 'Reconstructie van een laatmiddeleeuws historiografisch oeuvre: het voorbeeld van de Loonse priester Petrus Treckpoel (1442 - circa 1508)', in: *Revue Belge de Philologie et d'Histoire - Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 83 (2005) 1059-1075.
- Verstappen, Helena, *Zusterboeken en kloosterkronieken van de moderne devotie (XVe-XVIe eeuw): bronnen voor genderstudie en mentaliteitsgeschiedenis*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling (Universiteit Gent 2006-2007).
- Willemot, Yves, *Tronen op de biechtstoel: afdrukken van biechtvaders in vrouwenkloosters van de moderne devotie*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling (Universiteit Gent 2003-2004).

A literary masterpiece from Limburg's past

The historiographical oeuvre of Peter Treckpoel (1442-1510/11)

The purpose of this paper is to argue that the extraordinary body of vernacular historiographical texts by the cleric Petrus Treckpoel (1442-1510/11) is one of the 'missing links' in the literary canon of Belgian and Netherlandish Limburg. Over nearly twenty-five years Treckpoel compiled extensive notes about the turbulent events in his region, which he subsequently used in a series of ambitious literary projects. The first of these, a convent chronicle of Onze-Lieve-Vrouw ter Engelen in Bilzen, was part of an effort to shape the memory culture of this small community of semi-religious women. The next was a world chronicle with a focus on the Overmaas region, for which Treckpoel found inspiration in a copy he had recently acquired (and heavily annotated) of the *Alder excellenste chronijke van Brabant*. The third and final of his literary projects was a set of *Deeds* of the bishops of Liège. It is unclear what audience he envisaged for the latter two texts; nor do we know how they were received at the time. However, Treckpoel's work distinguishes itself for its typological diversity and profound intertextuality. It is also notable for its emotional idiom, its focus on the common man and woman, and for the many clues about his working methods that can be found in the texts and in the extant manuscripts.

Boekrecensies

Bram Van Hofstraeten

Lou Spronck

Joep Leerssen

PROCESGIDS

COMMISSARISSSEN-DECISEURS
TE MAASTRICHT

LOUIS BERKENS

Procesgids Commissarissen- deciseurs te Maastricht

Louis Berkvens

Uitgeverij Verloren, Hilversum, 2023, 108 pagina's, ISBN 9789464550566, € 14.-

Op 20 april 2023 werd in het stadhuis van Maastricht de *Procesgids Commissarissen-deciseurs te Maastricht* feestelijk gepresenteerd. De keuze voor de locatie was evident, aangezien de commissarissen-deciseurs er sinds 1664 op de eerste verdieping zitting hielden. De procesgids van de hand van Louis Berkvens, emeritus hoogleraar rechtsgeschiedenis aan de Universiteit Maastricht en gewezen bijzonder hoogleraar rechtsgeschiedenis der Limburgse territoria vanwege het koninklijk LGOG, is de twaalfde en laatste aflevering in een reeks die 23 jaar geleden door de *Stichting tot Uitgave van de Bronnen van het Oude Vaderlandse Recht*, kortweg OVR, werd opgezet en zijn aanvang kende in 2000 met het verschijnen van een eerste procesgids over de werking van de Staatse Raad van Brabant. Naast vergelijkbare procesgidsen voor de overige provinciale beroepshoven van de Republiek, kwamen ook voor de Limburgse territoria van belang zijnde appèlinstanties aan bod, zoals de Soevereine Raad te Roermond, het Justiz-Collegium te Geldern en het Staats

Hof van Gelre te Venlo (in 2011 van de hand van Louis Berkvens), alsook het Hof van Gelre en Zutphen (in 2022 van de hand van Frank Keeverling Buisman). Volledig in lijn met eerdere afleveringen biedt ook de gids aangaande de appèlwerkzaamheden van de Maastrichtse commissarissen-deciseurs bijzonder welgekomen en onmisbare handreikingen voor iedereen die geïnteresseerd is in onderzoek naar de rechterlijke instanties en praktijk in Maastricht tijdens het Ancien Régime.

Grosso modo kan de procesgids worden opgedeeld in drie delen: organisatie, procedure en illustratie. Als dusdanig behandelen de eerste drie hoofdstukken de bestuurlijke en rechterlijke organisatie binnen de stad Maastricht van 1530 tot 1794, waarbij het eerste hoofdstuk uitvoerig het historische kader beschrijft waartegen en de beweegredenen waarom te Maastricht een eigen beroepsinstantie werd ingericht. Immers, het feit dat Maastricht, officieel sinds 1548, het statuut verwierf van een semi-autonome 'staet ende

provincie particulier, verscheyden van andere staten ofte provinciën' resulteerde in de aanstelling van de vier zogenaamde commissarissen-deciseurs, twee van Luikse zijde en twee van Brabantse, sinds het capitulatieverdrag van 1632 Staatse, zijde. Tegelijk werden vier commissarissen-instructeurs aangesteld ter voorbereiding van de door de deciseurs te beoordelen appèlzaken. Vanaf dit moment was hoger beroep op de Raad van Brabant of het Rijkskamergerecht niet langer mogelijk. Naast de inrichting van een autonome beroepsinstelling te Maastricht, wordt eveneens aandacht besteed aan de uitbreiding van de bevoegdheden van de commissarissen-deciseurs, die sinds 1580, naast rechtsprekende bevoegdheden, ook bestuurlijke, wetgevende en controlerende taken kregen toebedeeld. Ook de - zij het zeer bescheiden - impact van de verschillende regimewissels die Maastricht moest ondergaan (de verovering door Frederik Hendrik in 1632 en het Frans intermezzo van 1675-1678) komt aan bod.

Het tweede hoofdstuk beschrijft kort het appèlressort van de commissarissen-deciseurs, waarbij ook de zogenaamde 'dependentiën' van Maastricht (het Graafschap van de Vroenhof, de Dorpen van Redemptie en de Elf Banken van het kapittel van Sint-Servaas) niet vergeten worden. Een derde hoofdstuk gaat dieper in op de samenstelling en interne organisatie van alle wereldlijke Maastrichtse rechtbanken (Indivies Laaggerecht, Brabants en Luiks Hooggerecht, Luikse en Brabantse Commissarissen-deciseurs, en de Commissarissen-deciseurs van Beide Heren). De plaats

die de Maastrichtse kerkelijke rechtbanken, i.e. twee officialen, respectievelijk vanwege de Luikse bisschop en de aartsdiaken van Haspengouw, en de geestelijke rechtspraak van de kapittels van Sint-Servaas en Onze-Lieve-Vrouw, binnen het ruimere juridictionele complex te Maastricht innamen komt evenwel niet aan bod.

Hoofdstukken vier tot en met zes kunnen samengevat worden als het tweede luik van de procesgids, waarin de officieel voorgeschreven procesgang of appèlprocedure als rode draad fungeert. Eerst komen de zes regelingen aan bod die de auteur in staat stelden om de appèlprocedure in civiele zaken te reconstrueren. De eigenlijke reconstructie van de procesgangen inzake appellaties van vonnissen uitgesproken door de hooggerechten en het laaggerecht vindt plaats in het vijfde hoofdstuk, waarna in een zesde hoofdstuk schematische overzichten aangeboden worden van niet alleen de gevolgde appèlprocedure voor de commissarissen-deciseurs, maar ook de rolprocedure in eerste aanleg alsook de communicatoire procedure. Deze procedureel-georiënteerde hoofdstukken geven bovenal blijk van - maar gelukkig ook inzicht in - de juridische complexiteit waarmee vroegmoderne rechtzoekenden en hedendaagse onderzoekers geconfronteerd werden en worden.

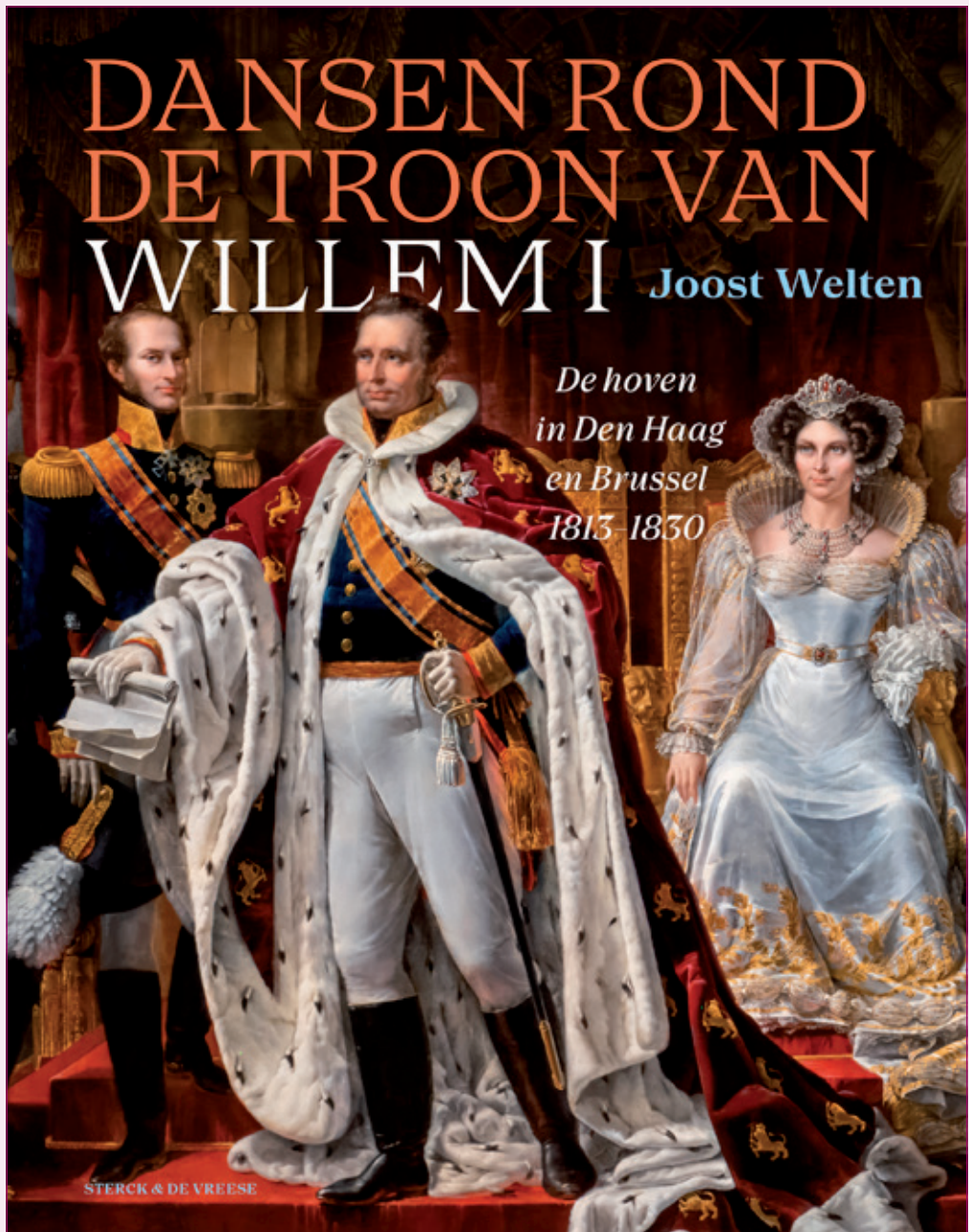
Het derde illustratieve luik van de procesgids krijgt vorm in het zevende hoofdstuk. Aan de hand van twee minutieus uitgewerkte voorbeelden van appèlprocedures voor de commissarissen-deciseurs wordt de eerder beschreven officiële procedure geconcretiseerd. Een eerste casus betreft een zaak in hoger beroep voor de

Commissarissen-deciseurs van Beide Heren, nadat in eerste instantie het Indivies Laaggerecht in 1661 vonnis had gewezen inzake de verkoop van een droesig paard. Een tweede casus omvat een fiscaal proces in drie instanties, dat zich gedurende de jaren 1710-1716 afspeelde voor de schepenbank van de vrije heerlijkheid Rutten (eerste instantie), het Hooggrafelijk Gerecht van de Vroenhof (tweede instantie), en finaal zijn beslag kende in het oordeel van de Brabantse/Staatse Commissarissen-deciseurs op 10 oktober 1716. In beide gevallen ligt de nadruk op de verschillende procedurele stappen die beide processen doorlopen hebben. Alle stappen en bijhorende procesakten worden minutieus gefileerd en beschreven, maar aan de materieelrechtelijke aspecten van de zaak wordt voorbijgegaan. Dit is jammer voor geïnteresseerde rechtshistorici, maar de keuze van de auteur is zeker begrijpelijk. De grote meerwaarde van de illustraties ligt in de concretisering van de vaak abstract-theoretische officiële regelingen van overheidswege inzake hoger beroep. Als dusdanig stellen de uitgewerkte voorbeelden onderzoekers in staat de verschillende akten waar ze zelf mee geconfronteerd worden in de vaak onvolledig overgeleverde procesdossiers correct te identificeren, te interpreteren en te plaatsen in het ruimere raamwerk van een procedure in meerdere instanties. Inzake een accurate interpretatie van de overgeleverde processtukken moet zeker ook gewezen worden op het welgekomen glossarium aan het einde van de procesgids waarin het in Maastricht gebezigde juridisch-technisch begrippenapparaat verklaard wordt. Tevens

wordt een overzicht gegeven van de voor de bestuurlijke en rechterlijke geschiedenis van Maastricht relevante archieffondsen die in het RHCL bewaard worden.

Samengevat plaveit Louis Berkvens met deze procesgids twee cruciale toegangswegen (institutioneel en procedureel) tot de rechtspraak in Maastricht tijdens het Ancien Régime, waardoor toekomstig onderzoek naar de vele onontgonnen materieelrechtelijke aspecten van de Maastrichtse rechtspraak gefaciliteerd wordt. Net als de overige afleveringen uit deze reeks is deze gids een onmisbare handreiking voor ieder onderzoek waarbij procesdossiers een centrale bron vormen. Rest ons enkel nog de hoop uit te drukken dat ook onze Belgische collegae-rechtshistorici spoedig een gelijkaardig initiatief opzetten aangaande de verschillende appèlinstanties die de rechtspraak in de Spaanse en Oostenrijkse Nederlanden kenmerkten.

Bram Van Hofstraeten

Dansen rond de troon van Willem I

De hoven in Den Haag en Brussel 1813-1830

Joost Welten

met medewerking van Lena Reyners

Uitgeverij Sterck & De Vreese, Gorredijk, 2023, 519 pagina's, ISBN 978-94-6471-054-0, € 39,95

In de afgelopen vijftien jaar heeft historicus Joost Welten (1963) een imponerende bijdrage geleverd aan de Limburgse historiografie. De Gemeente Weert, zijn geboorteplaats, onderscheidde hem daarvoor in oktober 2023 met de Van Horne-penning. Welten heeft zijn focus op de prinsessen van Thorn in de late achttiende eeuw en op de gewone man en de kleine soldaat in de tijd van Napoleon inmiddels verplaatst naar koning Willem I en zijn hoven in de periode van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden.¹ Op basis van intensief bronnenonderzoek, vooral van nog weinig verkende particuliere archieven, ontwikkelde Welten een

nieuwe, meer complete kijk op het politieke leven in de jaren 1813-1830.

Welten laat zien dat onze blik tot nu toe té exclusief gericht was op het debat in de Tweede Kamer, waardoor zich op ons netvlies het beeld van stagnatie heeft vastgezet. Te weinig was er oog voor het feit dat de grenzen tussen de koning met zijn hof, het bestuurlijke apparaat en het parlement vloeiend waren – het waren elkaar overlappende netwerken – en dat opinies veeleer buiten dan binnen het parlement werden gevormd. Pas bij de invoering van de ministeriële verantwoordelijkheid in 1848 kwam de politieke macht bij de Tweede Kamer te liggen.

¹ Eerder dan het hier besproken boek verschenen van zijn hand onder andere: *In dienst voor Napoleons Europese droom: de verstoring van de plattelandssamenleving in Weert*, Leuven 2007 (in 2011 bekroond met de De la Courtprijs van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen); *Antihelden. Bijzondere levens van gewone mensen uit de tijd van Napoleon*, Leuven 2015; *De vergeten prinsessen van Thorn (1700-1794)*, Gorredijk 2019 (in 2021 bekroond met de geschiedenisprijs Huis van Arenberg, Brussel); *Soldaat van Napoleon (1806-1815)*, Gorredijk 2021 (bewerking van een in 2011 samen met Johan de Wilde uitgegeven boek *Met Napoleon naar Moskou. De ongelooflijke overlevingstocht van Joseph Abbeel*).

Bij de grote tentoonstelling in het Limburgs Museum te Venlo over de prinsessen van Thorn in 2021-2022 was Welten de curator. Tot voor kort werkte hij aan de Universiteit Leiden als onderzoeker. In die functie werkt hij momenteel in Wenen aan een project over de Habsburgse monarchie in de jaren van Revolutie en Restauratie.

Nieuw licht laat Welten ook vallen op het beeld van de koning. Hij wijst niet alleen op Willems zwakke kanten (representatie zonder flair, stoeve communicatie), hij toont ook aan dat het vorstelijk patronagenetwerk relevanter was dan tot nu toe werd voorgesteld.

Voor een goed begrip van Weltens boek over Willem I en de vorstelijke hoven in Brussel en Den Haag is kennis van een kwart eeuw voorgeschiedenis – van Ancien Régime tot Restauratie – evenwel onontbeerlijk. Daarom begint deze bespreking met een korte schets van de voorgeschiedenis.

De dood van de Franse koning Lodewijk XVI onder de guillotine in Parijs, op 21 januari 1793, zette een streep onder het Ancien Régime en maakte een eind aan het koningschap bij de gratie Gods [*par la grâce de Dieu*]. Voortaan zou een koning zijn legitimiteit moeten ontleen aan de wil van het volk [*la volonté du peuple*]. Dat was de theorie; de praktijk was weerbarstig.

De terechtstelling van de Franse koning werd gevolgd door een poging van de West-Europese mogendheden om de geest van de revolutie weer in de fles te krijgen. Die poging mislukte. Er volgde integendeel een Frans offensief, dat in 1795 leidde tot inlijving van de Zuidelijke Nederlanden (België en het grootste deel van Nederlands-Limburg) bij Frankrijk en tot een ‘fluwelen revolutie’ in Holland. Daar verdween de stadhouder van het toneel en gingen de gewesten op in de Bataafse Republiek. Napoleon Bonaparte, die in 1799 in Frankrijk

aan de macht kwam en zichzelf in 1804 tot keizer kroonde, verving in 1806 de Bataafse Republiek door het Koninkrijk Holland, met zijn broer Lodewijk Napoleon op de troon. Vier jaar later lijfde hij Holland in bij het Franse keizerrijk.

Napoleons ‘Europese droom’ leidde tot de rampzalige veldtocht naar Rusland, die in oktober 1813 zijn einde vond in de Volkerenslag bij Leipzig. Daarna bliezen de Fransen de aftocht, ook in de Lage Landen. In Holland werd, op initiatief van Gijsbert Karel van Hogendorp, Willem Frederik (1772-1843), de zoon van de vroegere stadhouder Willem V, uitgenodigd om als ‘soverein vorst’ en ‘onder waarborging ener wijze constitutie’ het landsbestuur op zich te nemen. Op 30 november 1813 landde hij in Scheveningen en op 2 december 1813 volgde zijn inhuldiging in Amsterdam.

Bij de reconstructie van Europa, waartoe de geallieerde mogendheden op het Congres van Wenen overgingen, werden de Zuidelijke Nederlanden in juni 1814 met Holland verenigd en in maart 1815 geproclameerd tot het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden onder regie van Koning Willem I. Onderdeel van de nieuwe staat was ook het Groothertogdom Luxemburg, dat aan Willem Frederik geschonken werd als schadeloosstelling voor zijn verloren Duitse bezittingen. In augustus 1815 kreeg de nieuwe staat zijn Grondwet. De vergaderplaats van de Staten-Generaal zou jaarlijks wisselen tussen Den Haag en Brussel. Dat gold ook voor het hof van de koning.

De koning en zijn hof

De constitutionele monarchie bleek in de praktijk weinig ruimte te bieden voor de stem van het volk. De leden van de Eerste Kamer werden allen voor het leven door de koning benoemd. Ook benoemde hij (en ontsloeg zo nodig) de ministers en de gouverneurs der provincies. Van de gouverneurs verwachtte hij effectief toezicht op de regeringsgezindheid van de personen die voor de Tweede Kamer werden gekozen. De koning was een toegewijde, harde werker met progressieve ideeën, maar hij was ook eigenzinnig en star. Voor andere dan de eigen opvattingen had hij weinig begrip en met anders denkende dienaren kon hij moeilijk leven. Hij ontsloeg ze of gaf hun een post waarin ze hem niet voor de voeten liepen. Dat gold ook voor waarlijk groten als Gijsbert Karel van Hogendorp, Anton Reinhard Falck en Frans Adam Van der Duyn van Maasdam. Alle teugels wilde de koning in de hand houden; geen benoeming liet hij over aan anderen. Toen Henri Michiels van Kessenich, arrondissements-commissaris van Roermond, in 1822 om gezondheidsredenen zijn ambt moest opgeven en Willem I hem als dank voor de bewezen diensten in de adel verheef, koos Henri als wapenspreuk 'Alles voor en door den koning'. Ja, zo hoorde het.

Een kamerheer van de koning droeg op zijn ambtskostuum een sleutel op een strik van nassaublaauw lint. Deze symboliseert de toegang die een kamerheer heeft tot de privévertrekken van de koning. Op deze foto is de sleutel bevestigd op een rouwlint. Herkomst: Koninklijke Verzamelingen Den Haag, inv.nr.: MU-0470.

In de afgelopen eeuw is er in de Nederlandse en Belgische historiografie regelmatig en vaak diepgaand aandacht besteed aan het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden en aan de persoon van Willem I.² Nieuw is de focus op de koninklijke hoven in Den Haag en Brussel, waaraan het nieuwe boek van Joost Welten gewijd is.

² Betrekkelijk willekeurige voorbeelden: L. Roppe, *Een omstreden huwelijk: Koning Willem Frederik, graaf van Nassau, en de gravin van Nassau, geboren Henriette d'Oultremont de Wégimont*, Kasterlee 1962; C.A. Tamse en E. Witte (red.), *Staats- en natievorming in Willem I's koninkrijk (1815-1830)*, Brussel-Baarn 1992 (daarin op p. 98-121: 'De politieke invloed van de adel in het Koninkrijk der Nederlanden'); Rik Vosters en Janneke Weijermars (red.), *Taal, cultuurbeleid en natievorming onder Willem I*, Brussel 2011; Jeroen Koch, *Koning Willem I 1772-1843*, Amsterdam 2013.

Wie dacht dat er na de Franse Tijd voor een weelderig aristocratisch hofleven geen plaats meer was – Jeroen Koch schenkt er in zijn recente biografie van Willem I vrijwel geen aandacht aan – kan nu het tegendeel constateren. Het hof anno 1815 blijkt een goed georganiseerd instituut ten dienste van de koning en zijn huis en ten behoeve van een effectieve uitoefening van zijn ambt. Het hof bestond uit verschillende afdelingen onder leiding van opperhofdignitarissen (opperhofmaarschalk, hofmaarschalk, opperkamerheer, opperstalmeester, opperjagermeester). In Weltens beschrijving van het leven aan het hof leren we de koning beter kennen, komen als het ware bij hem in huis.

Willems werkkraft en toewijding aan het ambt waren bewonderenswaardig en de resultaten van zijn economisch beleid indrukwekkend. Maar hij bleek niet te beschikken over de souplesse om kritiek te verwerken en miste de vaardigheid van het vlotte gesprek en het royale gebaar. Welten schrijft:

‘Willems sociale onbeholpenheid blijkt ook uit de manier waarop hij over straat loopt: hij maakt geen oogcontact met anderen, maar kijkt telkens naar de lucht of naar de grond. (...) Als briefschrijver oogt hij als een hork naast zijn zus Louise, die vloeiend, levendig en natuurlijk schrijft en met recht geldt als het epistolaire talent uit de Oranjefamilie’ (p. 237).

Toch wilde de koning als landsvader gemakkelijk toegankelijk zijn. Iedere woensdag was hij bereikbaar tijdens een audiëntie waar in principe iedereen welkom was, al betrof het in de praktijk veelal personen uit de hogere stand. Zo bijvoorbeeld Alexander Michiels van Kessenich die zich, op advies van zijn vader Henri, tijdens de audiëntie van woensdag 10 november 1824 aan de koning presenteerde om hem mededeling te doen van zijn voorgenomen huwelijk met Maria Van der Renne, dochter van een lid van de Gelderse ridderschap.³ Zo’n presentatie met de eraan toegevoegde informatie was zeker niet ongewoon en werd door de koning op prijs gesteld. Antonie Warin deed in 1828 hetzelfde, toen zijn sollicitatie naar de hand van Hester van Hogendorp, eindelijk de goedkeuring gekregen had van haar vader Gijsbert Karel.

De wekelijkse audiëntie en de frequente bals – vijfhonderd deelnemers was heel normaal – waren een middel om de banden tussen koning, adel en elite te smeden en in stand te houden. Dat gold ook voor de koninklijke diners in Brussel. De tafelgesprekken met de genodigden zullen zeker invloed hebben gehad op de meningsvorming en het handelen van de koning. Op een door Joost Welten opgemaakt lijstje van vijftien frequent geïnviteerden staan de namen van Anton Reinhard Falck (1777-1843) wiens huwelijk met Rose barones de Roisin een effectief smeermiddel was voor zijn acceptatie in de adellijke kringen, van generaal

3 Voor het woordelijk verslag van Alexanders onderhoud met de koning, zie: Lou Spronck, ‘Alexander Michiels van Kessenich 1800-1863’, *PSHAL* 136-137 (2000-2001) 26-27.

Willem Anne de Constant Rebecque (1750-1838) wiens dochter Annette (1797-1873) in 1818 van Maastricht naar Den Haag vertrok om er hofdame te worden van de koningin en later van prinses Marianne, en van de Maastrichtenaar André Charles Membrede (1758-1831) die zijn rijke loopbaan als jurist en volksvertegenwoordiger afsloot met het gouverneurschap van de provincie Antwerpen, waarna hij in 1828 terugkeerde naar zijn buitenverblijf in Aalbeek-Hulsberg. Hoezeer politiek en hofleven onder Willem I met elkaar verweven waren, blijkt al uit deze korte opsomming.

De koning zette de invitaties voor zijn diners ook in om Kamerleden voor zich te winnen. Daarbij liet hij duidelijk blijken dat hij hun parlementaire activiteit alleen op prijs stelde als die naar zijn wens was. Overigens werden parlementaire opposanten niet geweerd, zeker niet als ze, zoals jonkheer Antonie Warin, gehuwd waren met een dochter van Gijsbert Karel van Hogendorp. Adeldom telde dubbel. Voor iemand als jonkheer Charles de Brouckère jr. (1796-1860), zoon van de Limburgse gouverneur, lag dat wat moeilijker. Hij werd in 1826 lid van de Tweede Kamer en ontwikkelde zich daar tot woordvoerder van de liberale oppositie tegen het regeringsbeleid. In september 1829 schitterde hij als commandant van de Maastrichtse schutterij, toen die door de prins van Oranje (de latere Willem II) werd geïnspecteerd, en in december van dat jaar was hij aanwezig bij het diner dat de Haagse

schutterij aan de prins aanbood. Maar in januari 1830 hield hij de schijn van loyaal gezagsdrager niet langer op en legde de functie neer.⁴ We zijn dan op weg naar de scheiding van Noord en Zuid.

Een ander middel dat Willem I gebruikte om bepaalde personen aan koning en hof te binden, was de toekenning van de titel 'kamerheer'. Slechts weinig kamerheren hebben die functie effectief bekleed (zeven in 1827); voor de meesten (in 1827 ongeveer vijftig) was het een honoraire functie, waarmee zij zeer vereerd waren. Als kamerheer maakten zij immers deel uit van de hoogste maatschappelijke kring die er was: het hof.

Tussen de hoven in Brussel en Den Haag bestond een duidelijk 'standsverschil', mede veroorzaakt door de voorgeschiedenis. De hof-dignitarissen in Den Haag waren baronnen en graven, in Brussel waren dat een baron, vijf graven, een hertog en een prins. De *dames du palais* waren in Den Haag voornamelijk baronessen, Brussel kende vier gravinnen en een hertogin. In de achttiende eeuw had Brussel als bestuurscentrum van de Oostenrijkse Nederlanden een bloeiperiode beleefd. Het satelliethof was er georiënteerd op Wenen, maar ook op het hof van Versailles. Zodoende bood Brussel 'een majestueuzer ambiance voor het koningschap van Willem I' (p. 71) dan Den Haag. Ook het corps diplomatique toonde een duidelijke voorkeur voor vestiging in Brussel. Onder Willem I zou Brussel als hofstad verder uitgroeien. Het had grandeur.

4 Lou Spronck, *Theodoor Weustenraad (1805-1849) en de 'Percessie van Scherpenheuvel'* (Hilversum 2009), p. 150, noot 410.

Prinses Wilhelmina van Pruisen (1751-1820), de moeder van koning Willem I (1772-1843), geschilderd door Cornelis Cels. Op een tafeltje naast haar de buste van haar kleinkind prinses Marianne, dochter van koning Willem I, toen 7 jaar oud. Willems zus, prinses Louise (1770- 1819), vond het portret 'van een even treffende als aangename gelijkenis'. Herkomst: Koninklijke Verzamelingen, Den Haag, inv.nr.: SC-0469.

Vrouwen aan het hof

Toen de koning zich in 1816 op voorstel van de Hoge raad van Adel moest uitspreken over het koninklijk wapen, merkte hij op dat 'het teeken hetwelk het geslacht des Leeuws aanduidt zichtbaarder [moest] worden' (p. 428). Hoewel hij zelf, zeker in spannende dagen, de kracht miste, probeerde hij de gewenste masculiniteit wel naar buiten uit te stralen. Bij zijn inhuldiging in 1815 was er op het podium in Brussel zelfs voor de koningin geen plaats gereserveerd. Hoewel Willem dat bewust zo gewild had, was er, dit ter mogelijke verontschuldiging, in het openbare leven na de Franse Revolutie wel degelijk een tendens waarneembaar naar een scherpere

segregatie van de seksen. Daarbij werd de vrouw verdrongen uit het openbare domein, wat niet wil zeggen dat haar invloed verminderde. Toen openlijke bemoeienis met politieke zaken niet meer paste, ging ze achter de schermen werken, terwijl ze intussen haar sociale en artistieke activiteiten voortzette.

Joost Welten wijst in dit verband op 'een van de merkwaardige contradicties van het hof van Willem I: al lijkt het een mannenbolwerk, vrouwen nemen aan dat hof een verrassend dominante positie in' (p. 132). Ter adstructie attendeert hij onder meer op de invloed die Willems moeder Wilhelmina van Pruisen (1751-1820) en zijn zus Louise van Oranje

Nassau (1770-1819) – krachtige (maar conservatieve) vrouwen, beiden weduwe vanaf 1806 – op de koning en zijn aristocratische ambiance hebben gehad. Intrigerend zijn de brieven waarmee Wilhelmina in het tussen de koning en Gijsbert Karel van Hogendorp gerezen conflict probeert te bemiddelen: niet door er inhoudelijk op in te gaan, maar door haar vriend te wijzen op mogelijkheden om weer met de koning *on speaking terms* te komen. Op hun buitenverblijf Welgelegen in Haarlem vormden Wilhelmina en Louise een satellithof, ongeacht of de koning in Den Haag of in Brussel resideerde. Zo organiseerde prinses Wilhelmina daar op 24 augustus 1817 ter gelegenheid van 's konings verjaardag een met muziek opgeluisterd diner voor 58 personen. Enkele dagen later schreef ze daarover aan haar zoon:

‘Omdat het prachtig weer was, konden de buitendeuren openblijven, en konden de talrijke wandelaars in het park genieten van het schouwspel dat wij boden. (...) Uit Den Haag hadden wij de heren van uw hof, voor zover die zich daar bevinden. (...) De heren Boetzelaer en Van Reede zijn tot de volgende avond gebleven. Van de ministers waren er de heer Van der Hoop, Six van Oterleek en Roëll’ (p. 313).⁵

Een opmerkelijke verschijning aan het hof was Julie barones von der Goltz (1780-1841). Zij werd in 1803 gouvernante van prinses Pauline

Prinses Marianne (1810-1883), dochter van koning Willem I, anno 1830. Zij trouwde in dat jaar met haar neef, prins Albert van Pruisen. (RKD, Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis, Den Haag, in: *Dansen rond de troon*, p. 124.)

(1800-1806) en na haar vroege overlijden aangesteld als hofdame van Wilhelmina ('Mimi'), de echtgenote van Willem Frederik. Intussen was zij de *maitresse* van deze zelfde Willem Frederik, die in de jaren 1807-1812 vier kinderen bij haar verwekte. Zij werden opgevoed in gast-

5 Het citaat is vertaald uit het Frans. Boetzelaer was opperkamerheer, Van Reede hofmaarschalk; Van der Hoop was minister van Marine, Six van Oterleek van Financiën, en Roëll van Binnenlandse Zaken.

gezinnen in Berlijn. Als Mimi in Berlijn familieleden bezocht, reisde Julie met haar mee. Soms vertrok ze al enkele dagen eerder. Zo hield ze contact met haar kinderen.

De verhouding tussen Mimi en Julie, haar zes jaar jongere hofdame en (gewezen) minnares van haar man, is heel goed geweest. Het zegt iets over beider karakters, maar ook over de heersende seksuele moraal in adellijke kringen. Vreemdgaan werd geaccepteerd, als het maar achter de schermen gebeurde.

Prinses Marianne werd geboren in 1810, een nakomertje, achttien respectievelijk dertien jaar jonger dan haar broers, kroonprins Willem van Oranje en prins Frederik. Zij was aantrekkelijk en levendig, de trots van oma Wilhelmina. Met haar gouvernante, Jacoba gravin Bentinck (1867-1839), had ze een warme moeder-dochter relatie: Jacoba noemde haar 'Petite', voor Marianne heette ze 'Tout'. Voor de viering van haar twaalfde verjaardag was er een kinderbal met 416 gasten, onder wie 207 kinderen. Ze had haar eigen boerderijtje bij paleis het Loo, met kippen en koeien. Toen ze zestien jaar werd, besteedde ze haar verjaardaggeld liever in de kermiskramen van de stad dan aan een bal met honderden gasten. Die privatisering viel niet bij iedereen in goede aarde: koninklijk leven vroeg om zichtbaarheid buiten de eigen kring.⁶

Op waarde geschat

In *Dansen rond de troon* biedt Joost Welten ons een minutieuze tekening van het tot nu toe onderbelichte leven aan het hof van Willem I. Tevens zorgt hij daardoor voor een bijstelling van de focus op het politieke leven tijdens het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. 'Politiek' was toen veel meer dan de handelingen van de Tweede Kamer. Meer dan nu hadden 'allerlei sociale elementen óók een politieke functie' en waren 'formele en informele machtsstructuren moeilijk van elkaar te scheiden'. Heel concreet merkt Welten op: 'Door aandacht te besteden aan dat wat er gebeurt in theaterloges, koninklijke balzalen en de stadspaleizen van hovelingen, krijgen we meer oog voor de complexe sociale dynamiek waarin parlementariërs, landsbestuurders en hovelingen opereren en vooral voor het feit dat die rollen vaak niet van elkaar te scheiden zijn' (p. 343).

Zelf ben ik tijdens de lezing van het boek getroffen door de continuïteit van het leven rond de troon, als het ware ónder de Franse Revolutie door ... alsof we pas in 1848 het Ancien Régime gaan verlaten.

Hierboven citeerde ik een fragment uit een brief van Wilhelmina van Pruisen over het diner dat zij met haar schoonzus Louise op 24 augustus 1817 in Haarlem organiseerde.

6 Hoewel buiten het tijdsbestek van *Dansen rond de troon*, is het vervolg van Mariannes levensloop vermeldenswaard. Het in 1830 gesloten huwelijk met haar neef, prins Albert van Pruisen (1809-1872), was niet gelukkig en eindigde in 1849 in een echtscheiding. In 1848 begon ze een buitenechtelijke relatie met de lakei Johannes van Rossum, met wie ze een geëxalteerde geloofsbeleving deelde. Hij was en bleef haar grote liefde. Van zakelijk inzicht was zij niet gespeend. Haar doen en laten, zelfbewust, eigenzinnig, artistiek, bleef een niet aflatend voorwerp van bespreking in de sensatiepers. Ze stierf in 1883 en werd begraven in Erbach aan de Midden-Rijn. Ook na haar dood zijn journalisten en historici over haar bewogen leven blijven publiceren, tot in onze dagen.

De brief bevindt zich in het Koninklijk Huisarchief in Den Haag, een bron waaruit Joost Welten rijkelijk geput heeft. Hetzelfde geldt voor het Algemeen Rijksarchief in Brussel en in het bijzonder voor het Nationaal Archief in Den Haag, waarin zich ook diverse persoonlijke archieven (o.a. van Falck en Van Maanen) en familiearchieven (o.a. Van Hogendorp en De Constant Rebecque) bevinden. Duizenden brieven heeft Joost Welten gelezen en genoten, waaronder 'de heerlijke correspondentie van de dochters Van Hogendorp' (p. 37). Buiten Den Haag en Brussel deed Welten, daarbij gesteund door partner Lena Reyners, onderzoek in openbare, particuliere en universiteitsarchieven, niet alleen in Nederland, maar ook in België, Frankrijk en Duitsland. *Dansen rond de troon van Willem I* is het resultaat van deze ontembare, minutieuze exploratiezucht.

De boekverzorging door Barbara Jonkers heeft een bij het onderwerp passend royaal karakter: een fors kwarto formaat, stevig mat papier, een rustige bladspiegel; een goed leesbaar maar bescheiden lettertype, koppen en kopjes in kapitaal; matig gebruik van steunkleur, rood in de tekst, oranje en lichtbruin bij tabellen. De vormgever kon beschikken over de (soms koninklijke) portretten van personen die in Weltens verhaal over de hoven in Den Haag en in Brussel een rol spelen en die hij op zijn zoektocht door archieven en kunstverzamelingen tegenkwam. Het resulteerde in een kostbaar, feestelijk boekwerk.

Lou Spronck

voor de eeuwigheid?

gedenkboek veertig jaar
Stichting Historische Reeks Maastricht
1979-2019

achttien verhalen over Maastricht cultuurstad

VIKANT MAASTRICHT

Voor de eeuwigheid?

Gedenkboek veertig jaar Stichting Historische Reeks Maastricht, 1979-2019. Achttien verhalen over Maastricht cultuurstad

Jac. van den Boogaard, Eric Wetzels (red.)

Stichting Historische Reeks Maastricht, Maastricht, 2022, 412 pagina's,
ISBN 9789058420572, € 24,95

Deze gelegenheidsbundel roept door zijn vierkante formaat meteen al associaties op met de bekende, geliefde en talrijke publicaties van de Stichting Historische Reeks. Lezers van de *Publications* zullen ermee vertrouwd zijn: vooral de serie van 84 studies van kleinere omvang (Maastrichts Silhouet) over Maastrichtse stadselementen (wijken, gebouwen en verenigingen), de reeks van 47 meer substantiele monografieën in harde kaft (Vierkant Maastricht, waarin ook dit boek is verschenen) en de serie waarin negen delen zijn verschenen met Maastricht overstijgende thema's (Limburg Reeks). Een van de verdiensten van dit boek is dat al die eerdere publicaties hier als een langlopend project worden voorgesteld: iets dat uitnodigt tot reflectie.

Het is kenmerkend voor Maastricht, en voor Limburg in het algemeen, dat lokale geschiedenis vooral een kwestie is van *citizen science*, zonder al te veel sturing door of input vanuit de academische wereld. De beoefenaars zijn weliswaar veelal hooggeschoold in de

geschiedwetenschap en/of in het archivalische ambacht, en vertrouwd met de professionele eisen van methodische integriteit. Het onderzoek wordt echter niet bepaald door de *Lehr- und-Forschung*-combinatie die kenmerkend is voor de universitaire wetenschap, door vraagstellingen en projecten die vanuit de professionele wetenschap worden aangezwengeld of door debatten op het vlak van de theorievorming. Bij ontstentenis van een universitaire ambiance wordt de wetenschap vaak genootschappelijk beoefend, in verenigingsverband, en op basis van de directe, uit persoonlijke interesse geboren vertrouwdheid met de bronnen. En een van die bronnen is natuurlijk de omgeving zelf. Vandaar dat in Limburg de 'heemkunde' zo floreert: de bestudering van wat zich in onze omgeving aan ons voordoet; of het nu bouwwerken, memorabilia, gebruiken, planten of dieren zijn, of culturele praktijken. Het is ook een ambiance waarin onderzoeker en publiek *a priori* vertrouwd zijn met, of althans geïntrigeerd door, het onderwerp.

De kloof tussen 'origineel onderzoek' en popularisering is relatief gering in de lokale geschiedbeoefening. En in die popularisering ligt ook de oorsprong van de reeks Maastrichts Silhouet: breed verkrijgbaar voor een schappelijke prijs, zelfs, zo meen ik me te herinneren, bij de V&D. De serie sprak mij aan door de originaliteit van de themakeuzes en door de combinatie van inhoudelijke gedegenheid en prettige, laagdrempelige presentatie. Met name de publicaties van Ingrid Evers staan me bij als boeiende en leerrijke inkijkjes in onvermoede aspecten van de stadsgeschiedenis.

De reeks Maastrichts Silhouet was een soort zendingswerk. Gemikt werd op een publiek van geïnteresseerde niet-kenners, niet in de laatste plaats de cultuurhistorische geïnteresseerde toerist die meer te weten wilde komen over de stad. De behoefte aan zelfpresentatie-voor-toeristen vormde, blijkens een intrigerende anekdote in het inleidende artikel van Toon Jenniskens, de aanleiding voor Maastrichts Silhouet. Gaandeweg bleek het om veel meer dan VVV-brochures te gaan. De meest fanatieke 'volgers' waren de Maastrichtenaren zelf, iets dat als sinds Edmond Jaspars' roemruchte

Kint geer eur eige stad? (1936, herdrukt in 1960 en 1968) overduidelijk mocht zijn. En dat mag de achterliggende reden zijn van de opkomst van die andere reeks, Vierkant Maastricht, waarvan veel delen begonnen als tentoonstellingscatalogus. Zo zijn deze publicaties ook een vorm van Maastrichtse identiteitsbevestiging geworden. Het leespubliek vormt een belangstellingsgemeenschap en bevestigt daarmee zijn bijzondere betrokkenheid bij de stad als leefgemeenschap. Vergelijkbaar met wat de zogeheten Vaderlandse Geschiedenis en de schoolplaten van Herman Isings deden voor het Nederlandgevoel van schoolkinderen vroeger.

Stadsgeschiedenis moet het hebben van herkenbaarheid. Men kent de gebouwen en de namen ('De Staar', 'De Momus', 'Heiligdomsvaart') en gebruikt die vertrouwdheid als vertrekpunt bij het lezen. Stadsgeschiedenis combineert ook plaats en tijd, *Nebeneinander* en *Nacheinander*. Verhalen en chronologie doorschieten de plekken, de straathoeken en de straatnamen, die zowel een plaatsbepalende als een historiserende functie hebben, zoals Leon Minis laat zien. In die stadsgeschiedenis heeft de Stichting Historische Reeks uitgerekend dankzij de 'heemkundige' insteek een belang-

rijke rol gespeeld. Inmiddels zijn er talrijke websites zoals Mestreechtersterke.nl en vinden stedelijke heemkundigen hun weg naar het internet.

Men mag zich dus inderdaad afvragen of de publicaties van de Stichting Historische Reeks ‘voor de eeuwigheid’ zijn. Die vraag in de titel echoot nog na in de kloeke titel van de epiloog: ‘De waarde van de uitgaven van de Stichting Historische Reeks Maastricht’. Waarde? Jazeker. Maar om de bruikbaarheidsdatum te verlenen, lijkt digitalisering en online presentie van de reeks Maastrichts Silhouet inmiddels geen overbodige luxe. Eric Wetzels uit in die redactionele epiloog enige zorg over vergrijzing en een gebrek aan *Nachwuchs*. Blijkens het publiekssucces van *Crapuul. Kroniek van een sloppenwijk* (2022) van journalist Frank Bokern is er wel degelijk belangstelling voor meer stadsgeschiedenis – misschien een beetje ‘dwarser’ dan we van de ‘vierkante’ traditie gewend zijn. Men mag met waardering Frank Jansens ‘Silhouet’ van *De Ravelijn* (1999) noemen, net zoals Carl Andreas over *Crèche Juliana*, maar ik mis nog steeds een deeltje over de Molukse woonbuurt of over de ENCI-afgravingen (André Nieste’s *Van mergel tot cement* niet te na

gesproken). In de bestaansperiode van de stichting is Maastricht tevoorschijn gekomen uit het nostalgisch historisme van de negentiende eeuw en uit het wederopbouw-modernisme van de twintigste. Dat is niet zonder generatonele schuring gebeurd en dat biedt stof te over voor een nieuwe generatie stadshistorici.

Het ligt een beetje in de aard van een boek als dit dat het een zekere mate van zelfreflectie ademt, haast als bij een familiealbum. De talrijke illustraties zijn voor een groot gedeelte portret- of groepsfoto’s van Maastrichtse gezags- of cultuurdragers in gezellige dialoog met de stedelijke omgeving of met elkaar, vaak tijdens boekpresentaties of prijsuitreikingen. Bij niet minder dan zeven van de achttien bijdragen staan als auteurs de beide redacteurs vermeld. De eigenlijke ‘verhalen’ zijn geclusterd volgens een wat wringende systematiek (respectievelijk ‘Vier decennia Stichting Historische Reeks Maastricht’, ‘Commissies’, ‘Cultureel Erfgoed’, ‘Instellingen’, ‘Podiumkunsten’ en ‘De Stad’). Sommige daarvan zijn reflecties die tegen het essayistische of opiniërende aanleunen (Jos Perry over de stadsomgeving als permanent platform voor culturele zelfrepresentatie, Hortense Brounts over het Maastrichts), andere zijn eerder samenvattende overzichten van wat er in de historistische zelfbeleving van de stad is gebeurd in de laatste veertig jaar. Het is, al met al, een boek om in te grasduinen, want elk van de bijdragen steunt op diepe vertrouwdheid met de materie en biedt aansprekende illustraties. En zoals zo vaak bij dit soort boeken: juist die bijdragen die gaan over de minder vertrouwde onderwerpen zijn het verrassendst, en dat is voor elke lezer anders. Zelf kreeg ik die ervaring van verrassing-temidden-van-vertrouwdheid bij het lezen van de bijdrage van Wim Mes over industrieel erfgoed. Een mooi boek, vol herkenning, over herkenning.

Joep Leerssen

Over de auteurs

Eddy de Beaumont (1956) studeerde rechten en marketing aan de Universiteit van Tilburg. In 2021 promoveerde hij aan de Universiteit van Amsterdam met het proefschrift: *De aanschaf van infanteriegeweren, 1750-1850; Een studie over defensieaanschafprocessen*. Zijn bijzondere interesse gaat uit naar de Nederlandse geweermakerij in de achttiende en negentiende eeuw. Hij is een nazaat van de Maastrichtse wapenfabrikanten Petrus Stevens en Edouard de Beaumont.

eddy1870@gmail.com

Dr. Chris Dols (1985) is als conservator academisch erfgoed en lid van de Jonge Akademie verbonden aan de Radboud Universiteit en als research fellow aan het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg (SHCL). Hij studeerde *cum laude* geschiedenis aan de Nijmeegse universiteit, waar hij in 2014 promoveerde op het snijvlak van cultuurgeschiedenis, religiegeschiedenis en wetenschapsgeschiedenis, en aan de Universiteit van Amsterdam en de University of Dundee. Van zijn hand verschenen met betrekking tot de geschiedenis van Limburg onder meer de drie boeken *Koning Alcohol. Katholieke drankbestrijding in Limburg, 1897-1945* (Zaltbommel 2008), *Veurvaajers. Een crossmediale geschiedenis van Zuid-Limburg in tien familieverhalen, 1780-1980* (Heerlen 2022) en *Canon van Limburg. Vensters op een veelkleurig verleden* (red., Amsterdam 2024). Sinds 2020 is hij de redactievoorzitter van dit jaarboek. Van 2020 tot en met 2023 was hij voorzitter van de Werkgroep Herijking Canon van Limburg van het Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap (LGOG).

dols.chris@gmail.com

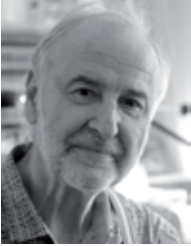
Dr. Maurice Heemels (1971) studeerde geschiedenis in Sittard en Nijmegen. Hij is als lerarenopleider geschiedenis verbonden aan Fontys Lerarenopleiding Sittard. In 2016 promoveerde hij aan de Universiteit Maastricht op het proefschrift 'Op den akker des doods, waar allen gelijk worden'. *Begraafcultuur in Roermond, 1870-1940*. Hij publiceert voornamelijk over funeraire cultuur en regionale geschiedenis. Sinds 2017 maakt hij deel uit van het Hoofdbestuur van het Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap (LGOG). Hij is voorzitter van de Commissie Educatie van het LGOG en coördineert in die hoedanigheid de herziening van de canon van Limburg. Tevens is hij voorzitter van de Stichting Funerair Erfgoed Limburg, medeoprichter en vicevoorzitter van Stichting Oude Kerkhof Roermond en, sinds 2002, redactielid van het historisch jaarboek *Spiegel van Roermond*.

m.heemels@fontys.nl

Tessa Kalsbeek (1997) voltooide een Bachelor Kunstgeschiedenis en een Master Geschiedenis aan de Radboud Universiteit te Nijmegen, en haalde daarna haar eerstegraads lesbevoegdheid Kunstgeschiedenis/CKV. Sinds 2021 is Tessa werkzaam als onderwijsmedewerker voor het departement Geschiedenis, Kunstgeschiedenis en Oudheid aan diezelfde universiteit, maar ook als projectleider educatie Buma Music Academy bij Bureau ArtMARK. Tessa houdt zich in haar werk voornamelijk bezig met educatie op het vlak van muziek, kunst, cultuur en burgerschap. Protestcultuur speelt daarin vaak een grote rol.

tessakalsbeek@live.nl

Prof. Dr. Bernward Lange (1951) leerde Erziehung- und Bildungswissenschaft an der Pädagogischen Hochschule Heidelberg. In seinem Ruhestand beschäftigt er sich mit historischen Studien zum maasländisch-rheinischen Adel in der Übergangsepoche vom Ancien Régime zur Neuordnung Europas.

lange@ph-heidelberg.de

Dr. Kristian Mennen (1985) is onderzoeker in de natuur- en milieugeschiedenis en docent aan de Universiteit Utrecht. Hij werkt momenteel aan een boek over de geschiedenis van de natuurbeschermingsbeweging in Nederland.

k.m.mennen@uu.nl

Dr. Annet Schoot Uiterkamp (1950) studeerde sociale en economische geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en volgde de opleiding tot wetenschappelijk bibliothecaris aan de Universiteit van Amsterdam. Zij was werkzaam aan een middelbare school in Ede, aan de Katholieke Universiteit en het Katholiek Documentatie Centrum te Nijmegen. Samen met J.C.H. de Groot publiceerde zij in 1988 een bibliografie van en over de provincie Overijssel. Van 1990 tot 2015 was zij bibliothecaris, eerst bij de Opleiding Tolk-Vertaler, later bij de Jan van Eyck Academie, beide in Maastricht. Zij publiceerde artikelen over de strijd tegen de beperking van vrouwenarbeid in de jaren dertig, over volksgezondheid, volkshuisvesting en armenzorg in het negentiende-eeuwse Zwolle en, samen met Jos Perry, over 'Herkomst, gezindte en beroep van SDAP-leden in Maastricht'. Na haar pensionering is zij als research fellow verbonden aan het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg (SHCL) te Maastricht. In 2017 en 2018 publiceerde zij artikelen in het Jaarboek van het SHCL over de tewerkstelling van politieke delinquenten. Deze artikelen vormden de basis van het boek, waarop zij 12 oktober 2022 is gepromoveerd aan de Universiteit Maastricht.

annet.perry@home.nl

Dr. Lou Spronck (1936) was werkzaam aan het Jeanne d'Arc College te Maastricht, eerst als leraar Nederlands en Geschiedenis, van 1978 tot 1997 als rector. Hij verzorgde diverse publicaties over streektaal en regionale geschiedenis, waaronder: *Philippe van Gulpen (1792-1862), chroniqueur met pen en penseel* (2005), *Theodoor Weustenraad (1805-1849) en de 'Persessie van Scherpenheuvel'* (dissertatie, 2009); *Dr. Joseph Endepols (1877-1962), woordenaar en dialectoloog* (2011), *Van Sermoen tot Percessie - Aajd Mestreechs: taal en teksten 1770-1840* (2020). In de *Geschiedenis van de literatuur in Limburg* (2016) behandelde hij de periode 1793-1893.

spronck@hetnet.nl

Steven Vanderputten (1976) is gewoon hoogleraar middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit Gent. In die functie doet en begeleidt hij onderzoek naar de middeleeuwse en vroegmoderne samenleving en cultuur, met bijzondere aandacht voor de sociale en culturele ontwikkeling van religieuze gemeenschappen tussen circa 800 en 1800. Naast een groot aantal wetenschappelijke artikels en monografieën over kloosterhervormingen, religieus leiderschap, het vrouwelijke religieuze leven en monastieke memoriecultuur schreef hij verschillende artikels over het leven en werk van Petrus Treckpoel en bezorgde hij in 2008 een kritische editie van diens *Chronijk van Luyk*.

Steven.Vanderputten@UGent.be

Dr. Leo Verhart (1952) studeerde culturele prehistorie aan de Rijksuniversiteit Leiden en promoveerde in 2000 op het proefschrift *Times fade away. The neolithization of the southern Netherlands in an anthropological and geographical perspective*. Hij was als conservator verbonden aan het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden (1977-2008) en het Limburgs Museum in Venlo (2007-2014). Zijn specialisatie is de steentijd, maar ook de geschiedenis van de archeologie heeft zijn belangstelling. In 2022 verscheen het tweedelige boek *Parallele sporen. Een dubbelbiografie over de archeologen J.H. Holwerda en A.E. van Giffen*.

leoverhart@online.nl

Verslag over 2023 van het Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap

Dory Emming-Essers
Pieter van der Woude
Sharon Custers

Dit verslag werd opgesteld met behulp van Kringen,
Secties en Commissies en geredigeerd door Monique
Dickhaut, redactiesecretaris van de *Publications*.
De afzonderlijk ingeleverde verslagen zijn beperkt
geüniformeerd.

Beschermvrouwe

Hare Koninklijke Hoogheid Prinses Beatrix der Nederlanden.

Genootschapsbestuur

Samenstelling van het genootschapsbestuur op 31 december 2023

Mr. dr. Th.J. (Jacques) van Rensch (voorzitter), drs. A.M.P.P. (Guus) Janssen (secretaris), drs. J.H.H. (Jos) Peeters (penningmeester), drs. J.W.M. (Jos) Schatorjé (vicevoorzitter), dr. M.F.A. (Monique) Dickhaut, dr. M.G.M. (Maurice) Heemels en drs. K. (Kris) Förster. Het bestuur wordt bijgestaan door dr. C.F.H.A. (Chris) Dols (adviseur *Publications*), drs. F.J. (Frans) Hermans (adviseur *De Maasgouw*) en Mr. Dory Emming-Essers (directeur LGOG qq adviseur).

Ereleden en ander eerbetoon

Ereleden

Dr. J. Kremers (1978), A.F. Henrar (1990), drs. J.H.M. Wieland (1981), Mr. B.J.M. baron van Voorst tot Voorst (1994), Mgr. F.M.M. Wiertz (1994), dr. H.J.C.G. Vandermeulen (1995), prof. dr. A.Fl. Gehlen (1998), drs. B.G.J.C. Fasol (1999), mw. H. Houben-Bertrand (2001), L.J.P.M. Frissen (2009), drs. Th.J.F.M. Bovens (2012), drs. C.J.J.S. Majoor (2015), H. Reynders (2017), prof. dr. A.M.J.A. Berkvens (2018), Mgr. drs. H. Smeets (2019), Mr. J. Lantmeeters (2023), E.G.M. Roemer (2023) en Commission Royale d'Histoire, Brussel (1934).

Houders van de Habetspenning (leden van het LGOG)

Dr. J. Venner (2001), drs. J.H.M. Schatorjé (2004), dr. G.H.A. Venner (2010), de redactie van *Limburg. Een geschiedenis* (2015), de redactie van *Geschiedenis van de literatuur in Limburg* (2017) en prof. Mr. P.L. Nève (2021).

Houders van de zilveren LGOG-draagspeld (leden van het LGOG)

Drs. B.G.J.C. Fasol (1999), W.S. van Dinter (2004), drs. P.J.A. van Meegeren (2004), mw. drs. L. Wiggers (2008), M.P.J. van den Brand (2009), mr. dr. Th.J. van Rensch (2009), M.J. Goedmakers (2010), P.A. Linssen (2010), drs. W.J. Moorman (2010), J.H. Strijkers (2011), dr. A.P.J. Jacobs (2014), drs. J.M.P. Ewalds (2013), H. Huijts (2014), ing. P.H.M.J. Lambriex (2020), drs. R. Paulussen (2022) en M.M.J.A. Wieërs (2022).

Houders van de gouden LGOG-draagspeld (leden van het LGOG)

Drs. Frans Hermans (2019), prof. dr. Ad Knotter (2019), Peter Korten (2019), drs. Jos Schatorjé (2019).

Missie, visie en kernwaarde Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap

Visie

De samenleving balanceert voortdurend tussen continuïteit en verandering. Met een blik in de achteruitkijkspiegel biedt verantwoorde geschiedbeoefening richting en perspectief aan burger en overheid.

Missie

Het Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap bevordert de geschiedbeoefening van Nederlands Limburg in een provinciale, nationale en internationale context. Door lokale gebruiken en historische bronnenmaterialen (artefacten van kunst en nijverheid) uit verre en meer recente historie te bestuderen en te presenteren aan een rijke schakering van doelgroepen binnen en buiten de vereniging. Met behulp van afgestemde evenementen en mediaproducten.

Kernwaarde

Het LGOG richt zich op de beleving van de lokale en regionale geschiedenis. Het brengt mensen samen vanuit een gedeelde passie voor de geschiedenis van Limburg.

Bureau LGOG

Bureau LGOG is vanaf januari 2022 gestart met een professionaliseringsslag om de bedrijfsvoering optimaal efficiënt te laten verlopen, binnen de grenzen van de omvang, complexiteit en financiële context van de organisatie. Ook in 2023 is hieraan gewerkt op het gebied van o.a.:

- Automatisering: In 2023 is begonnen met de bouw van een nieuwe website die, door de rechtstreekse koppeling aan onze ledenadministratie, content management, functionaliteit en *customer relationship* functionaliteit zal ontsluiten in die administratie. Dit maakt multimediale communicatie en het organiseren van evenementen professioneler;
- Bruiklenen collectie LGOG: Met diverse bruikleennemers zijn de overzichten van de bruiklenen van objecten uit de LGOG-collectie geactualiseerd en zijn de indirecte relaties vervangen door directe bruikleenovereenkomsten;
- Procesoptimalisatie: De vormgeving, het drukwerk en de verzending van onze tijdschriften en de *Publications* zijn ondergebracht bij één bureau en zullen zoveel mogelijk een uniforme werkwijze gaan hanteren;
- Organisatiestructuur: De financiële reorganisatie als gevolg van de invoering van de WBTR (Wet Bestuur en Toezicht Rechtspersonen) is afgerond en een periodieke analyse van de financiële situatie van de Kringen en de vereniging is door de penningmeester opgestart;
- Interne nieuwsbrief: In 2023 is het verspreiden van een interne nieuwsbrief aan de KSC's weer opgestart. Rondom de vaste rubrieken, succesverhalen, nieuws van het hoofdbestuur, nieuws van het Bureau en tips en tricks, wordt informatie gedeeld ter inspiratie;
- Jongeren betrekken bij de vereniging: Ook in 2023 trad Bureau LGOG op als opdrachtgever voor de minor *Game Design* aan de Hogeschool Zuyd in samenwerking met het Centre Céramique. Het thema voor dit schooljaar was 'De industrialisering van Limburg'. Ook is in 2023 opnieuw de LGOG Profielwerkstuk-prijs uitgereikt aan wel aan VWO 6-leerling Lieneke Steinschuld van het Stella Maris College in Meerssen;
- Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen: In het kader van Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen (MVO) zijn na de verhuizing naar Roermond met succes vrijwillige medewerkers met een afstand tot de arbeidsmarkt geworven.

Bestuursverslag

In 2023 waren er naast de reguliere activiteiten op het gebied van publieksbereik zoals lezingen, excursies, studiereizen, cursussen, documentaires, rondleidingen, symposia en on- en offline publicaties, ook speciale gebeurtenissen.

- Zo werd de herziene Canon inhoudelijk afgerond en is besloten deze zowel in boekvorm alsook crossmediaal te publiceren. De digitale versie zal aansluiten bij de Canon van Nederland.
- Vanuit het meerjarenbeleidsplan werd een aanzet geleverd voor een communicatieplan, dat in diverse speciale bestuursvergaderingen werd en nog verder zal worden uitgediept.

- We mochten tijdens onze beide ledenvergaderingen in 2023 een erelid verwelkomen in onze vereniging: zowel Jos Lantmeeters, de gouverneur van Belgisch Limburg, als Emile Roemer, de gouverneur van Nederlands Limburg zijn nu erelid van het LGOG. Helaas zijn ons ook ereleden ontvallen door het overlijden van oud-gouverneur Berend-Jan van Voorst tot Voorst en oud-bisschop Harrie Smeets.
- De meest ingrijpende gebeurtenis van 2023 was ongetwijfeld de verhuizing van het Bureau van de Vereniging van Maastricht naar Roermond.

Deze verhuizing was een enorme klus omdat het oude, zeer ruime pand aan de Brusselsestraat in Maastricht moest worden ontruimd met hulp van de Kringloop, een professioneel verhuisbedrijf, inhuur van papier- en restafvalcontainers en vooral de fysieke inzet van de medewerkers en vrijwilligers van het Bureau.

De verhuizing naar een nieuwe locatie had ook consequenties voor deze bezetting. We hebben afscheid moeten nemen van een aantal vrijwilligers, maar we hebben in Roermond ook nieuwe vrijwilligers kunnen aantrekken.

Het nieuwe bureauadres in het Huis voor de Kunsten Limburg in Roermond is een uiterst prettige en professionele werkomgeving en komt de samenwerking van de vereniging met de medewerkers van het Huis voor de Kunsten Limburg en de Coöperatie Erfgoed Limburg zeer ten goede.

Het is ook de omgeving waarin de nieuwe bezetting van het Bureau op elkaar ingespeeld raakte.

Bovendien zijn extern de banden aangehaald o.a. met de Stichting Rura Roermond. In 2024 zullen we ons netwerk in Roermond verder uitbreiden.

Met de verhuizing naar Roermond is het LGOG gevestigd op een centralere plek in Limburg, dat benadrukt dat de vereniging er is voor alle Limburgers.

Al met al gebeurde er genoeg in 2023 en laten we hopen dat in dat opzicht 2024 niet anders wordt!

Leden

Het ledenaantal van het LGOG bedroeg op 31 december 2023 in totaal 2.162. Daaronder 1.613 gewone leden, 336 gezinsleden en juniorleden, 69 ruillidmaatschappen, 31 ereleden en gemeenten en 113 instellingsleden.

Het ledenaantal is ten opzichte van 31 december 2022 gedaald met 1,7%. De Kring Ter Horst groeide tegen de trend in met veertien leden en de sectie Monumenten kreeg in 2023 één lid erbij.

Zoals voorzitter Mr. dr. Jacques van Rensch schreef in zijn eindejaarswens: ‘Historici weten veel van het verleden, het voorspellen van de toekomst is hachelijker. Maar er zijn zeker trends. LGOG kent vele trouwe leden, maar het ledental daalt ook, hoofdzakelijk door vergrijzing. Dat is zorglijk uit financieel oogpunt, maar het levert ook een toenemend problemen op bij de invulling van bestuursfuncties. Om nieuwe doelgroepen te bereiken is investering in communicatie, anders dan in de vorm van lezingen en gedrukte publicaties, noodzakelijk.

Een onlangs genomen besluit in die richting is om naast de gedrukte Publications ook een onlineversie te publiceren. Het lijkt een kleine

stap, er zal ongetwijfeld meer volgen, maar het geeft aan dat de traditionele vormen van presentatie niet eeuwig en onveranderlijk zijn.

Dat geldt misschien ook voor nieuw publiek dat anders aankijkt tegen een traditionele vereniging. In dat kader past ook verbreding van samenwerking met zowel professionals als amateurs. In sommige plaatsen loopt dat al goed, in andere plaatsen moet er meer in worden geïnvesteerd. Maar samenwerking betekent ook dat LGOG zich moet bezinnen op de rol die het daarbij kan en wil spelen.’

Speerpunten Provincie Limburg

Het LGOG gaf in 2023 ook invulling aan de speerpunten zoals meegegeven in de subsidiebeschikking van de Provincie.

- Op het gebied van publieksbereik heeft de vereniging ook in 2023 kennis over de geschiedenis van Limburg gedeeld met het Limburgse publiek. Het publiek werd bereikt via: nieuwsbrieven, de tijdschriften *Archeologie in Limburg*, *Limburgs Tijdschrift voor Genealogie* en *De Maasgouw*, het jaarboek *Publications*, twee uitgaven in de *Werken*, 123 lezingen, 25 excursies, drie studiereizen in het voor- en najaar, twee cursussen, vier symposia, vier rondleidingen, elf documentaires, twee jubileumvieringen, twaalf activiteiten van de sectie Archeologie (inclusief ‘Kinderen en Archeologie’), een Euregionale contactdag, een genealogische markt, een boekpresentatie met studiemiddag, en via tal van meldingen op de *social media* platforms.
- In het kader van de aandacht voor jongeren is in 2023 opnieuw de Profielwerkstuk-prijs uitgereikt, is de Nieuwe Canon van Limburg inhoudelijk afgerond, en trad de vereniging

in samenwerking met het Centre Céramique weer op als opdrachtgever voor de *Minor Game Design* aan de Hogeschool Zuyd.

- Op diverse niveaus werkt LGOG samen met de Coöperatie Erfgoed Limburg (CEL): op bestuurlijk niveau, in de ledenvergadering en in de werkgroepen Publieksbereik en PR. Daarnaast is het LGOG actief in de redactieraad en draagt het bij aan het onderhoud van de CEL website en de CEL Facebookpagina. Ook is het LGOG betrokken bij diverse werkgroepen zoals Linked Open Limburg (LOL) en Netwerk Digitaal Erfgoed (NDE).
- Op het gebied van digitalisering wordt de digitalisering van de LGOG-collecties door de bruikleennemers gestimuleerd en zal de herijkte Canon digitaal worden aangeboden.
- Het LGOG werkt nadrukkelijk aan het voeren van een gezonde bedrijfsvoering. Door middel van het bijhouden van kengetallen op het gebied van financiën, ledenaantal, het nakomen van de afspraken met de Provincie en de voortgang van het professionaliseren door middel van het presenteren en bewaken van onze werkwijzen houden Bureau en Bestuur de bedrijfsvoering gezond.

Kringen

Kring De Westelijke Mijnstreek

Wijzigingen in de bestuursamenstelling

Afgetreden per 1 september 2023 is Robert Pernot, voorzitter.

Bestuursamenstelling

op 31 december 2023

Robert Pernot, voorzitter (tot 1 september 2023), Helmi van Bergen, secretaris (tot en met 31 december 2023), Kelly Krijntjes (penningmeester), Egbert Buchem en Jac Lemmens. Desmond Kusters en José Brinkhuizen zijn aspirant leden. Zij zullen officieel worden voorgedragen tijdens de ledenvergadering 2024.

Leden

De Kring telde op 31 december 2023 214 leden plus 26 gezinsleden (op 31 december 2022 waren dat er 217).

Reguliere activiteiten

- **2 februari** Lezing Henk Kern, 'De transitie van de Russische binnenlandse en buitenlandse politiek vanaf Gorbatsjov via Jeltsin naar de huidige machthebber Wladimir Poetin'.
- **30 maart** Jaarvergadering DWM en lezing door Frans de Kok, 'Het Laatste Avondmaal Part of Art ook in Sittard'.
- **19 april** Lezing Jac Lemmens, 'De Sinti in Limburg', m.m.v. het Adell trio.
- **25 mei** Lezing Jos Bours, 'Opeens waren er geen grenzen meer'.
- **29 juni** Lezing Peter Nissen, 'Kulturkampf en de kloosters in Limburg'.
- **14 september** Lezing Peter Kleuters, 'Titus Brandsma, heilig verklaard 15-05-2022'.
- **26 oktober** Lezing Paul Mennens, 'Historische ontwikkeling Bandkeramiek rondom Graetheide plateau'.
- **23 november** Lezing Henk Stoepker, 'De Salvatorabdij te Susteren: nieuwe inzichten', in samenwerking met de sectie Archeologie.

Andere activiteiten

- Op 1 april 2023 vond de jaarvergadering van het Koninklijk LGOG plaats in de Biesenhof in Geleen. De Kring De Westelijke Mijnstreek trad op als gastheer. De vergadering werd gevolgd door een lezing van Paul Mennens getiteld 'Met de Duitse Orde op weg naar Sint-Jansgeleen'. Voor deze bijeenkomst is een online wandelroute ontwikkeld (Izi-Travel) vanaf de Biesenhof, via de Sint-Jansmolen en kasteel Sint-Jansgeleen terug naar de Biesenhof. Als gevolg van de hevige regenval kon de wandeling niet worden gelopen door de deelnemers van de jaarvergadering.
- Op 23 september 2023 vond de Euregionale Contactdag plaats in het Clemensdomein te Merkelbeek, waarbij wij leden van de Pater Sangerskring uit Maaseik en leden van de Heimatverein Selfkant mochten begroeten en ontmoeten.

Kring Gelders Overkwartier van Roermond

Bestuursamenstelling

op 31 december 2023

Hein van der Bruggen (voorzitter), Martin Janssen (secretaris), Rob Dückers (penningmeester), Wim Hendriks, Vincent Freriks, René Vroomen.

Het bestuur kwam in 2023 vijfmaal bijeen om enerzijds over de voortgang en planning van activiteiten te praten en anderzijds over praktische zaken zoals het rondbrengen van de *Publications* door de bestuursleden (120 stuks) of de keuze voor een locatie waarbij uitdrukkelijk rekening moet worden gehouden met de financiële mogelijkheden.

Leden

De Kring telde op 31 december 2023 162 leden en 21 gezinsleden (op 31 december 2022 waren dat er 170).

Tijdens de Algemene Leden Vergadering werden acht personen bedankt voor hun langdurige lidmaatschap. De heren Beurskens (25 jaar), de heren Cardinaals, Tonnaer, Dols en Slenders (40 jaar), de heren Lupak en Janssen (50 jaar) kregen een jubileumspeld uitgereikt. De heer Schreurs (60 jaar) kreeg een door het hoofdbestuur ondertekende oorkonde uitgereikt.

Activiteiten

- **7 februari** Lezing Peter te Poel, 'Mythe en meester; een poging tot analyse van het Elsloo-fenomeen'. Er werd veel gespeculeerd over het leven en de werken van de Meester van Elsloo. In de lezing werd ingegaan op de poging uit 2010-2013 van een internationale, interdisciplinaire werkgroep (op initiatief van Te Poel) grip te krijgen op dit fascinerende Elsloo-fenomeen. Kloosterzaal Oranjerie Roermond; 79 inschrijvingen
- **5, 12 maart, 3 mei:** In de ECI te Roermond werd met medewerking van LGOG Roermond de documentaire 'Aber der kirche passiert nichts' getoond. Deze geheel in het Limburgs dialect opgenomen en Nederlandstalig ondertitelde documentaire gaat in op de lokale gebeurtenissen en beleving van inwoners van Leveroy tijdens WO II. Een levenswerk van twintig jaar van de makers Peter Crins en Peter Hermans. ECI Roermond; 300 bezoekers.
- **6 maart** Lezing Joost Welten en Lena Reyners, 'De Vergeten Prinsessen van Thorn'. In vervolg op hun pioniersstudie en tentoonstelling in het Limburgs Museum over de vrouwen van hoge adel die in de achttiende eeuw kortere of langere tijd stiftedame in Thorn waren, ging de lezing op basis van onder andere nieuw bronnenmateriaal verder in op deze wereld van vrouwen in het Thorn van de 18^e eeuw. Het Witte Kerkje Roermond; 73 inschrijvingen.
- **3 april** Lezing Leo Verhart, 'De controverse tussen de archeologen Holwerda en Van Giffen'. In de lezing werd ingegaan op de invloed van de strijd tussen Holwerda en Van Giffen op het archeologische onderzoek in Nederland en specifiek in Limburg en wat daarvan de gevolgen waren voor Roermond en omgeving. Het Witte Kerkje Roermond; 46 inschrijvingen
- **1 mei** Lezing Harrie Bär, 'Het Aezel project'. Aezel heeft als doel Limburgs Erfgoed digitaal op één plek in beeld te brengen en doorzoekbaar te maken. De lezing ging in op de talloze mogelijkheden die dit digitaal platform biedt. Aan de hand van voorbeelden werd ingegaan op toepassingen voor genealogie, archeologie, landschappen, stadsontwikkeling, bewoningsgeschiedenis, etc. Het Witte Kerkje Roermond; 57 inschrijvingen.
- **5 juni** Lezing Peter Nissen, 'De Kulturkampf en de kloosters in Limburg'. Rond 1870 woedde in Duitsland een strijd tussen de Pruisische overheid en de rooms-katholieke kerk in Duitsland die bekend is geworden als de Kulturkampf. Dit heeft geleid tot de vestiging van vele Duitse en ook enkele Franse kloosters in Limburg. De lezing ging in op deze Kulturkampf en de impact van deze kloosters en kloosterlingen op Limburg in het algemeen en Roermond in het bijzonder. Het Witte Kerkje Roermond; 93 inschrijvingen.
- **2 oktober** Lezing Rob Dückers, 'En dan gaat er een luikje open... Laatmiddeleeuwse muurschilderingen in de Thornse Abdijkerk'. Met als uitgangspunt de recent ontdekte muurschilderingen in de Abdijkerk werd inzicht gegeven in hoe er toch iets kan worden gezegd over en zichtbaar worden gemaakt van de pracht die deze schilderijen uitstraalden. Tevens werd inzicht geboden in verbanden met andere takken van laatmiddeleeuwse kunst. De lezing gaf bovendien een inkijkje hoe een dergelijk

onderzoek naar de reconstructie van schilderijen in zijn werk gaat. Het Witte Kerkje Roermond; 65 inschrijvingen.

- **6 november** Lezing Peter te Poel, 'Uniek Roermonds Erfgoed... terug naar huis'. Na ruim 55 jaar keren zes grote schilderijen van de Vier Evangelisten en Petrus en Paulus weer in volle glorie terug naar de stad. De lezing ging in op de bevindingen van de uitgebreide kunsthistorische studie en op de restauratie van deze bijzondere doeken van Zeger Jacob van Helmont, geschilderd in opdracht (1724) van bisschop Sanguessa van Roermond. Het Witte Kerkje Roermond; 89 inschrijvingen.

Kring Valkenburg en Heuvelland

Bestuurssamenstelling

op 31 december 2022

Dr. K. (Kees) Schaaapveld (voorzitter en waarnemend secretaris), S.H.J. (Simon) Wolfs MEd, MSEN (penningmeester), dr. L.J.C.H. (Lambert) Jacobs en W.J. (Willem) Ubaghs. Oud-voorzitter C.J.L. (Constant) De Maeijer is adviseur van het bestuur.

Er vonden in 2023 geen wijzigingen plaats in de bestuurssamenstelling. De bestaande vacature kon niet worden vervuld.

Leden

De Kring telde op 31 december 2023 99 leden en tien gezinsleden (op 31 december 2022 waren dat er 105).

Activiteiten

- **26 januari** Lezing in Vaals door kunsthistorica Doris Schillings over *Romeinen in Limburg* (i.s.m. Heemkundevereniging Sankt-Tolbert) (80 deelnemers).
- **14 februari** Lezing in Gulpen door Lei Heijenrath over *De inval van Willem van Oranje in Zuid-Limburg in 1568* (i.s.m. Heemkundevereniging Galopia) (50 deelnemers).

- **9 maart** Lezing in Klimmen door Kees Schaaapveld over *Papen en ketters: drie eeuwen protestanten in katholiek Zuid-Limburg, 1550-1850* (i.s.m. Heemkundevereniging Klimmen) (60 deelnemers).
- **23 april** Viering van het 50-jarig bestaan van de LGOG Kring Valkenburg & Heuvelland gecombineerd met de heemkundecontactdag voor de regio's Valkenburg & Heuvelland en Parkstad.
  - Presentatie over *50 jaar Kring Valkenburg & Heuvelland* door Lambert Jacobs.
  - Presentatie over *archeologisch onderzoek in het Heuvelland* door Niels van Waveren (70 deelnemers).
  - *Concert met muziek uit de periode 1560-1680* door het ensemble Ultraya en Pandora, met historische toelichting door Kees Schaaapveld (50 deelnemers). In de pauze: jaarvergadering Kring Valkenburg & Heuvelland.
- **9 mei** Lezing in Banholt door Jo Meessen over *Historische molens in Zuid-Limburg* (i.s.m. Stichting Heemkunde Tebannet) (25 deelnemers).
- **7 juni** Lezing in Nijswiller door Gemma Jansen over de *toiletten van de hoofdstad van het Romeinse Rijk* (i.s.m. Heemkundevereniging Nijswiller) (40 deelnemers).
- **10 augustus** Lezing door Hub Stohr in Schin op Geul over *Bonn* als voorbereiding op de excursie (i.s.m. Heemkundevereniging Schin op Geul) (30 deelnemers).
- **19 augustus** Excursie naar Bonn (i.s.m. Heemkundevereniging Schin op Geul) (50 deelnemers).
- **6 september** Lezing in Epen door Annet Schoot Uiterkamp over de *tewerkstelling van politieke delinquenten in Nederlandse steenkolenmijnen, 1945-1958* (i.s.m. Heemkundevereniging 'Uit Ons Krijtland') (32 deelnemers).

- **25 oktober** Lezing in Schimmert door Eduard Dormans over *belastingheffing in het Land van Valkenburg voor 1795* (i.s.m. Heemkundevereniging Schimmert) (30 deelnemers).
- **8 november** Gezamenlijke avond van LGOG Kring Valkenburg & Heuvelland, Veldeke Valkenburg en IVN Valkenburg. Presentaties door Willem Ubaghs over *Limburgse kerkschilders*, Jef Boosten over *vlinders* en Veldeke over *dialect* (30 deelnemers).

Kring Maas en Niers

Wijzigingen in de bestuursamenstelling

Lenie Smots-Jacobs is afgetreden. De interim-voorzitter neemt de functie van secretaris waar.

Bestuursamenstelling

op 31 december 2023

Mayke Lam-Jetten (interim-voorzitter en secretaris), Et Rijniers (penningmeester), Carina Gotink.

Het bestuur vergaderde in 2023 acht keer en nam drie keer deel aan het Cultureel Platform in Gennep.

Leden

De Kring telde op 31 december 2023 56 leden en elf gezinsleden (op 31 december 2022 waren dat er 64).

Activiteiten

- **25 januari** Lezing door René Ten Dam ‘Cultureel erfgoed op oude begraafplaatsen’.
- **9 maart** Jaarvergadering en lezing door Herman Geurts ‘Historie van de Post’. (26 deelnemers).
- **12 april** Lezing door Elyze Storms ‘Oorlog in Arcadië’ (40 deelnemers).
- **17 mei** Lezing door Jac. Haegens ‘Enkeltje Venray’ (20 deelnemers).

- **24 juni** Excursie naar Psychiatrie Museum in Venray (17 deelnemers).
- **23 september** Excursie Cenakelkerk in Heilig Landstichting (21 deelnemers)
- **18 oktober** Lezing door Karen Jensenon ‘Romeinen in Limburg’ (41 deelnemers).
- **30 november** Lezing door Sjaak Kroon ‘Het dialect van Noord-Limburg’ (41 deelnemers).

Kring Maastricht

Wijzigingen in bestuursamenstelling

Dr. Bart Zwegers volgde drs. Lita Wiggers op als voorzitter. Algemeen bestuurslid drs. Odin Essers volgde dr. Bart Zwegers op als secretaris. De bestuurstermijn van mr. Lucy Willems liep af. Voorts werd het bestuur versterkt met twee nieuwe bestuursleden: drs. Pieternel Coenen en Remco Beckers MA.

Bestuursamenstelling

op 31 december 2023

Dr. Bart Zwegers (voorzitter), drs. Odin Essers (secretaris), Remco Beckers MA, drs. Pieternel Coenen, dr. Annemieke Klijn.

Leden

De Kring telde op 31 december 2023 470 leden en 93 gezinsleden (op 31 december 2022 waren dat er 504)

Activiteiten

- **2 januari** Muzikaal ondersteunde Nieuwjaarslezing Chris Dols.
- **6 februari** Lezing Ernst Homburg over de Mosasaurus.
- **6 maart** Lezing Frank Bokern over het Stokstraatkwartier.
- **3 april** Lezing Guus Janssen over de Mineralia.
- **1 mei** Lezing Li Bessems en Joes Minis over J.P. Minckeleers.
- **13 en 15 juni** Rondleiding maquette 1867 en Brouwerij Bosch.

- **5 november** Rondleiding tentoonstelling over Edmond Hustinx bij Bureau Europa.
- **13 november** Lezing Bart Zwegers over Pierre Cuypers.
- **4 december** Lezing Jacques Maurer over de Maastrichtse autopioniers.

In 2023 heeft de Kring Maastricht weer lezingen en rondleidingen georganiseerd over verschillende interessante thema's en onderwerpen. Het jaar werd feestelijk geopend met een lezing en livemuziek, gevolgd door de traditionele Nieuwjaarsreceptie.

De diverse lezingen werden over het algemeen goed bezocht en overwegend positief ontvangen. In juni organiseerde de Kring een rondleiding bij Brouwerij Bosch waar gewerkt wordt aan de maquette 1867. In november vond er daarnaast een rondleiding plaats bij de tentoonstelling over Edmund Hustinx in Bureau Europa.

Al met al kunnen we terugkijken op een mooi jaar met boeiende lezingen en activiteiten. Net als in voorgaande jaren werden de *Publications* ook dit jaar bezorgd door vrijwilligers, waardoor een grote kostenbesparing voor de Kring kon worden gerealiseerd.

De Kring Maastricht werd ook in 2023 gesponsord door Team Notarissen. Alle activiteiten van dit jaar konden plaatsvinden dankzij de financiële bijdrage van onze sponsor en de belangeloze inzet van vrijwilligers.

Kring Parkstad Limburg

Wijzigingen in de bestuursamenstelling

Marie-José van der Weerden (waarnemend penningmeester) is gestopt na jaren van trouwe dienst, maar zal de zaken waarnemen tot de aangekondigde opheffing van de eigen rekening. De Kring is dan niet meer financieel onafhankelijk. Jody Martens voormalig secretaris is tijdens de jaarvergadering teruggetreden en Pascal Hamers heeft het secretariaat overgenomen.

Bestuursamenstelling

op 31 december 2023

Martin van der Weerden (voorzitter), Pascal Hamers (secretaris), Maarten van Wesel (penningmeester), Antoine Jacobs. Het bestuur vergaderde in 2023 vijfmaal.

Leden

De Kring telde op 31 december 2023 213 leden en 38 gezinsleden (op 31 december 2022 waren dat er 214).

Activiteiten

Het jaarprogramma werd ook dit jaar weer kenbaar gemaakt via onze boekenlegger. Er werden diverse goed bezochte lezingen georganiseerd in het Thermenmuseum en diverse excursies en andere activiteiten ontplooid:

- **7 maart** Lezing Frank Bokern, 'Crapuul, kroniek van een krottenwijk'.
- **28 maart** Lezing Martin van der Weerden, 'Bergen op zoom; eeuwige grenspost' en de jaarvergadering.
- **22 april** Excursie naar Bergen op Zoom en Halsteren.
- **23 april** Heemkundecontactdag samen met de Kring Valkenburg en Heuvelland (in Klooster Wittem). Het thema was: roerige tijden in Limburg 1572-1672.
- **29 april** Herdenking Mijnwerkersstaking 1943; 80 jaar geleden.
- **20 mei** Excursie naar de Peel, met medewerking van Ton van Reen.
- **23 mei** Viering 75-jarig jubileum in de Nieuwe Nor met muziek o.a. van Chris Dols.
- **Oktober** 'Uur van de Buurt' bij verschillende bibliotheken over het mijnbouwverleden in het kader van Maand van de Geschiedenis.
- **12 oktober** Lezing Martin van der Weerden, 'Innovaties in de Mijnstreek', met muziek van William Charlier.
- **17 oktober** Lezing Frank Pohle, 'De troon van Karel de Grote'.

- **21 november** Lezing Henk Melle ‘Hugo de Groot’ (op locatie Grotius College).
- **9 december** Barbaraviering ter herinnering aan de mijnwerkers.

Kring Ter Horst

Wijzigingen in de bestuurssamenstelling

In 2023 traden af: Pieter Jakobs, Arie Snellen, Jan Hesen en de beoogd penningmeester Lei Holthuijsen.

Bestuurssamenstelling op 31 december 2023

Arie Stas (voorzitter), Ineke Eickmans (secretaris en vicevoorzitter) Peter Jakobs (penningmeester), Sjef Keijzers en Ger Hermans.

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar negen keer. Het inhoudelijke zwaartepunt van de bestuursvergaderingen lag bij de samenstelling van het jaarprogramma: het bedenken, de planning en de organisatie van de geboden lezingen en excursies.

Een belangrijk thema in 2023 was de relatie van de kring met de erfgoedorganisaties, zowel regionaal als lokaal. Tijdens het jaarlijkse ‘regionale heemkundeoverleg’ is afscheid genomen van LGOG lid Jacques Kelleners, die gedurende 20 jaar de coördinatie van dit overleg heeft vervuld. Het ‘regionale heemkundeoverleg’ wordt voortaan gecoördineerd door de heemkundekringen zelf. Daarnaast is er een ‘gemeentelijk heemkundeoverleg’ in het leven geroepen, dit is een regelmatig overleg tussen alle heemkundeverenigingen van Horst aan de Maas.

De voortgang en de invulling van het informatieblad ‘INFO’ LGOG is een wederkerend agendapunt. Bert Clevis, de hoofdredacteur van de ‘INFO’ is geen bestuurslid maar neemt wel deel aan de bestuursvergaderingen.

Leden

De Kring telde op 31 december 2023 153 leden (35 gezinsleden en zes verenigingsleden). Op 31 december 2022 waren dat er 139.

De kring telde dit jaar vier jubilarissen: Ria en Vic Asselberghs, Ber Bovee (40 jaar) en Henk Reinders (25 jaar). Deze jubilarissen hebben tijdens de jaarvergadering of op diezelfde dag de speld ontvangen samen met een bijbehorende attentie.

Activiteiten

- **25 januari** Lezing Harry Schraven, ‘Voor vrouwen door het vuur’, over bisschop Frans Schraven en gezellen; martelaren in China (45 deelnemers).
- **10, 24 januari en 7 februari** Wintercursus verspreid over drie avonden door Jan Janssen over de maatschappelijke veranderingen in Noord-Limburg sinds 1945 (maximum van 35 deelnemers per avond).
- **1 maart** Lezing Piet Hoebers, ‘De geschiedenis van de Horster bossen, vanaf de ijstijd tot de dag van vandaag’ (80 deelnemers).
- **19 april** Jaarvergadering en documentaire van Thuur van de Heuvel ‘Zijn leven onze vrijheid’. In deze documentaire wordt het verhaal verteld van de verzetsheld Derk van Assen (besloten bijeenkomst, aanwezig waren 51 leden van de Kring Ter Horst).
- **10 en 17 mei** Lezing Ton Hoeijmakers over landgoed ‘De Gortmeule’ gevolgd door een wandeling over landgoed ‘De Gortmeule’, onder begeleiding van Ton Hoeijmakers en Piet Hoebers (eerste avond 50 deelnemers, tweede avond 58 deelnemers).
- **16 juni** Dagexcursie onder begeleiding van Pieter Jakobs naar het voormalige ‘Kloster Kamp’ en naar ‘Burg Linn’ in Krefeld (44 deelnemers).
- **28 juni** Lezing Jacques van Rensch, ‘Johan van Wittenhorst de Oude, ambtman in het Land van Kessel en heer van Horst’ (58 deelnemers).

- **3 september** Dagprogramma over Johan van Wittenhorst, 500 jaar geleden benoemd tot ambtman van het land van Kessel. (60 bezoekers in de kerk en 200 bezoekers in Kasteel Huys ter Horst).
- **6 september** Lezing Xavier van Dijk, ‘Onderzoek naar de grafkelder van de familie van Wittenhorst’ (37 deelnemers).
- **25 oktober** Lezing Jos Engelen, De geschiedenis van de kleipijpen in Limburg’ (28 deelnemers).
- **15 november** Lezing Jos Schatorjé en Tineke Geurts over zijde in de voormalige Zuid-Nederlandse Kantfabriek en bezoek aan de dubbelexpositie over kimono’s plus het werk van Hans Reijnders (36 deelnemers).
- **13 december** Lezing Rob van der Heijden ‘Kruisen en kapellen in onze regio’ (49 deelnemers).
- **27 december** Eindejaarbijeenkomst met lezingen door Roel Baas en Dini Stoevenbelt over ‘De Locht’ en de documentaire ‘Het leven is een kringloop’ van Wiek Lenssen (besloten bijeenkomst met 27 leden van de Kring Ter Horst).

INFO LGOG Kring Ter Horst

De ‘INFO’ is een informatieblad voor leden van de Kring Ter Horst en geïnteresseerden. Onder redactie van hoofdredacteur Bert Clevis werd in februari nummer 68 en in september nummer 69 gepubliceerd.

In de ‘INFO’ staat het verslag van de jaarvergadering, de activiteitenkalender en een keur aan interessante artikelen, geschreven door verschillende, bevlogen auteurs. Het blad verschijnt in een oplage van 160 exemplaren en wordt gratis verstrekt. De ‘INFO’ wordt mede mogelijk gemaakt dankzij bijdragen van regionale sponsors.

Platform erfgoedorganisaties

Horst aan de Maas

Met LGOG Kring Ter Horst als kartrekker is in 2023 het ‘Platform erfgoedorganisaties Horst aan de Maas’ officieel opgericht. Van de 44 erfgoedorganisaties uit Horst aan de Maas zijn er 28 lid. Het platform gaat de belangen van de erfgoedorganisaties en het cultureel erfgoed behartigen. De gemeente Horst aan de Maas verwelkomt het initiatief en heeft een adviesfunctie voor het platform in het vooruitzicht gesteld.

Historisch Educatief Platform (HEP)

De website van het Historisch Educatief Platform wordt nog steeds veelvuldig geraadpleegd. Deze site bevat veel lesprogramma’s voor het onderwijs. De onderwerpen die gekozen worden moeten betrekking hebben op de historie van de omgeving in de ruimste zin van het woord. Nog steeds wordt bekeken of er mogelijkheden zijn om de website te moderniseren en aan te vullen.

Accommodatie

Helaas hebben we in 2023 afscheid moeten nemen van onze vertrouwde locatie voor de lezingen, ‘De Leste Geulde’. Gelukkig hebben we in het ‘Openluchtmuseum de Locht’ een geschikte, nieuwe locatie gevonden.

Kring Venlo

Wijzigingen in de bestuurssamenstelling

Fred van Roosmalen is als kandidaat-bestuurslid toegetreden per 1 juni 2023.

Samenstelling bestuur

op 31 december 2022

Jos Peeters (voorzitter), Hay Clabbers (secretaris), Gerard Driessen (penningmeester), Ans Backhuijs-Ammerlaan, Henk van Dijck en Fred van Roosmalen.

Leden

De Kring telde op 31 december 2023 165 leden (op 31 december 2021 waren dat er 174)

De Kring telde dit jaar acht jubilarissen: de heer P.A. Linssen en mevrouw M.E.A. Linssen (25 jaar), de heer J.A. Gubbels en mevrouw H.M. Gubbels (40 jaar), de heer J. Ickenroth (40 jaar), de heer B.A.M.M. van de Voordt en mevrouw G.C.E. van de Voordt (50 jaar), mevrouw H. Kerkhof (50 jaar).

De jubilarissen zijn per email uitgenodigd om hun speldje tijdens de algemene ledenvergadering in ontvangst te nemen. Van deze uitnodiging heeft alleen mevrouw H. Kerkhof gebruik gemaakt. Zij heeft haar verenigings-speld ontvangen en een bos bloemen.

Activiteiten.

De uitnodigingen voor de lezingen en de excursies werden naar persdiensten en naar andere bevriende verenigingen gezonden en op Facebook geplaatst. Niet-leden betaalden voor het bijwonen van een lezing € 7. Alle lezingen zijn gehouden in gemeenschapshuis De Bantuin te Venlo.

- **16 januari** Lezing Willem Kurstjens, 'Passiespel en tijdgeest' (33 deelnemers).
- **13 februari** Lezing Henri Smeets, 'Bezoek van de Graf Zeppelin aan onze regio in 1930' (35 deelnemers).
- **13 maart** Lezing Marcel Hogenhuis, 'Duitse inval mei 1940 bij Venlo' (92 deelnemers).
- **15 april** Excursie naar de voormalige Trappistenklooster Ulingsheide in Tegelen (32 deelnemers).
- **24 april** ALV + Herman van Megen / Nick Pouls, Film WOII met interviews (40 deelnemers).
- **8 mei** Lezing Gerrit van der Vorst, 'Berendsen, de schrik van Venlo' (88 deelnemers).
- **12 juni** Lezing Jaap Fleurkens, 'De Franse tijd in Venlo' (42 deelnemers).

- **11 september** Lezing en interview Hai Gout, 'Renoveren – Restaureren – Recycling of Cradle to Cradle? Van Erfgoed tot erfgoed' (33 deelnemers).
- **9 oktober** Lezing Gerard Driessen, 'Venlo, een stad met een boeiende geschiedenis' (35 deelnemers).
- **20 oktober** Excursie naar de Kantfabiek in Horst (16 deelnemers).
- **13 november** Lezing Ragdy van der Hoek, 'Oud en ouderloos in Venlo' (44 deelnemers).
- **11 december** Lezing Paul van Lunteren, 'Belegeringen en bestormingen van Venlo in de 17e en 18e eeuw' (46 deelnemers).

Kring Venray en omgeving

Wijzigingen in de bestuursamenstelling

Tijdens een extra ledenvergadering op 18 september 2023 zijn twee nieuwe bestuursleden benoemd, te weten Sjeng Ewalds en Wim van Delft. Sjeng Ewalds zal vanaf 1 januari 2024 fungeren als interim-voorzitter.

Bestuursamenstelling

op 31 december 2022

Ernest Raedts (voorzitter tot en met 31 december 2023), Jan Cuijpers (secretaris), Frans Vogelzangs (penningmeester), Rita van Gastel (tot en met 31 december 2023), Sjeng Ewalds en Wim van Delft.

In het verslagjaar kwam het bestuur acht keer in vergadering bijeen.

Leden

De Kring telde op 31 december 2023 103 leden (op 31 december 2022 waren dat er 105). Lid van verdienste: dhr. J.J.A. (Jan) Gootzen (1995).

In 2023 waren er twee jubilarissen: de heer P.L.J.M. Duijf uit Oirlo en de zeereerwaarde heer Pastoor H.L.M.J. van Horne uit Blitterswijck. Beide waren 40 jaar lid. Zij hebben de LGOG-erespeld plus een attentie op 17 november 2023 thuis aangeboden gekregen.

Externe communicatie, contacten en belangenbehartiging

Het bestuur werd vertegenwoordigd op de KSC- en Algemene Ledenvergaderingen van het LGOG op 1 april 2023 in De Biesenhof te Geleen en op 16 september 2023 in het Ald Weishoës te Venlo.

De Kring is aangesloten bij het Historisch Platform Venray (HPV), een samenwerkingsverband van organisaties en instellingen op het gebied van streekgeschiedenis, volkscultuur en cultuurhistorie binnen de gemeente Venray.

Activiteiten

- **23 januari** Lezing ‘Van Augustinessen naar Ursulinen - De lotgevallen van het klooster Jerusalem in de periode 1802-1838’ door Paul van Meegeren. Locatie: Venrays Museum. 57 aanwezigen.
- **27 februari** Lezing ‘Dromen en doorzetten. Over uitvinders, de familie van Doorne en DAF’ door Hay Mulders. Locatie: Venrays Museum. 69 aanwezigen.
- **20 maart** Lezing ‘Venlo, stad met een boeiende geschiedenis’ door Gerard Driessen. Locatie: Venrays Museum. 43 aanwezigen.
- **15 april** Excursie naar Venlo met stadswandeling o.l.v. Ans Backhuijs-Ammerlaan. 11 deelnemers.
- **24 april** Lezing ‘Herman Maas’ door Frans van de Pas en Jan Min. Locatie: Venrays Museum. 49 aanwezigen.
- **7 juli** Excursie naar de tentoonstellingen ‘Kreatief, krities en kleurrijk: welkom in de jaren 70!’ en ‘Cowboys van de Peel’ in Openluchtmuseum de Locht in Melderslo. 15 deelnemers.
- **18 september** Lezing ‘Leven en hersenpinsels van kunstenaar Eeltje de Vries’ door Piet Bögels (Venrays Museum) en Anne-Lise Bobeldijk (NIOD). Locatie: Venrays Museum. 80 aanwezigen.

- **16 oktober** Lezing ‘De langzame bevrijding van Limburg in 1944/45’ door Martin van der Weerden. Locatie: Venrays Museum. 45 aanwezigen.
- **20 november** Lezing ‘Russisch Roulette, 1989-2023: Hervorming, transitie en reactie van Rusland onder het bewind van Gorbatsjov, Jeltsin en Poetin’ door Henk Kern (Universiteit Leiden). Locatie: Bezoekerscentrum van de Duitse Oorlogsbegraafplaats Ysselsteyn. 116 aanwezigen.

Kring Weert

Wijzingen in de bestuursamenstelling

Het bestuur is in 2023 versterkt met twee nieuwe leden: J. Duif en M. Langeslag.

Bestuursamenstelling op 31 december 2023

P.J.M. Korten (voorzitter), J.H.P. Lammeretz (secretaris), A.F. Cornelissen (penningmeester), J. Duif, mr. W.H.G.A. Filott, B. Kouters M. Langeslag.

Het bestuur kwam in het verslagjaar 2023 vijfmaal in een vergadering bijeen.

Ledenvergaderingen van het Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap en vergaderingen met de besturen van andere kringen, secties en commissies werden door onze Kring bezocht.

Namens de Kring Weert en de Aldenborgh hadden de volgende leden zitting in onderstaande Collegeadviescommissies van de gemeente Weert: in de Adviescommissie ‘Roerend erfgoed en beeldende kunst’: de heer P.J.M. Korten; in de Adviescommissie ‘Cultuurhistorie’: de heer mr. W.H.G.A. Filott (LGOG) en de heer J.H.P. Lammeretz (Stg De Aldenborgh).

Mede door de onduidelijkheid van de Omgevingswet voor wat betreft commissies zijn er nauwelijks vergaderingen van de genoemde adviescommissies geweest. De commissie ‘Cultuurhistorie’ kwam in 2023 slechts tweemaal bijeen.

Leden

De Kring Weert telde per 31 december 2023 144 leden en 33 gezinsleden (was per 2021: 157).

Activiteiten

- **20 januari** ‘Leuken in vroeger jaren’, film met diverse data in januari.
- **31 maart** ‘Moordavond’, moordvertellingen uit onze contreien door diverse sprekers.
- **1 april** Boekpresentatie ‘Namen en bijnamen Stramproy’.
- **28 april** Lezing Gerard Stals, ‘D’n Advekaot, grondlegger van de stad in het groen’.
- **1 mei** Lezing Jan Lucassen, ‘De geschiedenis van de arbeid’.
- **9 mei** Lezing Harry Seevens, ‘600 jaar laken- en linnennijverheid in Stramproy’.
- **20 mei** Excursie naar Turnhout-Eersel.
- **19 juni** Lezing Peter Giesberts, ‘375 jaar College’.
- **30 september** Herdenking crash Lancaster DS834 en asverstrooiing voormalig bemanningslid Anthony Farey Gunnell te Tungelroy.
- **30 september** Najaarsreis naar Kasteel Heeswijk en museum Krona te Uden.
- **14 oktober** Genealogische Markt Biblio-center Weert.
- **6 november** Lezing Joris Roosen, ‘Complottheorieën en misinformatie tijdens de coronapandemie’.
- **4 december** Lezing Frans Medaer, ‘Het Maasland, doorheen de eeuwen’.

Cultuurhistorische Zomer 2023

- **4 juli** Gluren bij de bureu: Altweerterheide.
- **18 juli** Gluren bij de bureu: Tongerlo-Bree.
- **27 juli** Dagexcursie: Overasselt, Nederasselt en Grave. In de ochtend reisde de bus naar Overasselt, waar vertellingen volgden over de geschiedenis van dit plaatsje en Nederasselt. De slag op de Mokerhei en de operatie Market Garden in dit gebied kwam ruimschoots aan bod. Na de bustour (met wat vertraging) volgde een bezoek aan Sluisbrug en na de lunch natuurlijk de stad Grave.
- **1 augustus** Gluren bij de bureu: Swalmen.
- **8 augustus** Gluren bij de bureu: Wessem.
- **17 augustus** Mini-symposium Bocholt ‘Het verhaal over het kanaal’.*
- **22 augustus** Gluren bij de bureu: Hunsel
- **19 september** Thorn, 350-jarig bestaan van de Kapel onder de Linden

* Op donderdagmiddag 17 augustus 2023 vond er in Bocholt een mini-symposium plaats met als titel ‘Het verhaal over het kanaal’. Aanleiding voor het evenement was dat het bijna 200 jaar geleden is dat de Zuid-Willemsvaart, het kanaal tussen Maastricht en ’s Hertogenbosch, voor het scheepvaartverkeer werd geopend. Het kanaal heeft een belangrijke rol gespeeld bij de ontwikkeling van de regio.

De opkomst voor het symposium was groot: 300 deelnemers. De feestzaal van het Parochiehuis in Bocholt was helemaal vol. Er moesten zelfs stoelen worden bijgeplaatst.

Niet minder dan zes sprekers stonden op het programma. Alfons Bruekers verhaalde dat begin zeventiende eeuw het stadsbestuur van Den Bosch het plan had opgevat om een waterwegverbinding, door de spreker Fossa Peellandia gedoopt, tot stand te brengen tussen Den Bosch en Maaseik. Joost Welten besteedde aandacht aan het plan van Napoleon om een waterwegverbinding tot stand te brengen tussen Antwerpen en de Rijn. Wim Cuppens vertelde over de gevolgen die de aanleg van de Zuid-

Willemsvaart had voor de regio. Frans Medaer kreeg de lachers op zijn hand met smakelijke verhalen rond het kanaal. Philip Moreau belichtte, ondersteund door veel afbeeldingen, de rol van het kanaal voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog. Roel Kwanten bracht de bij verdrag overeengekomen verdeling van het Maaswater over de diverse waterwegen, die door de Maas worden gevoed, zoals de Zuid-Willemsvaart en het Julianakanaal, helder in beeld. Stijn Van Baelen, burgemeester van Bocholt, schetste in gloedvolle bewoordingen het belang van de kanalen voor Bocholt. Zonder enige zweem van ironie, betitelde hij Bocholt als het ‘Venetië van het Midden’.

Cursus Weeterlogie

Het voorjaar leverde 55 Weeterlogen op. Ook het najaar hebben we wederom 55 nieuwe Weeterlogen afgeleverd. Daarmee is de grens van zeshonderd gepasseerd, oftewel ruim één procent van de Weertenaren mag zich al Weeterloog noemen. De jongste is 15 jaar oud en de oudste, ook voorzien van getuigschrift, maar liefst 93. Door de nog steeds toenemende belangstelling voor het lokale verleden zal er ook in 2024 weer een cursus plaatsvinden in zowel voorjaar als najaar. Op naar de duizendste Weeterloog! ‘Dan weet je wat van je stad’.

Namen en bijnamen

Onder auspiciën van de Aldenborgh werd in 2020 in de reeks ‘Namen en bijnamen’ weer een project gestart: Stramproy. In november 2022 werd er een fototentoonstelling georganiseerd in De Zaal te Stramproy. Maar liefst 800 mensen bezochten de doorlopende tentoonstelling. De publicatie van het boek vond plaats op 1 april 2023. Het boek was zeer snel uitverkocht.

Van Hornepenning voor de historicus

Joost Welten

Uit handen van de Weeter locoburgemeester Martijn van den Heuvel ontving de in Weert geboren historicus Joost Welten 17 oktober 2023 de prestigieuze Van Hornepenning met bijbehorende oorkonde uitgereikt. Dat gebeurde – voor Joost geheel onverwacht – op het einde van zijn les over de Franse tijd in het kader van de cursus Weeterlogie van het geschied- en oudheidkundig genootschap De Aldenborgh Weert.

Locoburgemeester Martijn van den Heuvel liet in zijn toespraak duidelijk merken dat het Weeter gemeentebestuur grote waardering heeft voor historici die onderzoek doen naar de lokale geschiedenis. Joost Welten is naast docent bij de cursus Weeterlogie vooral bekend van een indrukwekkende serie boeken. Zijn meest recente werk is *Dansen rond de troon van Willem I* dat een uniek en intiem inkijkje biedt in het hofleven van de eerste koning van Nederland. Maar ook zijn boek *De Vergeten Prinsessen van Thorn* prijkt in menig Weeter boekenkast. En wie is er niet naar de gelijknamige tentoonstelling in Venlo geweest waar Joost gastcurator was. Maar ook over de theatershows i.s.m. de Aldenborgh bij gelegenheid van de boekpresentaties van Joost wordt nog vaak gesproken.

In onze regio kennen we Joosts werk vooral van zijn boek *In dienst voor Napoleons Europese droom* (2007) waarin hij op minutieuze en onnavolgbare manier het leven en de ontberingen van de Nederweeter en Weeter dienstplichtigen in het leger van Napoleon beschrijft. Voor veel Nederweeter erfgoedliefhebbers is dit boek de ‘bijbel’ voor hun genealogisch en historisch onderzoek.

Wij feliciteren Joost Welten van harte met deze waarderende huldeblijk van het gemeentebestuur van Weert.

Tot slot

Het bestuur dankt alle leden, vrienden en sympathisanten voor hun bezoek en interesse. Ook de vele organisaties met wie afgelopen jaren zo prettig is samengewerkt danken wij. Ook veel dank aan de stichting De Aldenborgh voor de grote financiële en organisatorische bijdragen aan de kring Weert en omstreken.

Secties

Sectie Archeologie

Wijzigingen in de bestuursamenstelling

Eind december 2023 is afscheid genomen van Pietermalherbe. De functie van secretaris is op dat moment vacant geworden. De sectie Archeologie heeft dringend behoefte aan versterking van het bestuur.

Bestuursamenstelling

op 31 december 2023

Luk van Goor (voorzitter), Rens Dormans (vice-voorzitter), vacature (secretaris), Rasmus Thelen (penningmeester), Corinna de Regt (bestuurslid).

Leden

De Sectie Archeologie telde per 31 december 2023 471 leden (was per 2022: 449).

Activiteiten

- **10 januari** Hoe word ik een amateur-archeoloog?
- **11 januari** Lezing “Het paardengraf van Borgharen” door Wim Dijkman
- **17 januari** Hoe word ik een amateur-archeoloog?
- **25 januari** Lezingen Maasband en het Maasbandproject
- **28 januari** Rondleiding en lezing in het Museum voor Grafcultuur te Stein
- **2 februari** 5 lezingen over de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC)

- **3 februari** Lezing: Hof van Maarland, Archeologische Testlocatie door Joep Orbons
- **4 februari** De ArcheoHotSpot van Rens
- **9 februari** 5 lezingen over de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC)
- **14 februari** Boeklezing “In de huid van de Neanderthalers” door schrijver Fons Wijers
- **16 februari** 5 lezingen over de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC)
- **1 maart** Lezingen Maasband en het Maasbandproject
- **2 maart** 5 lezingen over de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC)
- **9 maart** 5 lezingen over de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC)
- **18 maart** Activiteit: Omgang met vondstmateriaal
- **24 maart** Dagexcursie naar Archeologisch park Xanten met Gilde de Graven
- **28 maart** Lezing “Archeologie: De mogelijkheden van een 3D-scan”
- **1 april** De ArcheoHotSpot van Rens
- **8 april** Lezing Archeo Route
- **12 april** Lezingen Maasband en het Maasbandproject
- **15 april** Excursie Gennep: Museum Petershuis en kelders gemeentehuis
- **3 mei** Lezingen Maasband en het Maasbandproject
- **23 mei** Lezing ‘Kleipijp in Limburg’ door Jos Engelen
- **27 mei** Ledenvergadering Sectie Archeologie
- **3 juni** Archeologische inloopmiddag Stein
- **8 juni** Rondleiding Vuursteenmijn Rijckholt
- **9 juni** Rondleiding Vuursteenmijn Rijckholt
- **10 juni** Lezing: Archeo Route Limburg
- **16 juni** De Gouden Muntschat van Stein: Lezing en Bezichtiging
- **9 september** Bandkeramiek wandeling in Beek
- **10 september** Open Monumentendag Els Museum
- **23 september** Bandkeramiek wandeling in Beek door Paul Mennens

- **26 september** Lezing metaaldetectie door Rens Dormans
- **30 september** Lezingen “De eerste mensen in de Lage Landen”
- **3 oktober** lezingen over Bandkeramiek
- **10 oktober** lezingen over Bandkeramiek
- **12 oktober** Lezing over Dr. Beckers door Paul Mennens
- **14 oktober** Archeologische inloopmiddag Stein
- **15 oktober** Open dag Els Museum
- **24 oktober** Lezing archeologie in Limburg door Rens Dormans
- **19 november** Archeologische inloopmiddag Stein
- **27 december** Kinderen en Archeologie

Redactie Archeologie in Limburg

op 31 december 2023

Dwayne Beckers, Wiel Luys, Rob Paulussen, Corinna de Regt, Anneleen van de Water.

Ons streven is om elk jaar drie nummers van het tijdschrift *Archeologie in Limburg* uit te geven. Dit is in 2023 met de uitgave van de nummers 126, 127 en 128 gelukt; mede dankzij de steun van diverse sponsors. Eigenlijk verschenen in 2023 vier nummers, omdat het niet meer was gelukt om nog voor het eind van 2022 nummer 125 te laten verschijnen, zodat ook dat nummer in 2023 uitkwam.

In totaal werden een vijftiental artikelen gepubliceerd over de prehistorie, Romeinse tijd en middeleeuwen. Een uitvoeriger artikel besprak de productie en kenmerken van gefabriceerde kleipijpen in Limburg tot aan de negentiende eeuw.

Met deze uitgaven leverde de redactie een grote bijdrage aan het bekend maken van de rijke archeologische geschiedenis van Limburg.

Sectie Genealogie

Wijzigingen in de bestuurssamenstelling

In het verslagjaar heeft Arno Coopmans, vice-voorzitter, zijn bestuurslidmaatschap om redenen van zijn leeftijd node beëindigd. Op de Jaarvergadering van 12 november 2022 te Roermond gaf Henk Boersma aan het bestuur te willen versterken. Bij acclamatie stemde de vergadering hierin toe. De termijn van Bert van Laer werd met een jaar verlengd tot aan de Jaarvergadering van 2023. Kees Hessels en Fred Baltus werden herkozen.

Bestuurssamenstelling

op 31 december 2022

Ing. H.J. (Bert) van Laer (voorzitter), ing. F.C.A.J. (Fred) Baltus (secretaris en webbeheerder), C.M.W. (Kees) Hessels (penningmeester), mw. E.P.A.M. (Liesbeth) Dirks-Jessen (notulist), drs. H.J.L.M. (Henk) Boersma MBA, J.H. (Jan) Hanssen (q.q. vanwege hoofd- en eindredacteur LTG) en R.J.P.M. (René) Vroomen.

In 2023 vergaderde het bestuur vijfmaal en wel op 13 januari, 17 maart, 12 mei, 8 september en 1 december. Op 14 april was er een gezamenlijke vergadering met NGV Zuid-Limburg om te kijken of er een nauwere samenwerking kan ontstaan. Alle vergaderingen vonden plaats in het Huis van de Kunsten in Roermond.

Leden

Op 31 december 2023 telde de sectie 333 leden (op 31 december 2022 waren dat er 341) daarenboven waren er 28 personen die alleen een abonnement hebben op het Limburgs Tijdschrift voor Genealogie (LTG) en onderhield de sectie 11 ruilabonnementen.

Helaas waren er in 2023 ook nog niet veel activiteiten. Er waren toch twee hoogtepunten en wel de Genealogische markt in Weert met zo'n 100 bezoekers. Verder werden de twee

presentaties van Fred Baltus met als onderwerp 'Hoe start ik mijn genealogische onderzoek?' door ongeveer vijftig mensen bezocht. Op deze dag werd de ALV door tien leden bijgewoond. Na de ALV vind een stadswandeling door Weert plaats.

Op 30 november was er een lezing van prof. Maarten Larmuseau met als onderwerp 'Had onze Beethoven toch geen wortels in de Lage Landen? Over DNA, stamboom en geniale muziek'. Deze lezing werd samen met NGV Zuid-Limburg, Familiekunde Vlaanderen, afdeling Limburg en de Koninklijke Geschiedkundige Kring Lanaken (GOSSU) georganiseerd. De lezing werd bezocht door ongeveer zestig personen.

In het verslagjaar verschenen twee digitale Nieuwsbrieven en de gebruikelijke vier uitgaven van het Limburgs Tijdschrift voor Genealogie (zie hierna van Jan H. Hanssen).

In 2023 zijn ook de laatste uitgaven van het LTVG ingescand. Momenteel is er ook een webpagina beschikbaar om deze gedigitaliseerde tijdschriften via internet, via verschillende toegangen, in te zien.

De sectie is te volgen op Facebook, Twitter (@sglgog) en Instagram (@sglgog). Via de facebookpagina www.facebook.com/groups/sglgog is er behoorlijk veel interactie tussen leden en niet-leden. Deze pagina heeft inmiddels 487 leden. De andere facebook pagina is te vinden op www.facebook.com/SectieGenealogie. Via facebook worden ook evenementen gedeeld.

In 2020 is er op groups.io, <https://groups.io/g/genealogielimburg/topics>, een nieuws-groep gestart waar men ook via e-mail genealogische vragen aan de 23 leden van die groep kan voorleggen.

Commissie Heraldiek & Banistiek

Leden: René Vroomen, Régis de la Haye, Jan Hanssen.

Redactie Limburgs Tijdschrift voor Genealogie

Samenstelling van de redactie op 31 december 2022

In de samenstelling van de redactie vonden geen wijzigingen plaats. Leden van de redactie waren: J.H. (Jan) Hanssen (hoofd- en eindredacteur), ing. H.J. (Bert) van Laer (redactiesecretaris), ing. A.P.J.H. (Ton) van den Berg, A.S.M. (Funs) Patelski en drs. R.J.H. (Ruud) Straatman.

Sectie Monumenten

Wijzigingen in de bestuursamenstelling

Toegetreden (jaarvergadering 4 maart 2023): Elise Oosterbaan

Bestuursamenstelling bestuur op 31 december 2023

Martin van der Weerden (voorzitter), Servé Minis (secretaris), Rob Lighthart (penningmeester), Clementine Wintraecken, Arthur Coppes, Elise Oosterbaan, Paul Stevens.

Leden

De Sectie Monumenten telde op 31 december 2023 256 leden en 69 gezinsleden (op 31 december 2022 waren dat er in totaal 255).

Interne communicatie

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar in totaal viermaal: 27 februari; 15 mei; 18 september & 14 november 2023.

Externe communicatie, contacten en belangenbehartiging

Om onze leden te informeren worden aankondigingen en berichten gedeeld op de Facebookpagina van de sectie. Uitnodigingen voor algemene activiteiten worden ook via de digitale nieuwsbrieven van het Bureau LGOG verspreid.

Activiteiten

- **4 maart** Jaarvergadering te Weert met bezoek aan stad en Museum W.
- **15 april** Excursie Zeche Zoll Verein te Essen (D).
- **27 mei** Lezing, bezoek aan de expositie 'Jeruzalem' over de kostschool van de Ursulinen en aan de Petrus Bandenkerk te Venray.
- **10 juni** Bezoek aan de mergelwinning en mergelbouw te Sibbe.
- **30 september** Bustocht langs drie museale kerkinterieurs in Zuid-Limburg.
- **21 oktober** Bezoek aan het Maankwartier van kunstenaar Michel Huisman te Heerlen
- **18 november** Lezing dr. Herman Wesselink, Een sterke toren in het midden der stad. Verleden, heden en toekomst van bedreigde Nederlandse kerkgebouwen (Wittem)

Commissies

Redactiecommissie Publications de la Société Historique et Archeologique dans le Limbourg

Wijzigingen in de samenstelling van de redactie

Aangetreden zijn Christian Kicken MA, dr. Mayra Murkens en dr. Bart Zwegers. Afgetreden is Hilde Vanneste Lic.

Samenstelling redactie op 31 december 2023

Dr. Chris Dols (voorzitter), dr. Monique Dickhaut (redactiesecretaris), dr. Peter Bakker, prof. dr. Bram Van Hofstraeten, prof. dr. Ernst Homburg, Christian Kicken MA, dr. Annemieke Klijn, dr. Mayra Murkens, dr. Paul Puschmann, dr. Irene Schrier en dr. Bart Zwegers.

Activiteiten

Op maandag 5 juni 2023 werd het *Jaarboek 2022* (jaargang 158) gepresenteerd in Maastricht, waar auteurs, hoofdbestuur en redactiecommissie door de Kring Maastricht werden ontvangen in de Spiegelzaal van de Faculty of Arts and Social Sciences van de Maastricht University aan de Grote Gracht in de provinciehoofdstad. De presentatie werd, na het welkomstwoord door redactievoorzitter Chris Dols, geopend door Annemieke Klijn met een korte inleiding, getiteld 'Wedden op het paard dat Europa heet', de rol van de Stichting Wetenschappelijk Onderwijs Limburg bij het binnenhalen van de universiteit in Maastricht en de spreiding van het hoger onderwijs'. Annemieke Klijn is auteur van het gelijknamige artikel dat is opgenomen in deze *Publications* 158 (2022). Daarna werd het eerste exemplaar van het *Jaarboek 2022* aangeboden aan Bouwien Janssen-Kuijpers, directeur Universiteitsfond Limburg/SWOL en directeur Development and Alumni Relations Universiteit Maastricht.

Jaargang 158 van de *Publications* bevat artikelen met uiteenlopende thema's en tijdvakken. In de eerste bijdrage, door Henk Hiddink, vormt de Romeinse villa van Voerendaal het startpunt van onze jaarlijkse duik in de geschiedenis van de tegenwoordige provincie Limburg. Via de messingnijverheid in Aken en de wijdere omgeving in de zeventiende eeuw (door Harry Weinberg) belanden we vervolgens al snel in de Moderne Tijd; met artikelen over de wapenfabriek van Petrus Stevens (1800-1863) in Maastricht (door Eddy de Beaumont), over de beoefening van de archeologie in Limburg tussen 1848 en 1850 volgens conservator Leonhardt Janssen van het Museum voor Oudheden (door Leo Verhart), en over de voorgeschiedenis van de stichting van de Maastrichtse universiteit in de jaren 1960 en 1970 (door Annemieke Klijn). Aan een viertal boekbesprekingen gaat, inmiddels traditiegetrouw, de schriftelijke neerslag van de Habetslezing vooraf. Die werd in 2022

verzorgd door historisch letterkundige Johan Oosterman. Hij thematiseert de lotgevallen van Limburgse handschriftcollecties.

Redactiecommissie De Maasgouw, Tijdschrift voor Limburgse geschiedenis en archeologie

Wijzigingen in de samenstelling van de redactie

In september 2023 trad em.prof.dr. Louis Berkvens af als voorzitter van de redactie en trok zich volledig terug uit de redactie. Drs. Frans Hermans volgde hem op als nieuwe voorzitter.

In oktober 2023 trad de redactiesecretaris Kelly Krijntjes MA tijdelijk af uit de redactie wegens zwangerschapsverlof. De redactie feliciteert haar met de geboorte van haar dochter en verwelkomt haar graag terug als redactiesecretaris in 2024.

Aan het eind van het jaar, in december 2023, trad Justine Camps in goed overleg uit de redactie terug.

Samenstelling redactie op 31 december 2023

Drs. Frans Hermans (voorzitter), Kelly Krijntjes MA (secretaris), prof. dr. Jos Benders, Maarten Dolmans, Afra de Mars MS, Nick Pouls MA, Fleur van Tongeren MA, mr. Stefan Vrancken en drs. Luc Wolters

Jaargang 2023

Het afgelopen jaar heeft de redactie van de Maasgouw wederom hard gewerkt om vier mooie edities samen te stellen waarin op een aantrekkelijke wijze aandacht wordt besteed aan allerlei interessante personen, feiten en gebeurtenissen, die aspecten van de rijke geschiedenis van Limburg belichten. De redactie streeft ernaar om alle delen van de provincie aandacht te schenken en gevarieerde thema's en tijdperken te belichten. Zij is daarbij vanzelfsprekend afhankelijk van de aangeboden kopij.

Ook de 142^e jaargang van 2023 biedt weer een gevarieerde bijdrage aan de kennis van de Limburgse geschiedenis.

Commissie Collecties

Samenstelling commissie op 31 december 2022

drs. R. (Rob) Paulussen en drs. R.A.M.J. (Rob) Dückers.

Activiteiten

In 2023 hebben geen activiteiten plaatsgevonden.

Commissie Educatie

Voorzitterschap en leden

Voorzitter van de Commissie Educatie van LGOG was, evenals in 2022, Maurice Heemels. Leden in 2023 waren: Marie-Jès Boonekamp, Liesbeth Dirks-Jessen, Kitty Janssen, Jack Claessen, Karel Majoor, Anne Hermans, Hans Vermeulen en Pieter van der Woude (namens het Bureau LGOG). De Commissie Educatie vergaderde in 2023 vijfmaal.

Canon 2.0

In 2023 kwam de tekst van de herziene Canon van Limburg gereed. Verantwoordelijk hiervoor was de Werkgroep Herijking onder de inspirerende leiding van Chris Dols. Ook werd een aangepast projectplan ingediend bij de Provincie Limburg. De herziene canon zal worden gerealiseerd 1) in boekvorm, 2) digitaal door aansluiting bij de website van de landelijke canon en 3) – in zoverre mogelijk – als Linked Open Dataset. Het LGOG streeft naar presentatie van de herziene canon in het najaar van 2024. Algemeen coördinator van het herziensproces was ook in 2023 - namens het hoofbestuur en de Commissie Educatie - Maurice Heemels.

Samenwerking met het onderwijs en de PWS-prijs

De contacten met (vo-)scholen in Limburg werden in 2023 aangehaald. Op donderdag 6 juli reikte voorzitter Jacques van Rensch namens het LGOG en de Commissie Educatie de 'profielwerkstuk-aanmoedigingsprijs' uit aan VWO 6-leerling Lieneke Steinschuld op het Stella Maris College.

Lieneke zette een 'topprestatie' neer met het schrijven van een profielwerkstuk met de titel *Er zijn significante verschillen tussen de criminele rechtspraak in de aangrenzende schepenbanken Wijnandsrade en Klimmen tussen 1700 en 1795*. De jury toonde zich enthousiast over de originaliteit (bestuurlijk-politiek en juridisch) van het onderwerp en waardeerde de aanvullingen met tabellen en processtukken die een fraai inkijkje geven in de manier waarop in de achttiende eeuw recht gesproken werd. Lieneke ging voor haar onderzoek naar het Regionaal Historisch Centrum Limburg en heeft daar de originele processtukken opgevraagd. Dit werd als 'prijzenswaardig' gejureerd en leverde haar de 'profielwerkstuk-aanmoedigingsprijs' op.

De voorzitter en het Bureau waren voor de uitreiking aanwezig bij de reguliere diploma-uitreiking van VWO 6 op het Stella Maris College. Hier prees de voorzitter Lieneke voor haar werk. Het juryrapport, een jaarlidmaatschap van het LGOG, een geldbedrag en een bos bloemen werden aan haar overhandigd.

De vo-scholen in Limburg werden in het najaar van 2023 benaderd voor deelname van hun leerlingen aan de PWS-prijs 2024. Ook begon de Commissie Educatie – op initiatief van de enthousiaste commissieleden en leraren geschiedenis aan het Da Capo College in Sittard, Anne Hermans en Hans Vermeulen – aan de ontwikkeling van een vmbo-variant van de PWS-prijs.

Truuk nao Hoes

Besloten werd om het symposium *Truuk nao Hoes* in het najaar van 2024 te laten plaatsvinden, samenvallend met en geheel in het teken van de presentatie van de herziene Canon van Limburg. Nadere details over de presentatie (en het symposium) zullen tijdig bekend gemaakt worden via diverse kanalen.

Commissie Literatuurgeschiedenis van het LGOG

Samenstelling commissie op 31 december 2022

Lucien Custers (voorzitter), Herman van Horen (secretaris), Ben van Melick, Hein van der Bruggen, Ine Sijben, Hannie van Horen, Ludo Jongen, Joes Minis. Pia Spaan neemt namens LCL aan onze vergaderingen deel.

De Nachtengaalreeks

De verkoop van de eerste twee, in 2021 verschenen deeltjes verloopt tot nu toe teleurstellend. Dat komt vooral omdat LGOG noch Veldeke echte uitgeverij zijn. Er is subsidie toegezegd voor de delen 3 en 4.

Inmiddels zijn er contacten met uitgeverij Van Dorp te Heerlen die moeten leiden tot systematische subsidieaanvragen en professionele distributie, maar die samenwerking zal pas in 2024 concrete resultaten opleveren.

De serie literatuurportretten

De serie die te raadplegen is op de site van het LGOG loopt naar tevredenheid. Diverse portretten zijn gepubliceerd en diverse andere in wording c.q. toegezegd. Nasleep van corona en ernstige ziekte van een der redacteurs zorgden voor vertraging.

De organisatie van een symposium

Op 30 september 2023 vond het twejaarlijkse symposium van de Commissie Literatuurgeschiedenis van het LGOG plaats in het Limburgs Museum in Venlo. De onderwerpen

die de uitgenodigde sprekers in een vijftal lezingen toelichtten hadden allemaal betrekking op Literatuur en levensbeschouwing in Limburg (tussen 1880 en 1940). Een subsidie was afkomstig van LCL.

Commissie Limburgse Kerkgeschiedenis

Samenstelling commissie op 31 december 2022

Dr. A.P.J. Jacobs (voorzitter), dr. R.M. (Régis) de la Haye (secretaris), drs. A.M.P.P. (Guus) Janssen, drs. P.J.A. (Paul) van Meegeren, drs. K. (Koos) Linders en mr. dr. Maurice van Stiphout.

In 2023 hebben geen activiteiten plaatsgevonden.

Commissie Geschiedenis van Ondernemingen en het Ondernemen in Limburg (COOL)

Samenstelling commissie op 31 december 2023

Op 31 december 2023 bestond COOL uit de volgende leden: Mr. Frank Bouts, Drs. Marcel Dings (Tegelen); Dr. Ben Gales (Groningen); Prof. Dr. Ernst Homburg (UM; voorzitter), Dirk van de Leemput MA, Drs. ing. Joep Orbons (Stichting Stimuleren en ArcheoPro), Drs. Jos Peeters (LGOG kring Venlo) en Dr. Joris Roosen (SHCL). Nieuwe leden zijn van harte welkom. Belangstellenden kunnen zich melden bij de voorzitter (e.homburg@maastrichtuniversity.nl).

COOL beoogt de belangstelling voor de bestudering van Limburgse ondernemers en ondernemingen te bevorderen door contacten met vrijwilligers en door het publiceren van korte biografieën en andere publicaties op de website. Daarnaast wil ze de kennis van ondernemers en ondernemingen verdiepen door systematisch onderzoek te entameren.

Werkzaamheden

De commissie kwam in 2023 viermaal bijeen, op 24 januari, 13 april, 6 juli en 31 oktober. Daarnaast werd er via emailverkeer onderling overlegd.

De belangrijkste activiteit in 2023 was de organisatie van het jaarlijkse symposium over ondernemers in een Limburgse stad. Ditmaal was Venlo aan de beurt. Op vrijdag 21 april 2023 organiseerden we in het Limburgs Museum een zeer boeiend symposium over *Logistiek rond Venlo in historisch perspectief*, met lezingen over 'Romeinse wegen tussen Maas en Rijn' (Xavier van Dijk), 'Kanalen in de zuidelijke Nederlanden vanaf 1500' (Roel Zijlmans), 'Vervoer op de Maas en de maashaven Steyl' (Marcel Dings), 'Spoorwegen rond het knooppunt Venlo' (Jos Peeters), en tot slot 'Enn dan de auto: het Venlose knooppunt na WOII' (Peter Driessen). Het symposium werd afgesloten met een discussie.

Er waren ca. 80 deelnemers. Het symposium als geheel gaf een fascinerend beeld van de bijzondere ligging van Venlo op een plaats waar de Maas weer naar het noordwesten gaat stromen, en vooral ook van de rol van grenzen in de Limburgse geschiedenis, met name in relatie tot Venlo als logistiek knooppunt. COOL blijft dit soort symposia dan ook in de toekomst organiseren, in de hoop dat ze zullen dienen als inspiratie om nieuw onderzoek te entameren.

De voorzitter van COOL gaf adviezen aan Pélég Knegtman, die bezig is met een biografie van Petrus Regout, aan Eddy de Beaumont bij het schrijven van artikelen de rol van ondernemers bij pogingen in 1918-1919 om Limburg bij België in te lijven (zie *SHCL Jaarboek 2023*) en de te verschijnen *Publications 2023*. Commissielid Marcel Dings werkte aan een boek over pannbakkerij De Valk in Echt.

Het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg (SHCL) is onder leiding van dr. Joris Roosen, lid van COOL een project gestart waarin verschillende collecties briefhoofden van bedrijven zullen worden gedigitaliseerd, te

beginnen met de collectie van het SHCL. Voor het werkterrein van COOL is dit een zeer relevant project. Er zal een database worden ontwikkeld waarin de verschillende kenmerken van de gescande briefhoofden zullen worden beschreven. Dit kan een goede basis vormen voor verder onderzoek naar de geschiedenis van het Limburgse bedrijfsleven.

In 2023 begon COOL ook met de organisatie van het volgende symposium, dat op vrijdag 5 april in Venray zal worden gehouden, met als thema: “De economische metamorfose van Venray”.

Het werk aan de website (<http://limburgseondernemersgeschiedenis.nl/>) stond in 2023 stil. Het is de bedoeling om de COOL website op termijn in de LGOG website te integreren.

Commissie meerdaagse studiereizen

Samenstelling commissie op 31 december 2022

Dr. A.P.J. (Antoine) Jacobs (voorzitter), drs. L. (Lita) Wiggers, ir. J.M.M. (Joke) Jongeling-Rooth, drs. B. (Béatrice) de Fraiture en drs. K. (Kris) Förster.

In 2023 kon voor het eerst sedert twee jaar weer een studiereis worden georganiseerd. Spelbreker in de periode 2020 tot en met 2022 was het coronavirus. In 2019 had de Commissie al aangegeven de Lüneburger Heide als excursiegebied te hebben bestemd. In april en mei 2023 was het zover. In nauwe samenwerking met Ghielen Touringcarbedrijf (en tevens tour-operator) werden twee vijfdaagse reizen opgezet. In tegenstelling tot vroeger, toen het Bureau LGOG de administratie op zich nam, was deze thans – tot volle tevredenheid – in handen van Ghielen.

Op de heenweg werd het stadje Soest bezocht, waarna doorgereden werd naar het dorpje Idensen om er de Sigwardskirche met haar romaanse wand- en gewelfschilderingen te bewonderen. Daarna reden wij door naar hotel

Forellenhof te Walsrode. Drie dagen op rij werden vervolgens bezoeken gebracht aan de stadjes Lüneburg en Celle, het VW-Museum te Wolfsburg en de zogenaamde Heideklöster te Lüneburg en Wienhausen. Indrukwekkend was het bezoek aan de *Gedenkstätte* Bergen-Belsen (het voormalige concentratiekamp) waar Anne en Margot Frank de dood vonden, maar ook verzetsman pastoor Vullingsh van Grubbenvorst. Op de tweede reis, op 5 mei 2023, werd namens LGOG bij de gedenksteen voor de gezusters Frank een bloemstuk gelegd. Op de terugreis naar Limburg werd een stop gemaakt bij het Museum Kalkriese, waar zich naar alle waarschijnlijkheid de slag in het Teutoburgerwoud heeft afgespeeld.

In 2023 heeft de Commissie Studiereizen heeft ook de traditie van de najaarsreis nieuw leven ingeblazen. Waar de voorjaarsreizen altijd een bepaalde regio bezoeken, was de insteek van deze reis thematisch: onder de titel ‘Route 1673’ werd tijdens een vierdaagse reis opnieuw de route gevolgd die het illustere Franse drietal Lodewijk XIV, muskietier d’Artagnan en vestingbouwer Vauban aflegde in het jaar 1673 met de belegering en inname van Maastricht – en tragische dood van d’Artagnan – als apotheose. Touringcarbedrijf Ghielen uit Beringe leverde wederom de bus en Wim Dijkman – voormalig conservator van Centre Céramique en d’Artagnan-kenner – ging mee als gastreisleader.

Tijdens deze reis werden niet alleen diverse musea en *lieux de mémoire* bezocht (zoals het Château de Vincennes, Château Saint-Germain-en-Laye en het dubbelstandbeeld van d’Artagnan en Alexandre Dumas in Parijs, en het Palais des Beaux Arts te Lille), maar werd onderweg in de bus ook geluisterd naar toepasselijke muziek van de Franse hofcomponisten Jean-Baptiste Lully én de uit Maastricht afkomstige Henri Dumont.

Deze najaarsreis sinds lange tijd werd door de reisgenoten hoog gewaardeerd, waarna de

commissie studiereizen heeft besloten om ook in 2024 een najaarsreis te organiseren.

De reis leverde ook nog 8 nieuwe leden op, aangezien de reis – bij wijze van experiment – ook werd opengesteld voor niet-LGOG-leden (die bij inschrijving op de reis natuurlijk wel direct lid werd gemaakt).

Commissie bronpublicaties

Samenstelling commissie op 31 december 2023

Dr. Hildo van Engen (voorzitter), drs. Frans Hermans, drs. Guus Janssen, drs. Karel Majoor, mr. dr. Jaques van Rensch, mw. dr. Geertrui Van Singhel en prof. dr. Leo Wessels.

De Commissie Bronpublicaties is in 2011 opgericht met de opdracht archivalische bronnen, die van nut kunnen zijn voor het onderzoek naar de Limburgse geschiedenis, analoog en/of digitaal te publiceren.

Commissie Landschapsgeschiedenis

Samenstelling commissie op 31 december 2023:

Pieter Caljé (voorzitter), Béatrice de Fraiture (secretaris), Ger Frenken, Har Kuijpers, Benoit Locht, Maurice Paulissen, Rob Paulussen, Michiel Purmer, Elyze Storms-Smeets, Geert Venner, Hans Vermeer, Annelies Wind en Lita Wiggers.

De commissie heeft zich dit jaar sterk uitgebreid. Zij zoekt haar kracht in de diversiteit van de netwerken van haar leden, en de daaruit voortvloeiende contacten met externe partners.

Activiteiten

De belangrijkste activiteit van de commissie in 2023 was de organisatie van de vijfde landschapsdag: Energieke Landschappen. Landschap en energietransitie in heden, verleden en

toekomst, georganiseerd in samenwerking met het Sociaal-Historisch Centrum Limburg, de Provincie Limburg en de Regionale Energiestrategie Zuid-Limburg en de Regionale Energiestrategie Noord- en Midden-Limburg. De beide RES'sen zijn verantwoordelijk voor het halen van de energiedoelen in Limburg. Gedeputeerde Mark van Caldenborg opende het congres, Nico Randeraad, hoogleraar-directeur Sociaal Historisch Centrum voor Limburg was dagvoorzitter. Er waren zo'n 175 deelnemers, waarvan ongeveer de helft LGOG'ers, maar daarnaast ook substantiële aantallen uit de natuurhoek, landschapsarchitecten en energiegerelateerde instanties.

Het doel van het congres was duidelijk te maken dat energiegebruik zich altijd vertaalt in de organisatie van het landschap. In de late twintigste en vroege eenentwintigste eeuw is daar een kader aan toegevoegd: de inpassing moet de landschappelijke kwaliteit niet of zo min mogelijk aantasten. Henk Baas, hoofd afdeling Landschap van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zette als keynotespreker de kaders die de RCE had aangegeven om landschappelijke kwaliteit te behouden. In het eerste gedeelte kwam verder het hoogveenlandschap van de Peel (Maurice Paulissen), de Limburgse watermolenlandschappen (Hans de Mars) en de ontakeling van het mijnlandschap (Afra de Mars) aan bod. Na de pauze presenteerden de RES'sen hun dilemma's en keuzes voor de huidige energietransitie. Anya Niewierrra (Visit Zuid-Limburg) en Jeroen Verbeek (landschapsarchitect) sloten aan voor de levendige paneldiscussie.

Het boeiende aan het congres was, dat de sprekers niet alleen reflecteerden op het verleden van het landschap, maar ook dat we ook getuige waren geweest van de ontwikkeling van de toekomst van dit landschap.

Naast dit congres was de commissie intensief bezig met twee grote projecten. Allereerst er de totstandkoming van een boek op basis van de

lezingen gehouden op de vierde landschapsdag in 2022 met als onderwerp de Maas. Dit boek zou in 2024 moeten verschijnen. Daarnaast waren enkele commissieleden intensief betrokken bij het Maasbandproject onder leiding van Rob Paulussen - een *citizen science*-project in nauwe samenwerking de heemkundekring van Stein - dat archeologisch en historisch onderzoek naar de weinig bekende geschiedenis van de Limburgse dijken aan de hand van de casus Maasband, waar het oude dijkenlandschap weggevaagd wordt in het kader van de maaswerken en we, nog net voor de bulldozers uit, archeologisch onderzoek naar de daar aanwezige dijkstructuren kunnen doen.

Tenslotte waren we betrokken bij de ontwikkeling van het nieuwe landschapspark De Meinweg, bij het Maas-Swalm-Nettepark, en waren we partner in het grensoverschrijdende landschapspark Grenzeloos Bocagelandschap (Heuveland, voersteek, Land van Herve). Ook hebben we gereageerd op de plannen van de zgn. Deltacorridor.

Diverse commissieleden waren en zijn betrokken bij het schrijven streeklandschapsbiografieën, zoals over de Meinweg en de Maasduinen

Ger Frenken was tenslotte weer jurylid bij het jaarlijkse Maasheggenfestival.

2023 was ook een droevig jaar. Op 28 september overleed de grote kenner van het Nederlandse landschap, en de grote inspirator van onze commissie, Hans Renes. Vier commissieleden schrijven een necrologie voor het Jaarboek van het Sociaal-Historisch Centrum voor Limburg. Toenmalig directeur van het SHCL Jansen was in 1999 copromotor bij de dissertatie van Hans over Landschappen van Peel en Maas.

Kascontrolecommissie (boekjaar 2022)

De leden voor de kascontrolecommissie voor het boekjaar 2023 waren mevrouw N.M.E. (Nicole) Demas en mr. H.J.M.M. (Henk) Clevers.

Bijzondere leerstoel Rechtsgeschiedenis van de Limburgse Territoria

De in 1989 door het LGOG ingestelde bijzondere leerstoel Rechtsgeschiedenis van de Limburgse territoria bij de Universiteit Maastricht wordt sedert 15 juni 2018 ingevuld door prof. dr. Bram Van Hofstraeten. Per 15 juni 2023 werd hij herbenoemd in zijn functie. De aanstelling van 0,2 fte (één dag per week) eindigt in 2028.

In het licht van de bijzondere leerstoel en de bevordering van de Limburgse rechtsgeschiedenis, neemt het blok *Comparative Legal History of the Meuse-Rhine EUregion*, dat in het derde bachelorjaar aan de UM wordt gedoceerd, een bijzondere plaats in. Gedurende een periode van acht weken worden de participerende studenten blootgesteld aan de Limburgse rechtsbronnen en -geschiedenis uit de periode 1500-1800. Nadat het aantal deelnemende studenten de afgelopen jaren constant was gebleven, met twee onderwijsgroepen van elk 15 studenten, nam dit aantal het afgelopen jaar toe tot drie onderwijsgroepen of ca. 45 studenten.

Begin juli 2023 organiseerde de bijzonder hoogleraar, in samenwerking met collega Klaas Van Gelder (Algemeen Rijksarchief, Vrije Universiteit Brussel) een panel (getiteld *Access to Justice, Patterns of Litigation, and Legal Inequalities in 18th-Century Europe*) tijdens het 16de *International Congress for Eighteenth-Century Studies* in Rome. Hij presenteerde er zijn onderzoek naar de toegankelijkheid van de laat-middeleeuwse en vroegmoderne rechtspraak in Maastricht.

Op 20 april fungeerde hij als dagvoorzitter bij de boekpresentatie van de *Procesgids Commissarissen-deciseurs te Maastricht* van prof. dr. Louis Berkvens. In het Jaarboek 2023 van de *Publications* verscheen een recensie van deze procesgids van de hand van de bijzonder hoogleraar (*Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg*, 159 (2023) 180-183).

Na twee termijnen van vier jaar nam de bijzonder hoogleraar eind 2023 afscheid van de redactieraad van de *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg*. Hij blijft wel lid van de redactieraad van de *Maaslandse Monografieën*.

Sinds 2022 is hij ook betrokken bij de werkgroep *Hoogadellijk Stift Thorn* (HAST) om een bijdrage te leveren aan het beoogde boek over de geschiedenis van het Stift Thorn. Hiertoe werd in het najaar van 2022 nieuw archiefonderzoek opgestart in het archief van het Hoofdgerecht Thorn. Deze werkzaamheden liepen door in 2023 en zijn nog steeds gaande.

Tevens wordt sinds 2023, op initiatief van collega prof. dr. Joep Leerssen en in samenwerking met collegae Leonie Cornips, Nico Randraad en Claartje Rasterhoff, nagedacht over de oprichting van een Academische Werkplaats Limburg.

Werken van het LGOG

In 1956 verscheen deel 1 in de reeks *Werken van LGOG*. De bedoeling van de reeks is om de gemeenschappelijke geschiedenis van de beide Limburgen te onderzoeken en daarover te publiceren. Uitgaven in de reeks verschijnen op onregelmatige basis.

In de serie *Werken* verscheen in 2023 van de hand van dr. G.A.M. van Synghel, mr. drs. Th. Ebben, dr. J. Hartmann en drs. A.M.P.P. Janssen, *De Oorkonden van de Abdij van Thorn 950-1300*, (*Werken LGOG 29*). In totaal zijn 73 originele oorkonden van de Hoogadellijke abdij Thorn ontsloten. Zeer bijzonder in dit bestand is ook dat hierin de oudste originele

oorkonden van Nederland uit het jaar 950 zijn opgenomen.

LGOG verzorgt de gedrukte uitgave van de Serie *Limburgse Oorkonden*. *De oorkonden van de abdij van Thorn 950-1300* is het tweede deel van het Limburgse Oorkondenboek. De fondsenwerving, organisatie van het project en digitale presentatie berusten bij de Stichting Limburgse Oorkonden.

Maaslandse Monografieën

Het bestuur van de stichting Maaslandse Monografieën bestaat uit vertegenwoordigers van het LGOG en het SHCL. Namens het LGOG hadden in 2022 Mr. dr. Jacques van Rensch (penningmeester) en dr. Chris Dols zitting in het bestuur.

Sinds 1964 wordt door de Stichting Maaslandse Monografieën de historische reeks *Maaslandse Monografieën* uitgegeven. Het betreft met name proefschriften die een onderwerp behandelen uit de geschiedenis van Nederlands of Belgisch Limburg. De uitgaven worden aan de leden met korting aangeboden. In 2022 is geen nieuw deel verschenen.

Habetslezing

Op woensdag 20 september 2023 werd te Sittard de Habetslezing 2023 gehouden door prof. dr. Steven Vanderputten. De titel van de Habetslezing was: 'Een topstuk uit het Limburgse verleden: het oeuvre van Peter Treckpoel (1442-1510/11)'.

De laatste decennia van de vijftiende eeuw waren zonder twijfel één van de meest verwoestende fasen in de politieke en militaire geschiedenis van de twee Limburgen. En ook op religieus vlak waren dit bijzondere jaren, want te midden van al het oorlogsgeweld vormde er zich een steeds dichter netwerk van kleine religieuze gemeenschappen, waaronder talrijke van lekenvrouwen uit de sfeer van de Moderne Devotie. Een bevoorrechte getuige van die ontwikkelingen was de priester Peter Treckpoel (1442-1510/11). Na kapelaan te zijn

geweest in Geulle en vervolgens in Sittard verhuisde hij in 1492 naar Bilzen om er biechtvader te worden van de plaatselijke zusters Tertiarissen. Hij trof er een gemeenschap vrouwen aan die diep getraumatiseerd was door de oorlogen en ontberingen van de afgelopen twintig jaar. Naar eigen zeggen bracht Treckpoel orde op zaken en herstelde hij de moraal in het klooster. Maar daarnaast vond hij ook de tijd om zich aan zijn passie te wijden: geschiedschrijving. Behalve een kroniekje van de zustergemeenschap te Bilzen schreef hij in de laatste twee decennia van zijn leven een omvangrijke geschiedenis van de bisschoppen van Luik en een al even uitvoerige wereldkroniek van de landen van Overmaas.

De schriftelijke weerslag van de lezing is opgenomen in deze *Publications*.

Stichting Vrienden van het LGOG

Het bestuur van de Stichting Vrienden van het LGOG (opgericht in 2009) bestaat uit dr. H.J.J.M. van der Bruggen (voorzitter), drs. J.H.H. (Jos) Peeters en drs. A.M.P.P. (Guus) Janssen.

De Stichting Vrienden van het LGOG heeft mede ten doel de stimulering en ondersteuning van het werk van het LGOG. De stichting is door de belastingdienst aangemerkt als culturele ANBI.

Stichting Limburgse Oorkonden

Op 28 februari 2019 werd de Stichting Limburgse Oorkonden opgericht met als doel 'het bevorderen van de kennis van de cultuurgeschiedenis van het territorium en de huidige Nederlandse provincie Limburg en haar regio's en het doen ontstaan van een verbinding tussen Limburgs erfgoed, toerisme, landschap en vrijetijdsbesteding met een groot publieksbereik'.

De Stichting Limburgse Oorkonden, voortgekomen uit LGOG, heeft zich ten doel gesteld om de oudst bewaarde schriftelijke documenten in onze provincie Limburg te ontsluiten en voor een groot publiek makkelijk toegankelijk te maken. Het betreft in totaal 442 oorkonden van vóór 1301. In 2022 gebeurde dat al met de 40 oorkonden van het voormalige Adellijk Norbertinessenklooster van St. Gerlach. Het bijzondere van het project is dat de originele stukken, bijna allemaal in het Latijn, worden afgebeeld, getranscribeerd en ook vertaald. Daarmee onderscheidt het zich van andere 'klassieke' oorkondenboeken. In 2023 kwamen daar 73 oorkonden bij van de abdij van Thorn uit de periode 950-1300.

De Stichting is in de loop van 2022 ten opzichte van LGOG verzelfstandigd. Vanwege LGOG hebben in de stichtingsbestuur zitting drs. C.J.J.S.(Karel) Majoor, en mr. dr. Th. J. (Jacques) van Rensch.

De Stichting zal zich inspannen om fondsen te werven om haar doelstellingen te kunnen verwezenlijken. De Stichting is door de Belastingdienst aangemerkt als culturele ANBI.

Het bestuur van de stichting bestond eind 2023 uit A. (Ad) Veenhof (voorzitter), J. (Jan) Zuidam (secretaris), P. (Peter) Gomolka (penningmeester), J. (Jan) Hol, C.J.J.S. (Karel) Majoor, en Th.J. (Jacques) van Rensch. Het bestuur wordt bijgestaan door adviseurs Geertrui Van Synghel (wetenschappelijk projectleider, Huygens Instituut KNAW), Lita Wiggers (directeur HCL) en T.M.M.A. (Theo) Oberndorff (Huis voor de Kunsten)

Nieuwe leden

Kring De Westelijke Mijnstreek

De heer L.G.L. van Hoof
 De heer R.M.P. Van Mulkom
 Museum - Schatkamer 't Stift Susteren
 De heer W.C.M.J.M. Voncken
 De heer G.M.G.T. Seegers
 De heer J. Dols
 De heer J.C. Lemaire
 De heer H. Nohlmans
 Mevrouw M.J.H. Tobben-van den Elsen
 De heer R.H. Raes
 De heer R.H.W.E. Delil
 De heer drs. F.H. van Buren
 De heer M.A.J.M. Thomassen
 De heer B.C. Cleuskens

Kring Gelders Overkwartier van Roermond

Mevrouw T.W.M. Janssen-Seerden
 Mevrouw C.W. de Regt
 Mevrouw G.J.M. Van Ophuizen
 De heer R.M.T. Verkoulen
 De heer M.L.C.H. Apers
 Mevrouw A.M.M. Vonk
 Mevrouw C.M.J. Broedermans-Vinken
 De heer drs. B.M.M. Cretskens
 De heer J.F.J. de Vries

Kring Maastricht

De heer L.M. de Graaf
 De heer mr. H. van Breda
 De heer F.M. Smits
 Mevrouw M. Kerkhofs-Welkenhuizen
 De heer W. De Vilder
 De heer R.H. Bloksma
 Mevrouw H.B. Kloosterboer
 De heer W.P.M. Vierhout
 De heer H. Crombag
 Mevrouw Drs. M.A.H. Bremers
 De heer Drs. H.M.H. Satijn MA
 De heer H. Erkenbosch

De heer H. Beckers
 De heer A.H.E.J. Sanders
 Mevrouw N.P.Y.M. de Bijl
 De heer F.X.M.T.C. Geelen
 De heer ing W.J. Bekker
 De heer J.H.M. Bessems
 De heer H. Lindelauf
 De heer J.A.M. Stheins
 Mevrouw J. Philippens
 De heer P.A. Lousberg
 Mevrouw drs. E. Oosterbaan
 De heer L.M.G. Bartholomee
 Mevrouw A.C. de Mars
 Mevrouw G. Lemmens
 De heer M.J.W. Aarts
 De heer J.J. Collijn
 De heer J.P.M.G. Thomassen
 De heer J.J.E. Beyers
 De heer O.J.L.M. van Heur

Kring Parkstad Limburg

De heer A.J. Ograjensek
 De heer M.C.J. Dresen
 De heer L.M.F. Belleflamme
 Mevrouw J. Jongen
 Mevrouw V.N.A. Simons
 De heer drs. L.E. van der Maesen
 De heer drs. M.A.H. Lipsch
 De heer dr. H. Adriaanse
 Mevrouw J.F. van den Berg-Hage
 De heer H.W.M. Oostendorp
 Mevrouw R. Veeken-Ritsma
 De heer A. Fikse
 De heer J.H.G. Franzen
 De heer P.J.X. Smeets
 De heer J.M.C.M. Essers
 De heer J.B. Schuyer
 De heer T.A.E. van Doorn
 De heer P.M.H. Borger
 De heer R.H.M. Stevens
 De heer A.M.J. De Boer
 De heer P.M.A. Bisscheroux
 De heer K. Smit

Kring Ter Horst

De heer J. van de Meerendonk
Mevrouw A. Tacken
Mevrouw M. Bakker-Brouwers
De heer H.J.M. Janssen
Mevrouw M. Hendriks
Mevrouw M.A.L. van der Plaat-Gijsen
De heer P. Lucassen
Mevrouw L. Smedts-van Issum
De heer P.L.C.M. van Lieshout
Mevrouw A.R. van Helden
De heer drs. J.W. van Bekkum
Mevrouw M. Bielen - van den Broek
De heer J. Geurts
De heer E.P.M. Derix

Kring Valkenburg en Heuvelland

Mevrouw M.E.J.M. Hos Wijnen
Mevrouw A.H.S. Steinschuld

Kring Venlo

De heer N. Pouls
De heer T. Merkus
De heer W.T.H. Kurstjens
De heer W.E.C.G. de Joode
De heer M.H.W. Geurts
De heer S.A. Kuilman
De heer A.J. van Roosmalen
Mevrouw mr. drs. M.L.H. Mertens
De heer J.J.T.M. Valize
De heer R.A.H. Janssen
De heer J. Titulaer

Kring Venray

Mevrouw H.S.W.M. Lamers-Vorst
Mevrouw P.J.G. Halbersma-van Gulik

Kring Weert

De heer M.J.H. Lempens
De heer R.J.H.M. Corsten
De heer drs. M.W.P.M. Lenders

Persoonlijke leden niet verbonden aan een kring

Mevrouw B. Marschall
De heer W.J.J. Nijssen
Mevrouw E.J.M. Lenssen
Gouverneur de heer E. Roemer
De heer C.J. Kicken
De heer R.P.G. Thijs
Gouverneur de heer J. Lantmeeters
Mevrouw A. Neskens
Mevrouw C.T.V. Rutten

Verenigingen, instellingen, instituten

Koninklijk Limburgs Geschied- en
Oudheidkundig Genootschap Tongeren

Register van eigen- namen, plaatsen en zaken

Monique Dickhaut

Geïndiceerd zijn de teksten van de redactionele bijdragen met uitzondering van de noten bijschriften en bibliografieën. Middeleeuwse eigennamen zijn op voornaam geïndiceerd.

A

Abroek, Jan van, prior van Sint-Odiliënberg 283
 Afferden, kasteel Bleyenbeek 157
 Alsdorf 12, 16, 22, 25, 31, 40, 47, 48, 49
 -, Burg/burcht 12, 22
 -, Freiherrschaft/baronie 12
 Alvin (1806-1887), Louis, vriend en biograaf André van Hasselt 83, 84, 90, 91, 92
 Arti-Schunck, galerie 217
 Artishock, Maastrichtse kunstenaarsbeweging 217, 230
 Aussems, Jacques, auteur 280, 282
 Aveline, Alfred d', pseudoniem André van Hasselt 84

B

Bank, Jan, historicus en auteur 257
 Beaumont (1873-1928), Hyacinthe de, Maastrichtse wijnhandelaar 100, 102, 116, 118, 119-130
 Beckers (1862-1950), Hendrik Joseph, arts, lid Natuurhistorisch Genootschap, bestuurslid Het Limburgsch Landschap 148, 153, 167, 170, 178

Beckers (1860-1923), Jean, lid Tweede Kamer en medeoprichter NV Limburg 103, 105, 107, 108, 110-115, 118
 Bemelen 159, 178, 180
 -, Strooberg 179
 Bergerode, bruinkoolmaatschappij N.V. 103-108, 115
 Berkvens, Louis, emeritus hoogleraar rechtsgeschiedenis UM en bijzonder hoogleraar rechtsgeschiedenis der Limburgse territoria vanwege het koninklijk LGOG en auteur 301, 303
 Berlin/Berlijn 30, 31, 32, 34-39, 48, 49
 Bisschop Boele, mr. E.H., hoofd juridische afdeling Oranje-Nassau Mijnen 193, 194
 Blanckart, Alsdorfer Linie der Freiherren von 12, 47
 Blanckart, Freiherr/baron Charles Alexandre/Karl Alexander de, vader van Joseph Hubert 16, 22, 25
 Bilzen 278-294 *passim*
 -, *Kroniek van Bilzen* (van de hand van Petrus Treckpoel) 278-294 *passim*

Blanckart-Surlet, baron Charles, zoon van Joseph Hubert Blankart sur Alsdorf en Marie Emérence Clémentine de Liedekerke-Surlet 40, 44
 Blanckart zu Alsdorf, Florentina Isabella von, oudtante van Joseph Hubert en abdis van het Damesstift S. Maria in Capitolio te Keulen 19
 Blanckart zu Alsdorf (1796-1873), baron Joseph Anton Hubert von 12-50 *passim*
 Boehmer, Konrad, cultuurwetenschapper en auteur 223, 235
 Boersma, Henk, prominent LGOG-lid 259
 Boone, Marc, historicus, vakdidacticus en auteur 256
 Borgharen, Kasteel 219, 221, 238
 Borman (1837-1922), Camille de, Luikse historicus 278
 Boselie, Peer, archivaris en prominent LGOG-lid 259
 Broeksittard 58, 64, 65, 74
 Brouwer (1938), Ger, kunstschilder en medeoprichter Luuks 217, 219, 242

- Brussel 83, 87, 89, 93, 100, 106-116 *passim*, 128, 130
 -, Athénée Royale te 83
 -, hof koning Willem I te 305-313
 -, Koninklijke Bibliotheek 277-290
 Buitengewoon Mijnbesluit 195
 Buitenhuis, Ron, journalist 258
 Bunschoten (1876-1949), Johannes, commissaris N.V. Bergerode 105, 107
- C**
 Cappel (1866-1948), Max, rijksveldwachter-rechercheur 116, 128
 Cimenteries et Briqueteries Réunis de Bonne Espérance, Raevens et Loën (CBR) 144, 149
 Code Civil 15, 47
 Château Neercanne 179
Chronijk (der Landen) van Overmaas (van de hand van Petrus Treckpoel) 278, 282, 283, 284, 286, 290, 292, 293, 294
Chronijk van Luyk (van de hand van Petrus Treckpoel) 282, 284, 286, 291, 292, 293, 294
Chronijke van Brabant, Aanteekeningen op de Alder Excellenste (van de hand van Petrus Treckpoel) 278, 282, 284, 286, 287, 290, 292, 293
 Citizen science 315
 Claus von Amsberg, prins Claus, echtgenoot prinses Beatrix 215, 216, 217, 219, 222-227, 240, 241
 Commissarissen-deciseurs te Maastricht 301-303
 Canon van Nederland 259
 Commissie Educatie van het LGOG 260-261, 262, 263
 Commissie Herijking Canon van Nederland (Commissie Kennedy) 252
 Commissie Kennedy (Commissie Herijking Canon van Nederland) 260, 263
 Commissie van advies inzake de natuurmonumenten van het Staatsboschbeheer (Commissie Weevers) 137, 169
 Commissie van Bijstand 193
 Commissie van Initiatief 152
 Commissie Van Oostrum (Commissie Canon van Nederland) 256, 268
 Commissie voor de bescherming van de wilde flora van de NBV 137, 160, 163, 167, 177, 178
 Commissie Weevers (Commissie van advies inzake de natuurmonumenten van het Staatsboschbeheer) 137, 169, 170, 175-176
 Contact-Commissie inzake Natuurbescherming 168, 181
 Cordier, Michel, Oberst i.R./kolonel 22, 25
 Cortovallio/Coriovallum (Heerlen) 64, 67, 69, 76
 Cremers (1873-1951), Jos, rector, voormalig biologieleraar, conservator Natuurhistorisch Museum in Maastricht, voorzitter Natuurhistorisch Genootschap 141, 153, 158, 164
 Culturele Dynamiek (2007-2018), onderzoeksprogramma NWO 254
 Cuypers, (182-192), Pierre, Roermondse architect 259, 272
- D**
 Den Haag, hof van koning Willem I 305-313
 Département Meuse Inférieure 12
 Dickhaut, Monique, kunsthistorica en auteur 214, 218

- Directoraat voor de
Bijzondere Rechtspraak
202
- Dissel (1872-1959), Daniël
van, directeur Staatsbos-
beheer en bestuurslid Het
Limburgsch Landschap
153
- Dols, Chris, historicus en
erfgoed specialist 260-262
- Domaniale Mijn Maatschappij
N.V. (gevestigd te
Kerkrade) 190, 194, 195,
198, 200, 201, 208
- Duijn (1943), Roel van,
medeoprichter Provo
216-218, 221, 222, 228,
230, 235, 236, 237, 240,
242
- Dumas (1802-1870),
Alexandre, Franse
schrijver en dramaturg
85, 89
- E**
- Eberhard (1877-1947), Joseph,
Maastrichtse bierbrouwer
100, 116, 118, 130
- Eerste Nederlandsche Cement
Industrie (ENCI) 145
- Epen 139, 158-163, 166, 167,
168, 180
- , Heimansgroeve 157
- Erens (1857-1935), Frans,
prozaïst en criticus 86
- Es, Gijsbert van, historicus
en auteur 257
- Eytelwein, Johann Albert,
Duitse architect, (civiel)
ingenieur, wiskundige
en docent Berliner Bau-
akademie 39, 49
- F**
- Fontainebleau, Vertrag von/
Verdrag van 30
- Franquinet (1896-1974), Eddy,
hoofdredacteur *De Neder-
maas* en bestuurslid Het
Limburgsch Landschap
153, 159, 164, 166
- Frijhoff, Willem, cultuur-
historicus en auteur 254
- G**
- Galerij Karkant (Hasselt) 242
- Gauß, Carl Friedrich, wiskun-
dige en natuurkundige,
hoogleraar astronomie
aan de Georg-August-
Universiteit in Göttingen
32
- Gelissen (1895-1982), Henri,
directeur Provinciale
Limburgsche Electriciteits-
maatschappij (PLEM)
158, 159, 160, 166, 168
- Geologisch Bureau voor het
Mijngebied 157
- Geuldal 158-169, 172, 177-181
- , Bovenste Bos 180
- , hoeve Cottessen bij Epen
180
- , stuwdam/spaarbekken-
krachtwerk 158-169
passim, 172
- , 't Höfke bij Mechelen 180
- , volmolen bij Epen 180
- Geulle 161, 166-168, 278,
283, 284
- , Snijdersberg 161
- Gilly, David, Duitse architect
en docent Berliner Bau-
akademie 39, 40, 49
- Gilly, Friedrich, Duitse
architect 39
- Gilissen (1872-1934), Nicolaas,
bierbrouwer te Sint Pieter
100, 102, 116-119, 130
- Glastra van Loon, J.F., rechts-
filosoof en auteur 234
- Goes van Naters (1900-2005),
Marinus van der, advocaat
en bestuurslid Het
Limburgsch Landschap
154
- Göttingen (D), Georg-August-
Universität 30-32, 48, 49
- Graaf (1930-2013), Kees,
graficus en medeoprichter
Luuks 217, 219, 242
- Grégoire (1892-1975), Leo,
bestuurslid Natuur-
historisch Genootschap
149
- Grever, Maria, historica en
auteur 254, 256, 257

- Groenendael (1874-1944), Henri van, lid Tweede Kamer en medeoprichter en mededirecteur NV Limburg 100, 102-115, 116, 118, 128, 130
- Groenendael (1864-1932), Jacques, broer Henri van Groenendael, commissaris N.V. Bergerode 107, 108
- Groothoff, dr. Ir. Ch. Th., directeur van Staatsmijnen, Beheerder van de Nederlandse Mijnen namens de Staat 195, 196, 199, 204, 208
- Grootveld (1932-2009), Robert Jasper, Provo-lid 214, 217, 222, 235, 241
- Guillon, Charles, notaris, verzamelaar en oudheidkundige te Roermond 61, 63
- Gunn, Simon, historicus en auteur 238
- H**
- Habets (1829-1893), Johannes Josephus (Jos.), priester en rijksarchivaris in Limburg 277, 278, 290
- Hasselt 284, 286
- , Rijksarchief 280, 287
- Hasselt (1805-1874), André van, dichter en schrijver 83-96
- Hasselt (1849-1907), Ernestine van, dochter André van Hasselt 87, 93
- Heemels, Maurice, historicus en vakdidacticus 260-261, 262
- Heimans (1861-1914), Eli, onderwijzer en natuurbeschermer 135, 139-140
- Heimans (1889-1979), Jacob, botanicus en zoon van Eli Heimans 159-161, 167, 180
- Héris, Josephine Pauline-Marie, echtgenote van André van Hasselt 87
- Hermans (1874-1949), Henri, Tweede Kamerlid RKSP en bestuurslid Het Limburgsch Landschap 153
- Hermans (1916-2000), Toon, cabaretier, zanger, schilder, dichter, 259, 267
- Hoeberechts, Josephine, echtgenote van Hyacinthe de Beaumont 119
- Hoensbroek 197
- , Kasteel 166, 169, 181
- Houthem (gemeente Valkenburg) 69, 74, 76, 77
- Hövell tot Westerflier (1877-1936), E.O.J.M. baron van, commissaris van de koningin en voorzitter Het Limburgsch Landschap 138, 152-175 *passim*, 181
- Hogendorp, Gijsbert Karel graaf van, Rotterdams liberaal politicus en orangist 306-313 *passim*
- Hovens, Frank, historicus en prominent LGOG-lid 259
- Hugo (1802-1885), Victor, Franse schrijver, dichter, essayist en staatsman 83, 85, 88, 89-90, 96
- Holtrop (1941), Bernard Willem, vaste cartoonist Provo 220, 241
- Humboldt, Wilhelm von, Duits taalwetenschapper, filosoof en mede-oprichting Wilhelm-Friedrich-Universiteit Berlijn 34
- Hustinx (1881-1935), Ferdinand, redacteur *De Kronijk* 100, 102, 115-116, 130
- J**
- Jan van Eyck Academie (Maastricht) 217
- Janssen (1871-1952), Frans, gemeenteraadslid Maastricht 121, 123

- Janssen, L.J.F., conservator
Rijksmuseum van
Oudheden in Leiden
58, 68
- Jaspar (1872-1946), Edmond,
kantonrechter, bestuurslid
VVV en Het Limburgsch
Landschap, auteur
153, 159
- Jenniskens, Toon, historicus,
oud-archivaris en auteur
316
- Jonker, Ed, historicus en auteur
256
- Jülich, Herzogtum/hertogdom
12
- K**
- Kaprow (1927-2006), Allan,
Amerikaanse kunstenaar
235
- Karnebeek (1874-1942),
Herman van, minister
van Buitenlandse Zaken
109, 113, 123
- Kennedy, James, historicus en
auteur 214, 216, 252, 255
- Kielmansegg, generaal
Johann Adolf Graf von,
beoogd leider hoofd-
kwartier Allied Forces
Central Europe van de
NAVO in Brunssum
227-229, 238-240
- Kinker, Johannes, professor
Universiteit Luik 83, 92
- Koch, Jeroen, historicus en
biograaf koning Willem I
308
- Kolfschoten, H.A.M.T.,
minister van Justitie 194
- Kossmann, Ernst Heinrich,
historicus en auteur
222, 226
- Krijn (1880-1957), Jos,
kapelaan in Valkenburg
109
- Kroeze (1937-2017), Garnt,
medeoprichter Provo 216
- Kruytzer (1896-1970),
Eugène, leraar en voor-
zitter Natuurhistorisch
Genootschap 141
- L**
- Lande (1890-1981), Antonius
van der, zoon van
Johannes van der Lande
en mededirecteur N.V.
Bergerode 105-108
- Lande (1866-1943), Johannes
van der, grootondernemer
uit Deventer en president-
commissaris N.V.
Bergerode 105-108
- Laura & Vereeniging,
Maatschappij
190, 191, 194, 195, 208
- , Domaniale Mijn (Kerkrade)
190, 194, 195, 198,
200-201, 208
- , Mijn Julia (Eygelshoven)
190, 198, 200-201
- , Mijn Laura (Eygelshoven)
190
- , Mijn Willem-Sophia
(Spekholzerheide)
190, 193, 194, 195, 200, 208
- Laurentianum, Kölner
Gymnasium/Keuls
Gymnasium 19
- Leeuw (1944), Iris de,
kunstenaar en mede-
oprichter Luuks
217, 219, 241-242, 245
- Leeuw (1881-1964) Willem
Carel, botanicus en
bestuurslid Het
Limburgsch Landschap
153, 154, 163-176
- Lemaire, Maaïke, echtgenote
van Nicolaas Gillissen
118-119
- Lexhy
-, Herrschaft 12, 40, 46
-, Schloss 42, 46, 49
- Liedekerke-Surlet, Comtesse/
gravin Marie Emérence
Clémentine de (1800-1837)
40
- Lieverdje, Het, beeld op
het Spui in Amsterdam
214, 235, 237
- Limburg Reeks (reeks uit-
gegeven door Stichting
Historische Reeks
Maastricht) 315
- Limburgsch Landschap,
Stichting Het
136-181 *passim*

- Limburgse R.K. Werkgevers-
vereniging 106, 108
Luuks 214-246
Luukslaboratorium 239
Lynx 218, 219, 237
- M**
- Maastrichts Silhouet (reeks
uitgegeven door Stichting
Historische Reeks
Maastricht) 315-317
Majoor, Karel, oud-bur-
gemeester en oud-voorzitter
LGOG 258, 268
Mamadouh, Virginie, sociaal
geografe en auteur 216, 222
Marchant d'Ansembourg
(1894-1975), graaf Max
de, burgemeester van
Amstenrade 153, 265, 273
Marsigny, Albine, echtgenote
van Henri van Groenen-
dael 102, 113
Melenborg, gemeente Haelen
58, 59, 61, 63, 64, 65
Mennings, Bert, directeur
Limburgs Museum te
Venlo 252, 261
Mesterechter Geis, De, beeld
op de Vissersmaas te
Maastricht 214, 218, 237
Michiels van Kessenich
(1902-1992), Willem
baron, medeoprichter
Het Limburgsch
Landschap, burgemeester
van Beek (later van
Maastricht) 152, 153, 156,
167, 168, 172
Midden-Limburg
169, 172, 177
-, Leubeek 169
-, Zelsterbeek 169
-, Haelensche Beek of
Ghoorbeek 172
-, Waterschap 169, 170
Mijn Industrie Raad (MIR)
195, 196, 198, 202, 205, 208
Mijnstreek, de
109, 115, 144, 190, 191,
194, 195, 196, 209
Militair Gezag
190, 191, 193, 194, 195
Militaire Academie Saint-Cyr
(F) 22, 25, 26, 28
Mol (1934-2019), Hans,
psycholoog en mede-
oprichter Luuks
217, 218, 219, 227,
238-239, 242
- N**
- Napoleon Bonaparte
(1769-1821) 15, 19, 20, 22,
25, 28, 56, 272, 305-306
Napoleon ('le petit') III
(1808-1873) 89, 90, 92, 92, 97
Natuurhistorisch Genoot-
schap in Limburg
135-181 *passim*
Natuurmonumenten
39-181 *passim*
NAVO 227-230, 238-239
Nederlandsche Botanische
Vereniging (NBV)
137, 140, 148, 177
Nederlandsche Natuur-
historische Vereeniging
148
Negri, Theodor Raimund
Freiherr von, Vormund/
voogd van Joseph Hubert
von Blanckart zu Alsdorf
25, 31
New Babylon (project van
Constant Nieuwenhuys)
219, 220, 230-231, 236, 246
Nicolas, major C.M.J.A.F.,
Militair Commissaris voor
de Mijnstreek 194
Nieuwenhuys (1920-2005),
Constant, kunstenaar en
bedenker project New
Babylon 219, 230-231, 246
Nieuwenhuys, Karel Van,
historicus, vakdidacticus
en auteur 256
Nolens, Mgr. Willem,
fractievoorzitter Rooms-
Katholieke Kamerclub
109, 110
Nothomb (1887-1966), Pierre,
voorman Belgische
nationalistische beweging
Comité de politique Nationale
113, 116
NSB (Nationaal-Socialistische
Beweging) 153, 265, 273
NSB'ers 191, 195

- NV Limburg, maatschappij tot het opsporen en in exploitatie brengen van delfstoffen 103, 105
- N.V. Louisegroeve 105, 106
- N.V. Maatschappij tot Exploitatie van Limburgsche Steenkolenmijnen, genaamd Oranje-Nassau Mijnen (gevestigd te Heerlen) 195
- N.V. Société Anonyme des Charbonnages réunis Laura & Vereeniging (gevestigd te Brussel) 195
- O**
- Ontbijt op bed*, tijdschrift Luuks 217-221, 227-231, 239, 240, 245
- Onze-Lieve-Vrouw ter Engelen, klooster te Bilzen 278, 280, 282, 284, 286-287, 293
- Oostrum, Frits van, historisch letterkundige en voorzitter Commissie Canon van Nederland, ook wel Commissie Van Oostrum genoemd 254, 258
- Oppen (1871-1941), Leopold van, gemeentesecretaris (later burgemeester) van Maastricht, medeoprichter NV Limburg, commissaris N.V. Bergerode 103-108, 121, 125
- Oranje-Nassaumijnen (ON I, II, III, IV) (rondom Heerlen) 190, 191, 193, 195, 199, 200
- Otten, Marko, historicus en auteur 221
- Ottenfeld in Alsdorf (D), Schloß/slot 40, 42, 44, 46, 49
- Oud-Valkenburg, Kasteel Genhoes 190
- Oudemans (1862-1934), Johannes Theodorus, voorzitter Natuurmonumenten 144, 145, 149
- P**
- Paquay (1878-1936), Jan, priester-historicus 278
- Parijs/Paris 15, 30, 31, 85, 86, 93, 100, 102, 107, 108, 111, 115, 116, 118, 123, 128, 130, 306
- Paris (1873-1939), Hubert, lid Provinciale Staten in Limburg en bestuurslid Het Limburgsch Landschap 154
- Pas, Niek, historicus en auteur 215, 216, 218, 237, 239
- Poels, (1868-1948), Mgr. Henri, priester en theoloog 115, 125, 267, 273
- Prick, Gertrude, echtgenote van Jos. Eberhard 116
- Provinciale Staten in Limburg 138, 145, 153, 154, 172, 173
- Provinciale Waterstaat van Limburg 102, 138, 145, 153, 154, 172-173
- Provo 214-146 *passim*
- Provo*, tijdschrift Provo 214-146 *passim*
- Provokonsilie (ook wel Klaaskonsilie genoemd) 216, 219, 221, 238
- Prytanée National Militaire te La Flèche (F) 22, 25, 26, 28
- R**
- Ravensbosch, Schimmert 65, 67, 69, 74, 76
- Regout, (1877-1947) Eduard, Maastrichtse ondernemer 116
- Regout (1891-1966), Louis, Maastrichtse aardewerkfabrikant 153, 166
- Regout (1882-1967), Petrus, Maastrichtse ondernemer 146, 267, 272
- Regtien, Ton, studentenleider 223, 235
- Revisiecommissie 196, 198
- Revoluutsjonerre Terroristische Raad (RTR) 219, 220
- Reyners, Lena, autodidact op terrein van historisch onderzoek en partner (bij de onderzoeksprojecten) van Joost Welten 305, 313

- Ribbens, Kees, historicus en auteur 254, 256, 257
- Righart, Hans, historicus en auteur 214, 217, 222, 234
- Rolduc 12, 25, 141, 271
- Ronde (1887-1939), H.A.H., hoofdingenieur Provinciale Waterstaat van Limburg 170, 171, 175
- Roomsch Katholieke Kamerclub 109, 110
- Rooy, Piet de, historicus en auteur 215, 217, 226
- Ruelens (1820-1890), Charles, adjunct-conservator Koninklijke Bibliotheek te Brussel 277, 278, 290
- Ruijs de Beerenbrouck (1873-1936), Charles, minister van Binnenlandse Zaken 259, 267
- Rummelen (1882-1958), Frans van, bestuurslid Natuurhistorisch Genootschap 149
- Rutten (1866-1955), P.H.A., notaris te Heythuysen 175
- Rutten, vrije heerlijkheid 292, 303
- S**
- Schaepkens van Riepst (1875-1946), Jules, voorzitter Maastrichtse kamer van Koophandel en Fabrieken 100, 128
- Schaufenberg (D) 12
- Schimmert 65, 69, 74
- Schmitz (1878-1960), Hermann, jezuïet, Natuurhistorisch Genootschap 141
- Schriver, Karen, communicatie-expert en auteur 226
- Sint-Josse-ten Node (B) 93
- Sint-Pietersberg (Maastricht) 137, 138, 144-150, 161, 181
- Slager (1938), Kees, journalist en Luuks-protagonist 217, 218, 221, 239
- Space Group 217
- Speespak/spacepak 242, 245
- Staatsboschbeheer 169
- Staatsmijn -, Emma (Treebeek) 190
-, Henrik (Brunssum) 174, 190
-, Maurits (Geleen) 161, 190
-, Wilhelmina (Terwinselen) 190
- Starmans (1893-1963), Jozef Hubertus, huisarts en bestuurslid Het Limburgsch Landschap 153
- Steen, Paul van der, historicus en journalist 257-260, 268
- Stichting Historische Reeks Maastricht 315-317
- Stichting Mijnwerkers Voorzeningen (SMV) 202
- Stichting tot Uitgave van de Bronnen van het Oude Vaderlandse Recht (OVR) 301
- Stolk (1946-2001), Rob, medeoprichter Provo 216, 220, 221
- Stuurman, Siep, historicus en auteur 256, 257
- T**
- Term (1869-1948), Jac. van, hoofdredacteur *Limburger Koerier* 107, 124
- Thijsse (1865-1945), Jac. P., onderwijzer, schrijver, natuurbeschermer, secretaris Natuurmonumenten 135, 139, 145, 146, 148, 149, 158, 161, 169, 170, 175, 176
- Tienhoven (1875-1953), Pieter Gerbrand van, penningmeester Natuurmonumenten 145-154, 158, 163, 164, 168, 172-176, 181
- Tollebeek, Jo, historicus, vakdidacticus en auteur 256
- Treckpoel (1442-1510 of 1511), Petrus, priester en geschiedschrijver 276-294
- U**
- Ubachsberg -, Putberg 149, 150
-, Acerasterreintje 149-150, 181
- Uyttenboogaart (1872-1947), Daniel Louis, entomoloog 174-175

V

Valkenburg 64-67, 69, 76, 115, 138, 141, 153, 267
 Vandriken, Lambert, kroniekschrijver 22, 29, 30
 Venner, Jos, historicus en vakdidacticus 260, 262
 Venray 154, 156, 262
 -, Boshuizerbergen 151
 Ver Straeten (1851-1922), Mathijs, schoolhoofd Weert 140, 144
 Verbeeck (1882-1959), Martin, hoofd-directeur CBR 146
 Verbeet, G.J.B., historicus en auteur 100, 128
 Verdrag van Faro (2005) 252
 Verenigd Koninkrijk der Nederlanden 305-307, 312
 Vereniging tot behoud van Natuurmonumenten in Nederland (Natuurmonumenten) 149
 Verhoeven, Dolly, historica en auteur 252, 261
 Vierkant Maastricht (reeks uitgegeven door Stichting Historische Reeks Maastricht) 315-316
 Vinkenoog (1928-2009), Simon, schrijver 235
 Vredesconferentie Parijs 102, 108, 115, 123, 130
 Vries, Bernard de, Provo-lid 234-235

Vullingsh, H.J.H., Limburgse Militair Commissaris 191
 Vuyck (1862-1931), Laurens, voorzitter NBV 140

W

Waage, (1898-1945), Gustaaf Herman, leraar biologie en secretaris Natuurhistorisch Genootschap in Limburg 147-150, 153, 164, 167
 Waele, Maria De, Belgische historica en auteur 100, 126, 128
 Weert 102, 144, 258, 265, 271, 305
 -, Carumterrein aan de Tungleroyse Beek 149
 -, Peelvennen 140
 -, Sarsven 179
 Weevers (1875-1952), Theodorus, Amsterdamse hoogleraar plantenfysiologie, voorzitter van de Commissie Weevers 150, 160, 163, 164, 170, 181
 Weichs van Wenne (1888-1965), J.M.H.F.J. baron de, burgemeester Wanssum en Meerlo 151, 152
 Welten (1963), Joost, historicus en auteur 305-313
 Werkgroep Digitalisatie (onderdeel Commissie Educatie van het LGOG) 261, 262

Werkgroep Herijking (onderdeel Commissie Educatie van het LGOG) 261, 262, 263, 267
 Wetzels, Eric, voorzitter Stichting Historische Reeks Maastricht en auteur 317
 Wever (1874-1947), Auguste, huisarts, specialist Limburgse flora en bestuurslid Het Limburgsch Landschap 141, 149, 150, 153, 160
 Weustenraad (1805-1849), Theodoor, dichter 83-86, 90, 92
 Wieringa, Saskia, sociologe en auteur 216
 Willem I, koning/ Wilhelm Friedrich von Oranien-Nassau/ Willem Frederik van Oranje-Nassau 29, 92, 108, 272, 306, 307, 311
 Willem III, koning 225
 Witte Plannen 219, 220, 230, 231

